

VOLKSKUNDE-ATLAS

VOOR NEDERLAND EN VLAAMS-BELGIË

COMMENTAAR

AFLEVERING II

1965

UITGEVERSMIJ N.V. STANDAARD-BOEKHANDEL
ANTWERPEN

BUREAU VOLKSEIGEN
(Centr. Comm. Onderz. Ned. Volkseigen
v. d. Kon. Ned. Akademie)
Amsterdam-C.

VOLKSKUNDE-COMMISSIE DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE
VAN WETENSCHAPPEN TE AMSTERDAM

KONINKLIJKE BELGISCHE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE TE BRUSSEL

VOLKSKUNDE-ATLAS

VOOR NEDERLAND EN VLAAMS-BELGIË

SAMENGESTELD DOOR
P. J. MEERTENS
EN
MAURITS DE MEYER

COMMENTAAR
AFLEVERING II

MET MEDEWERKING VAN
H. DE VISSER en J. J. VOSKUIL

UITGEVERSMIJ N.V. STANDAARD-BOEKHANDEL
ANTWERPEN

1965

INLEIDING

Het was oorspronkelijk de bedoeling de tweede aflevering van de Volkskunde-atlas, evenals de eerste, aan sagenfiguren te wijden. Het materiaal daarvoor was al gedeeltelijk verwerkt. Inmiddels was men echter aan de Rijksuniversiteit te Gent en de Katholieke Universiteit te Leuven op initiatief en onder leiding van respectievelijk Prof. Dr. P. de Keyser en Prof. Dr. K. C. Peeters begonnen met het verzamelen van volksverhalen volgens de directe methode. Studenten van deze universiteiten tekenden en tekenen in elk dorp van het hun aangewezen gebied alle sagen op, die ze konden of kunnen achterhalen. Vooral te Leuven is op deze wijze een groot deel van Vlaams-België op sagenfiguren en sagenmotieven bewerkt, zodat deze enquête naar het zich laat aanzien binnen enkele jaren voor het hele Vlaams-Belgische taalgebied voltooid zal zijn. Sinds 1960 worden de resultaten van beide enquêtes ter beschikking gesteld van de Atlas. Een gelijksoortige enquête werd sindsdien ook georganiseerd door de Volkskunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Hier gebeurt het onderzoek door specifiek daarvoor aangestelde medewerkers van het Volkskunde-bureau als een aanvulling op het uitgebreide materiaal dat al eerder door middel van de vragenlijsten was verkregen. Om die reden heeft de redactie besloten de publicatie van kaarten met sagenfiguren en sagenmotieven op te schorten tot het ogenblik waarop de directe onderzoeken in Vlaams-België en Nederland voltooid zullen zijn. Aangezien echter bleek dat het volgens de indirecte methode verzamelde materiaal voor de kinderschrik, dat men op de kaarten 18, 19 en 20 vindt, niet essentieel werd aangevuld door het volgens de directe methode verzamelde materiaal, werd besloten met de publicatie van deze kaarten niet te wachten, ook al omdat de kaarten 18 en 19 en het daarbij behorende commentaar al persklaar voor de druk gereed lagen.

Inmiddels werden voor deze tweede aflevering de antwoorden verwerkt op de vragenlijsten betreffende de heiligen die aangeropen worden voor mooi weer en betreffende de offers die daarvoor worden gebracht, verder de resultaten van de enquête betreffende de voorbehoed- en geneesmiddelen tegen roos en reuma en betreffende de heiligen die tegen deze ziekten en tegen de stuipen aangeropen worden. De antwoorden op de vragenlijsten over de heiligenverering konden aangevuld worden met de resultaten van rechtstreekse enquêtes, tussen 1936 en 1951 door studenten van de Leuvense Universiteit uitgevoerd. Deze enquêtes omvatten de provincies Antwerpen en Limburg, het Vlaamssprekend gedeelte van de provincie Brabant, het Land van Waas, het Land van Aalst, het Land van Oudenaarde en de arrondissementen Tielt en Roeselare in de provincie West-Vlaanderen.

Het commentaar.

Zoals in de eerste aflevering is meegedeeld was het niet onze bedoeling de verschijnselen, die we in kaart gebracht hebben, grondig te verklaren. Ons

© 1965 by Standaard-Boekhandel, Antwerpen.
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

commentaar is in hoofdzaak bedoeld als een verantwoording van het materiaal; we trachten rekenschap te geven van elk document dat gebruikt is en van de wijze waarop dat gebruikt is. Nadere toelichtingen zijn enkel bedoeld als hulp voor verder onderzoek van de betreffende verschijnselen.

Uit verscheidene reacties op de eerste aflevering is echter de wenselijkheid van een uitvoeriger commentaar gebleken. Om aan dit verlangen tegemoet te komen zijn de commentaren, voorzover die nog niet geschreven waren, aanzienlijk uitgebreid. Ze hebben daardoor een persoonlijker karakter gekregen, wat de reden is dat ze gesigneerd zijn. Bovendien is onderaan elk commentaar de datum aangegeven waarop het gereed kwam. De uniformiteit is daardoor in het gedrang gekomen, wat men wel voor lief zal willen nemen. Het is de bedoeling dat de schrijvers van de commentaren ook in de volgende afleveringen een grotere vrijheid zullen krijgen in de behandeling van hun onderwerp, binnen de grenzen die door de opzet van de Atlas gesteld worden.

Men heeft het betreurd dat we geen uitspraak doen over de intensiteit en de huidige functie van de in kaart gebrachte verschijnselen. Wie dit betreuren moeten bedenken dat het vooral wanneer het volksgeloof betreft (het geloof aan heksen, spoken, geesten enz.) zelden mogelijk is betrouwbare inlichtingen te bekomen over de intensiteit van het geloof aan deze verschijnselen. De indirecte methode, het onderzoek met vragenlijsten, biedt voor dit probleem in het geheel geen uitkomst. Maar ook de rechtstreekse methode, de persoonlijke enquête, biedt weinig houvast op dit punt. Tenzij men gedurende geruime tijd vertrouwelijke omgang gehad heeft met de ondervraagde persoon zal men zelden de bekentenis van hem loskrijgen dat hij nog gelooft aan lucht- en watergeesten en zeker niet dat er in zijn kring nog algemeen geloofd wordt aan heksen en spoken. Maar ook wanneer men bij een diepgaand persoonlijk onderzoek de gelegenheid gehad heeft bepaalde personen goed te leren kennen, kan men hun antwoorden niet veralgemenen en als de opinie van de ganse bevolking van het dorp beschouwen.

Negatieve tekens.

Deze terughoudendheid bij navraag over onnatuurlijk of bovennatuurlijk geachte verschijnselen, en de onmogelijkheid om inlichtingen te krijgen over elke inwoner van het dorp, sluiten ook uit dat men bij een bepaalde plaats een negatief teken zou mogen stellen. Zelfs voor heel wat minder delikate onderwerpen is het uitgesloten negatieve tekens te gebruiken. Krijgt men b.v. in een bepaald dorp hetzij door een directe, hetzij door een indirecte enquête het antwoord dat een bepaalde volksremedie niet bekend is, dan geldt dit antwoord over het algemeen alleen de zegspersoon zelf en zijn onmiddellijke omgeving.

Voor de volksgeneeskunde en de bedevaarten beschikken we soms over toevallige gegevens die ons een kijk gunnen op de vitaliteit van bepaalde gebruiken of opvattingen. Zo de mededeling van de tuinier uit Deventer die in 1961 zeer veel "reumaplantjes" gekweekt had, omdat er zoveel vraag naar was; zo ook de aantekeningen betreffende het aantal bedevaarders dat in een bepaald jaar de "jaarlijks ommegang" bezoekt. Maar ook voor de bedevaarten of de volksgeneeskunde mogen we uit een of meer negatieve antwoorden uit

een bepaalde plaats niet besluiten dat een bepaalde heilige aldaar niet aangeroepen wordt of een bepaalde volksremedie aldaar niet toegepast wordt. Een tamme of wilde kastanje op zak dragen is of was het meest algemeen verspreide voorbehoedmiddel tegen reuma, en toch bezitten we antwoorden uit tientallen plaatsen waarin de kastanje niet genoemd wordt. Het zou volstaan ook in deze plaatsen een groter aantal personen te ondervragen om ook daar dit gebruik vast te stellen. Deze leemten beletten niet dat uit onze kaart de algemene verspreiding van het gebruik van de kastanje duidelijk tot uiting komt.

Van de derde aflevering af zullen de heren Prof. Dr. K. C. Peeters en Drs. J. J. Voskuil naast de beide huidige redacteuren deel uitmaken van de redactie.

BESCHERMHEILIGEN VOOR HET VERKRIJGEN VAN MOOI WEER

OFFERS VOOR MOOI WEER

Commentaar bij de kaarten 11 en 12

Herkomst van het materiaal.

Op vragenlijst 23 (1959) van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen, afdeling Volkskunde werden onder afd. I, no. 1 de vragen gesteld: a) *Welke heilige(n) wordt of worden door de bewoners van uw dorp aangeropen om goed weer te krijgen?* b) *Wordt er iets geofferd om goed weer te krijgen? Aan wie en wat wordt geofferd?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 1302 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 7 (1958) van de Koninklijke Commissie voor Volkskunde te Brussel werden onder no. 1 de vragen gesteld: a) *Welke heilige(n) wordt of worden door bewoners van uw gemeente aangeropen voor het bekomen van goed weder?* b) *Wordt er iets geofferd om goed weder te bekomen? Aan wie en wat wordt er geofferd?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 324 exemplaren terugontvangen.

Bewerking van het materiaal.

In de meeste gevallen werden de gestelde vragen geïnterpreteerd zoals door ons bedoeld. Doch verscheidene correspondenten interpreteerden "goed weder" als "geschikt weder voor het land, voor de landbouw". Goed weder kreeg aldus de betekenis van vruchtbaar weder, wat zeer dikwijls regen veronderstelt in plaats van het door ons bedoelde mooi weder. Andere correspondenten kenden blijkbaar geen speciale patroon of patrones voor het mooi weder, maar kenden wel verschillende weerheiligen als Sint-Donatus, de bijzondere beschermheilige tegen donder en bliksem, als de HH. Petrus en Paulus, Johannes, Margareta en Medardus, wier feestdagen gekenmerkt zijn door weerspreuken. Uit talrijke antwoorden blijkt dat deze heiligen aangeropen worden om regen te bekomen en niet voor mooi weder, doch uit vele antwoorden kan men niet opmaken of de heiligen aangeropen worden tegen onweder of tegen droogte, voor mooi weder of voor regen. Andere HH. als O. L. Vrouw en sommige patroonheiligen van parochies worden aangeropen tegen alle kwalen ook voor regen of zonneschijn. De landbouwheiligen als Isidorus en Cornelius worden in verband met het weder vooral aangeropen voor geschikt weder voor de landbouw.

Deze interpretaties van onze vragen hebben we niet op kaart gebracht omdat ze slechts een fragmentair beeld zouden geven van de opvattingen ter zake,

daar wij niet gevraagd hebben naar de heiligen die aangeroepen worden voor regen of voor geschikt weder voor de veldvruchten, evenmin naar de beschermheiligen tegen donder en bliksem.

Niet opgenomen antwoorden.

Vooraf delen we ter informatie de antwoorden mede van de correspondenten die de gestelde vragen op de hierboven beschreven afwijkende wijze hebben geïnterpreteerd. Deze toevallige antwoorden geven dus geen volledig beeld van bedoelde opvattingen.

Om gunstig weder te bekomen voor de veldvruchten worden of werden door de katholieke kerk op Sint-Markusdag (25 april) en tijdens de "kruisdagen", de drie dagen voor O. L. Heer Hemelvaart, processies gehouden voor "de vruchten der aarde". Tijdens deze processies wordt de litanie van alle heiligen gezongen. Vele correspondenten die onbekend zijn met de devotie tot de H. Clara of tot een ander patroon (patrones) van het mooi weder, hebben op onze eerste vraag dan ook geantwoord: H. Markus en (of) de kruisdagen, of alle heiligen. Sommige correspondenten waren er zich wel van bewust dat ze naast de kwestie antwoorden. Dit blijkt uit antwoorden als: "Alle heiligen, niet voor goed weder, voor de vruchten der aarde", K 199a, of "H. Markus, gewoon in kerkverband, niet individueel", K 37. Trouwens talrijke correspondenten hebben bij hun antwoord "Sint Markus en (of) de kruisdagen duidelijk vermeld: "voor de vruchten der aarde", "voor de oogst" of iets dergelijks. Dit was het geval met de antwoorden uit de plaatsen gemerkt met de volgende nummers: E 6a*, 24, 26a, 29*, 85, 0118, 140*; — G 176; — H 22, 39; — K 128, 142, 188a, 218, 219; — L 75, 79, 119, 145, 148, 155, 177c, 192, 268, 269a, 281, 281*, 283, 291, 329; — Q 21, 193.

Sint Markus én de kruisdagen¹⁾ werden vermeld, zonder commentaar, uit de gemeenten: H 100; — I 78, 140, 179; — K 161b, 207; — L 100, 184, 187, 209a; — P 8; — Q 21; — alleen Sint Markus (processie) uit: E 170; — F 177b; — G 195b; — I 102a, 116b, 142, 144; — K 2, 37, 142, 197, 208, 218c, 291; — L 37, 151a, 162, 212, 260, 262, 0265; — N 73, 75; — O 75; alleen kruisdagen (kruisprocessie) uit: H 43, 65, 86; — K 212, 295, 302; — L 36, 160; — O 8, 42; — P 8; — Q 19, 193, 196. Tijdens de kruisprocessie wordt de litanie van alle heiligen gebeden "voor de vruchten der aarde". Hierdoor is het te begrijpen dat een paar correspondenten op onze vraag naar de beschermheilige voor goed weder, geantwoord hebben "allerheiligen"²⁾ of

1) Ook in Duitsland werd op de vraag: "183. Welche Heiligen ruft man an a/ um günstige Witterung für das Feld im allgemeinen? b/ um Sonnenschein? c/ Um Regen?" in de eerste plaats geantwoord niet met de vermelding van de namen van heiligen, zoals gevraagd was, maar ook met het vermelden van gebeden en processies "so etwa die Markusprozession, oft einfach Markus, womit nicht der heilige Markus als Schutzpatron für günstige Witterung gemeint ist, sondern die Prozession an diesem Tage...". M. Zender, A.D.V.—N.F., Erläuterungen zur 1. Lieferung, Karte 1-12, 155.

2) Ook bij de Duitse antwoorden komt "Allerheiligen" zeer verspreid voor. M. Zender, a.w., 156 schrijft hierover: "...Angaben wie *Allerheiligen* oder *Allerheiligenlitanei* (weisen) eindeutig auf die Markusprozession oder die Gänge an den Tagen vor Christi Himmelfahrt hin, bei denen die *Allerheiligenlitanei* als besonders wirksame Hilfe gebetet wird".

"litanie van alle heiligen": K 37, 128, 198, 199a; — L 119, 158a, 179, 212, 285, 292; — Q 32a, 196.

De H. Donatus wordt hoofdzakelijk aangeroepen tegen onweder, bliksem of brand. Dit wordt uitdrukkelijk bevestigd door correspondenten uit: E 178; — F 7; — H 23; — I 97, 178, 227; — K 136a, 148b, 186, 217; — L 1, 54, 56, 64b, 67, 69, 75, 95a, 147, 161, 180b, 208a, 261; — N 119; — O 230, 265, 270, 374; — Q 30, 32. H. Donatus, wordt vermeld, zonder commentaar, uit E 57*, 130, 162; — H 121; — I 168, 176, 205, 213; — K 173a, 177a, 188, 198, 207, 309, 334, 343; — L 64b, 65a, 107, 119, 151a, 159, 207a, 209a, 212, 243, 246a, 265, 285, 289, 289*, 289a, 289a*, 290, 378, 379, 380, 382, 415, 432; — N 137; — O 10, 70a, 103; — P 120; — Q 7.

De feestdag van Sint Margriet³⁾ is zeer belangrijk voor het weder. "Wanneer het op Sint Margriet regent, regent het zes weken": K 52; maar ook het tegendeel is waar: "droog weer op Sint Margriet, dan regent 't zes weken niet": E 23. Een paar vermeldingen van Sint Margriet klinken zeer oneerbiedig: "pis-Graait": C 62a en "pissende Griete": F 87; verder gewoon Sint Margriet: E 23, 74, 146*; — F 39a, 122; — I 97; — K 56, 128, 142; — L 213. Een andere weerheilige, Sint Aloïsius, wordt vermeld met de bijnaam "Lauwe de Zijker", als het regent — op de feestdag — van Sint Aloïsius, regent het zes weken lang: K 188. In België is de voornaamste regenheilige de H. Medardus, in het Walenland bekend als "le grand pissard"⁴⁾. Regent het op zijn feestdag, 8 juni, dan "regent het zes weken": P 77; hij wordt aangeroepen om regen te verkrijgen: K 329 "regent het op Sint Medard dan regent het veertig dagen": L 421 en wordt verder nog vermeld uit volgende plaatsen: I 252; L 359; N 139; O 272; P 7, 17, 157a; 171, 184.

Naast Sint Margriet, Sint Aloïsius en Sint Medardus worden ook nog de ijsheiligen (Pancratius, Bonifacius, Servatius) vermeld: K 172; L 212. De feestdagen van Sint Jan (24 juni) en van de HH. Petrus en Paulus (26 juni) worden eveneens in verband gebracht met de regen: "Sint Jan moet dopen": G 207; vermelden nog Sint Jan: H 23; L 188, 249; N 28a, 137; Q 121c. "Als het op Petrus en Paulus regent, dan regent het zes weken" zo meldt men uit E 68a, 74 en I 142; alleen Sint Pieter wordt nog vermeld uit: I 243, 268 en L 89; HH. Petrus en Petronella Q 12.

Onze-Lieve-Vrouw, die onder verschillende benamingen aangeroepen wordt tegen alle mogelijke kwalen, wordt ook aangeroepen om regen te verkrijgen: O. L. Vrouw van Handel, "bij langdurige droogte, regenprocessie": L 240; O. L. Vrouw van Laken: O 170; O. L. Vrouw van Scherpenheuvel: Q 102, 103; O. L. Vrouw van Loretten: Q 193a; O. L. Vrouw van de Berg van Carmel: Q 117. Te Sint-Huibrechts-Hern, Q 154 en te Riksingen, Q 158, werd O. L. Vrouw van Tongeren "van haar voetstuk gezet tot er regen kwam". O. L. Vrouw van Tongeren werd nog vermeld, zonder commentaar, uit P 118; — Q 87, 157a, 165, 167, 240, 243. We noteerden nog de volgende vermeldingen van Mariale devoties: O. L. Vrouw van Zevenwoude, "in het alge-

3) Sint Margriet, de ijsheiligen, Johannes, Petrus en Paulus worden volgens de A.D.V.—N.F. zowel aangeroepen om regen te bekomen als om zonnenschijn of "günstige Witterung" te verkrijgen (zie kaarten 9, 12a en b).

4) De Warsage, Calendrier wallon, 294-295.

meen" : B 84d; O. L. Vrouw ten Nood te Buggenhout : I 273; O. L. Vrouw ter Sneeuw te Retie : K 241; O. L. Vrouw Geboorte : N 121; O. L. Vrouw van Lourdes : O 109; O. L. Vrouw ten Hemel : P 51; O. L. Vrouw van Sterreborne te Hoogbutsel : P 102. O. L. Vrouw van Jezus-Eik : P 127; O. L. Vrouw op de Wal : L 432; O. L. Vrouw van Loretten : Q 195; O. L. Vrouw van Altijd-durende Bijstand : Q 208; O. L. Vrouw van Gulpen : Q 203; tenslotte alleen : O. L. Vrouw, zonder vermelding van bijnaam : F 151; — I 255, 273; — K 201; — N 121; — O 52, 109, 285; — P 18, 25, 55, 132, 149, 154a; — L 75, 263a, 0265, 377; — Q 103, 193a, 195, 203, 208.

Evenals O. L. Vrouw wordt Sint Jozef aangeroepen om allerlei gunsten te bekomen, ook voor het weder : L 159, 267; — P 18. "Om goed weder te hebben bij een bruiloft" zegt men te Ootmarsum, G 177, "je möt Joseph in de gruppe leggen" en men voegt er de verklaring aan toe : "Joseph wil niet nat worden in de goot, dus komt er geen regen". Dit gebruik is te vergelijken met het wegnemen van het voetstuk van het beeld van O. L. Vrouw van Tongeren, zoals we hoger gezien hebben.

De H. Isidorus, patroon van de landbouwers, wordt aangeroepen voor alles wat de landbouw betreft, dus ook voor de vruchten der aarde, wat zowel regen als zonneschijn kan betekenen : F 85; — G 176, 286; — L 37, 44, 100; — O 289; — P 138. Een ander beschermheilige van de landbouwers, Sint Antonius eremijt, patroon van de zwijnen, wordt uitzonderlijk, ook vermeld als weerheilige : L 107, 318a. Voor de plaatsen F 157; — K 148; — M 7; — P 86, 110; — Q 95; wordt niet gespecificeerd of Sint Antonius de Eremijt of Sint Antonius van Padua bedoeld wordt. Voor E 232 en 233 wordt uitdrukkelijk bepaald : Sint Antonius van Padua. Uit een antwoord als : "een of ander veel vereerde heilige b.v. Sint Antonius", F 133, blijkt wel dat we hier met geen specifiek weerheilige te doen hebben. De H. Odrada die eveneens aangeroepen wordt als veeheilige wordt vernoemd als voorspreekster voor regen, K 312, en ook zonder nadere aanduiding K 353. Sint Rochus, de pestheilige, wordt ook vermeld als weerheilige : O 44a, 154; — P 51, 152.

Kaart 12.

Zowel in Nederland als in Vlaams-België is de H. Clara de patrones bij uitstek van het mooi weder, van "klaar" weder : E 34, 68, 69, 138a, 150; — H 3, 9, 10, 21, 23, 38, 46, 51, 61, 66, 97, 101, 104, 110, 114, 118, 123; — I 57a, 76, 97, 102a, 102c, 116c, 125, 133, 135, 140a, 149, 154, 158, 163, 167, 168, 172, 178, 182, 184, 191, 198, 201, 202, 205, 208, 209, 212, 213, 215, 223, 227, 231, 233, 240, 241, 251, 253, 255, 261a; — K 8, 8*, 125a, 129a, 143, 146, 148, 152, 157a, 158, 161, 163b, 164, 175, 177a, 177b, 178, 179a, 181, 183, 186, 193, 195, 197, 198, 210, 217, 235, 240, 253, 262, 269, 276, 280, 293, 297, 329, 332, 336, 339; — L 27, 149, 152, 158, 160, 180, 201, 204, 209a, 210, 211, 225, 232, 243a, 250, 261, 263, 268, 269, 285, 331, 359, 366, 378, 381, 382, 421, 424; — N 25, 27, 28, 28a, 38, 40, 41, 43, 44, 68, 78, 80, 83, 88, 89, 116, 119, 126, 131, 137, 139, 141, 145, 181; — O 2, 4, 17, 18, 26, 31, 41, 43, 46, 47, 53, 56, 61, 63, 68, 70a, 71, 80, 82, 84, 89, 90, 103, 106, 108, 114, 115, 119, 121, 133, 137, 146, 148, 152, 161, 184, 189, 196, 205, 208, 213, 220, 221,

224, 226a, 233, 238, 272, 273; — P 5, 13, 41, 89, 98, 131, 176, 227; — Q 29, 31, 37, 95, 99, 121b, 121c, 154, 202.

Deze algemene verspreiding van de devotie tot de H. Clara, als patrones van het mooi weder is des te merkwaardiger daar noch in het aanpalende Rijnland, noch verder in Duitsland de H. Clara vermeld wordt als patrones van het mooi weder⁵⁾. Wel kent ook het Franstalig gedeelte van België de aanroeping van de H. Clara (Sainte Clair) als patrones van het mooi weder, "pour obtenir un temps clair"⁶⁾.

Andere heiligen, die op drie of meer plaatsen aangeroepen worden voor goed weder, zijn ook op de kaart vermeld. Drie hiervan Anna : E 28a; — G 252; — L 379, 380; — O 82. — Barbara : L 147, 159, 216a, 241, 264; — P 93, — Q 99 — en Catharina : L 140, 269a, 271; — Q 96, 99, 222 werden ook sporadisch als weerheiligen vermeld in Duitsland⁷⁾. Te Houtblerik (L 269a) werd het volgende rijmpje genoteerd :

Heilige Catharina (reine)
Lout de zon maar schiene
Lout de rège euvergoun
Dat de kiendjes speule kunne goun.

De H. Coleta : I 141a; — K 221; — P 210a en Rita : O 213, 250 daarentegen worden op de Duitse kaarten niet vermeld.

Tenslotte moeten we nog een reeks heiligen noemen die slechts één of twee maal vermeld werden in de antwoorden op onze vragenlijst en niet op de kaart werden opgenomen. Vier hiervan komen ook sporadisch voor op de Duitse weerkaarten : Judas Thadeus Q 202, Maria Magdalena O 108, Martinus I 269 en Michaël; de overige vermelde heiligen zijn : Amelberga I 215; — O 123; Andreas K 207; Cornelius K 235, 334; Cunera L 162; Filomena H 95; Gangericus O 163; Gerardus L 265; Japik G 247; Johannes Berchmans P 51; Lambertus K 235; — P 51; Mathias K 76c; Modestus L 421; Odilia L 270; Plehelmus G 178. We noteerden ook nog de volgende antwoorden : HH. Driekoningen L 27; O. L. Heer Q 111; H. Sakrament van Mirakel te Meerssen Q 197.

Kaart 11.

We hebben reeds gewezen op het cultuurgeografisch merkwaardig feit dat de grens van het verspreidingsgebied van de eredienst van de H. Clara, als patrones van het mooi weder, in het oosten samen valt met de Duitse rijksgrens. In Noord- en Zuid-Nederland is de H. Clara de patrones bij uitstek voor goed weder en zonneschijn. Merkwaardiger nog is het feit dat de aard van het offer verschilt in noord en zuid. In het noorden offert men worst en in het zuiden offert men eieren. De grens van deze twee gebieden wordt gevormd door de rijksgrens.

⁵⁾ Op kaart 12a, van de A.D.V.—N.F., worden als antwoord op de vraag "Welche Heiligen ruft man an um Sonnenschein?" niet minder dan zestig verschillende namen van heiligen vermeld doch de H. Clara komt op deze lijst niet voor.

⁶⁾ De Warsage, Calendrier wallon, 356.

⁷⁾ A.D.V.—N.F., kaarten 9, 12a en b.

Om mooi weder te hebben, b.v. op reis of op een bruiloftsdag, belooft men in Nederland een worst, of worsten, aan de H. Clara : E 34, 68, 69, 138a, 150; — I 57a, 76, 97, 102, 116c, 162, 167; — K 8, 8*, 125a, 129a, 146, 152, 157a, 158, 161, 163b, 164, 175, 177a, 177b, 178, 179a, 181, 183, 186, 195, 197, 198, 217; — L 27, 67, 69, 149, 152, 158, 160, 180, 201, 204, 204a, 209a, 210, 211, 225, 243a, 261, 263, 285, 378, 381; — Q 29, 31, 37, 95, 99, 121b, 121c, 202.

De beloofde worst wordt gegeven aan de armen. Voor enkele plaatsen : I 162; — K 183; — L 211, 263, vermeldt men dat de worst aan de arme Klaren, Clarissen gegeven wordt. De meeste correspondenten vermelden het gebruik als nu nog in zwang zijnde, een paar maken uitzondering hierop : "nu niet meer in gebruik" K 129a; "alleen nog gekend als volksgezegde" K 149; — L 209a. Eén correspondent meldt dat het gebruik pas na de oorlog werd ingevoerd K 217.

Voor mooi weder wordt er in Nederland ook worst geofferd aan de H. Anna E 28a; — de H. Antonius K 148; — Q 95; — de H. Barbara L 147, 159, 241, 264; — Q 99; — de H. Catharina L 271; — Q 96, 99 — en aan de H. Coleta I 141a.

In België worden dus eieren geofferd voor de H. Clara : H 3, 10, 21, 38, 46, 51, 61, 110, 118, 123; — I 133, 135, 154, 158, 182, 184, 198, 201, 202, 205, 208, 209, 213, 223, 227, 231, 233, 240, 241, 253, 255, 271; — K 193, 210, 233, 235, 240, 252, 253, 262, 276, 280, 291, 293, 297, 329, 332, 336; — L 421; — N 25, 27, 28, 38, 41, 68, 78, 80, 83, 88, 89, 126, 131, 139, 141, 145, 181; — O 2, 4, 17, 26, 31, 43, 47, 53, 56, 61, 63, 70a, 71, 82, 84, 89, 90, 103, 114, 115, 133, 146, 148, 152, 161, 184, 196, 205, 220, 221, 224, 226a; — O 233, 238, 272, 273; — P 5, 8, 13, 41, 89, 131, 171, 176, 227; — Q 154.

Men spreekt over het algemeen van "eieren offeren" zonder een aantal te bepalen. Eén correspondent spreekt van "vijf of tien eieren" O 61; twee spreken van "een dozijn eieren" K 240; — 114; anderen van "dertien eieren" : I 158, 184, 201, 223 of van "een nest eieren" : H 46; — I 184; maar verschillende spreken van een "pander", mand of korf eieren : I 182; — K 240, 252, 340; — N 41, 89, 139, 145; — O 2, 4, 90, 226a; — Q 7.

Is het in Nederland de regel dat de offergave geschonken wordt aan de armen en uitzonderlijk aan kloosters, dan gaat het in België juist andersom. In de regel worden de eieren naar een klooster van de arme Claren gebracht. Er worden vierentwintig kloosters genoemd waarvan de voornaamste zijn : Aalst, O 43, 47, 53, 56, 61, 70a, 146, 148; Gent, I 201, 202, 231, 241, 265; — O 17, 84, 196; Kortrijk, N 88, 89, 139, 141, 145; — O 184; Lier, K 262, 290, 291, 293, 297 en Mechelen, I 271; — K 332, 336; — P 5.

In enkele antwoorden slechts spreekt men van het geven van eieren aan behoeftigen : N 80; — O 221; — P 41, "aan knechten of arme mensen" : O 31, "aan de oudjes in het hospitaal" O 152.

Als uitzonderingen noteerden we het beloven van eiers aan de H. Isidorus, K 305, de eiers worden nadien geschonken aan de paters kapucijnen te Herenthals; aan de H. Gangericus O 163; aan de H. Coleta K 221; — P 210a; aan de H. Rita O 250; "men offert eiers aan de pastoor" O 213.

In verschillende antwoorden is er geen spraak van een heilige voor het bekomen van goed weder, maar wordt enkel voorgeschreven eieren te schenken

aan : de zusterkens der armen I 180, 201; de zwart-zusters K 290; aan de paters karmelieten te Leopoldsburg K 318, aan de zusters van Lier K 331, aan de Clarissen K 258, aan de arme Claren K 340, aan de zusters Franciscanessen te Herne O 274. Aan de zusters Visitandinen te Vlijtingen offert men eieren, vlees, graan of boter om goed weder te bekomen. In enkele andere antwoorden nog is er spraak van eieren of boter K 253, 262, 290; van eieren en zout P 5; maar ook van vlees O 205; vlees en boter P 109; geld en brood O 121 of van voedsel in het algemeen O 189.

Naast het offeren van eieren of van voedsel vermeldt men ook het gebruik geld of (en) kaarsen te offeren, een gebruik dat geen speciaal verband houdt met de verering van de H. Clara maar eigen is aan de heiligenverering in het algemeen.

Op een paar uitzonderingen na wordt het gebruik, eieren te beloven aan Sint Clara voor het bekomen van mooi weder op een bepaalde dag (of dagen), voorgesteld als nog algemeen in zwang zijnde⁸⁾.

Ook in Wallonië worden eieren geofferd aan Sint Clara om mooi weder te bekomen en de meisjes bakken een eierstruif ter ere van Sint Clara de dag voor hun huwelijk opdat de zon van de partij zou zijn op de bruiloft⁹⁾.

MAURITS DE MEYER (1962)

⁸⁾ Enkele uitzonderingen : men merkt op : "nog zelden" H 114; "eertijds" H 61; "gebruik is veel verminderd" I 168; "nu niet meer" O 71; "vijftig of zestig jaar geleden" L 204; "thans niet meer" L 378; daarentegen komen ook opmerkingen voor als : "nu nog" O 238.
⁹⁾ De Warsage, Calendrier Wallon, 356.

BESCHERMHEILIGEN EN BEDEVAARTEN VOOR GENEZING VAN DE STUIPEN

Commentaar bij kaart 13

Herkomst van het materiaal.

Op vragenlijst 23 (1959) van de Centrale Commissie werd onder afd. I, nr. 5 gevraagd: a) *Worden er in uw dorp bedevaarten ondernomen ter genezing van een kind dat lijdt aan de stuipen (convulsies)? Zo ja, waar naar toe en voor welke heilige?* b) *Zijn er bepaalde gebruiken verbonden aan zo'n bedevaart?*

Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 1302 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 7 (1958) van de Koninklijke Belgische Commissie waren onder nr. 2 de vragen gesteld: a) *Welke heilige wordt door de bewoners van uwe gemeente aangeroepen ter genezing van een kind dat lijdt aan stuipen (convulsies seskes)?* b) *Worden er bedevaarten ondernomen ter genezing van deze ziekte? Naar welke kerk of kapel? In welke gemeente?* c) *Zijn er bepaalde gebruiken verbonden aan zulke bedevaart?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 324 exemplaren terugontvangen.

Op 21 van de 1296 teruggezonden exemplaren van de reeds eerder uitgezonden vragenlijst 21 (1957) van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen, afdeling Volkskunde, waren — als antwoord op vraag: afd. I, nr. 1, d) *Hoe trachtte (tracht) men bij U te voorkomen dat een kind stuipen kreeg (krijgt) en welke middelen paste (past) men toe, om stuipen te genezen?* — inlichtingen verstrekt over de beschermheiligen voor genezing van de stuipen. Op 52 van de 283 teruggezonden exemplaren van lijst 6 (1958) van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde waren, als antwoord op dezelfde vraag, eveneens inlichtingen verstrekt over beschermheiligen voor genezing van de stuipen.

Tenslotte lag veel en waardevol materiaal beschikbaar in de licenciaatsverhandelingen gewijd aan bedevaartonderzoek in verschillende gewesten van het Vlaamse Land, tussen de jaren 1936 en 1954, voorgebracht in de universiteit te Leuven door G. Ampe, J. Cordie, M. Goossens, J. van Haver, J. Sannen, G. de Schrijver, L. Schroëter, H. de Wit, O. de Wit, Fr. de Wreede (zie: Lijst van aangehaalde geschriften).

A. Naar Sint Kornelis

Zoals men met één oogopslag op kaart 13 kan zien is Sint Kornelis, in de Nederlanden, veruit de belangrijkste beschermheilige tegen de stuipen. Alleen in het zuiden van Belgisch-Limburg en in de Maasvallei neemt Sint Gillis een vrij belangrijke plaats in. De crediensten van Sint Jan en van Sint Gisleenus zijn, zoals we verder zullen aantonen, uit Vlaanderen en Belgisch-Brabant

teruggedrongen naar het zuiden, waar deze erediensten aansluiten bij de Sint Jans- en de Sint Gislenusverering in Frans-Vlaanderen en het Walenland¹⁾.

De verspreiding van de eredienst tot Sint Kornelis is uitvoerig en voorbeeldig bestudeerd door Matthias Zender²⁾. Deze heeft een lange lijst gepubliceerd van al de hem bekende plaatsen waar een kerk of een altaar bestaat toegewijd aan Sint Kornelis, waar een relikwie of een beeld bewaard wordt van deze heilige, of waar een broederschap te zijner ere bestaat of bestaan heeft. Op de lijst die hier volgt worden enkel die plaatsen vermeld, uit Nederland en Vlaams-België, waar de H. Cornelius aangeropen wordt voor genezing van de stuipen. Alle belangrijke bedevaartplaatsen van onze lijst vindt men ook op de lijst der "Kultstätten" van Zender. Voor een veertigtal plaatsen van onze lijst die niet vermeld worden door Zender is er enkel sprake van een lokale eredienst, soms in een afgelegen kapel waar slechts enkele mensen uit de omgeving de voorspraak gaan afsmecken van Sint Kornelis; voor zes, door Zender niet vermelde gemeenten (Eikevliet I 221b, Elversele I 211, Heerleheide Q 112a, Kessel L 298, Lutterade Q 16 en Vortum L 189) geldt een min of meer belangrijke uitstraling buiten de plaats.

In Nederland en Vlaams-België hebben we niet minder dan honderd eenenvijftig verschillende plaatsen waar men Sint Kornelis gaat aanroepen tegen de stuipen. We laten hier een alfabetische lijst volgen van deze bedevaartplaatsen met hun nummer van de kaart, gevolgd van de nummers³⁾ van de plaatsen van waaruit men de genoemde bedevaartplaats gaat bezoeken. Indien de verering van de heilige niet geschiedt in de hoofdkerk, of in de parochiekerk, hebben we zoveel mogelijk de eigenlijke plaats van de eredienst aangeduid. Na opgave van de nummers van de plaatsen van waaruit men Sint Kornelis gaat aanroepen vermelden we desgevallend de gebruiken medegedeeld door de correspondenten. Na elk gebruik geven we het nummer van de plaats waar het gebruik werd opgetekend. De bronnen van de gebruiken aangehaald uit de literatuur worden medegedeeld in de noten.

Aalbeke N 144 : N 89, 137, 139, 141; O 82. Men laat ronde koeken wijden met opening in het midden; negen achtereenvolgende dagen moet de zieke hier-

1) De plaatsen vermeld in het commentaar met de hierna volgende nummers zijn niet aangekend op de kaart, hetzij uit plaatsgebrek (opeenhoping van tekens), hetzij doordat uit of over deze plaatsen nog inlichtingen ontvangen werden nadat de kaart reeds afgedrukt was (1962) :

H. Cornelius : H 108, 117, 123; — I 154, 167a, 192, 193, 194, 197, 200, 215a, 221a, 222, 230, 258, 260a, 261a, 263, 275; — K 176, 191, 242, 277, 290, 306, 312, 313, 359; — L 180**, 364, 417, 429a; — O 33, 45, 57a, 58, 60, 65, 67, 72, 74, 77, 130, 134, 135, 136, 140, 142, 163, 165, 174, 175, 177, 178, 184, 232, 245; — P 3, 19, 55, 56, 80, 84, 118, 125, 126, 126a, 126b, 137a, 147, 171; — Q 247a.

Sint Jan : I 156, 157; — N 139; — O 76, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 209, 210, 211, 214, 216; — Q 102.

Sint Gillis : P 58, 147, 191, 224; — L 282, 364, 365, 413, 424, 429a, 434; — Q 103, 111, 117a, 159, 195, 204a.

Sint Gislenus : O 213; — P 58. — Drie Maagden Q 3. — H. Stephanus P 191, 224. — H. Machutus N 114.

2) Zender, *Mittelalt. Heiligenverehr.*, 144-177 : Die Verehrung des Hl. Papstes Cornelius. Hier vindt men ook een uitvoerige literaturopgave.

3) De nummers van de plaatsen die we enkel kennen uit de literatuur zijn cursief gedrukt.

van eten (N 141). Van Nijen⁴⁾ meldt dat sommige bedevaarders twee koeken kopen en er een laten liggen voor de misdienaars. In 1939 noteerde men achtenduizend bedevaarders.

Aalst O 61 : I 264; O 52, 61. Op tweede Pinksterdag wordt een Sint Kornelismis gezongen, in de volksmond "grijzersmis" genoemd, wegens het vele en harde schreeuwen van de talrijke kleine kinderen⁵⁾.

Aalter I 187 : I 184, 189, 223. Vroeger bestond daar 'n "Corneliuskoeke" die men meebracht en in huis ophing (I 233). In de sakristie van de parochiekerk van Aalter bewaart men een hoorn uit de zeventiende eeuw, met zilver belegd en versierd met bijna uitgewiste miniatuurschilderingen die Onze-Lieve-Vrouw en Sint Kornelis voorstellen⁶⁾. Is het deze hoorn of een nog oudere, gelijkaardige, hoorn waarvan sprake is in het zestiende-eeuwse geuzenlied "Een liedeken van de Sancten"?⁷⁾.

t' Halter was oock eenen Ommeganck/
Daer quam het volck kreupel en manck/
Besoecken sinte Cornelis/
Papen boevery noch veel is/
Men woegh daer kinders ras / tegen Tarw en vlas
Dan kustense elc een Hooren
Daer 't volck mede gesegent was.

Het opwegen (tegen tarwe en vlas) waarvan in dit lied sprake is en dat vroeger ook in zwang was in verschillende andere bedevaartplaatsen behandelen we verder. "t Halter was oock eenen Ommeganck" betekent hier in het algemeen dat men op bedevaart ging naar Aalter. De eigenlijke "ommeganck", ook "Aalternuchting" genaamd omdat de bedevaarders uit de naburige gemeente 's ochtends zeer vroeg vertrokken, bestaat er in driemaal om het beeld en drie maal om de kerk te gaan, de grote ommegang grijpt plaats de zondag na 16 september, na de hoogmis, vroeger werden ook kippen en graan geofferd⁸⁾. Van Nijen sprak in 1942 van 25.000 bedevaarders⁹⁾.

Achtmaal K 190b : K 177a, 177b, 189, 192. Men hield een zilveren frank tegen het voorhoofd en legde zuurdesem aan de voeten van de patient, die frank werd geofferd ter gelegenheid van de bedevaart (K 192).

Adinkerke H 83 : H 43, 46, 51, 86, 101, 108; N 25. Men offert wassen kindjes (H 101)¹⁰⁾.

Alveringem H 100. Elke maandag wordt er in de kerk van Alveringem gezegend met de relikwie van Sint Kornelis, de relikwie is gevat in een hoorn (H 100).

4) Van Nijen, *St. Cornelius*, 23.

5) A. de Cock, *De "Grijzersmis" te Aalst*, *Volkskunde*, 10 (1879-98), 233.

6) Van der Linden, *Bedevaartv. O. Vla.*, 18.

7) J. J. Mak, *Vlaamse volksdevoties in een geuzenlied uit de 16e eeuw*, *Volkskunde*, 47 (1964), 159. Van Nijen, *St. Cornelius*, 65, meende te onrechte "Halter" te moeten verzeelvigen met Haaltert in plaats van met Aalter.

8) Van der Linden, *Bedevaartv. O. Vla.*, 19.

9) Van Nijen, *St. Cornelius*, 26.

10) Biekorf, 64 (1963), 140.

Antwerpen K 244, in de Sint-Andriesskerk : K 201, 252, 253, 262.

Arendonk K 240. Vóór 1914 gingen de bewoners van Arendonk Sint Kornelis aanroepen te Lage-Mierde in Noord-Brabant. Tijdens de eerste wereldoorlog was de Belgische gemeente Arendonk afgescheiden van Nederland door elektrische versperringen. Dit was de aanleiding tot het invoeren van de Sint Kornelis-eredienst in de Sint Jozefsparochie van de gemeente Arendonk¹¹⁾.

Baaigem O 34 : O 106, 114. Men gaat driemaal omheen de kerk (O 114).

Baardegem O 63 : O 63.

Baasrode I 260a. Even als te Baardegem lokale eredienst. "Van tijd tot tijd komt een vrouw te zegenen vergezeld, zoals de oude geplogenheid het oplegde, door negen jongens".¹²⁾

Beerse K 235, in de kapel van Sint Kornelis : K 191, 192, 193, 195, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 221, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 253, 262, 264, 265, 266, 270, 272, 295, 340, 341. Zilveren muntstuk op het voorhoofd drukken van het kind en dit geldstuk offeren te Beerse voor de H. Cornelius (K 207). De derde paasdag is de grote "begankenisdag", slechts een klein gedeelte van de toegestroomde menigte vindt alsdan plaats in de kapel, men koopt medailles die de kinderen op zich dragen tegen de stuipen en de vallende ziekte. Bedevaartvaantje van omstreeks 1935.¹³⁾

Beert O 285 : O 276, 277, 278, 286.¹⁴⁾

Bekkerzeel O 168 : O 71, 162, 163, 164, 167, 169, 170, 172, 173. Bedevaartvaantje gereproduceerd door Van Heurck.¹⁵⁾

Belsele I 210. Deze bedevaartplaats biedt het meest typische voorbeeld van een betrekkelijk recente verdringing van de aloude Sint Gislenuis-verering door deze van Sint Kornelis. De kerk is toegewijd aan de HH. Andreas en Gislenuis, men ziet er twee schilderijen, twee beeldhouwwerken en een glasraam waarop de H. Gislenuis is afgebeeld en in de middenbeuk van de kerk zijn relikwieën uitgesteld van de HH. Andreas en Gislenuis, maar men vindt er geen beeld, geen altaar of geen relikwie van de H. Cornelius¹⁶⁾. Doch in geen enkel van de antwoorden op onze vragenlijsten is er voor Belsele sprake van Sint Gislenuis, één correspondent (I 209) vermeldt Sint Andreas, al de anderen Sint Kornelis; ook de zegslieden van Fr. de Wreede, die voor zijne verhandeling over de bedevaarten van het Waasland¹⁷⁾, elk dorp van dit gebied bezocht heeft, hebben medegedeeld dat ze voor de stuipen Sint Kornelis gaan aanroepen te Belsele. De nummers van de plaatsen van waaruit men ter bedevaart gaat naar Belsele worden dus hier vermeld, en niet in het hoofdstuk gewijd aan Sint Gislenuis : I 172, 175, 175a, 176, 178,

179, 181, 182, 206, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 215a, 216, 217, 218, 259; K 247. De correspondent uit Kemzeke (I 172) meldt : men offert haan of konijn en gaat driemaal om de kerk; uit Waasmunster (I 212) : men gaat met negen kinderen er zijn negen soorten "seskes" (stuiipen); uit Hamme (I 213) bevestigt men de negen soorten stuipen en meldt men het gebruik een lint te offeren waarin men negen knopen gelegd heeft.

Berbroek P 53 : P 50, 52.

Blauwberg K 348a : K 308, 309, 310, 317, 341, 343, 345, 346, 347, 349, 349a, 350, 351a; P 34. "Hier wordt nog veel in natura geofferd : varkenskoppen, kiekens en boter. Soms zijn er nog bedevaarders die koren meebrengen ten gewicht van het kind, ...enkele inwoners van Ramsel (K 349) doen het ook nog. Al deze offeranden worden na de hoogmis vóór de kerk verkocht"¹⁸⁾. De bedevaarders gaan driemaal om het beeld, driemaal om de kerk en kopen medailles¹⁹⁾.

Bocholz Q 211 : Q 222. "Als kind heb ik wel eens deelgenomen aan een bidweg naar Bocholz waar de H. Cornelius vereerd werd" (Q 211).

Boisshot K 342, lokale eredienst²⁰⁾.

Bokhoven K 148a : K 136a, 140, 142, 143, 145, 146, 148, 148b, 164, 164a, 166, 169, 171, 172, 183, 186; L 54, 145, 147, 148, 151a, 177c, 180b, 201, 229a. Bedevaartvaantje beschreven door E. van Heurck²¹⁾. Relikwie ontvangen in 1839²²⁾. Grote toeloop de zondag in de octaaf van 16 september, feestdag van de heilige²³⁾.

Borgharen Q 96a : Q 19, 37, 95, 96, 97, 99, 192, 193a. Een van de vijf correspondenten uit Maastricht (Q 95) meldt : "naar Sint Gilles te Borgharen". Sint Gilles wordt wel aangeroepen tegen de stuipen, niet te Borgharen maar te Wijk (Q 104) eveneens bij Maastricht. De correspondent uit Meersen (Q 99) meldt dat men de zieke moet opwegen tegen gebedeld graan en de opbrengst in zilvergeld offeren ter ere van Sint Kornelis.

Breisem, zie Kuntich.

Brielen N 71 : N 22, 68, 73, 123. De correspondent uit Vlamertingen meldt (N 68) : "t grootste deel van de parochianen hebben als laatste voornaam Cornelius of Cornelia, dit om bewaard te blijven van de stuipen. Ongeveer hetzelfde geldt voor Dikkelbus (N 119) waar Sint Kornelis ook de grote beschermheilige is tegen de stuipen "vandaar dat bijna alle personen de voornaam dragen van Cornelius of Cornelia". Zelfde verschijnsel te Bulskamp (H 86) en andere plaatsen omheen Brugge²⁴⁾.

18) Schroëter, Volksbedev. Turnhout, 19.

19) Van Nijen, St. Cornelius, 76.

20) De Wit, Volksbedev. Mechelen, 19.

21) Van Heurck, Drapelets, 509.

22) Breugelmans, De bedevaart naar Bokhoven ter ere van de H. Cornelius, patroon tegen de stuipen, vallende ziekten, reumatiek en andere zenuwkwalen. Met gansen trou, 1 (1951), 105-108.

23) H. Pennings, Handboekje voor de bedevaart naar Bokhoven ter ere van den H. Cornelius. 's Hertogenbosch 1902 en 1910.

24) Van Nijen, St. Cornelius, 41 en 43; t Beertje, 1958, 14.

11) Van Nijen, St. Cornelius, 32.

12) Ibid., 34.

13) Schroëter, Volksbedev. Turnhout, 18; zie ook Van Nijen, St. Cornelius, 1-21.

14) Van Haver, Volksbedev. W.-Brab. 18, kaart stuipen.

15) Van Heurck, Drapelets, 1922, 42.

16) Persoonlijk bezoek aan de kerk in februari 1963.

17) De Wreede, Volksbedev., Land van Waas.

Brugge H 36, altaar in het Sint Janshospitaal, niet zeer oud, in 18e eeuw Sint Kornelis en Sint Gislenuus samen vereerd, relikwiehouder in de vorm van hoorn, plaatselijke verering²⁵).

Brussegem O 73, in de kerk van de parochie Oppem, lokale verering, begankenis op tweede paasdag, driemaal om de kerk gaan en de "Sint Kornelismisweg" afleggen door het veld²⁶).

Budel L 285, in parochiekerk van Gastel : L 242, 250, 259, 260, 262, 281, 281*, 282, 283, 283a, 285.

Buizingen O 287 : O 256, 285, 287, 289, 290, 290a. Het ganse jaar door komen moeders met hun kinderen, zij offeren wassen exvoto's, meestal kindjes. Driemaal gaan zij biddend omheen de kerk, dit moet gebeuren in tegenovergestelde richting van de maandelijks processie, geschiedt de beweging op een andere wijze dan is hij ongelukkig²⁷).

Bulskamp H 86, er wordt gezegend met de relikwie van de heilige; voor de "beeweg" gaat men hier vooral naar Adinkerke (H 86).

Denderbelle I 263 : I 259, 260, 261a, 262, 263, 264, 264a, 273; O 57a, 58, 60, 61, 63, 68. Op Pinksteren komen de bedevaarders in grote getale Sint Kornelis aanroepen te Denderbelle. Volgens een correspondent uit Aalst (O 61) noemt men die dag : "sinksbelle"²⁸). De correspondent uit Bugenhout (I 273) meldt dat de bedevaarders zich laten vergezellen door vijf kinderen beneden de tien jaar. (Het getal vijf is in dit verband geheel uitzonderlijk. Zoals reeds voor een paar bedevaartplaatsen gemeld werd en zoals we verder nog zullen zien is het getal van negen kinderen het meest gebruikelijk). De Sint Kornelismis die gezongen wordt op Pinksteren heet, evenals te Aalst, de "grijzersmis". In 1954 was het gebruik een "levend hert" te offeren nog in zwang²⁹).

Denderleeuw O 148 : Alleen een correspondent uit Impe O 45, vermeldt deze bedevaartplaats. Nochtans werd vroeger jaren de Sint Kornelismis te Denderleeuw zeer druk bezocht³⁰).

Diegem : P 62 : I 260; — K 280, 291, 293, 294, 295, 299, 300, 323, 325a, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 344; — O 68, 74, 154, 165, 166, 169, 174, 177, 178, 178a, 249, 251, 252, 256, 289; — P 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 18a, 19, 20, 41, 55, 60, 60a, 60b, 61, 62, 63, 64, 65, 65a, 66, 67, 68, 68a, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 84, 86, 102a, 103, 104, 108, 122, 122a, 123a, 123b, 124, 124a, 125, 126b, 128, 145, 150, 157a, 198, 199.

Diegem is het belangrijkste centrum van de Sint Kornelisverering in de Neder-

landen. Samen met Breisem (Kumtich) en Sint Kornelis-Horebeke hoorde Diegem tot de oudste bezittingen van Kornelimumster van waaruit de Sint Kornelisverering in onze gewesten verspreid werd³¹). Volgende gebruiken werden medegedeeld door correspondenten : driemaal omheen de kerk gaan (Onze-Lieve-Vrouw-Waver, K 332 en Epepegem P 8), "men moet een zilveren frank meenemen die wordt geofferd aan het altaar" (Bonheiden, K 334), "zo men het kind niet kan meenemen dan neemt men een kledingstuk mede b.v. een hemdje van het kind" (Dworp O 289), men offert kippen, ham enz. (Melsbroek P 13), de bedevaarten werden te voet gedaan (Duisburg P 128).

Uit de meest recente³²) (1951), van de vele publicaties over Diegem, vernemen we dat er naast "de kleine beeweg" (driemaal om de kerk) ook nog een grote ommegang bestaat van ongeveer vijf kilometer. De tweede paasdag wordt deze weg afgelegd door bedevaarders uit vreemde dorpen, met beloken Pasen door bedevaarders van Diegem zelf. In de nabijheid van de kerk bevond zich vroeger een "Sint Kornelis-borreke", nu is deze bron gedempt en vervangen door een openbare pomp. Sommige bedevaarders gaan er nog water halen om aan de zieke kinderen te drinken te geven. De straat waar deze pomp staat heet Sint Korneliusstraat. Het bedevaartvaantje van Diegem is gereproduceerd bij Van Heurck³³). Tegen de stuipen wordt een levend konijn geofferd. De zolder van de kerk werd eertijds verhuurd om er tarwe op te leggen³⁴) dit wijst er op dat het opwegen van de zieke tegen tarwe hier vroeger ook in zwang was³⁵).

Dieteren, gemeente Susteren L 330 : L 330, 373, 381, 426, 428, 432, 434.

Diksmuide H 108, in kapel der paters minderbroeders : H 114.

Deurne, Noord-Brabant L 244, parochie Zeilberg : L 208a, 243, 243a, 263a, 264, 265.

Doel I 148 : I 151, 178, 179, 182. Goede beschrijving bij Van der Linden³⁶). Men gaat driemaal om het beeld en driemaal om de kerk, soms vergezeld van negen kinderen. Tot 1940 offerde men kippen, konijnen en biggetjes.

Drongen I 231 : Een correspondent uit Oostakker (I 202) meldt "H. Cornelius te Kluizen of Drongen". In Drongen is geen Kornelisverering maar wordt Sint Maurus aangeroepen. Doch het gebeurt dat een zieke soms twee bedevaarttoorden bezoekt en ook elders komt het voor dat een bedevaart naar Sint Kornelis gecombineerd wordt met een bedevaart tot Sint Maurus³⁷).

Dworp O 289, lokale credienst, voor "erge gevallen" gaan de inwoners van Dworp naar Diegem.

Eikevliet I 221b : I 221, 221a, 222³⁸).

25) Ibid., 41 en 24.

26) Van Haver, Volksbedev. W.-Brab., 20.

27) H. Holvoet-De Wit, Volksbeewegen tegen ziekten van mensch en dier tusschen Zenne en Dyle, Brab. Folk., 1951, 31-32.

28) Van Nijen, St. Cornelius, 44 spreekt van "Bellesinxen" en volgens Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla. 59, zegt men in 't Waasland : "We gaan naar Belle bij Kornelis".

29) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 59.

30) A. de Cock, De "Grijzersmis" te Aalst, Volkskunde 10, (1897-98), 234.

31) Zender, Mittelalt. Heiligenverehr., 148.

32) Holvoet-De Wit, a.w., 32-35.

33) Van Heurck, Drapelets, 97.

34) Holvoet-De Wit, a.w., 35.

35) Van Nijen, St. Cornelius, 49.

36) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 72-75.

37) Ibid., 209.

38) De Wit, Volksbedev. Mechelen, 19.

Eksaarde I 206, lokale verering ³⁹).

Elsene P 65c, lokale verering ⁴⁰.

Elversele I 211 : I 214, 216 ⁴¹).

Erembodegem O 65, in de parochiekerk van Terjoden. Geen enkel correspondent heeft deze plaats vermeld. Van der Linden schrijft: "Van heinde en ver komen de moeders om er hun kinderen te laten zegenen" ⁴²).

Etten K 176 : K 160, 175, 178.

Geel K 307, in de parochiekerken van Bel en Larum ⁴³) : K 272, 274, 276, 306, 312. De correspondent uit Mol (K 276) meldt dat men driemaal om de kerk gaat.

Gelrode P 23 : K 349, 349a; P 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 36, 37, 38. Uit Ramsel (K 349) meldde men het offeren van kippen en uit Aarschot (P 25) het offeren van kippen en varkenskoppen, die na de hoogmis publiek worden verkocht bij opbod. Vóór de laatste wereldoorlog werden ook konijnen, graan en kalveren geofferd. Het geofferde graan moest geschonken zijn door negen verschillende personen, niet gekocht ⁴⁴).

Gent I 241, in de Sint Jacobskerk, lokaal ⁴⁵).

Grimminge O 224 : O 224, 226a.

Grote Brogel L 356 : L 282, 315, 317, 359, 364, 369, 417; Q 94. Te Erpekom, een parochie van Grote-Brogel, wordt van oudsher Sint Gillis aangeroepen tegen de stuipen, een eredienst die in het noorden van Belgisch-Limburg geleidelijk verdrongen wordt door deze van Sint Kornelis, zo komt het dat een paar correspondenten (L 282, 369) zich vergissen en Sint Kornelis te Erpekom vermelden in plaats van te Grote-Brogel.

Grobbendonk K 268, lokaal ⁴⁶).

Grottenberge O 137, lokaal, men gaat driemaal om de kerk, offert wassen ex-voto's in de vorm van hoofdjes of benen, men koopt litanie en medaille.

Haasrode P 137a, lokaal.

Heerlerheide Q 112a : 29, 32, 37, 38, 108, 112a, 113, 117, 121c.

Hekelgem O 153 : O 63, 71, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162. De correspondent uit Mazenzele (O 71) bericht dat men het zieke kind moet zegenen

met een geldstuk en dit geldstuk offeren voor Sint Kornelis. Te Essene (O 154) legt men het geldstuk dat zal geofferd worden even in de mond van het zieke kind. "Zo wordt immers de ziekte meegenomen". Men gaat driemaal om het beeld en om de kerk. Tot vóór de laatste wereldoorlog werden giften in natura geofferd. In West-Brabant worden de stuipen ook "Kornelisziekte" genoemd ⁴⁷).

Heldergem O 139 : O 56, driemaal om de kerk gaan. Van der Linden ⁴⁸) spreekt ook van negenmaal met negen personen. Vroeger werden ook giften in natura geofferd.

Herten L 330, lokaal.

Hoeilaart P 126, kapel van Groenendaal in het Zoniënwood ⁴⁹). P 65, 126, 126a.

Hoeven K 175 I 97.

Hofstade O 59 : I 264a; O 46, 68.

Hogerheide I 102a : I 102a, 102e; K 152.

Hoge Mierde K 215 : K 196, 213, 215, 216a, 217, 218, 218a, 218c, 219, 240; L 255a. Een correspondent uit Hogeloon (K 217) meldt het gebruik de naam Kornelis als tweede of derde doopnaam te geven (vergelijk Brielen).

Den Hout K 158b : K 125a, 129, 129a, 130, 158, 158b, 161, 162a, 163b, 179a, 181, 183b.

Hoogstraten K 207, in de kerk van het begijnhof ⁵⁰) : K 193, 207, 208.

Huldenberg P 131, lokale eredienst ⁵¹).

Impe O 45. De correspondent uit Impe meldt dat men "te zegenen gaat" met negen personen en dat het offergeld eerst in het wijwater gedoopt wordt.

Kasterlee K 273 : K 207.

Kemmel N 117 : N 119.

Kessel K 292, in de kapel van de kloosterschool : K 291, 294, 295, 296, 297, 298. Volgens O. de Wit ⁵²) gaan de bedevaarders bij de zusters van de school "stuipkoordekens" halen. Deze gewijde touwtjes, met zeven knopen, worden de zieke kinderen om de lenden gebonden.

Kessel (Ned. Limb.) L 298 : L 269a, 291, 298, 299, 331.

Kinrooi L 369 : L 291, 371.

Klein Dongen K 163b : I 97.

³⁹) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 82.

⁴⁰) Van Nijen, St. Cornelius, 55; Holvoet-De Wit, a.w., 35-36.

⁴¹) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 83.

⁴²) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 102.

⁴³) Schroëter, Volksbedev. Turnhout, 20; Van Nijen, St. Cornelius, 57-58.

⁴⁴) J. Sannen, Volksbedevaarten tegen kwaal van mensch en vee in Oost-Brabant, Brab. Folk. 22 (1950), 316.

⁴⁵) Van Nijen, St. Cornelius, 60.

⁴⁶) Schoëter, Volksbedev., Turnhout, 20.

⁴⁷) Van Haver, Volksbedev. W. Brab., 14.

⁴⁸) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 158.

⁴⁹) Holvoet-De Wit, a.w., 36.

⁵⁰) Schroëter, Volksbedev. Turnhout, kaart 20a.

⁵¹) Holvoet-De Wit, a.w., 37.

⁵²) De Wit, Volksbedev. Mechelen, 19.

Kluizen I 196 : I 158, 163, 198, 202, 240. Ommegang omheen de kerk (I 163), (zoals op schier alle bedevaartplaatsen).

Koersel K 359 : In de antwoorden op de vragenlijsten werd Koersel niet vermeld, doch lezen we bij Van Nijen ⁵³) : "Volgens verklaring van de Z.E.H. pastoor komen hier heel het jaar door lieden uit de omliggende en soms ver afgelegen dorpen om de heilige te vereren en om hun kinderen te laten overlezen. Om de genezing van een ziek kind te bekomen komt men beewegen met negen personen".

Kortrijk N 141, in de kapel van het O. L. Vrouw Gasthuis ⁵⁴).

Kumtich P 144. De patroonheilige van de kerk van Kumtich is Sint Gilles die sedert eeuwen ook beschermheilige is tegen de stuipen vooral in Haspengouw en in de streek van Luik ⁵⁵). De H. Cornelius werd vroeger geregeld, nu nog uitzonderlijk, vereerd te Breisem, een gehucht van Kumtich met eigen parochiekerk. De kerk van Breisem was vroeger zeer rijk aan mooie, antieke heiligenbeelden. Voor enkele jaren werden die alle verhuisd naar de kerk van Kumtich ⁵⁶). In de kerk van Kumtich staan nu bij de ingang van het koor de beelden van Sint Gilles en van Sint Kornelis. Alleen het feest van Sint Gilles wordt te Kumtich kerkelijk gevierd (tijdes de octaaf van 1 tot 8 september). Maar zoals in Vlaanderen de eredienst van Sint Jan en van Sint Gislens geleidelijk verdrongen werd door die van Sint Kornelis zo was dit hier ook het geval voor de eredienst van Sint Gilles. Bij de antwoorden op onze vragenlijsten zijn er twee (P 102 en 154a) die luiden : Sint Gilles te Kumtich; drie (P 93, 98, 110) melden : Sint Kornelis te Kumtich; twee (P 101 en 109) verwijzen naar Kumtich maar noemen geen naam van heilige en één meldt, vermoedelijk bij vergissing, "Sinte Brigitta te Kumtich". Zoals blijkt uit de studie van J. Sannen komen vele of de meeste bedevaarders te Kumtich beide heiligen aanroepen, twee zijn immers machtiger dan een, zo redeneert het volk : P 43, 95, 96, 97, 99, 100, 102a, 103, 106, 107, 108, 108a, 109, 110, 143a, 147, 148, 149, 150, 153, 157, 158.

Lage Mierde K 214 : K 196, 197; L 258.

Lamswaarde I 116b : I 116, 116b, 116c, 139, 140a, 141a, 167.

Lapscheure I 124 : I 125. De verering van Sint Kornelis te Lapscheure schijnt wel belangrijker te zijn dan blijkt uit de antwoorden op de vragenlijsten die in het noorden van West-Vlaanderen en in Zeeuws-Vlaanderen zeer schaars beantwoord werden. K. van Nijen ⁵⁷) noemt de "toeloop" buitengewoon groot, ook "uit de Nederlandsche grensgemeenten"; als merkwaardigheid dient nog vermeld dat de bedevaarders op de knieën om het beeld kruipen; men offert ex-voto's in was.

Leest K 328 : I 271; K 271, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 325a, 326, 327, 328, 329, 330; P 1, 5. Enkele correspondenten delen ook iets mede over de

plaatselijke bedevaartgebruiken : men offert duiven (I 271), men zegent het zieke kind met een geldstuk dat men offert voor Sint Kornelis (K 320), men gaat driemaal om het beeld en driemaal om de kerk (K 329). In verband met het offeren van duiven en kippen beschrijft O. de Wit wat ze als ooggetuige meemaakte ⁵⁸) : "op tweede paasdag 1935 werden er twee kippen en een koppel duiven geofferd. Na de mis bracht de koster de geofferde kippen en duiven buiten aan 't kerkportaal en vroeg : zijn er liefhebbers voor den offer? Een boer gaf 5 fr. kreeg het kieken of de duif even in de hand en gaf ze terug. Zo offerden vijf boeren achtereenvolgens dezelfde kip totdat de boer die ze eerst geofferd had er 20 fr. voor bood en de kip terug mee naar huis nam, waar ze, zoals hij vertelde, al de andere tegen de kwaal (stuipen) moet vrijwaren. Al drie jaar offerde hij dezelfde kip".

Letterhoutem O 48 : H 104; O 42, 43, 47, 53, 70a, 130. Uit Beerst (H 104) en Zonnegem (O 53) meldt men dat men de bedevaart moet doen met negen personen. Men gaat driemaal om de kerk en sommigen offeren wassen ex-voto's. Vroeger offerde men "levende herten" ⁵⁹).

Lichtaart K 272 in de kapel van Heerle en in de dorpskerk : K 234, 238, 239, 240, 241, 262, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 301, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 340. De correspondent uit Wiekevorst (K 302) meldde "naar Sint Leonardus te Lichtaart"; Sint Leonardus wordt aangeroepen, niet te Lichtaart, maar in het nabije Sint-Lenaars, ook tegen een kinderziekte : "de slappe leeën". Uit Geel (K 307) kwam nog een getuigenis van het opwegen, men offert namelijk zoveel gebedeld graan als het gewicht van het zieke kind. Uit Hulsthout (K 340) meldde men het gebruik wijwater te drinken uit een koehoorn. Het getuigenis van het opwegen bevestigt de beschrijving van het gebruik door L. Schroëter ⁶⁰) in 1937, ze vermeldde nog deze bijzonderheid dat men het gebedeld graan door het kind zelf laat dragen zolang het zulks kan uithouden. Men offert ook kippen, soms drie tegelijk.

Lichtvelde H 117, in de kapel van het Sint-Vincentiusklooster ⁶¹).

Liedekerke O 157, lokale verering ⁶²).

Lier K 291, in de kluizekerk van de paters predikheren : K 253, 262, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 331, 332. Het gebruik van het opwegen is hier niet meer in zwang, maar op een zeventiende-eeuws bedevaartvaantje van Lier is het gebruik grafisch voorgesteld ⁶³). De correspondent uit Bevel (K 297) deelt mede dat de bedevaarders een lintje mede krijgen om de zieke om te hangen. De correspondent uit Hallaar (K 300) spreekt niet van de kluizekerk maar schrijft dat men te Lier bij de Arme Klaren een "stuipkoord" gaat halen.

Lint K 284 lokale eredienst.

⁵⁸) De Wit, Volksbedev. Mechelen, 16.

⁵⁹) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 192.

⁶⁰) Schroëter, Volksbedev. Turnhout, 17.

⁶¹) Dit is W.-Vla., II, 999.

⁶²) Van Haver, Volksbedev. W.-Brab., 18.

⁶³) Van Heurck, Drapelets, 263.

Loker N 116 lokale eredienst.

Lutterade Q 16 : L 271, 428; Q 14, 17, 19, 32.

Machelen O 10 : Evenals te Belsele zijn de twee beschermheiligen tegen de stuipen, Sint Gislenuus en Sint Kornelis, ook hier in competitie en werd de eredienst tot Sint Gislenuus in de schaduw gesteld door deze van Sint Kornelis. Het oudste getuigenis dateert van 1423 en gaat over het broederschap van "sente Cornelis ende sente Gheleyn in de parochie van Machelen"⁶⁴). Inmiddels heeft Sint Kornelis een eigen altaar gekregen in de kerk, en op de bedevaartvaantjes van Machelen wordt hij alleen afgebeeld, slechts in het onderschrift hiervan wordt Sint Gislenuus nog vernoemd : "Sint Cornelis en Ghilleyn hoort ons suchten groot en kleyn"⁶⁵). Op onze vragenlijsten hebben twee correspondenten Sint Kornelis én Sint Gislenuus vermeld (O 10, 82), de overigen spreken enkel van Sint Kornelis te Machelen. Ook G. Ampe⁶⁶) en R. de Vleeschauwer⁶⁷) hebben Machelen uitsluitend als Sint Kornelisbedevaart genoteerd. Uit de lijst van de nummers van de plaatsen van waaruit men ter bedevaart gaat naar Machelen blijkt dat het uitstralingsgebied van deze bedevaartplaats vrij belangrijk is : H 123; I 163, 201, 227, 240; N 181; O 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 15, 77, 82, 84, 85, 87, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 123, 184, 194a, 196, 200, 203. Het belang van deze bedevaart, in vroeger jaren, wordt ook geïllustreerd door de omvang der offergaven. Uit de kerkrekeningen blijkt dat in het jaar 1681 drie duizend twee honderd en zestig kippen en vierenzeventig schapen en lammeren geofferd werden, daarenboven vlas, eieren, boter enz.⁶⁸). Het aantal geofferde kippen verminderde geleidelijk. De kerkrekening van 1789-1790 vermeldt nog vier honderd en vijftien kippen. Toch bleef het gebruik in zwang tot voor de laatste wereldoorlog⁶⁹) en werd nu nog bevestigd door verschillende correspondenten (I 201, 227; N 181; O 4, 10). Men laat ook broodjes wijden met de hoorn van Sint Kornelis (O 10, 15, 84, 95). De correspondent van Kruishoutem (O 84) vermeldt dat men de bedevaart moet doen met drie personen of met een onpaar getal (5 of 7) of met zeven of negen personen.

De feestdagen van Sint Kornelis en Sint Gislenuus te Machelen, in de volksmond de "gulden dagen" of "Machelen-gulde", beginnen de laatste zondag van juni en duren tot de tweede zondag van juli. De grote dag van "Machelen-gulde" is de eerste maandag van juli. In 1921 bedroeg het aantal pelgrims veertig duizend⁷⁰). De eigenlijke feestdag van Sint Kornelis is 16 september de feestdag van Sint Gislenuus is 9 oktober. Het feit dat "Machelen-gulde" plaats heeft omstreeks Sint Jan, 24 juni, wijst er op dat het niet geheel uitgesloten is dat de eredienst van Sint Kornelis en Sint Gillis te Machelen een nog oudere eredienst van Johannes Baptista, in Westvlaanderen de oude beschermheilige tegen de stuipen, zou vervangen hebben.

⁶⁴) A. van den Abeele, *Machelen-Gulde*, Bijdragen Geschied. Deinze, 14 (1947), 55. A. Cassiman, *Machelen-Gulde*, Ovl. Zanten, 25 (1950), 89.

⁶⁵) Van Heurck, *Drapelets*, 273.

⁶⁶) Ampe, *Volksbedev. Tielt en Roeselare*, kaart stuipen.

⁶⁷) De Vleeschauwer, *Volksbedev. Oudenaarde*, kaart stuipen.

⁶⁸) A. Cassiman, a.w., 96.

⁶⁹) Van der Linden, *Bedevaartv. O. Vla.*, 205.

⁷⁰) Van Heurck, *Drapelets*, 275.

Maldegem-Donk I 154b, regionale eredienst⁷¹).

Mannekensvere H 48 : H 46.

Mariakerke I 240 : I 158, 169, 192, 193, 194, 200, 201, 230, 231, 240, 241. Hier worden (werden?) konijnen geofferd (I 201). Men doet de bedevaart met drie personen (I 201, 231, 240) of met zes of negen (I 240). Men gaat driemaal om het beeld en driemaal om de kerk⁷²).

Meerdonk I 146 : I 144, 145, 146, 147, 147a, 148, 150, 151, 172, 173, 174, 176, 177, 178. Fr. de Wreede die de bedevaarten van het Waasland onderzocht noteerde te Meerdonk zelf en ook te Vrasene (I 177) en te Verrebroek (I 150) dat men de drievoudige ommegang om de kerk moet doen vergezeld van negen kinderen, meisjes voor een ziek meisje, jongens voor een zieke jongen. Men offerde toen (1937) nog veel kippen, duiven en konijnen, soms een schaap⁷³).

Meerlo L 217 : L 217, 246b. De correspondent uit Meerlo zelf berichtte dat men in de kerk kralen laat wijden en dat negen van deze gewijde kralen, in een zakje, het kind om de hals gehangen worden.

Mechelen K 330, lokale eredienst in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk⁷⁴).

Moerbeke O 231 : O 224, 226a, 231, 240, 272, 273, 274. Op tweede pinksterdag komen ongeveer vijfduizend bedevaarders naar Moerbeke. Tot 1920 werden kippen geofferd. De bedevaarders worden gezegend met een relikwieschrijn in de vorm van een zilveren hoorn versierd met mijter, onder het schrijn hangt nog een kleine koperen hoorn. Vele bedevaarders kopen een vaantje⁷⁵).

Moerkerke I 152 : O 272.

Mol K 276 in de parochiekerk van Rauw : K 242, 277, 313. Enkele bedevaarders die driemaal biddend om het beeld gaan raken ook het beeld aan⁷⁶).

Moorsel O 62 : P 77. Offers in natura tot 1939⁷⁷).

Nieuwkerke O 64 : O 146.

Ninove O 152 : I 262; O 52, 61, 148, 152, 159 161, 175, 220, 221, 224, 226a, 232, 233, 238, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 274, 274a, 275. Na Diegem is Ninove een van de oudste en belangrijkste centra van de Sint Kornelisverering in Vlaanderen⁷⁸). Evenals te Aalter en te Diegem bestond ook hier het gebruik van het opwegen. Het gebruik kleinvee te offeren is sterk verminderd maar tot

⁷¹) Van der Linden, *Bedevaartv. O. Vla.*, 205.

⁷²) *Ibid.*, 209.

⁷³) De Wreede, *Volksbedev. Land van Waas*, 72-73.

⁷⁴) De Wit, *Volksbedev. Mechelen*, 19.

⁷⁵) Van der Linden, *Bedevaartv. O. Vla.*, 231-232. Een correspondent uit Mendonk (I 198) verwijst naar Moerbeke Waas (I 170) waar geen Sint-Kornelisverering bekend is.

⁷⁶) Schroëter, *Volksbedev. Tunrhout*, 20.

⁷⁷) Van Nijen, *St. Cornelius*, 111.

⁷⁸) Zender, *Mittelalt. Heiligenverehr.*, 149-150 en Van der Linden, *Bedevaartv. O. Vla.*, 245-249; in beide werken ook uitvoerige bibliografie.

heden toch nog in zwang. Men gaat driemaal om de kerk (O 52, 224) soms met drie personen (O 61).

Oekene N 40, lokale eredienst.

Oostkerke H 97, in 1947 werden nog kippen, konijnen en biggetjes geofferd ⁷⁹).

Overbroek K 206a : K 206 ⁸⁰).

Overpelt L 314 in de kapel de Lindelhoeve; L 282, 315, 353.

Overslag I 167 : I 169, 170, 233. Men komt beewegen met drie, zes of negen kinderen, men gaat driemaal om de kerk. In 1937 werden nog kippen, konijnen en biggetjes geofferd ⁸¹).

Pamel O 158 : O 159, 161, 237 ⁸²).

Passendale N 77 : N 79. Evenals te Aalbeke werden hier allerlei dieren geofferd meest kippen, soms kocht een boer zijn geofferde kip terug om ze op zijn erf te laten lopen, die kip werd dan "een Cornelius" genoemd en er ging een beschermende kracht van uit ⁸³).

Peisegem O 69 : O 68, 69; P 41a.

Poppel K 196 : K 195.

Posterholt L 387 : L 329. Deze correspondent meldt dat het gebruik van het opwegen hier ook in zwang was.

Prosperpolder I 147a, lokale eredienst ⁸⁴).

Putte K 333 in de kerk van Beuzel : K 297.

Rozendaal K 174 : K 188.

Ruien O 192 : N 141, 181; O 184, 185, 190, 192, 193a, 198, 199, 200, 201, 263, 264, 265, 265a. Grote begankenisdag de zondag na 29 juni; de bedevaarders worden gezegend met de relikwie van Sint Kornelis, gevat in een met zilver belegde koehoorn, de meeste laten koeken wijden die zij ter plaatse gekocht hebben, zij gaan driemaal om de kerk maar rusten telkens even aan de kerkdeur en aan ieder van de vijf blauwe stenen die op het kerkhof liggen. Tot omstreeks 1920 werden levende kippen en konijnen geofferd ⁸⁵).

Ruisbroek I 222 : lokale eredienst ⁸⁶).

Schellebelle I 256 : I 252, 253, 255; O 23, 41, 44a, 47, 52, 70a. Men doet de bedevaart met negen personen (I 253) of men doet de bedevaart negen achter-

⁷⁹) Biekorf. 48 (1947), 217.

⁸⁰) Van Nijen, St. Cornelius, 40.

⁸¹) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 80-81.

⁸²) J. Van Haver, Volksbedev. W.-Brab., 17.

⁸³) Rond den Heerd, 14 (1879), 142.

⁸⁴) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 78.

⁸⁵) De Vleeschauwer, Volksbedev. Oudenaarde, 35-36. — Zie ook Biekorf 1956, 102.

⁸⁶) De Wit, Volksbedev. Mechelen, 19.

eenvolgende dagen (I 255); men maakt een kruis over het zieke kind met een geldstuk en offert dit geld aan Sint Kornelis, zelden nog worden levende kippen of konijnen geofferd, wel ex-voto's in was (I 255).

Schin-op-Geul Q 115 : Q 115, 192, 204a. Volgens de correspondent uit Schin-op-Geul zelf komt het nog voor dat men bij de boeren graan bedelt tot het gewicht van de zieke persoon, dit graan verkoopt en de opbrengst offert ter ere van Sint Kornelis. Er wordt ook brood gewijd.

Schoondijke I 109 : I 125.

Semmerzake O 33, lokale eredienst ⁸⁷).

Serskamp O 41 : O 23, 41, 44a, 70. Tot omstreeks 1935 bleef het gebruik in zwang zich te laten begeleiden door negen kinderen (O 41).

Sint-Amands I 266 : I 219, 220, 221, 265, 265a, 267, 268, 268a, 269, 270. De bedevaarders huren in de school of op de straat negen kleine jongens die de drievoudige ommegang om de kerk moeten meemaken. Men offert geld of levende duiven ⁸⁸).

Sint-Kornelis-Horebeke O 125 : O 103, 108, 109, 114, 115, 119, 120, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 265. Men offerde vroeger kippen (O 103), men zegent het zieke kind met een muntstuk en offert dit muntstuk (O 205), men gaat driemaal om de kerk (O 109, 115), negenmaal (O 265). Met Diegem en Breisem behoorde Sint-Kornelis-Horebeke reeds in de twaalfde eeuw aan de abdij Kornelismunster bij Aken, de eredienst tot Sint Kornelis is hier acht eeuwen oud ⁸⁹).

Sint-Niklaas-Waas I 176 parochie van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand, lokale eredienst ⁹⁰).

Sint-Pieters-Leeuw O 250 : O 176, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 290. Vroeger bracht men offergaven in natura. De tweede zondag na Pasen is de grote begankenisdag, in de volksmond "de ginnik". Buiten de drievoudige ommegang om het beeld en om de kerk werd er vroeger nog een grote ommegang gedaan "de Korneliswaeg" ⁹¹).

Sint-Pieters-Voeren Q 247a. Vroeger was hier ook het gebruik van het opwegen in zwang ⁹²).

Sittard Q 20 : L 434.

Snaaskerke H 22 : H 20, 21, 22, 23. Men doet de bedevaart te voet (H 20), men offert wassen ex-voto's (H 22); men bond een lint van de wieg van het kind aan de afsluiting om het beeld van Sint Kornelis (H 23).

⁸⁷) Van Nijen, St. Cornelius, 132.

⁸⁸) Ibid., 17-18.

⁸⁹) Zender, Mittelalt. Heiligenverehr., 148. — Zie ook Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 292-294.

⁹⁰) Van Nijen, St. Cornelius, 139.

⁹¹) Van Haver, Volksbedev. W.-Brab., 16.

⁹²) Van Nijen, St. Cornelius, 142.

Stekene I 171 : I 172. Men doet de beeweg met negen kinderen ⁹³).

Terhole I 141a : I 140.

Tervuren P 127 in de Sint-Jozefskerk van het gehucht Moorsel, bedevaart met negen personen, vroeger werden halve varkenskoppen, kippen en konijnen geofferd (P 127).

Tessenderlo K 353, lokale eredienst.

Turnhout K 237 in de kapel van het gasthuis : K 196, 237.

Ulikoten (gemeente Baarle-Nassau K 195) : K 207 vermoedelijk verwarring met Sint Bernardus te Ulikoten.

Vortum L 189 : L 185, 186, 187, 188, 189, 192, 209a. Men neemt gewijd water, "Corneliswater", mede (L 189).

Waarschoot I 190, lokale eredienst. (Sint Ghislenus?) ⁹⁴).

Wannegem-Lede O 89 : O 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95. De bedevaarders worden gezegend met de relikwie gevat in een zilveren hoorn, vroeger kwam men met zes of negen personen, men laat koeken wijden, bij de ommevang om de kerk knielt men neder en zegt men een kort gebed bij de vijf stenen welke omheen de kerk liggen. Vroeger werd een gewijde medaille medegenomen om in de wieg van het zieke kind te hangen ⁹⁵).

Wanrooi L 184 : L 185.

Waregem O 80 : N 181, men offert kippen.

Webbekom P 41a : K 351, 353, 354, 355, 356; P 34a, 39, 40, 41, 42, 42a, 43, 50, 51, 56, 98, 106, 107, 109, 118, 161, 171. Een paar correspondenten weten wel dat het te Webbekom te doen is maar vergissen zich in de naam van de heilige en noemen de heilige Gerardus (P 118) en de heilige Gislenuus (P 171) ⁹⁶).

Welberg Dorst K 173 * : K 173b.

Werken H 110 : H 110, N 28a. Tot omstreeks 1914 werd een konijn, een fles olie, een kalkoen geofferd, nu wassen kindjes, er worden ook koeken gewijd ⁹⁷).

Westvleteren N 24 : N 27.

Weylegem (gemeente Dikkele O 106) : O 31.

Woensdrecht I 102 : I 78.

⁹³) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 82.

⁹⁴) Van Nijen, St. Cornelius, 149. — De correspondent uit Waarschoot meldt dat in de parochiekerk aldaar Sint-Gislenus aangeroepen wordt tegen de stuipen.

⁹⁵) De Vleeschauwer, Volksbedev. Oudenaarde, 28-29.

⁹⁶) J. Sannen, a.w., 316.

⁹⁷) Bieckorf, 48 (1947), 257.

Wolvortem O 70, gehucht Rossem : I 275; K 323; O 67, 69, 72, 73; P 1, 3. De grote begankenis heeft plaats op tweede paasdag, zoals meest overal elders gaan de bedevaarders driemaal om het beeld en driemaal om de kerk ⁹⁸).

Zandvoorde N 122; I 121; N 73, 75, 79, 116, 123, 126. Men doet de bedevaart te voet. (N 116)

Zeeland L 157 : L 96b, 99, 100, 103, 147, 149, 151, 151a, 152, 158, 161, 177c, 180b, 180**, 183, 200, 204, 204a, 208a, 211, 241, 242, 263a. Men zegt : naar Sinte Knilles (L 99) of Sinter Knilles (L 103). Men legt een gewijde gulden onder het hoofdkussen van de zieke (L 152).

Zeilberg (gemeente Deurne N. B., L 244) : L 208a, 243, 243a, 263a, 264, 265.

Zele I 258, in de kapel van Sint Kornelis te Kamershoek, men moet negen kinderen medenemen ⁹⁹).

Zelzate I 165. I 197. Naar Zelzate gaat men ook met drie, zes of negen kinderen ¹⁰⁰).

Zeveneken I 205, lokale eredienst, vroeger ging men met negen kinderen (I 205).

Zwartbroek L 318c : L 320.

Zonder aanduiding van bedevaartplaats : E 25, 200; — I 167a; — L 225a, 280, 291, 330, 430; — O 71, 152, 154, 205; — Q 208.

B. Naar Sint Jan.

In vele plaatsen in Vlaanderen waar Joannes Baptista nog als beschermheilige geldt tegen de stuipen en vallende ziekte wordt ook Sint Kornelis aangeroepen tegen dezelfde kwalen. De eredienst tot Sint Jan is grotendeels overspoeld door deze tot Sint Kornelis. Hemelverdegem en Kachten zijn twee plaatsen waar Sint Jan als beschermheilige tegen de stuipen nog zeer levendig is. Hier volgen in alfabetische volgorde de plaatsen vermeld in de antwoorden op onze vragenlijsten en deze vermeld in aanvullende literatuur :

Anzegem O 182. De parochiekerk van Anzegem is toegewijd aan Sint Jan-Baptist die vereerd wordt tegen de stuipen en het "Sint-Jansevel", de vallende ziekte ¹⁰¹). In de weinig talrijke antwoorden die we uit de zuid-oosthoek van West-Vlaanderen ontvingen op onze vragenlijst wordt Anzegem niet vernoemd.

Beveren-aan-de-Leie O 81 : O 75. Parochiekerk toegewijd aan Sint Jan-Baptist; plechtige ommevang op 24 juli ¹⁰²).

Grammene O 8 : I 227; O 2, 8, 18. Men laat "mastellen", broodjes, wijden (O 8). "De noveen neemt een aanvang op de zondag vóór het feest van de

⁹⁸) Van Haver, Volksbedev. W.-Brab., 17.

⁹⁹) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 84.

¹⁰⁰) Ibid., 82.

¹⁰¹) Dit is W.-Vla., I, 68.

¹⁰²) Ibid., 140.

heilige, nl. 24 juni en kent nog steeds een bijzondere bijval. Vroeger moet de toeloop nog veel groter geweest zijn. Thans komen er ongeveer duizend bedevaarders 's zondags vóór de feestdag en op de feestdag zelf" schrijft R. van der Linden; de noveen draagt te Grammene en in de omgeving de naam: "Grammene-Gulde"¹⁰³).

Hemelveerdegem O 215 : O 121, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 208, 209, 210, 211, 214, 216. De gemeente wordt algemeen "Sint-Jans-Hemelveerdegem genoemd of kort weg: "tsien tsans". De grote begankenis heeft plaats de zondag na 24 juni. In 1947 werd het aantal pelgrims op zeven duizend geschat. Vele bedevaarders raken, met de hand de wijsvinger aan van het beeld van Sint Jan onder de predikstoel. R. van der Linden beschrijft ook nog een ander gebruik¹⁰⁴): "De pelgrims vatten eerst post voor de kommuniebank, daarna knielen ze neder onder een paars lint dat boven de kommuniebank gespannen is. Sommige personen wrijven eerbiedig langsheen het lint, anderen trekken het tegen hun hoofd, om het te kunnen aanraken". Vroeger werden kippen, konijnen, schapen en varkenskoppen geofferd¹⁰⁵), tot vóór 1914 ook wassen ex-voto's. Hier is ook het gebruik bekend de zieke te zegenen met een muntstuk en dit geld te offeren voor Sint Jan.

Herzeeuw N 177 : O 82¹⁰⁶). Herzeeuw is de Nederlandse naam van Herseaux in het verfranste gedeelte van Zuid-Westvlaanderen. "De verering tot Sint-Jan-de-Doper, die eertijds in de Sint-Mauruskerk bestond, is verdwenen. Sint-Jan-de-Doper is echter de titelheilige van de kerk op de wijk Les Ballons"¹⁰⁷).

Kachtem N 44 : H 117, 118, 121, 123; N 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 78, 81; O 4, 75, 76. De correspondent uit Kachtem zelf meldt: "tijdens de Sint-Jansdagen — beginnen op 24 juni en duren negen dagen — komen er gemiddeld tien- à vijftienduizend bedevaarders". Aan de naijver van de pastoor van het naburige Emelgem (N 46) wordt het vermanend versje toegeschreven :

Beminde parochianen
Het koren is lang,
Het vlees is krank;
Zwicht U van Kachtem-Ommegang!¹⁰⁸)

Vroeger werden er kippen geofferd (O 4). Zulks was nog het geval een tiental jaren geleden¹⁰⁹). Een geofferde kip werd terug afgekocht en weder naar huis medegenomen waar zij de naam "pelgrim" kreeg en niet mocht gedood worden¹¹⁰).

Limmel Q 104a : Q 102.

103) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vl., 150.

104) Ibid., 159-162.

105) De Cock, Volksgeneesk. Vla., 102. Oostvl. Zanten, 14 (1939) 201.

106) Biekorf, 57 (1956), 71.

107) Dit is W.-Vla., 515.

108) Ibid., 716.

109) Ampe, Volksbedev. Tielt en Roeselare, 10.

110) De Cock, Volksgeneesk. Vla., 103.

Menen N 132 : N 39, 81, 132, 139. Sint-Jan-de-Doper wordt in Menen vereerd in de hoofdkerk en in twee andere kerken van de stad. De zondag na 24 juni : Sint-Jansprocessie en ommegang¹¹¹).

Ouwegem O 85 : O 87, 89, 90, 91, 92, 94. In de vijf plaatsen waarvan de nummers hier cursief gedrukt zijn antwoordde men op de vraag, waarheen ze gingen "dienen" tegen stuipen en vallende ziekte : "meestal naar Machelen (Sint Kornelis) en soms naar Ouwegem (Sint Jan)"¹¹²). Te Machelen zelf verklaarde een boer van negentig jaar : "het aantal bedevaarders neemt meer en meer af". In 1447 werd een koperen schotel met zilveren Sint Janshoofd gemaakt als relikwiehouder. Het zeer mooi bedevaartvaantje¹¹³) is gegraveerd door I. G. Harrewijn jun. Op 24 juni is het biddag in de parochiekerk, de zondag na 24 juni komen vooral de moeders met de kinderen en 29 juni is de dag van de grote ommegang. Er bestond een ruitersgilde "Sint Jan Baptista" en tot 1941 had hier ook een paardenomwegang plaats¹¹⁴).

Rollegem-Kapelle N 82 : N 80, 81, 82, 83, 146. Men komt beewegen tegen de "Sint-Jansziekte". zo noemt men de seskes (stuipen) en vallende ziekte¹¹⁵).

De Ruiter I 212a : I 205.

Sint-Jan-in-Eremo I 132 : I 131, 133, 156, 157. De ommegang heeft plaats "de maandag van de Sint-Jansdagen", de negen dagen vanaf 24 juni, feestdag van Sint Jan. Hier bestaat het merkwaardig gebruik, waar niemand een verklaring voor kent, gedurende de Sint-Jansdagen het beeld, omhuld met riet, in een groene bak met zand te plaatsen. De eredienst is vermoedelijk zo oud als de parochie zelf. Vóór de eerste wereldoorlog kwamen ook vele bedevaarders uit Zeeuws-Vlaanderen¹¹⁶).

Staden N 32 : N 32, 34, 36, 37. Door het afbranden van de kerk tijdens de laatste wereldoorlog heeft deze bedevaartplaats veel van haar vroegere betekenis verloren. In de noodkerk is zelfs geen beeld aanwezig van Sint-Jan-Baptist. De zondag na 24 juni laten de moeders van Staden, met al hun kinderen zich zegenen met de relikwie van Sint Jan.

Wingene H 119, in de Sint-Jansparochie, lokale eredienst¹¹⁷).

Het woord Sint-Janseuvel in de betekenis van stuipen of vallende ziekte is van Franse oorsprong. Reeds in de XIVe eeuw werd de vallende ziekte in Noord-Frankrijk aangeduid met de naam "mal saint-Jean" en werd Sint-Jan-Baptist te Amiens en te Rijsel aangeropen als beschermheilige tegen deze kwaal¹¹⁸). Ook in Frans-Vlaanderen te Sint-Jans-kapel (Saint-Jean-Cappel) wordt Sint Jan aangeroepen tegen de stuipen van de kinderen¹¹⁹). De eredienst van Sint Jan,

111) Dit is W.-Vl., II, 1064. — Zie ook Biekorf, 51 (1950), 47.

112) De Vleeshauer, Volksbedev. Oudenaarde, 42.

113) Van Heurck, Drapelets, 28.

114) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vl., 264; — zie ook Ovl. Zanten, 14 (1939), 201.

115) Ampe, Volksbedev. Tielt en Roeselare, 11. — Zie ook : Dit is W.-Vl., a.w., III, 1639.

116) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 290-291.

117) Ampe, Volksbedev. Tielt en Roeselare, 11.

118) Van Kraemer, Les maladies, 64.

119) Van Gennepe, Flandre et Hainaut, 505.

als beschermheilige tegen de stuipen en vallende ziekte, in het oude graafschap Vlaanderen, leengoed van de Franse kroon, sluit dus aan bij het Franse patroonschap van deze heilige. Op vele andere plaatsen, ook in Brabant, Limburg en Luik wordt Sint Jan aangeroepen, niet tegen de stuipen, maar tegen de hoofdpijn en het schreien van de kinderen.

C. Naar Sint Gislenuus.

Meer nog dan bij de Sint-Jansverering zien we hoe de verering van Sint Gislenuus door de steeds verder opdringende Sint Kornelisverering geheel verdrongen werd naar het zuiden. Het meest typische voorbeeld hiervan is Belsele (I 210) waar men, zoals we reeds hebben medegedeeld Sint Kornelis komt aanroepen tegen de stuipen alhoewel er in de kerk geen altaar, geen schilderij, geen beeldhouwwerk van deze heilige te bespeuren zijn maar wel een relikwie en talrijke voorstellingen van de vroegere patroon tegen de stuipen Sint Gislenuus. We hebben eveneens vermeld hoe Sint Gislenuus te Machelen (O 10) in de schaduw gesteld werd door Sint Kornelis. Even als te Machelen werden Sint Gislenuus en Sint Kornelis ook samen vereerd te Brugge.

De meeste bedevaarders uit Brabant, die Sint Gislenuus aanroepen tegen de stuipen, bezoeken Waalse bedevaartplaatsen: Archennes of Saint-Ghislain.

Archennes (Eerken), kapel van de voormalige cisterciënserinnenabdij "Florival", gesticht in 1218: P 31, 32, 37, 40, 79, 92, 93, 96, 103, 126, 127a, 128, 129, 130, 130a, 131, 132, 133b, 135, 137, 137a, 138, 143, 143a, 144, 148. Ook hier heeft de Sint Kornelisverering zich laten gelden, want de zegslieden van J. Sannen, die de bedevaarten van Oost-Brabant onderzocht, meenden dat men te Archennes, niet Sint Gislenuus maar Sint Kornelis ging aanroepen¹²⁰).

Saint-Ghislain in Henegouwen: O 210, 213, 272, 273.

In het zuiden heeft de Sint-Gislenuusverering beter stand gehouden dan in het noorden. In het Walenland heeft Sint Gislenuus ook zijn naam gegeven aan de zieke en worden stuipen "le mal-Saint-Ghislain"¹²¹) genoemd en hij wordt er, buiten de dorpen Archennes en Saint-Ghislain, ook nog aangeroepen te Bois-d'Haine, Court-Saint-Etienne, Gerpennes, Mettet, Nivelles (Nijvel), Plancenoit, Rebecq-Rognon en te Rosiers-Saint-André¹²²).

Hier volgen de namen en nummers van enkele Vlaamse bedevaartplaatsen die, volgens de antwoorden op onze vragenlijsten, nog bezocht worden om er Sint Gislenuus te aanroepen tegen de stuipen:

Kortenbos P 118b: P 58, 176; Q 74.

Batsheers P 221: Q 165.

¹²⁰) J. Sannen, a.w., 318. Zie ook Holvoet-De Wit, a.w., 31 en kaart in typoschrift.

¹²¹) Van Kraemer, *Les maladies*, 30, meent dat Saint Gilles en Saint Gislain twee dezelfde heiligen zijn, dit is niet het geval de eerste is Sint Aegidius en de tweede Sint Gislenuus, maar in het Walenland worden ze beiden aangeroepen voor dezelfde kwaal.

¹²²) Chalon, *Fétiches*, II, 29, 63, 110, 117, 122, 126, 132, 135. De Warsage, *Calendrier Wallon*, 412.

Rosmeer Q 93: L 369.

Schuurbhoven (gemeente Sint-Truiden) P 176: P 176.

Waarschoot I 190: I 190.

D. Naar Sint Gillis.

Meer dan Sint Jan of Sint Gislenuus heeft Sint Gillis, in Limburg, vooral in Hageland en Haspengouw, stand gehouden tegen de opdringende eredienst van Sint Kornelis. Maar in het Hageland, te Kuntich, waar Sint Gillis patroonheilige is van de gemeente, werd de eredienst van Sint Gillis als beschermheilige tegen de stuipen gekoppeld aan die van Sint Kornelis. (Zie: bedevaarten naar Sint Kornelis, Kuntich).

Erpekom, gemeente Grote Brogel L 356: L 282, 364, 365, 413.

Heers P 197: P 224.

Kuntich P 144: P 43, 95, 96, 97, 99, 100, 102a, 103, 106, 107, 108, 108a, 109, 110, 143, 143a, 147, 148, 149, 150, 153, 154a, 157, 158. De bedevaarder gaat naar zijn kippenhok, grijpt de eerste de beste kip en moet die offeren te Kuntich (P 154a).

Leut Q 6: L 421, 424, 434; Q 6, 10. Te Leut offert men zilveren munten die onder het doopkleed van het kind bewaard werden (L 434).

Molenbeersel L 319, in de parochiekerk van Grootbeersel, lokale eredienst.

*Mulken*¹²³), stad Tongeren Q 162: P 184, 191; Q 72, 76, 78, 79a, 88, 91, 154, 157a, 158, 159, 164a, 171, 178, 179, 188, 240, 242, 243. Men offert levende duif welke men gebruikt heeft bij de verzorging van het kind (Q 78). Men offerde kippen (Q 157a).

Oorbeek P 149, lokale eredienst in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Koorts.

Ransdaal Q 111* gehucht van Klimmen, Q 111, lokale eredienst.

Rumsdorp P 169a, lokale verering. Vroeger offerde men de eerste kip die men 's morgens van de bedevaart op het neerhof kon grijpen¹²⁴).

Terwinselen Q 118a: Q 117a.

Wijk Q 104: Q 79a, 88, 91, 95, 96, 99, 103, 172, 179, 188, 195, 204a, 242.

Wimmertingen Q 73: P 58, 120; Q 73.

De eredienst van Sint Gillis, als beschermheilige tegen stuipen, in Zuid-Brabant en Zuid-Limburg, sluit aan bij de Waalse eredienst van Sint Gillis vooral aangeroepen te Chaineux, te Fraipont en te Huy (Hoei) in de provincie Luik, in de kapel van zijn naam te Namen, en te Saint-Hubert¹²⁵).

¹²³) *Volkskunde*, 31 (1926), 98.

¹²⁴) Cordie, *Bedev. Limburg*, 15.

¹²⁵) Rembry, *S. Gilles*, II, 501; en *De Warsage, Calendrier wallon*, 386.

E. Andere heiligen aangeroepen tegen de stuipen.

Van geen van de hierna genoemde heiligen kan gezegd worden dat de vrijwaring of de genezing van de stuipen hun als specialiteit of als hoofdeigenschap wordt toegeschreven. Doch het komt regelmatig voor dat heiligen die bekend zijn als grote beschermers tegen bepaalde ziekten op sommige plaatsen aangeroepen worden tegen alle ziekten. Dit geldt b.v. voor de Heilige Machutus patroon tegen de lamheid, de "slappe benen" en reuma. Een (L 291) van de correspondenten die de Heilige Machutus vermelden als beschermheilige tegen de stuipen schrijft er trouwens bij: "voor alle kinderziekten". Dit geldt voor de Heilige Remigius voornaamste beschermheilige tegen de kinkhoest, voor de Heilige Vincentius beschermheilige tegen reuma, voor de Drie Maagden of Drie Gezusters (Bertilia, Eutropia en Genoveva) aangeroepen tegen maagziekten, leverziekten en ziekten der kinderen¹²⁶). Onze-Lieve-Vrouw die met allerlei verschillende kwalificaties, op allerlei plaatsen, aangeroepen wordt tegen allerlei kwalen wordt natuurlijk ook aangeroepen tegen de stuipen.

Verschillende namen van heiligen zijn gekozen op grond van toevallige bekendheid of toevallige voorkeur en weerspiegelen geen vaste traditie. Dit blijkt o.m. uit het feit dat wanneer uit een gemeente een "toevallige" heilige gemeld wordt als beschermheilige tegen de stuipen en we een antwoord hebben van een tweede correspondent uit deze gemeente deze tweede correspondent in de regel de traditionele heilige vermeldt¹²⁷).

Deze lijst van "allerlei heiligen" laten we voorafgaan van enkele namen van heiligen die, alhoewel niet bekend als specialisten tegen de stuipen, toch in een bepaald, min of meer aaneensluitend, gebied aangeroepen worden tegen de stuipen. In tegenstelling met de overige namen kunnen we voor deze een zekere regionale traditie aannemen. Dit geldt voor:

H. Machutus aangeroepen te *Hoog Elten* uit: L 67, 69, 80a; te *Escharen* L 154, uit: L 111, 154, 160; te *Oorlo* L 216, uit: L 211, 246, 266, 291; te *Wannegem Lede* O 89 uit: O 89, 90; te *Wulvergem* N 125, uit: N 114.

H. Quintinus aangeroepen te *Leuven* P 88, in de Sint-Quintinuskerk¹²⁸) uit: P 30, 34a, 75, 79a, 90, 91, 94, 96, 101, 103; te *Sint-Kwintens-Lennik* O 238 lokaal en te *Wommersom* P 157a, lokaal.

H. Vincentius aangeroepen te *Maarke-Kerkem* O 204 uit: O 114, 123; te *Rijkholt* Q 194 uit: Q 94, 99, 188, 193. Men laat koeken wijden en doet de gebruikelijke ommegang (O 114).

¹²⁶) J. Cordie, De eredienst der Drie Gezusters, *Volkskunde*, 45 (1943), 48.

¹²⁷) Enkele voorbeelden: een correspondent uit Wulpen (H 51) vermeldt Sint Willebrordus, de andere Sint Cornelius; een correspondent uit Kruikebeke (I 182) vermeldt Sint-Nicolaas, de andere Sint Cornelius, een correspondent uit Loon-op-Zand (K 164) Sint Gerlachus, de andere Sint Cornelius. Talrijke, gelijkaardige voorbeelden liggen voor het grijpen. Wat de mariale eredienst betreft is er helemaal geen sprake van speciale bescherming tegen de stuipen; trouwens bij talrijke correspondenten die een mariale eredienst aanduiden vinden we opmerkingen als volgt: "voor ziekten in 't algemeen" (E 85; — K 160; — Q 113b) "voor ernstige ziekten" (L 162, 376) — "niet voor de stuipen alleen" (L 160).

¹²⁸) De Wit, *Volksbedev. Zenne en Dijle, kaart stuipen*; zie ook Sannen, *Volksbedev. O. Brab., kaart stuipen*.

De Drie Maagden aangeroepen te *Hulsthout*¹²⁹) K 340 uit: K 299, 300, 302, 339, 340, 342, 344; te *Rosmeer* Q 93 uit: Q 196; te *Zwartbroek* L 318c uit: L 292; te *Opglabbeek* L 416 uit Q 3.

In onderstaande lijst geven we de namen van alle andere heiligen (in een paar gevallen van voorstellingen van de Christusfiguur) eventueel gevolgd van de plaatsnaam waar de heilige wordt aangeroepen en met vermelding, tussen haakjes, van het nummer van de plaats waaruit het antwoord ingezonden werd.

H. Aanschijn te Roermond L 329 (L 300). — H. Amandus te Wezeren P 211a (P 211a). — H. Andreas, apostel, te Belsele I 210 (I 209). — H. Andreas Avelinus (K 201). — H. Anna te Bottelare O 26 (O 26); in de Sint-Annakapel te Ohee L 380 (L 379, 380). — H. Antonius (eremijt) te Smeermaas-Lanaken Q 88 (Q 87). — H. Bavo te Eindhout K 311 (K 311); te Goferdinge O 229 (O 230). — H. Benediktus te Sint-Lodewijk O 179a (O 82). — H. Bernardus te Wittem Q 204 (L 74). — H. Bertilia te LindePeer L 355 (L 364). — H. Blasius te Houthalen L 414 (L 413); te Rosmeer Q 93 (L 366); te Walsbets P 210a (P 176b, 210a). — H. Brigitta te Koersel K 359 (K 359). — Christusbeeld met zes tenen te Roermond L 329 (L 298). — H. Eligius, zie H. Markoen. — H. Elisabeth te Kasteren K 218c (L 259). — H. Franciscus Ferrerius te Rijkholt Q 194 (Q 109). — H. Fivelène te Grévigné, provincie Luik (Q 85). — H. Genoveva te Steenhuffel O 67 (I 268); te Batsheers P 221 (L 371); te Holset (Q 121c); zonder aanduiding van bedevaartplaats (Q 164a). — H. Gerardus te Barger-Oosterveld (G 58). — H. Gerlachus (K 164). — H. Godelieve in de kerk Tereken te Sint-Niklaas I 175 (I 215). — H. Gommarus te Lier K 291 (K 343). — H. Gothardus te Koningsbos L 432 (L 382). — H. Hubertus te Schaffen K 356 (K 356); te Orsmaal P 159 (157a); te Tongeren Q 162, in de Sint-Hubertuskapel van Offelke (Q 167). — H. Jacobus de Meerdere te Haasdonk I 181 (I 180). — "Janneke de Grijszer" in de kapel bij de Sint-Quintinuskerk te Leuven P 88 (P 86, 89). — De heilige man Job te Puivelde I 175a (I 168). — H. Kruis te Eindhout K 311 (K 352). — H. Leonardus te Huizingen O 285 (O 285, 289, 290, 290a). — H. Lucia te Heindonk K 326 (K 320). — H. Margareta te Lichtervelde H 117 (H 121); te Nieuwenhove O 226 (O 80); te Sint-Denijs-Boekel O 114 (O 108). — HH. Markoen (Marculphus) en Eligius te Neerglabbeek L 367 (L 367). — H. Martinus in de kerk van Akkergem te Gent I 241 (O 61). — H. Nicolaas te Haasdonk I 181 (I 182); in de Sint-Nicolaaskerk te Roeselare N 38 (N 38); te Rekkem N 137 (N 137). — H. Odilia te Rosmeer Q 93 (Q 196). — Onze-Lieve-Vrouw van den Akker te Minderhout K 193 (K 193). — Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in de kapel te Ospel L 288a (L 288a); in de kapel te Rekkem Q 12 (Q 12). — Onze-Lieve-Vrouw van de Armen te Kermt P 55 (P 55, 58). — Onze-Lieve-Vrouw van Banneux (K 160). — Onze-Lieve-Vrouw van Dadizele N 80 (N 78, 80, 131). — Onze-Lieve-Vrouw op den Eikenen te Zonhoven Q 1 (lokaal). — Onze-Lieve-Vrouw van Huldenberg

¹²⁹) De Wit, *Volksbedev. Mechelen, kaart stuipen*.

P 131 (P 131). — Onze-Lieve-Vrouw van Kapelberg te Oud-Gastel K 153 (K 153). — Onze-Lieve-Vrouw van Kevelaar (F 177b; G 173; K 160; M 9a, 48a). — Onze-Lieve-Vrouw van Klarenbeek F 157a (F 157). — Onze-Lieve-Vrouw te Leenhof te Schaasberg Q 118 (Q 113b). — Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes (E 57*; F 177b; K 160; L 115, 160, 162; M 9a, 48a). — Onze-Lieve-Vrouw van Messina te Edingen O 281 (P 18). — Onze-Lieve-Vrouw ter Nood te Heilo E 44 (E 46, 85). — Onze-Lieve-Vrouw te Ommel I 243a (L 265). — Onze-Lieve-Vrouw van Oostakker I 202 (I 166). — Onze-Lieve-Vrouw van Rust te Hertent L 330 (L 376). — Onze-Lieve-Vrouw van Schalkhaar F 136* (F 157). — Onze-Lieve-Vrouw van Sint Jan te Poperinge N 67 (N 62). — Onze-Lieve-Vrouw te Spalbeek P 54 (P 56). — Onze-Lieve-Vrouw van de Staak te Koersel K 359 (K 318). — Onze-Lieve-Vrouw van de Stoepe te Ertvelde I 164 (I 202). — Onze-Lieve-Vrouw te Tielt-Kuringen P 38 (P 56). — Onze-Lieve-Vrouw van Vorselaar K 267 (K 196). — Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Smarten te Werken H 110 (H 110); te Ronsele I 191 (I 191); te Holthees (L 212). — H. Pancratius te Waasmont P 211 (P 211); te Mes Q 198 (Q 198a). — H. Petrus¹³⁰) te Outrijve O 189 (O 189). — H. Quirinus te Loenhout K 205 (K 204). — H. Remigius te Haacht¹³¹) P 16 (20a, 29a), te Waltwilder Q 84 (Q 84). — H. Rita (I 269). — H. Rochus te Hoch Elten L 80b (L 81). — H. Stefanus te Batsheers P 221 (P 191, 197, 224); te Blairs Tongeren Q 162 (Q 162). — H. Willebrordus (K 196); te Wulpen H 51 (H 51); te Westdoorn gemeente Wuustwezel K 204 (K 204); te Viersel K 263 (K 262); te Obbicht L 427 (L 427). — De zesendertig heiligen in de Sint-Andriesskerk te Antwerpen K 244 (I 180; K 204). — De martelaren van Gorkum te Boskapelle I 139 (I 168).

We vermelden nog enkele antwoorden met opgave van de naam van een bedevaartplaats doch zonder aanduiding van de naam van de beschermheilige: "Vroeger naar de kapel in 't Zand te Roermond" (L 377), naar de Locht te Brecht K 207 (K 228), naar het Putteken te Brecht (K 204), naar Waterland-Oudeman, I 131, laten zegenen door pastoor, noveen en speciaal gebed (I 133), naar Heeswijk L 178 (L 264), naar het zusterklooster te Mierlo L 241 (L 242, 263); en drie antwoorden met vermelding van speciale gebruiken: een "stuijtkoord" halen bij de Arme Klaren te Lier K 291 (K 300), een "stuijtkoord" dragen van Sint Jozef (K 339), men zal onder 't kussen van de kleine een beeldje leggen b.v. van de H. Theresia of ook een Agnus Dei (E 40a, 61a).

F. Het offeren van "een levend hart".

Bij de bedevaarten tegen stuipen was het offeren van een dier, vooral van een kip, vroeger een zeer verspreid gebruik. In Vlaanderen is dit gebruik bekend onder de benaming: het offeren van "een levend hart". Een afdoende verklaring voor deze benaming werd tot nu toe niet gegeven. August Gittée en

Alfons de Cock¹³²) hebben er op gewezen dat enerzijds de hen, bij voorkeur de zwarte hen, het aangewezen middel is om de duivel te bezweren en dat anderzijds stuipen en vallende ziekte kwalen zijn die, vroeger althans, meestal toegeschreven werden aan toverij of bezetenheid en ze leidden hieruit af dat het offeren van een kip ter genezing van de stuipen verband houdt met de vroegere opvatting over de duivelse oorsprong van deze ziekte. Een kip op de buik van de patiënt leggen is trouwens een volksremedie tegen de stuipen die heden nog bekend is. Het verband tussen de kip en de Sint-Kornelisverering wordt trouwens bevestigd door een Sint-Kornelismedaille met een kip (vogel) op de keerzijde, bewaard in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. K. van Nijen, bezit een schotelkje met de voorstelling van een relikwiekast met het borstbeeld van de H. Kornelis waaronder een haan afgebeeld is¹³³).

Typisch ook is de kwaadafwerende kracht die toegeschreven wordt (of werd) aan "de pelgrim" of "de Cornelius", de geofferde kip die teruggekocht wordt, om ze op het neerhof te laten rondlopen ter bescherming van het overige pluimvee. (zie: Sint Kornelis te Passendale en Sint Jan te Kachtem). Bijgaande kaart geeft een overzicht van de plaatsen waar het gebruik "levende harten" te offeren, nog bestaat of waar het vroeger bestaan heeft. Hier volgt de lijst van de plaatsen waar "levende harten" geofferd worden of werden.

Achter de naam van de gemeente met haar nummer geven we tussen haakjes het nummer van de plaats van waaruit de correspondent het gebruik heeft medegedeeld of een bibliografische aanwijzing van de bron. Bij de gebruiken vermeld naar het herhaaldelijk aangehaalde werk van K. van Nijen, Sint Cornelius, zetten we tussen haakjes de letters V.N. gevolgd van het nummer van de bladzijde.

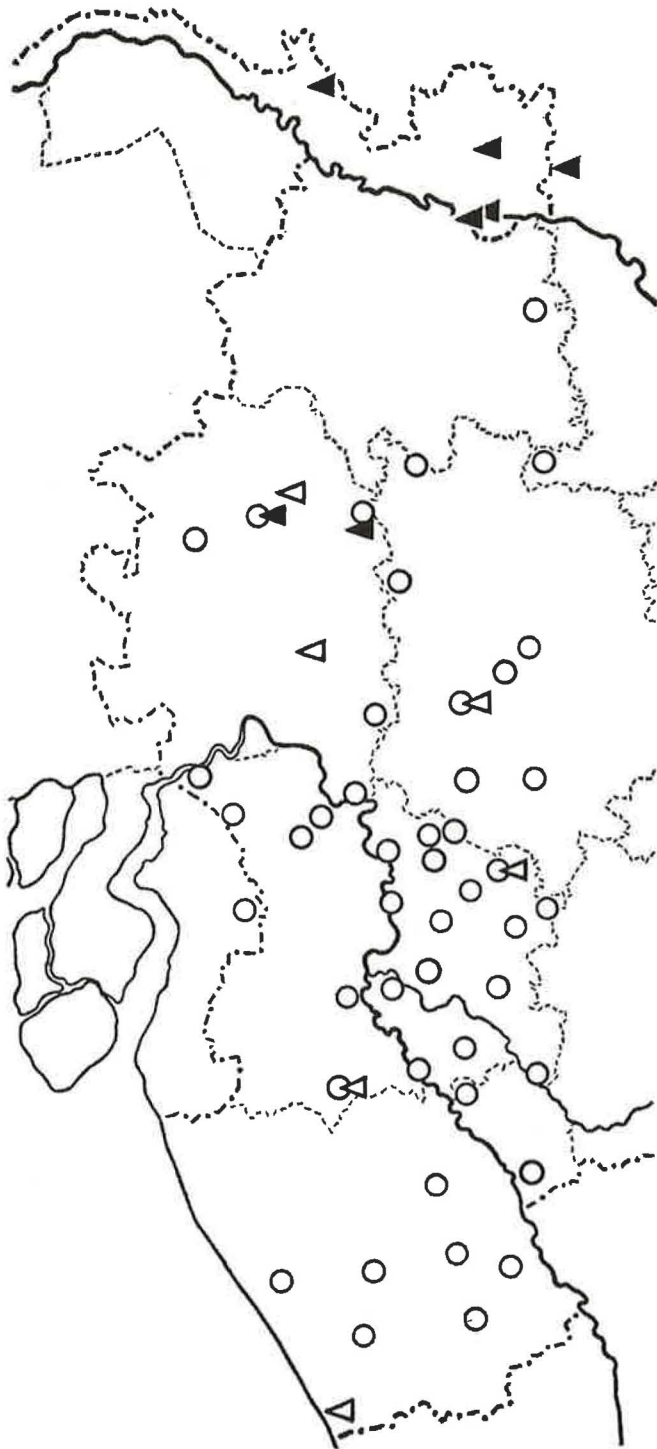
Aalbeke N 144 (V.N. 23), Aalst O 61 (V.N. 25), Aalter I 187 (V.N. 26), Baaigem O 35 (V.N. 33), Beerse K 235 (V.N. 18), Bekkerzeel O 168 (V.N. 36), Belsele I 210 (I 172), Blauberg K 348a (L. Schroëter, a.w., blz. 19), Brielen N 71 (V.N. 40), Denderbelle I 263 (V.N. 44), Diegem P 62 (P 13), Doel I 148 (V.N. 53), Elversele I 221 (Fr. de Wreede, a.w., blz. 83), Gelrode P 23 (K 349; P 25), Hekelgem O 153 (V.N. 72), Heldergerm O 139 (R. van der Linden, a.w., blz. 158), Hemelveerdegem O 215 (R. van der Linden, a.w., blz. 161), Huldenberg P 131 (V.N., 79), Kachtem O 44 (O 4), Leest K 328 (I 271), Letterhoutem O 48 (V.N. 87), Lichtaart 272 (L. Schroëter, a.w., blz. 17), Machelen O 10 (I 201, 227; N 181; O 4, 10), Mariakerke I 240 (I 201), Meerdonk I 146 (V.N. 104), Moerbeke O 231 (V.N. 109), Moorsel O 62 (V.N. 111), Mulken-Tongeren Q 162 (Q 78, 157a), Ninove O 152 (R. van der Linden, a.w., blz. 248), Oostkerke H 97 (Biekorf, 48, 1947, blz. 217), Overslag I 167 (Fr. de Wreede, blz. 80), Passendale N 77 (V.N. 123), Ruien O 192 (R. de Vleeschauer, a.w., blz. 35-36), Rumsdorp P 169a (J. Cordie, a.w., blz. 15), Schellebelle I 256 (I 255), Sint-Amands I 266 (V.N. 134), Sint-Kornelis-Horebeke O 125 (O 103),

¹³⁰) Een correspondent uit Tiegem (L 184) meldt: H. Petrus te Ruien of te Machelen; Ruien en Machelen zijn beide bedevaartplaatsen ter ere van Sint Cornelius.

¹³¹) De Wit, Volksbedev. Zenne en Dyle, kaart stuipen.

¹³²) A. Gittée, De zwarte hen, Volkskunde, II, 1889, 229; De Cock, Volksgeneesk. Vla., 100-110.

¹³³) Van Nijen, St. Cornelius, XIV.

○ Offeren van een "levend hart", levende kip.

▽ Opwegen. Plaatsen waar nu nog, of tot vóór korte tijd, bedevaarders graan offerden, ten hoeveelhede van hun lichaamsgewicht, of de tegenwaarde hiervan.

▼ Plaatsen waar het opwegen in zwang was in vorige eeuw of vroeger nog.

Sint-Pieters-Leeuw O 250 (V.N. 141), Snaaskerke H 22 (V.N. 146), Tervuren P 127 (P 127), Wannegem-Lede O 89 (V.N. 149), Waregem O 80 (N 181), Webbekom P 41a (V.N. 151), Werken H 110 (V.N. 155), Zandvoorde N 122 (V.N. 158), Zwijnaarde I 246 (V.N. 160).

G. Het opwegen.

Het gebruik dat een persoon zijn gewicht in goud, zilver, was of graan offert is zeer oud en wijd verspreid¹³⁴). Het is een vervangingsoffer voor de eigen persoon, men offert zich zelf, men stelt zich zelf onder de bescherming van de heilige aan wie geofferd wordt. Ook de ex-voto's in ijzer of was, die menselijke figuren of lichaamsdelen voorstellen, zijn vervangingsoffers.

Het opwegen in onze gewesten gebeurde hoofdzakelijk in verband met zenuwziekten: stuipen, vallende ziekte en krankzinnigheid. Ziekten die, zoals we reeds zagen, vroeger toegeschreven werden aan "bezetenheid". Zo was het opwegen in de Nederlanden hoofdzakelijk verbonden met de praktijken ter genezing van convulsieve ziekten maar ook te Geel (K 307) bij de behandeling van krankzinnigheid was het opwegen in zwang.

In de Acta Sanctorum vinden we een getuigenis uit de 12e eeuw in verband met de Sint Kornelis verering te Ninove: "triticio se ponderavit et benefactori obtulit"¹³⁵), voor Aalter, I 187, hebben we een 16e-eeuws gedicht vermeld, voor Lier, K 291, wezen we op een bedevaartvaantje uit de 17e eeuw. In Adinkerke, H 83, werd het gebruik in de 18e eeuw (1743) door het bisdom verboden als zijnde "abusif en een pure superstitie"¹³⁶). Tot wanneer het gebruik stand gehouden heeft in Diegem, P 62, is niet bekend, er bestond een grote tarwekist om het graan te offeren¹³⁷). In het westen van het land zijn slechts sporen overgebleven van het vroeger gebruik. In het oosten daarentegen is het gebruik nog blijven voortleven. Te Blauberg, K 348a, en te Lichtaart, K 272, gebeurde het nog in 1937¹³⁸); uit Ramsel, K 349, werd het gebruik nog bevestigd in 1957. In Nederlands-Limburg, waar het gebruik nog in zwang is, wordt niet het graan geofferd maar de tegenwaarde ervan in geld. Zo te Posterholt L 387 (L 329), te Schin-op-Geul Q 115 en te Borgharen Q 96a (Q 99). Zo ook in de Platdietse streek in de noord-oosthoek van de provincie Luik, te Sint-Pieters-Voeren Q 247a waar in het archief van de kerk een ongedateerd stuk berust: "Een onderwys voor de geene die met de vallende ziekte besmet zijn"; als eerste voorschrift wordt vermeld: "Ten Eersten, den Zieken zal door zig zelve of door eenen anderen eene aelmoes waegen van zoo veel kooren als hy zwaer is, het welk verkogt hebbende zal hij den prijs of door zig zelve of door eenen anderen offeren aen den H. Cornelius om zyne devotie tot dien Heyligen te toonen"¹³⁹). Uit Belgisch-Limburg,

¹³⁴) E. van Heurck, Het opwegen en de ritus van de vervangings- en wijdingsofferanden, *Volkskunde* 28 (1923), 18.

¹³⁵) Acta Sanctorum, Sept. IV, 774, ad. 3.

¹³⁶) Van Nijen, St. Cornelius, 17 en 19; 't Beertje, 1955, 19.

¹³⁷) Holvoet-De Wit, a.w., 35.

¹³⁸) Schroëter, Volksbedev. Turnhout, 17 en 19.

¹³⁹) Van Nijen, St. Cornelius, 142.

Vroenhoven (Q 172) meldt men dat het graan zelf geofferd wordt te Wijk-Maastricht Q 104. J. Cordie noteerde (1942) te Lanaken (Q 88) en Rekem (Q 12) dat de tegenwaarde van het graan in geld geofferd werd te Borg-haren Q 96a.

MAURITS DE MEYER (1962)

VOORBEHOED- EN GENEESMIDDELEN TEGEN DE ROOS

BEDEVAARTEN VOOR GENEZING VAN DE ROOS

Commentaar bij de kaarten 14 en 15

Herkomst van het materiaal.

Op vragenlijst 21 (1957) van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen, afdeling Volkskunde werd onder afd. IV, no. 2 de vraag gesteld: d) *Wat deed (doet) men bij U om te voorkomen dat men belroos kreeg (krijgt) en welke middelen kende (kent) men om belroos te genezen?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 1296 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 6 (1958) van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde te Brussel werd onder afd. IV, no. 2 gevraagd: c) *Welke middelen kende (kent) men bij U om te voorkomen dat men roos kreeg (krijgt) en welke middelen kende (kent) men om de roos te genezen?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 283 exemplaren terugontvangen. In aansluiting op bovenstaande vraag werden op vragenlijst 23 (1959) van de Centrale Commissie onder afd. I, no. 6 de vragen gesteld: a) *Worden in uw dorp bedevaarten ondernomen ter genezing van de roos (erysipelas)? Zo ja, waar naar toe en voor welke heilige?* b) *Zijn er bepaalde gebruiken verbonden aan zo'n bedevaart?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 1302 exemplaren terugontvangen.

Nagenoeg dezelfde vraag (met als enige wijziging: *door de bewoners van uw dorp in plaats van in uw dorp*) werd gesteld op vragenlijst 10 (1960) van de Koninklijke Belgische Commissie onder afd. I, no. 1. — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik van bewerking 413 exemplaren terugontvangen. In totaal beschikten wij dus over de gegevens van 3294 lijsten.

Kaart 14.

Voorbehoed- en geneesmiddelen.

Bij het samenstellen van de kaart "Voorbehoed- en geneesmiddelen ter genezing van de roos" hebben we geen rekening gehouden met die antwoorden die enkel algemeen hygiënische voorschriften vermelden als: warm houden, droog houden, tocht vermijden en dergelijke. Wel hebben we gebruik gemaakt van de voornaamste literatuur over het onderwerp, verschenen na 1890, en waar dit pas gaf hebben we ook gebruik gemaakt van antwoorden op vroegere vragenlijsten.

Namen van de tortelduif

- koerduif, koekeroe, koertelduif
- / huisduif
- ▼ Oostindische duif
- ⊙ roosduif.

Tortelduiven houden. Een blik op de kaart ¹⁾ toont onmiddellijk aan dat het houden van tortelduiven als het meest bekende voorbehoed- of geneesmiddel geldt tegen de roos.

De algemeene Nederlandse naam tortelduif, en de verschillende dialektnamen voor tortelduif, hebben we op de algemene kaart van de voorbehoed- en geneesmiddelen aangeduid met één en hetzelfde teken. In de tekst geven we aan de hand van de antwoorden op onze enquête, (waarin niet naar de dialektnamen gevraagd werd) een kaartje van de vier voornaamste dialektnamen voor tortelduif.

Van noord tot zuid werd het meest de algemeene Nederlandse naam tortelduif gemeld: B 46, 81, 90; C 155; E 6, 6a*, 9, 10, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 26a, 27, 29, 29*, 30a, 31, 31a, 32a, 33, 35, 35a, 35b, 36, 37, 38, 38a, 40a, 44, 46, 46a, 47, 49, 50, 53, 56, 57, 58*, 61, 67c, 68, 68a, 69, 73a, 74, 90, 91, 91b, 108a, 109, 115, 118, 127, 196; F 118; G 47; I 30, 67a, 79, 103, 168, 273; K 40, 104a, 142, 145a, 146, 163, 164, 164a, 171, 173, 174, 176, 179a, 240, 330, 353, 359; L 54, 54b, 66a, 97*, 148, 179, 330; O 52, 68, 71, 238, 246, 249; P 40, 50, 98, 107, 110, 176; Q 32, 85, 99*, 102, 154, 158, 172, 179. Meestal is er sprake van één tortelduif, uitzonderlijk van een "span" (E 40a), een "stel" (K 173) of een "koppel" (L 179) tortelduiven, soms van tortelduiven zonder aanduiding van aantal (E 73a, 91b; K 163, 171, 179a). Eenmaal spreekt men van "wilde" (K 330) en een andermaal van "tamme tortels" (P 110).

In het noord-westen spreekt men herhaaldelijk van "koerduif": E 95, 146*, 149, 150, 167, 178, 181, 195, 233; I 3, 6, 17, 26, 113; K 50; L 13; van "koekeroeduif": E 140*, 165; of van "koertelduif": K 175. De correspondenten uit Leiden (E 167) en uit Hoeven (K 175) vermelden uitdrukkelijk dat met koerduif of koertelduif de tortelduif bedoeld wordt. Op een paar plaatsen: E 165 en I 20 spreekt men van kamerduifje en men vermeldt tussen aanhalingstekens (koekeroe). De correspondent van Leerdam (K 73) spreekt van "lach- of koerduif". De naam "lachduif" wordt ook nog gemeld uit andere plaatsen: L 192, 291, 292, 375, 421. Volgens Van Dale is de naam, lachduif (columba risoria of turtur risorius), synoniem van Oostindische duif en duidt hij een variëteit aan van de gewone tortel. Dit onderscheid wordt niet gemaakt door de correspondenten. Uit hun antwoorden blijkt dat, zoals "koerduif" in het noorden de streeknaam is voor tortelduif, meer in het zuiden hiervoor de naam "Oostindische duif" gebruikt wordt: K 164a, 166, 169, 181, 183b, 184, 186, 188a, 195, 199a, 215, 240; L 148, 200b, 241, 242, 259, 261, 264, 280; M 14. Men spreekt ook van een "Oostindische roepduif": K 164a, van "Indische duifjes": L 242, 263 en van een "Chinees duifje": K 212. Een correspondent uit Oudelande (I 113) vermeldt twee verschillende soorten

¹⁾ Buiten de antwoorden op onze enquêtes van 1957-58, werden op de kaart ook nog gegevens verwerkt uit de literatuur. De bronnen van deze gegevens worden medegedeeld in de noten en de nummers van de plaatsen waarop deze gegevens betrekking hebben, werden in het commentaar cursief gedrukt.

Betreffende het houden van tortelduiven zijn op de kaart drie plaatsen aangeduid, geput uit literaire bronnen: Broek-in-Waterland (E 90), naar C. Bakker, Volksgeneeskunde in Waterland, Amsterdam 1928, blz. 531; — Amsterdam (E 109) naar De Navorscher, 59 (1910), blz. 178; — en Renesse (I 30) naar P. J. Meertens, Een Zeeuwse volkskundige enquête uit 1860, Amsterdam 1961, blz. 18.

van duiven: "de koerduif of Oostindische tortel" en daarnaast "de Turkse tortel of wilde tortelduif". De correspondent uit Nuland (L 145) vermeldt eveneens de Oostindische tortel en voegt er aan toe: "men noemde ze ook roosduif". Meer in het oosten en in het zuiden komt de naam "roosduif" nog herhaaldelijk voor: L 147, 283, 285, 288a, 292, 319, 353, 366, 367, 369, 371, 414. Het feit dat de aanduiding van de functie van deze duiven in hun naam werd opgenomen wijst erop, dat in deze streek het voorkomen en genezen van de roos als de bijzonderste eigenschap gold van de tortel.

Andere benamingen van de tortelduif zijn nog: "huisduif" E 177; I 61; K 8, 8*, 18, 18a, 20, 26, 28, 36, 48, 51, 52, 56, 83, 84, 123*; "roekduifje": Q 72, 93, 164a; "roepduifje": I 78; "zeeduifje": K 290, 297. Enkele correspondenten spreken alleen van duif (je of -ven) in het algemeen: E 32, 224; I 70; K 15, 16, 133d, 188, 204; L 263, 268. *Waar en hoe?* Vele correspondenten hebben enkel gemeld "een tortelduif houden", soms met toevoeging van "in een kooi", "in de kamer" of "in de slaapkamer". Vooral uit West-Friesland wordt gemeld: "in een kooi boven de deur" (E 6a*, 15, 29, 46a, 50; G 47), vele correspondenten (E 16, 26a, 27, 29, 29*, 32, 35a, 35b, 38, 38a, 46, 47, 49, 53, 57, 67c, 69; L 264; Q 102) specificeren boven welke deur: "een doorloop deur", "een deur waar men alle dagen doorliep", "zodat men er onderdoor moet lopen", "eenmaal per dag onder de tortelduif lopen". Uit deze antwoorden blijkt wel duidelijk dat hier de genezende kracht toegeschreven wordt aan het onderdoorlopen onder een tortelduif. Op andere plaatsen wordt de genezing van de roos verkregen door aanraking of door nauw contact met de duif. Het contact kan hierin bestaan dat de patiënt het duifje af en toe aait (E 38a; K 212), meestal toch moet men met de duif langs het gezicht strijken van de patiënt (E 20; L 292, 353, 366, 367; O 52, 238; Q 99*). Volgens een andere opvatting volstaat het dat de patiënt de duif zelf verzorgt (E 90; K 16, 28, 48, 123), vooral dat hij zelf de kooi schoon houdt (E 30a, 31, 90; I 113; K 83). In Driebergen (E 233) verklaarde de zegspersoon: "de stuwende veertjes die doen het". Uit Molenbeersel (L 319) meldde men: "roosduiven die men tegen het hoofd liet pikken namen de roos weg", en uit Goorle (K 184): "men moet het bekje van de duif in de mond houden, het duifje kreeg de roos, dikke poten, werd ziek en ging dood". Dit wijst er op dat, volgens de opvatting van de zegspersoon, de genezing geschiedde door overdracht. De patiënt genas, doch de ziekte ging over op de duif en het gebeurde dat deze stierf. Deze verklaring werd herhaaldelijk bevestigd zowel in West-Friesland: "tortelduif die de belroos overnam" (E 32), — in Zuid-Holland: "de duif krijgt de roos, de patiënt geneest" (E 178), — en in Utrecht: "die duif nam de roos in zich op" (K 40), — als in Noord-Brabant: "'t beestje ging dood" (L 261) en in Limburg (L 259, 261, 353; Q 172). In een paar plaatsen in Noord-Brabant was men van mening dat de roos overging speciaal "op de pootjes van de duif" (K 146, 184).

Naast het genezen door het onderdoorgaan en de overdracht van de ziekte door aanraking heeft men in een paar plaatsen van Zuid-Holland, Gelderland en Noord-Brabant (Berkenwoude K 15, Streefkerk K 56, Puflik L 54b en Hoeven K 175) nog een andere opvatting genoteerd. Volgens deze opvatting moet de patiënt het drinkwater nuttigen van de tortelduif. Een variant van deze remedie bestaat in het voorschrijf de zieke plaats te wassen met drinkwater van de duif (K 174, 176, 188, 188a; L 50, 375; P 176). Een zegspersoon

uit Bergen-op-Zoom (I 79) gaf verdere uitleg hierover: "Men had de gedachte dat de geneeskracht zat in het speeksel van het duifje en dat door het drinken het speeksel in het drinkwater kwam".

De drie hier vermelde opvattingen — het genezen door onderdoorlopen, door aanraking, door speeksel — zijn nauw verwant met zeer oude en ver verspreide magische voorstellingen.

Het onderdoorlopen is een variant van het onderdoorkruipen dat vroeger in gebruik was in bepaalde bedevaartplaatsen waar men onder de relikwieën of onder de graftombe van de heilige doorliep of doorkroop²⁾. Het gebruik is ook verwant met het doorkruipen door ringen wat nog in zwang is in een paar Limburgse bedevaartplaatsen welke bezocht worden om zich te bevrijden van reuma³⁾.

Genezing door aanraking is een opvatting die eveneens op zeer oude voorstellingen berust. Volgens deze opvatting bestaan er magische krachten die als een soort fluidum van een magisch geladen wezen, door aanraking, kunnen overgedragen worden op een ander wezen⁴⁾.

Gebruik van speeksel, vooral bij ziekte, wordt in de ethnologie en de vergelijkende godsdienstwetenschap herhaaldelijk vermeld⁵⁾, aan het speeksel werden betoverende en onttoverende krachten toegeschreven⁶⁾.

Doch bij al deze ziekteverende praktijken is de duif, de tortelduif, het determinerend element. De duif speelde reeds een rol in de Griekse mythologie, als attribuut van Aphrodite, godin van de vruchtbaarheid⁷⁾. Aan de tortelduif wordt vooral een afwerende kracht toegeschreven. Deze afwerende kracht wordt soms zo groot geacht dat het houden van een tortelduif op de hoeve volstaat om de omgeving in een straal van drieëndertig stappen te vrijwaren van ziekte, in deze cirkel had de roos geen vat op de mensen⁸⁾. De tortelduif had niet alleen een afwerende en genezende kracht tegen de roos, maar ook tegen verschillende andere ziekten, vooral tegen een verwante huidziekte, de dauwworm. In een twaalfstal antwoorden van onze correspondenten (B 72; C 41a, 178; F 2, 5, 13, 85, 118, 124, 209; G 112; L 69) wordt het houden van een tortelduif vermeld als voorbehoedmiddel tegen dauwworm. Ook in oudere literaire bronnen⁹⁾ werd dit gebruik reeds beschreven. J. ter Gouw¹⁰⁾ schreef hierover: "een tortelduif of 'koerduif', in een kooi boven de wieg van een kind gehangen, beschermt dit tegen dauwworm". Ook tegen spruw (G 112* en L 73), bronchitis (E 69), gordelroos (E 31) en tegen abortus van de koeien, "het versmakken", (E 52, 57) dient (of diende) de tortelduif als afweermiddel. In Duitsland wordt de tortelduif eveneens gebruikt tegen de roos maar ook tegen tering en tandpijn¹¹⁾.

2) De Cock, Volksgeneesk. Vla. 116, 311, 314.

3) Ibid., 310. Zie vooral H.D.A., voce: durchkriechen, durchlaufen, durchziehen.

4) H.D.A., voce: berühren.

5) Kath. Encyclop., voce: speeksel.

6) H.D.A., voce: Speichel.

7) Ibid., voce: Taube.

8) Goris, Vizirgat, 163.

9) Dijkstra, Fr. volksl., 262. — G. J. Klokman, De Achterhoeker en de dieren- en plantenwereld. Driem. Bl., 1 (1902), 11.

10) Sporen van bijgeloof in het Gooi, Onze Volkstaal, 2 (1885), 151.

11) H.D.A., voce: Taube.

In hoever zijn de opvattingen over de geneeskracht van de tortelduif heden nog gangbaar? In hoever is het gebruik nog in zwang?

Hiervan kunnen de antwoorden op de vragenlijst ons geen juist en volledig beeld geven. Uit plaatsen waaruit onze toevallige correspondent een ontkenkend antwoord gestuurd heeft zou een andere correspondent, uit een ander milieu, wellicht anders geantwoord hebben. Dit blijkt uit de antwoorden van twee verschillende correspondenten uit Hauwert (E 32a). De ene meldt: "Ik geloof niet dat het tegenwoordig in Hauwert nog voorkomt", de andere correspondent bevestigt uitdrukkelijk: "wordt nog gedaan". Veruit de meeste antwoorden zijn in de tegenwoordige tijd gesteld; b.v.: "een koerduif in de kamer nemen, de duif krijgt de belroos, de patiënt geneest" (Aarlanderveen E 178) of: "hier en daar worden er in huis duiven gehouden als voorbehoedmiddel, op geheel Walcheren" (Oostkapelle I 61). Naast antwoorden in de verleden tijd: "men moest een tortelduif in huis nemen" (E 28), "voorheen tortelduif" (E 29) werden talrijke antwoorden genoteerd waarin de nadruk gelegd wordt op het feit dat het gebruik nu nog voortleeft. Uit Julianadorp (E 6a*) meldt men: "nu nog hangt men een tortelduif in een kooi boven de deur..."; de correspondent uit Loon-op-Zand (K 164) schrijft: "men ziet dat nog zeer veel"; die uit Kadzand (I 103) getuigt: "ik ken een geval waarin men een tortelduif in huis nam en de ziekte verdween".

We kunnen hieruit besluiten dat in een gedeelte van Nederland en van Vlaams-België het geloof aan de geneeskracht van de tortelduif nog levendig is en dat de daarbijhorende praktijken op vele plaatsen nog in zwang zijn. We zeggen in een gedeelte van de Nederlanden, dit gedeelte strekt zich uit van Noord-Holland, over Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Brabant tot het zuiden aan de Maasvallei. Het verspreidingsgebied gaat dus van noordwest naar zuidoost. In het noordoosten van het land: Friesland, Groningen, Drente, Overijssel en Gelderland wordt de tortelduif in verband met de roos slechts uiterst sporadisch vermeld. Vermoedelijk zal dit gebruik ook niet, of niet meer, bekend zijn in het aanpalende Duitse gebied, alhoewel het wel bekend is in Zwaben en Oostenrijk¹².

Ook in het zuidwesten, in Vlaams België, is het gebruik weinig bekend. Buiten enkele plaatsen in de Noorder-Kempen, aansluitend bij Noord-Brabant en enkele plaatsen uit het oosten van de Belgische provincie Brabant, aan de grens van Limburg, wordt de tortelduif in Vlaams-België slechts bij uitzondering vermeld. Geen enkele correspondent uit West-Vlaanderen bleek het gebruik te kennen.

De mol bij genezing van de roos. Naast de tortelduif speelt ook de mol een belangrijke rol in de genezing van de roos, doch in een meer beperkt gebied. De kern van dit gebied is gelegen in het zuiden van de provincie Antwerpen, het zuidoosten van Oost-Vlaanderen en West-Brabant¹³.

¹² Ibid., voce: Taube.

¹³ Op de kaart zijn dertien plaatsen gemerkt met het teken van het gebruik van mollebloed, die we enkel kennen uit volgende literaire bronnen: Biekorf 57 (1956), 319 (H 108); P. Hermant en D. Boomans, *La médecine populaire*, Brussel 1928, 108-110 (I 264a, 275; O 178; P 1, 15, 37, 69a, 72, 133); *Oostvlaamsche Zanten*, 36 (1961), 254-55 (O 58); *Ons Volksl.*, 8 (1896), 71 (K 229a); *N. Brab. Alm.*, 1893, 880 (L 225); *Brab. Folk.*, nr. 145, 62 (P 147); Goris, *Vizirgat*, 163 (K 240).

H 108; — I 255, 261a, 264a, 275; — K 190, 196, 201, 204, 208, 229a, 230, 233, 237, 240, 253, 258, 262, 272, 287, 289, 291, 293, 297, 300, 309, 320, 329, 330, 331, 332, 334, 339, 340, 341, 349, 359; — L 225, 280; — O 58, 68, 114, 146, 148, 154, 169, 170, 178; — P 1, 15, 25, 37, 41, 69a, 72, 77, 133; 147, 211.

Enkele correspondenten beschrijven nauwkeurig de functie van de mol in deze geneeswijze. Zo meldt men uit Schoonaarde (I 261a): "De Grauwe Aloïs, landbouwer 56 jaar, heeft van zijn vader de kunst overgenomen de roos met goed gevolg te genezen. Hij raakt het aangetaste lichaamsdeel aan met de hand, waarin een levend gevangen mol gestorven is. Na deze behandeling legt De Grauwe zijn hand op een rode tegel, die de kwaal uit zijn hand overneemt. Deze werkwijze werkt doeltreffend en heeft nog nooit gefaald". We vestigen speciaal de aandacht op de positieve toon van de correspondent.

In verband met de mol is de genezing door handoplegging de meest algemeen voorkomende methode. Volgens een paar correspondenten (O 146; P 211) volstaat het echter niet een mol in de hand dood te knippen, maar moet de hand gebeten geweest zijn door de mol. G. Uyttebroeck, gemeentesecretaris van Neerlanden, heeft op ons verzoek aan de zoon van een "genezer" uit Waasmont (P 211), nadere inlichtingen gevraagd over deze praktijken en die man heeft het gebruik beschreven als volgt: "de bedoelde persoon heeft een levende mol moeten vangen en hem doen sterven in zijn hand door hem te nippen en te prangen tussen duim en vinger. Het dier dat zich verweert, brengt aan de persoon een bloedige beet toe. Het bloed van de mol, dat uit neus en bek vloeit, vermengt zich met het bloed van de persoon (het schijnt dat de veroorzaakte wonde zeer moeilijk geneest). Slechts éénmaal in het leven moet zulks gebeuren. Met die hand streelt de persoon over de zieke wang van zijn patiënt. Men mag verzekerd zijn dat daags nadien de genezing intreedt. Er worden geen gebeden of bezweringen gezegd. Alleen de magische hand bezit de kracht". In Sint-Kathelijne-Waver (K 331) voegt men er aan toe dat de belezter bij geen dode mag geweest zijn. In Wijnegem (K 253) kent men een man en een vrouw, beiden vóór enkele jaren overleden, die de roos "aflazen" en leeft er een andere man, nu vierentachtig jaar oud, die vóór drie jaar nog de roos "aflas". Ook deze "aflezer" mengde het bloed van de mol met zijn eigen bloed. Volgens hij vertelde aan onze correspondent, E.H. J. Avonts te Wijnegem, was het een nobertijner pater uit Tongerlo die hem de kunst geleerd had: "Hij gaf me een zeer oud boekje, met zeer oude spelling, met vele verschillende gebeden in. Dat boekje mocht ik aan niemand weggeven, want dan mocht ik niet meer aflezen. Verder moest ik een kruissnede geven in mijn hand. (Hij toonde mij de plaats boven aan de handpalm van zijn rechterhand ter hoogte van de middenvinger) dan moest ik er het bloed laten inlopen van een gedode mol, die jong in had of pas gejongd had". Op dit laatste punt legde hij zeer de nadruk.

Uit negen gemeenten werd medegedeeld dat de roos niet afgenomen wordt door handoplegging maar door het opleggen van een doekje doordrenkt met het bloed van een mol (K 201, 204, 230, 233, 272, 309; O 154, 169; P 77). Er werd geen nieuw doekje gebruikt voor elke nieuwe patiënt, neen "zo een doekje bleef dienen voor iedereen" (O 154). Men schijnt zelfs bijzondere kracht toe te schrijven aan de hoge ouderdom van het doekje. Onze corres-

pondent uit Zellik (O 169) bij Brussel, vernam uit de mond van vrouw B. die zelf de roos "afleest" hoe zij te werk gaat: "onder het opzeggen van een paar zinnen uit het Sint-Jans-evangelie wrijft ze met een lijnwaden doekje... over de roos. Dat doekje is honderd jaar oud. Een rijmol (die een rij wroet, geen hoop) heeft erop gebloed tijdens de maand mei".

Talrijke zegslieden leggen er eveneens de nadruk op dat de mol moet gevangen en gedood zijn in de maand mei (K 190, 204, 233, 300, 309, 331, 332, 340, 341, 349; O 68, 154; P 25, 41, 77). De zegspersoon uit Hulsthout (K 340) voegt er aan toe "om 12 uur, bij volle maan". In Anderlecht (O 178) meende men dat de mol moest gedood zijn in de maand juli¹⁴). Op een paar plaatsen heeft men het doden van de mol in verband gebracht met christelijke opvattingen; in Bevel (K 297) zegt men dat de mol moet doodbloeden terwijl de kruisprocessie uitgaat en in Schriek (K 341) moet dit gebeuren terwijl de klokken "over dood luiden". Volgens enkele zegslieden is het niet onverschillig welke mol men neemt. Sommigen (K 204, 293, 341) zeggen dat het een "moedermol" of vrouwelijke mol moet zijn, anderen (K 297, 332, 349; P 25) beweren dat men een mannelijke mol moet nemen.

Volgende gebruiken die slechts als uitzonderingen voorkomen lijken verbeteringen te zijn van het oorspronkelijke hand opleggen. Uit Wetteren (I 255) werd gemeld dat de dode mol op de zieke plaats gelegd werd, uit Kraainem (P 69a) dat men de zieke plaats moet bestrijken met het bloed van een mol¹⁵), uit Westerhoven (L 280) dat men hiervoor de lever van een mol moet gebruiken, uit Wuustwezel (K 204) en Hombeek (K 329) dat men mollepootjes moet dragen en uit Utsenaken, gemeente Oplinter (P 147) dat men het zieke lichaamsdeel moest overwrijven met mollepootjes¹⁶). In twee plaatsen uit de Brusselse omgeving (P 72, 133) werd genoteerd dat men niet een mol maar een pad in de hand moest laten sterven¹⁷).

Als men weet dat de genezende kracht van de hand waarin de mol gestorven is ook bekend is zowel in het noorden (Mecklenburg) als in het zuiden (Beieren) van Duitsland¹⁸) evenals in Frankrijk¹⁹) wekt het verwondering dat dit gebruik in de Nederlanden slechts verspreid is over een beperkt gebied. We menen hier te doen te hebben met een reliktdoekje en achten het zeer waarschijnlijk dat het gebruik vroeger over een veel ruimer gebied verspreid was, een gebied dat vermoedelijk aansloot bij het Duitse en het Franse verspreidingsgebied.

Het Belezen. De roos genezen door handoplegging of door het opleggen van een doekje doordrenkt met mollenbloed wordt "aflezen", "belezen", of "af-

¹⁴) P. Hermant en D. Boomans, *La médecine populaire*, a.w., 109.

¹⁵) *Ibid.*, 109.

¹⁶) Ruim honderd jaar geleden werden in Gelderland eveneens mollepootjes gedragen tegen belroos, zie *Geld. Volksalm. voor 1849*, 158. In Bemmel (L 69) hangt men nu nog het kind een stel mollepootjes om de hals tegen dauwworm, de mol moet levend gevangen en levend van zijn pootjes worden ontdaan.

¹⁷) Hermant en Boomans, a.w., 109.

¹⁸) *Zeitschrift Volksk.*, 9 (1899), 246, M. Bartels, Ein Paar merkwürdige Kreaturen (Maulwurf, Fledermaus).

¹⁹) Sébillot, *Folkl. France*, III, 48. Hier ook, evenals werd gemeld uit Hulsthout (K 340), moet de mol bij volle maan in de hand doodgedrukt worden.

nemen" genoemd. Het gebeurt ook, doch zelden, dat genezers hetzij bij het doden van de mol, hetzij bij de behandeling van de patiënt een gebed uitspreken. Zo lezen we in *Biekorf*, LVII (1958), blz. 319: "mol in de hand doodduwen terwijl men zegt: ik geloof in God den Vader, God den Zone en God de H. Geest (driemaal), dan één onze-vader bidden — deze hand is voor altijd goed om door oplegging de roze te genezen". Uit Sint-Kathelijne-Waver (K 331) schrijft men "een mol laten doodbloeden in de hand, deze hand op de roos leggen onder het bidden van een vader-ons". In het vorige hoofdstuk hebben we reeds gezien dat er sprake was van het Sint-Jans-evangelie bij het opleggen van een doekje met mollenbloed. Doch deze gevallen vormen uitzonderingen en het christelijk element is vermoedelijk een latere toevoeging. Het belezen of afnemen was een magische handeling, een soort zwarte kunst, een zwaar karwei. Ten Denderleeuw (O 148) werd de roos "afgepakt" door Frans van de Velde, een steenbakker, en de correspondent schrijft hierover "dit was lastiger dan op een steenoven staan, die (Van de Velde) had een mol in zijn hand laten sterven". Te Heist op de Berg (K 339) spreekt men van een "bosdokter of bezweerder", die de roos afneemt. Een dertigtal correspondenten spreekt enkel van "aflezen" zonder iets te vermelden over mollen of mollenbloed: H 86; — I 268, 273; — K 204, 207, 208, 210, 230, 253, 254, 286, 287, 290, 293, 312, 320, 322, 339; — L 204, 204a; O 58, 62, 63, 71, 163, 170; — P 5, 18, 18a, 34, 171, 211a; Q 103, 200. In verschillende van deze gevallen zal dat belezen wel gepaard geweest zijn met het handopleggen of met het opleggen van een doekje doordrenkt met mollenbloed. Dit blijkt b.v. duidelijk uit wat gemeld wordt uit Willebroek (K 320) de patiënten "gaan naar Heintje Mol, een oud bekend mannetje — beleest de roos en dan gaat ze weg". De naam Mol zal wel een bijnaam zijn, die de genezer te danken heeft aan zijn praktijk. Wat er eveneens op wijst dat het aflezen en het handopleggen hier nauw verwant zijn is het feit dat beide praktijken hoofdzakelijk voorkomen in hetzelfde gebied. Het genezen met behulp van een mol, ook als er daarbij sprake is van aflezen, is aangeduid met een ovale kring; als er enkel sprake is van "aflezen" is zulks aangeduid met een kruisje; voor beide verschijnselen is dezelfde kleur gebruikt²⁰).

Dit neemt niet weg dat het "belezen" en het genezen door middel van een mol, verschillende verschijnselen zijn, die oorspronkelijk wel een zelfstandig bestaan zullen gekend hebben. Bepaalde personen hadden de gave verkregen de roos te genezen op een andere wijze dan door het doden van een mol. Zo meldt men uit Bulskamp (H 86) dat men de roos kon "laten aflezen" door bepaalde personen die ook de roos gehad hadden" en uit Berg (Q 103) "er zijn mensen die de belroos door gebed kunnen genezen, vooral vrouwen schijnen die macht te bezitten als ze geboren zijn na de dood van hun vader!" Te 's Gravenvoeren (Q 200) zegent "de Zjwan", J. G. omstreeks 70 jaar, voor de roos, ze neemt daarvoor speeksel en maakt er een kruisje mee op de zieke plaats. De geneeskraft van het speeksel, waarover we het reeds gehad hebben bij de behandeling van het genezen met behulp van de tortelduiven, komt hier dus ook te pas.

²⁰) Voor het aflezen te Wieze (O 58) en te Moorsel (O 62) zie *Ovl. Zanten*, 36 (1961) 254.

Vossetong. Misschien wel de oudste van alle hier vermelde praktijken is het gebruik van vossetong als geneesmiddel tegen de roos. Van dit gebruik kennen we slechts zes hedendaagse getuigenissen: twee uit de Limburgse Kempen²¹⁾ (L 316, 353), twee uit het aanpalende Noord-Brabant²²⁾ (L 225, 258) en twee uit de Antwerpse Kempen (K 276, 309). In hoofdzaak een gebied van heide en bossen waar, in vroeger jaren, geregeld vossen werden aangetroffen.

Uit Tongerlo (K 309) meldt men zonder verdere uitleg: "een vossetong op de roos leggen". Het bericht uit Lichtaart (K 276) is iets uitvoeriger: "vossetong werd gedroogd en dan over de roos gewreven". Uit Riethoven (L 258): "een stukje gedroogde vossetong aan scapulier of in de zak, om van de roos verlost te worden of ter voorkoming van de roos". Uit Eksel (L 353): "melk drinken met gekerfde vossentong erin". De meest nauwkeurige inlichtingen werden in 1927 en 1928 door de Limburgse folklorist J. Frère, genoteerd uit de mond van twee verschillende zegslieden te Kaulille (L 316): "Op 't eind der vorige eeuw werden in Caulille nog vossen aangetroffen. De Boy zaliger bezat een lokaas waardoor de slimste zich liet verschalken. De tong was gewoonlijk op voorhand besproken en deed meer uit dan het vel. Rooslijders droegen ze bij zich om van de ziekte bevrijd te blijven. Nu nog!" en verder: "Ik heb in Caulille een oud vrouwtje gekend dat een stukje van een vossetong onder haar muts droeg als behoedmiddel tegen de roos". De uitspraak van J. Frère: "een vossetong geldt overal als een probaat middel tegen de roos" schijnt hoofdzakelijk te berusten op het *Handboek voor Lijdenden* van J. M. van den Bosch, gedrukt te Luik in 1855, hetwelk een tiental herdrukken beleefde en waarin voorgeschreven wordt: "voor inwendige roos: een stukje, een halve cent zwaar, van een gedroogde tong of lever van een vos, die hem, nog warm zijnde, uitgetrokken is, fijn gescherpt en in kokend water een weinig geweekt, innemen". Het handboek van kapelaan Van den Bosch, die in 1844 door de rechtbank te Tongeren veroordeeld geweest was voor onwettige uitvoering van de geneeskunst²³⁾ vormt een compendium van de volks-geneeskunde uit het midden van de vorige eeuw in Belgisch Limburg.

Uit de Nederbetuwe is ons uit omstreeks dezelfde tijd ook een getuigenis bewaard van het gebruik van de vossetong als amulet tegen reuma²⁴⁾ en in het begin van de vorige eeuw werd in het Groningse volgend recept tegen de roos genoteerd: "men neemt een vos die men de tong levendig uitsnijdt en draagt die tong op het hart"²⁵⁾.

Ook in het naburige Duitsland werd grote kracht toegeschreven aan de vossetong, vooral aan de tong van een in de maand maart gedode vos. In Oldenburg, Maagdeburg, Waldeck en ook in Zevenbergen wordt of werd de vossetong gebruikt als middel tegen de roos²⁶⁾.

Uitwerpselen en andere dierlijke middelen die niet vermeld zijn op de kaart. Volgende middelen werden slechts eenmaal vermeld: "inwrijven met gal van een geslacht varken" (I 125), "met bloed van een pas gedode duif" (P 18), "met bloed van een haas gevangen in de maand mei"²⁷⁾, "met bloed van een zwart schaap" (L 264)²⁸⁾, "verse koeflat (drek) in melk koken, zeven en opdrieken" (L 330), "kippenmest in een vochtige lap en dat er 's nachts opleggen" (G 169), "drie druppels kattebloed uit de staart" (C 191), "een tortelduif vierdelen en een deel op de roos leggen" (K 309); levend opgesneden duiven dienden vooral voor de genezing van de stuipen²⁹⁾. Voor Schellebelle (I 256) vermeldde Alfons de Cock³⁰⁾: "zieke huid bestrijken met mensendrek".

Ringen en banden. Evenals het "aflezen", met of zonder mollebloed, heeft ook het "omringen" een magische inslag. De magische kring heeft zowel afwerende als genezende kracht³¹⁾. Aan deze heidense kern werden soms christelijke elementen toegevoegd.

Op de kaart hebben we afzonderlijk aangeduid het trekken van een kring met een ring, waarin het element cirkel dus tweemaal voorkomt, en het omwinden met een draad of een kledingstuk.

In Nieuwpoort (H 46) werd genoteerd: "aflezen met een trouwring in de room van melk gedoopt, een ring rond de roos maken met gebeden", in Aardenburg (I 125): "met gouden ring afwrijven en met wijwater bespreken". In Waterland-Oudeman (I 131) spreekt men van "afdraaien met trouwring" en schrijft men een noeven voor; in Houthulst (N 28a) worden hierbij geen gebeden voorgeschreven. Volgens een zegspersoon uit Rozendaal (K 174) volstaat het gouden oorringen te dragen³²⁾. Naast het "afdraaien" met een ring vermelden we hier nog het "afzetten" (een kring omheen de zieke plaats trekken) met een oud goudstuk (Ruwiel, E 200).

Nauw verwant met het trekken van een kring is het binden van een lint of kledingstuk om een lichaamsdeel (om de lenden, om de hals, om het hoofd): "een bandje om de hals", Duringelo (G 24), "een rood koord om de hals", Oosternieland (C 36), "een streng rode zijde om de hals", Slochteren (C 118), "een zwarte draad om het blote lichaam", Landsmeer (E 88), "een blauw

27) *Volkskunde*, 21 (1910), 139.

28) Bloed van een zwarte hamel (ram) werd vooral gebruikt tegen omloop (zona), ook gordelroos, vliegend vuur of Sint-Antonius-vuur genaamd. Dit gebeurde zowel in West-Vlaanderen, zie *Rond den Heerd*, 14 (1878-79), 399, als in Noord-Brabant, zie *N. Brab. Alm.*, 1893, 881. Te Zomeren (L 264) gebruikt men hiervoor zowel geitebloed als bloed van een zwarte ram.

29) De Cock, *Volksgeneesk. Vla.*, 100.

30) *Ibid.*, 288.

31) H.D.A., voce: Kreis.

32) Het "aftekenen", aanraken of zegenen met een trouwring werd in West-Vlaanderen ook toegepast tegen het vliegend vuur (omloop, zona), zie *Rond den Heerd*, 10 (1875) 15-16 en 14 (1878-79), 399, maar ook tegen allerlei ziekten en kwalen, zie Biekerf, 47 (1946), 118-119. In Limburg (L 271 en Q 303) wordt een kind dat lijdt aan de stuipen gezegend met een trouwring. Te Lopik (Utrecht K 23) wordt tegen ringworm (herpes circinatus) met broche of ring een kring getrokken om de "worm" heen, en te Westerhoven (L 280) wordt de omloop (zona) "afgetekend" met een cent.

21) Voor Kaulille (L 316) zie Frère, *Limb. volksk.*, 2e reeks, Hasselt 1928, 247.

22) Voor Zeelst (L 225) zie *N. Brab. Alm.*, 1893, 880.

23) Frère, *Limb. Volksk.*, II, 6.

24) *Geld. Volksalm. voor 1849*, 158.

25) (J. Stienstra), *Culinaria der Groninger borgen*, z. pl., z. d.

26) H.D.A., III, 191.

linnen schort om het hoofd", Zenderen (G 200), "een rood baaien rok om het hoofd", Losser (G 211). De kleuren: rood, blauw, zwart, spelen hierbij een opvallende rol.

Zeep. Het gebruik van zeep in verband met de roos wordt slechts enkele malen vermeld en hebben we niet in kaart gebracht. "Zich wassen met groene zeep" (L 95a) is eenvoudig een gewoon hygiënisch voorschrift; "inwrijven met bruine zeep" (O 250) wordt slechts eenmaal vermeld.

Het "aftekenen" met zeep is een traditioneel volksgebruik dat we alleen kennen uit geschreven bronnen. Het werd in 1915 genoteerd in een "zegeningboekje" te 's Gravenvoeren (Q 200): "Eene ring maken ront de pijn en een geloof in God den vader, en zoo voorts. En dan eenen ring maken met spaanse zeep, en dan drie onze vaders bidden en dan het kruis met zeep, en het driemaal doen, smorgens, smiddags en savonds". Te Etterbeek (P 66a) ging men ongeveer op dezelfde wijze te werk maar met Marseillezeep en zonder gebeden³³⁾.

Bij de antwoorden op onze vragenlijsten noteerden we slechts: "scheerzeep inzwelgen" (H 100) en "inwrijven met gewijde Jeruzalemzeep" (I 125).

Jeruzalemzeep speelde vroeger een vrij belangrijke rol in de volksgeneeskunde. In Broek-in-Waterland (E 90) droeg men, als voorbehoedmiddel tegen de roos, Jeruzalemse zeep in een zakje om de hals³⁴⁾, te Zaandam (E 86) droeg men een gewoon stukje zeep op zak³⁵⁾. Honderd jaar geleden werd ook in Zeeland Jeruzalemzeep gebruikt tegen de roos³⁶⁾ en volgens A. de Cock zou als afweermiddel tegen deze kwaal, het op zich dragen van Jeruzalemzeep, bij het einde van de vorige eeuw, in de Antwerpse Kempen, algemeen gebruikt geweest zijn³⁷⁾. Onze enquête van 1957-1958 heeft hiervan geen sporen meer aangewezen. Jeruzalemzeep werd ook gedragen als amulet tegen kiespijn³⁸⁾ en koorts³⁹⁾.

Molenstof, meel, zemelen, stijfjel. Zoals de kaart aantoont is het gebruik, het lichaamsdeel aangetast door de roos in te wrijven met molenstof, bloem of meel, vooral verspreid in het zuiden van Oost- en West-Vlaanderen: H 23, 66, 104, 116; — I 212, 227; — L 424; — O 2, 53, 63, 154, 184, 210, 220, 224, 226a, 233; — Q 32a, 72. In Tiegem (O 184) wordt voorgeschreven: "meulestof heet gewarmd en in een zakje op het ontstoken deel van het gelaat leggen".

Bloem, meel en zemelen, eveneens produkten uit de graanmolen, hebben we op de kaart met hetzelfde teken aangeduid als het molenstof. Deze varianten komen voor in de volgende plaatsen: Meeswijk (L 424): "men draaide een meelzak rond oren en hals", Baardegem (O 63): "rogemeel", Put (Q 32a): "tarwezemelen heet maken en in linnen zakje tegen het hoofd houden", Essene (O 154, Eigen Schoon en de Brabander, 1939, blz. 183): "korenmeel

heten en tegenhouden", Vinkt (I 227) en Waarbeke (O 226a): "tarwebloem" en uit Waasmunster (I 212) meldt men: "bloem kopen er de neus in steken en de bloem dan aan arme mensen geven". Zeventig jaar geleden had ook A. de Cock "het molenstof gezameld op den graanmolen" reeds vermeld als geneesmiddel tegen de roos⁴⁰⁾.

Een verwant maar toch verschillend middel is het blauwsel. H 23, 38, 43, 46, 100, 110, 116; — I 149; — K 353; — N 88, 116; — Q 72. Het gebruik van blauwsel vindt vermoedelijk zijn oorsprong in de benaming van een bepaalde soort roos, de blauwe roos. Deze benaming is vooral bekend in de Brusselse omgeving: St.-Pieters-Jette⁴¹⁾ (O 174a), Etterbeek⁴²⁾ (P 66a). Het gebruik van blauwsel tegen de roos werd ook vermeld door C. Bakker⁴³⁾ (E 90) en door Hermant en Boomans⁴⁴⁾ (H 21; — P 37, 69a). Tenslotte wordt in enkele plaatsen in Vlaams-België (K 356; — L 421, 424; — N 116; — P 86; — Q 72) ook nog stijfjel gebruikt voor het bestrijken van de roos.

Kruiden. Van het twintigtal verschillende kruiden die vermeld worden als geneesmiddel tegen de roos hebben we slechts die in kaart gebracht welke op meer dan drie plaatsen vermeld werden. Dit is vooreerst het geval met de vlier (*Sambucus nigra*): E 68; — F 178; — G 24, 56; — H 51; — I 36, 215, 266; — K 168, 177c, 312, 339; — L 33, 93, 103, 112, 144, 144a, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 178, 179, 182, 183, 200, 202, 207, 210, 226, 244; — M 9a, 48a; — O 44a, 154, 181; — Q 96a.

De geneeskraft van de vlier was in de Nederlanden in vroeger eeuwen reeds gepopulariseerd door de plantkundigen Rembert Dodoens en Abraham Munting. Deze laatste beschrijft nauwkeurig de zeer omslachtige wijze waarop de vlierbloemen moesten voorbereid en gebruikt worden voor genezing van de roos: "Wil iemand de Roos binnen een korte verdrijven, en zelden weer krijgen, die neeme een nieuwgebakke Boeren-kan met engen hals: doe daar in varsch-gedroogde Vlierbloemen, tot boven toe vol gestopt: zet ze, wel toegebonden, in een kelder, op een donkere plaats, of begraaf ze tot aan den hals toe in de aarde: als ze vervuuld zijn, zoo haal men met een spaantje van vuren-hout wat van 't bovenste zwartverrotte daar uyt, en strijk het daar meê (niet met de vingeren) op de Roos, tweemaal daags, alleen een los gebondene doek daar over doende"⁴⁵⁾.

In de hedendaagse volksgeneeskunde is de gebruiksaanwijzing van de vlier niet zo omslachtig maar zeer verscheiden. Niet alleen de bloem, maar ook de schors, de bast en het hout van de vlierboom spelen een rol.

De bloemen van de vlier werden ruw (gedroogd) op de zieke plaats gelegd (I 36; — O 154); de zieke moet over de damp staan van gekookte vlier-

40) De Cock, *Volksgeneesk. Vla.*, 287.

41) *Ibid.*, 288.

42) Hermant en Boomans, *Médecine populaire*, a.w., 15.

43) Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 530.

44) *Médecine populaire*, a.w., 15.

45) A. Munting, *Nauwkeurige beschrijving der aardgewassen*, 2 dln., Utrecht en Leiden, 1696, 80, geciteerd naar De Cock, *Volksgeneesk. Vla.* 287. Ook in Duitsland, Frankrijk en Engeland speelt de vlier een belangrijke rol in de volksgeneeskunde, zie H.D.A., voce: *Holunder*.

33) Hermant en Boomans, a.w., 210.

34) Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 530.

35) Van Andel, *Volksgeneesk.* 391.

36) Meertens, *Zeeuwse enquête*, 17-18.

37) De Cock, *Volksgeneesk. Vla.*, a.w., 286-287.

38) Van Andel, *Volksgeneesk.* 230; Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 250.

39) Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 369.

bloemen (G 56; H 51); in Noord-Brabant⁴⁶⁾ (L 147, 148, 200) wordt vlierthee gedronken tegen de roos; in Duringelo (G 24) en in Lintelo (M 9a en 48a) spreekt men alleen van "gekookte vlier" en "aftreksel van vlierbloemen" maar voor Brummen (F 178) zegt men: "mond spoelen met aftreksel van vlier en kamillen". Uitsluitend in het zuiden wordt de schors, de bast en het hout van de vlierboom gebruikt. Te Sint-Amands aan de Schelde (I 266) en te Heist-op-den-Berg (K 399) wordt de schors op de zieke plaats gelegd. Te Temse (I 215), te Meerhout (K 312) en te Wanzele (O 44a) bedekt men de roos met de bast van de vlier. Voor Wanzele voegt men er aan toe: "op drie dagen is de roos volledig weg en genezen". Te Ingooigem (O 181) gebruikt men "compressen van gekookt vlinderhout-water".

Als tweede plant wordt de kamille (*matricaria chamomilla*) vermeld. De kamillebloem wordt gebruikt voor het leggen van kompressen (C 111; G 207; — L 429a; — Q 14), als thee (F 124; — G 176), voor het spoelen van de mond (F 178), om de damp van de gekookte kamille (L 375), onbepaald (L 147). De kamillebloem is geen specifiek geneesmiddel tegen de roos en wordt in Nederland en in België ook aangewend ter genezing van verschillende andere lichamelijke kwalen⁴⁷⁾.

Het gebruik van huislook (*sempervivum tectorum*), als geneesmiddel voor de roos, werd uitsluitend gemeld uit Nederland: (C 73a, 192; — E 43, 69; — K 133d; — L 66a), te Anlo (C 183) en te Meppel (F 4) specificceert men: "het sap van huislook". Huislook wordt in Nederland vooral gebruikt tegen ringvuur (zona), ook omloop en gordelroos genoemd (B 114; C 36, 41a, 70a, 155; F 52, 88; G 4*, 7*, 39, 52*), eveneens tegen ringworm (C 36) en huiduitslag. Zowel in Vlaanderen⁴⁸⁾ als in Nederland⁴⁹⁾ werd huislook vroeger eveneens gebruikt tegen verschillende andere ziekten.

De lubbestok of ebbekruid (*levisticum officinale*) wordt in het plantenregister van de *Volksgeneeskunde in Vlaanderen* in het geheel niet vermeld. In Nederland wordt er in verband met de roos enkel over gesproken, in de provincies Groningen en Drente. In Slochteren (C 118) wordt aanbevolen: "wortel van lipstik braden in de pan, dan in een doek op de plek leggen", dit braden in de pan gebeurt ook te Nieuw Weerdinge (G 35a), te Valtermond (G 36) en te Roswinkel (G 39). Volgens de zegspersoon van Benneveld (G 52*) moet men bladeren van "leestok" op het hoofd leggen.

46) In Noord-Brabant worden naast vlierthee ook kompressen van vlierbloemen of van vlierthee gebruikt, zie C. de Kock, *De geneeskrachtige vlierstruik II*, Brab. Heem, 13 (1961), 22.

47) Tegen mond- en keelontsteking (F 193), volgens Van Andel, *Volksgeneesk.* 113 tegen krampweeën, 163 tegen wormen, 239 tandpijn, 254 kolieken, 273 menstruatietoornissen, 430 kanker; volgens De Cock, *Volksgeneesk. Vla.*, 188 tegen diarree, 233 koortsen, 190 ook tegen kolieken en 221 menstruatietoornissen.

48) In Vlaanderen word het huislook (*sempervivum tectorum*) vooral donderblaren genoemd en volgens De Cock, *Volksgeneesk. Vla.*, wordt het vooral gebruikt tegen verkoudheid (70), stuipen (95), hoofdpijn (117), oogziekten (126), keelpijn (148), mondzweer (170) en koortsen (231).

49) Volgens Van Andel, *Volksgeneesk.*, werd het huislook ook gebruikt tegen stuipen (75), spruw (131), kiespijn (229), huiduitslag (342); huislook heeft ook abortieve eigenschappen.

Hier volgen de namen van de planten, bloemen of vruchten die slechts een-, twee- of driemaal vermeld worden als geneesmiddel tegen de roos: salie met melk (G 73), afkooksel van gras (F 8), bietblad (F 42), afkooksel van wilde brem (F 18), "boomrag, dat is wat op de schors groeit van eikebomen, gekookt in karnemelk" (C 180), meel van eikels mengen met blauwsel en dit op de roos leggen (H 100), sap van gekookte eikels drinken (N 25, 27 en 62), elzenbladeren (H 104 en Q 242), "baden met afkooksel van zemelen en elzenbladeren" (Q 87), "afschraapsel van lindebast" (I 186), "verband van ruw vlas" (I 201), kerskenskruid (K 291), citroen op de zieke plaats laten verdrogen "is de citroen verdroogd dan zal de roos genezen zijn" (P 41), te Schoten (K 227) zegt men dat het een "gekregen citroen" moet zijn⁵⁰⁾, smeerwortel (K 98), muur op de uitslag leggen (K 176; L 152), inwrijven met muur gekookt in karnemelk (F 132), gekookte aardappel opleggen (L 229a), "papje opleggen gekookt van wortels van witte lelie met bescuit en melk" (L 271), wijngaardsap (O 289), thee van walnootbladeren (Q 222), "melkblad opleggen dat in de weide groeit" (Q 12), weegbladeren⁵¹⁾ (C 153; G 280), vijgen (F 77), bladen van boerenkool opleggen (C 153; L 164), bladeren van rodekool (E 90; I 44, 64; K 128), "appelkolekwint" (*colocynthus*) (C 159), kompressen van theebladeren (E 109), "linde houdt de roos weg" (E 42, 69, 70).

Overige volksremedies. Naast de kompressen van kruiden werden ook kompressen van karnemelk⁵²⁾ gebruikt (C 36, 161; E 197; F 94; G 28, 37, 80, 140b; K 66, 71, 104a) en allerlei soorten pappen: karnemelkpap (C 154a), karnemelkpap met haveremout (B 99), roggemeelpap (C 129), pap van brooddeeg (I 355), bloempap (L 415), lijnmeelpap (M 4 en P 35a), boekweitpap (P 41). De hier genoemde en ook de volgende remedies zijn niet op kaart gebracht: wassen of inwrijven met morgendauw (B 14a), met spiritus (C 130), met zwarte zalf (C 133), met azijn (C 131; F 13, 13b, 47a), zalf van moeder Broos (K 230, 269), zalf van gebrande boter (N 146), poeder van gedroogde hondendrek⁵³⁾ (P 87); — hoofd insmeren met serk gezouten boter en onmiddellijk afspoelen (K 176); — opleggen van lijnzaad (L 381), van zwarte schapenwol (G 12); — bloed drinken van zwart schaap⁵⁴⁾ (G 102); — krijt eten (E 19).

Kaart 15.

Beschermheiligen en bedevaarten.

Similia similibus curantur is een beginsel dat veelvuldig van toepassing is in de volksgeneeskunde.

50) Op het einde van de vorige eeuw noteerde J. Cornelissen te St.-Antonius-Brecht (K 229a) als geneesmiddel tegen de roos: "citraen die men ten geschenke gekregen heeft op zak dragen tot dat die gans verteerd is", zie *Ons Volksl.*, 8 (1896), 71.

51) Bakker, a.w., 528, vermeldt het opleggen van weegbreebladen voor Broek-in-Waterland (E 90) en Brouwershaven (I 36).

52) Bakker, *Volksgeneesk.* Waterland, vermeldt ook het drinken van schapenmelk tegen de roos.

53) Hermant en Boomans, a.w., 135.

54) Van Andel, *Volksgeneesk.*, 390.

Een rode koord om de hals, een rood baaien rok om het hoofd, het opleggen van rode-koolbladeren, het drinken van afkooksel van een rood zijden lint, het gebruik van bloed, voor het genezen van de roos, een rode huiduitslag, zijn even zoveel toepassingen van dit beginsel.

Vooraf bij het aanroepen van beschermheiligen en bij de keus van de bedevaartplaatsen komt dit beginsel sterk tot uiting.

De H. Roza is door haar naam speciaal aangewezen voor het genezen van de roos. Ze wordt met dit doel aangeropen te Houtem¹⁾ bij Veurne (H 86, 87), te Grote Brogel (L 312, 313, 314, 314a, 315, 316, 316a, 317, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 360a, 363, 364), te Opoeteren (L 319, 360, 360a, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 368a, 369, 370, 371, 372, 419, 420, 421, 422), te Sittard (L 421, 422, 423, 424; — O 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 111, 112a, 113, te Hasselt (K 360, 361; — L 413, 414; — P 55, 56, 57, 58, 119, 120; — Q 1, 2, 71, 73) te Kortrijk (O 82), te Tongeren (P 114, 115, 116, 172, 174, 175, 176b, 177, 177a, 178, 179, 180, 181, 184, 189, 197, 213, 214, 218, 219, 220, 224; — Q 72, 76, 77, 82, 83, 88, 91, 92, 93, 154, 155, 155a, 157a, 158, 158a, 159, 160, 160a, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 180, 182, 183, 239, 240, 241, 243), te Mettekoven (P 177a, 178, 179, 184, 185, 186, 187a, 189, 190, 195, 196, 219, 220, 222, 223, 224; — Q 165), te Borgloon (Q 156) en te Sibbe-Valkenburg (Q 192, 197, 204a, 207)²⁾.

De voornaamste bedevaartplaats ter ere van de H. Roza is Tongeren. Deze heilige wordt aldaar aangeropen in de begijnhofkerk. J. Cordie³⁾ schrijft hierover: "De algemene gebruiken bij deze bedevaart bestaan erin rozebladeren door een pater te Tongeren te laten wijden en telkens weer een blad op de zieke plaats leggen. Op de meeste plaatsen werd ons erop gewezen dat deze rozebladeren vooraf dienen gedroogd te zijn. Ook brengt men uit Tongeren gewijd water mee, dat dient om de roos te wassen. Te Montenaken werd ons verteld dat men aldaar een speld steekt op het kussen van de H. Roza en een ander die er reeds opstak meeneemt om zelf te dragen". Montenaken ligt aan de taalgrens. Het steken van spelden en het inslaan van nagels is een typisch Waals gebruik⁴⁾. J. Frère had reeds opgemerkt dat het vooral Walinnen waren die te Tongeren spelden vasthechten aan de ex-voto's geplaatst onder het beeld van de H. Roza⁵⁾.

Het gebruik van rozen of rozebladeren speelt ook een belangrijke rol in andere bedevaartplaatsen voor genezing van de roos.

In het Limburgse is de naam van de heilige doorslaggevend voor het bepalen van de bedevaartplaats. In Oost- en West-Vlaanderen is de naam van de plaats doorslaggevend. Men gaat ter bedevaart voor de roos naar Rozebeke (Oost-Vlaanderen), West- en Oostrozebeke (West-Vlaanderen), naar Roosbeek (Rebecq in Wallonië) en naar Roborst (Oost-Vlaanderen), zoals men

voor het zilt (eczeem) naar Zulte of naar Zellik gaat, of voor de haarworm naar Haren.

Evenals we de verering van de H. Roza, op welke plaats ook, op de kaart aangeduid hebben met hetzelfde teken, zo hebben we ook alle gemeenten van waaruit men ter bedevaart trekt naar een Roosbeek- of Rozebeek-plaats aangeduid met eenzelfde teken. We geven hier de namen van deze verschillende bedevaartplaatsen gevolgd van letters en nummers van de gemeenten van waaruit men deze plaatsen bezoekt.

De voornaamste van deze bedevaartplaatsen is Rozebeke aan de Zwalm in Oost-Vlaanderen (O 120). Vanuit de volgende gemeenten⁶⁾ wordt aldaar Onze-Lieve-Vrouw van Rozebeke aangeropen: I 197, 203, 204, 241, 251, 255; — O 18, 20, 22, 33, 38, 42, 45, 46, 47, 49, 52, 56, 61, 70a, 75, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 137, 192, 193a, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 203a, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 220, 228, 230, 263, 264, 265, 268; — P 62 en 65a. De zondag na het feest van Onze-Lieve-Vrouw-Visitatie (2 juli) heeft jaarlijks de zegening plaats van de rozen. Vóór de hoogmis plaatsen de bedevaarders de rozen die ze medegebracht hebben op de kommuniebank waar deze gezegend worden door de pastoor. Na de hoogmis gaan de pastoor en de bedevaarders driemaal rond de kerk. Volgens Emile van Heurck, namen omstreeks de jaren 1920, meer dan drie duizend personen deel aan deze ommevang⁷⁾. Volgens R. de Vleeschauwer⁸⁾ was dit aantal in 1948 "een weinig geslonken". Na de ommevang worden de gelovigen in de kerk gezegend met de relik van Onze-Lieve-Vrouw. De parochianen nemen dan hun gewijde rozen mee naar huis, ze leggen ze rond het beeld van Onze-Lieve-Vrouw, dragen ze op zich of leggen ze weg. Wanneer zich een geval van ziekte in de familie voordoet, leggen ze enkele rozenblaadjes in een weinig water, waarmee ze dan de zieke plaats wassen; anderen leggen eenvoudig de blaadjes op het aangetaste lichaamsdeel. De vreemde bedevaartgangers kunnen gans het jaar door in de pastorie enkele gedroogde rozebladeren bekomen. Volgens de correspondent uit De Pinte (O 17) namen de bedevaarders vroeger water mede uit de bron naast de kerk. Na de eerste wereldoorlog werd boven deze bron een gedenk-teken opgericht, ter ere van Onze-Lieve-Vrouw, uit dankbaarheid voor de behouden terugkeer, uit de oorlog, van de achtentwintig soldaten uit Rozebeke. In West-Vlaanderen⁹⁾ zijn er twee, minder belangrijke, bedevaartplaatsen

6) De meeste inlichtingen over de verspreiding van de eredienst van Onze-Lieve-Vrouw van Rozebeke zijn te vinden in de licentiaatsverhandeling van R. de Vleeschauwer, Volksbewegen tegen ziekte van mens en vee in het bestuurlijk arrondissement Oudenaarde. Volgende plaatsen: St.-Maria-Oudenhove (O 127), Zottegem (O 117), St.-Blazius (O 119), en St.-Denijs-Boekel (O 114), Michelbeke (O 126), Velzeke (O 111), Elst (207), Zegelsem (O 206), St.-Goriks-Oudenhove (O 121), St.-Kornelis-Horebeke (O 125), worden ook vermeld in het werk van Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 279. De nummers van de plaatsen geciteerd naar deze bronnen zijn cursief gedrukt.

Wegens plaatsgebrek konden de nummers O 76 en 100 niet gemerkt worden op de kaart.

7) Van Heurck, Drapelets, 392.

8) De Vleeschauwer, Volksbedev. Oudenaarde, 158.

9) Voor West-Vlaanderen zie vooral: Ampe, Volksbedev. Tielt en Roeselare.

1) Na de naam van de plaats waar de heilige wordt aangeropen volgen, tussen aanhalingstekens, de nummers van de plaatsen van waaruit men de heilige op die plaats komt vereren.

2) Onze voornaamste inlichtingsbron over de Limburgse bedevaarten is de licentiaatsverhandeling van Cordie, Bedev. Limb. De plaatsen aangeduid met cijfers in cursief komen uit deze bron.

3) Cordie, Bedev. Limb., 55.

4) Zie hierover: Chalon, Arbres en Chalon Fétiches.

5) Frère, Limb. Volksk., 2e reeks, 85.

tegen de roos. Op geen van beide plaatsen is er sprake van wijding van rozen. Westrozebeke is een van de oudste bedevaartplaatsen. De Mariaomwegang van Westrozebeke dateert van 1384¹⁰) en het is ongetwijfeld dit Rozebeke dat de dichter-chirurgijn, Jan de Weert uit het nabije Ieper, enkele tientallen jaren vroeger verdedigde tegen Aardenburg, in zijn merkwaardige disputatie¹¹):

Ic hoerde eens scelden twee wiven
 Soe seere als si vechten soudent:
 Di ene woude haer ghelove houden
 By onse Vrouwe van Rosebeke,
 Ende seide si halpse in eenre weken
 So wel uut soe swaren laste.
 Si soudse besueken oeck, hoe syt paste,
 Met hare offeranden alle jaren.
 D' ander seide dat mechtigher ware
 Van Ardenborch die Vrouwe;
 Sie hadse soe decke uut menigher rouwe
 Verloest ende soewel ontheven,
 Si soudese eeren al haer leven;
 Want si ware mechtich boven al.
 D' ander seide: Si en sal
 Niet sijn boven haer van Rosebeke;
 Want si en laet niemant hebben breke
 Hare ghenade, soe wise beghert".

Voor de roos gaat men Onze-Lieve-Vrouw van Westrozebeke aanroepen van uit de volgende plaatsen: H 114, 119; — N 27, 28a, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 66, 78, 80, 81, 82, 83, 123. De correspondent uit Handzame (H 114) meldt dat bedevaarders uit zijn gemeente te voet naar Westrozebeke gaan en van twee of drie uur 's morgens vertrekken, daarbij doen ze dan te Rozebeke zelf nog een "omwegang" van ongeveer één uur. Over deze omwegang schrijft G. Ampe: (a.w. blz. 45) "De eigenlijke omwegang bestaat uit (het bezoeken van) zeven kapellekens, ter ere van de zeven smarten van Onze-Lieve-Vrouw, en een grote kapel ter ere van het Heilig Kruis, over een weg ongeveer vijf km doorheen velden" en door het kapellebos waar zich een bron bevindt waaruit sommige bedevaarders water medenemen ook tegen oogziekten.

Oostrozebeke is minder belangrijk, het Mariabeeld waarvoor de bedevaarders aldaar gaan bidden draagt de naam van "Onze-Lieve-Vrouw Ter Roos". Men komt er uit de volgende plaatsen: H 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123; I 192, 223, 224, 233; N 33, 34, 41, 42, 46, 88; O 1, 2, 3, 4, 4a, 5, 6; 10, 15, 38, 42, 45, 75, 76, 77, 82, 85, 194a. G. Ampe (a.w. blz. 44) en de correspondent uit Oostrozebeke zelf deelde mede dat de bedevaarders soms koeken medebrengen die ze laten zegenen door de pastoor. Slechts twee

¹⁰) Van Heurck, Drapelets, 462.

¹¹) Naar de uitgave van Ph. Blommaert, Oudvlaemsche Gedichten der XIIe, XIIIe en XIVE eeuwen, Gent 1851, III, 92-93, verzen 1532-1595 van "Die Niwe Doctrinael".

correspondenten (I 255, O 253) hebben Roosbeek (Rebecq) (O 283) aangeduid als bedevaartplaats tegen de roos. En één (O 230) Roborst in Oost-Vlaanderen (O 115).

In het Waasland offert men rozen en werden rozeblaadjes genuttigd als geneesmiddel. Er zijn in deze streek twee bedevaartplaatsen voor de roos: De Klinge (I 145), in een kapel aldaar wordt **Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Eken** aangeroepen, en Nieuwkerken (I 176) toegewijd aan **Onze-Lieve-Vrouw Ten Bos**.

Naar De Klinge komt men ter bedevaart uit volgende plaatsen: I 145, 146, 147, 147a, 148, 150, 167, 171, 172, 173, 175. In 1936 noteerde Fr. de Wreede¹²) uit de mond van de bewaakster van de kapel, dat men om genezing te bekomen van de roos een roos moet offeren, gedurende negen dagen enkele rozeblaadjes innemen en het "Gebet van Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Eken" lezen. De roos, de rozeblaadjes en het gebed waren te koop bij de bewaakster voor de prijs van één frank. Voor zeer hardnekkige gevallen moeten negen rozen van verschillende kleur geofferd worden.

Naar Nieuwkerken (I 176) komt men uit: I 150, 151, 173, 174, 175a, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 215a, 216, 217, 218. Een correspondent uit Nieuwkerken meldt: "de bedevaarders kopen een rode roos".

In het land van Dendermonde en in het land van Aalst (I 213, 259, 261a, 262, 264; — O 58, 61) aanroept men Onze-Lieve-Vrouw Ter Rozen te Herdersem. Wieze (O 58) gaat ook naar Onze-Lieve-Vrouw van de Rozen naar Mijlbeke bij Aalst. Te Sint-Stevens Woluwe (P 66) wordt ter plaatse ook een Onze-Lieve-Vrouw-Ter Roze aangeroepen. Hier moet men zeven kunstrozen offeren.

We hebben gearzeld of we de H. Katharina als beschermheilige tegen de roos zouden aanduiden op de kaart. De "specialiteit" van de H. Katharina is het "katelijnewiel" (ringworm) een huidziekte die wel eens verward wordt met de roos (erysipelas). Dit is vooral het geval in de provincie Brabant. Zo schrijft de correspondent uit Zaventem (P 63) "de roos wordt genoemd het wiel van Sinte-Katharina". De correspondent uit Deinze (Oost-Vlaanderen) (O 14) antwoordt: "roos en katrienewiel te Eke bij Nazareth Sinte-Katherina". Een twaalfstal andere correspondenten hebben eveneens als antwoord de H. Katharina vermeld. We hebben dan ook besloten de plaatsen waaruit deze gegevens afkomstig zijn, aan te duiden op de kaart: I 141a, 187; — K 161, 334, 361; — O 14, 15, 232; — P 42a, 63, 77, 84, 86, 93.

Volgende antwoorden, die meestal een plaatselijk karakter hebben, zijn niet vermeld op de kaart: de mariale bedevaartplaatsen: Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Beukeboom te Lummen (P 47), Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes (F 177b); Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Smarten te Overmere (I 253), uit Moerbeke en Waasmunster (I 170 en 212); verder werden nog volgende namen van beschermheiligen vermeld: Amandus (P 188), Anna (P 109), Antonius (O 162), Bertilia (L 424; P 152; Q 1, 7), Blasius (O 147, 220), Dorothea (H 84), Eligius (O 204), Gerardus (Q 102), Hubertus (Q 71), Job (N 68; O 185;

¹²) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 55-62.

P 56), Joris (P 120, 163), Laurentius (P 10, 192), Markoen (I 97; K 128, 160; L 318), de martelaren van Gorkum (I 168), Nicolaas van Tolentijn (I 178), Odrada (K 277), Pancratius (K 218a), Quirinus (F 133), Renildis (O 238), Rochus (102c; K 21a; P 107), Vincentius (O 123), tenslotte werden nog volgende antwoorden genoteerd: de lousabron te Herungen (L 269), de (relikwieën van de) onbekende santen (heiligen) te Dendermonde (I 264a) de drie gezusters (P 169), de allerheiligenkapel te Diest (P 93).

MAURITS DE MEYER (1963)

VOORBEHOED- EN GENEESMIDDELEN TEGEN HET REUMA

BEDEVAARTEN VOOR GENEZING VAN HET REUMA

Commentaar bij de kaarten 16 en 17

Herkomst van het materiaal.

Op vragenlijst 21 (1957) van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen, afdeling Volkskunde werd onder afd. IV, no. 5 de vraag gesteld: b) *Welke middelen gebruikte (gebruikt) men bij U tegen reumatiek? en jicht? Zijn bij U ook bepaalde amuletten tegen deze ziekten bekend?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 1296 exemplaren terugontvangen.

Dezelfde vraag (alleen het vraagteken achter *reumatiek* ontbrak) werd gesteld op vragenlijst 6 (1958) van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde te Brussel, eveneens onder afd. IV, no. 5b. — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik van bewerking 283 exemplaren terugontvangen.

In aansluiting op deze vraag werd op vragenlijst 23 (1959) van de Centrale Commissie onder afd. I, no. 7 en op vragenlijst 10 (1960) van de Koninklijke Belgische Commissie onder afd. I, no. 2 gevraagd: a) *Worden door de bewoners van uw dorp bedevaarten ondernomen ter genezing van reuma? Zo ja, waar naar toe en voor welke heilige?* b) *Zijn er bepaalde gebruiken verbonden aan zo'n bedevaart?* — Van vragenlijst 23 werden tot op het ogenblik van bewerking 1302 exemplaren terugontvangen, van vragenlijst 10: 413 exemplaren. In totaal beschikten wij dus over de gegevens van 3294 lijsten.

Kaart 16.

Voorbehoed- en geneesmiddelen.

Niet enkel ontvingen we op de eerste vraag meer dan duizend positieve antwoorden, maar de meeste van deze antwoorden vermeldden daarenboven elk twee, drie tot zelfs acht en negen voorbehoedmiddelen of remedies. Verschillende van deze remedies zijn daarbij van zeer complexen aard en behoren soms tot twee of drie verschillende categorieën van geneesmiddelen. Zo b.v. het dragen van ijzeren ringen — hierin speelt de kwaadafwerende kracht van het metaal een rol, maar ook de magische rol van ringen en banden —; zo ook het afbinden van het zieke lichaamsdeel met een palingvel — hier speelt het dierlijk element een rol en ook de kracht van het afbinden. — Wij hebben dus eenzelfde geneesmiddel herhaaldelijk moeten onderbrengen in twee of meer verschillende rubrieken. Even als bij de roos, nemen ook de amuletten voor het voorkomen of genezen van de reuma een belangrijke plaats in.

Kastanje. Het meest verspreide en nu nog het meest in gebruik zijnde voorbehoedmiddel tegen reuma is de tamme of de wilde kastanje (galnoot, paardekastanje¹): A 7, 10; — B 4, 13a, 15, 17, 28, 33a, 35, 41, 42, 46, 51, 52, 52a, 54, 59, 60, 68, 72, 82a, 85b, 86, 89, 92, 94, 95, 96, 109, 110, 111, 114, 115a, 120, 123, 124, 126, 129, 130; — C 26c, 30, 31, 34, 36, 63a, 65, 70a, 71, 73a, 74, 79, 79b, 80, 85, 100, 103a, 104, 110, 112, 116, 118, 120, 121, 125, 129, 131, 132, 133, 144, 144a, 155, 156a, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 176, 176*, 177a, 180, 182, 183, 187, 189, 192, 193; — D 5; — E 6, 14, 16, 18, 19, 23, 24a, 26, 26a, 27, 29, 29*, 32, 32a, 33, 35, 35a, 38, 38a, 45, 47a, 49, 57, 58, 58*, 61, 67, 67c, 68a, 68a*, 69, 73a, 80a, 84, 85, 88, 90, 93, 95, 97, 108a, 109, 115, 118, 127, 140*, 146*, 149, 153, 164, 165, 176, 180, 188, 192, 196, 197, 198, 209; — F 2e, 5*, 7, 13, 18, 19b, 22, 23, 29, 31, 42, 44, 46, 46b, 47a, 48, 51, 57, 60, 73, 73a, 74, 74a, 77, 80, 84, 85, 89, 90, 98b, 100, 100a, 103, 107b, 111, 112, 112b, 118, 120, 121, 129d, 132, 133, 145, 151, 153, 157, 170c, 175, 177b, 191, 193, 203, 205, 209; — G 4, 7, 10, 14a, 15, 28, 30, 33, 35a, 36, 54, 54a, 55, 58, 75, 75a, 76b, 78, 79, 81, 81a, 89, 112, 112*, 140, 140b, 143*, 169, 170, 171, 173, 197, 198, 200, 201, 204, 207, 211, 221, 222, 223, 230, 230a, 247, 252, 285; — H 36, 114, 118; — I 4, 6, 7, 16, 17, 19, 22a, 24, 44, 49, 52, 65a, 66, 69, 70, 72, 73, 87, 92, 97, 99, 104, 106, 113, 122, 125, 128, 135, 138, 138a, 140, 162, 184, 192, 212, 213, 223, 240, 255; — K 2, 3, 8, 8*, 15, 18a, 22, 23, 39, 40, 47, 48, 49a, 53, 84, 104, 104a, 116a, 133a, 136a, 140, 142, 146, 156, 160, 163, 164, 173, 176, 179a, 183, 189, 195, 196, 215, 217, 240, 242, 252, 253, 262, 293, 297, 300, 309, 320, 330, 339, 353; — L 2, 4, 8, 8a, 17, 27, 34, 37, 54, 54b, 61, 64b, 68, 76, 88, 95a, 99, 100, 106, 148, 152, 164, 178, 186, 240, 241, 246, 259, 260, 261, 269, 269a, 270, 280, 281, 281*, 283a, 285, 289, 289b, 290, 291, 293, 297, 300, 318a, 319, 320b, 324, 328, 329, 330, 371, 375, 377, 381, 381b, 415, 421, 429, 429a; — M 4, 4a, 4b, 5, 9, 9a, 10, 11, 13, 14, 15, 48, 48a; — N 22, 33, 38, 41; — O 14, 31, 61, 70a, 106, 108, 109, 114, 152, 196, 238, 273; — P 13, 34, 41, 86, 89, 118, 120, 145, 154, 171, 176; — Q 2, 7, 14, 15, 21, 32, 32a, 36, 39, 72, 93, 95, 96a, 98, 99, 101, 102, 103, 112, 121, 162, 171, 192, 196, 201, 202, 204a, 222.

Als algemene regel geldt: één of meer kastanjes op zak dragen. Slechts enkele correspondenten delen bijzonderheden mede over het aantal. Sommigen (B 96; C 120; E 140*, 198; F 2e en K 104a) spreken van "een paar" kastanjes, anderen van "drie" kastanjes (B 15, 92; C 71, 182; G 35a, 81, 143*), twee correspondenten spreken van "zes wilde kastanjes" (L 76; Q 21) en de correspondent uit Saaksumhuizen (C 26c) meldt: "drie, of nog beter drie maal drie kastanjes".

Er wordt geen uitdrukkelijk onderscheid gemaakt tussen "wilde kastanje" en kastanje in het algemeen. Bij de wilde kastanjes is er soms sprake van vrouwelijke of mannelijke kastanjes. Zo meent men te Maastricht (Q 95) dat men een wilde kastanje moet nemen van "een mannetjesboom, een rood-

bloeiër", maar te Borgharen (Q 96a) worden twee wilde kastanjes voorgeschreven: "een vrouwtje en een mannetje".

Men moet de kastanje(s) op zak dragen, de mannen in de broekzak, de vrouwen in de "buus". "Zat de rheumatiek in de benen dan deed men kastanjes in de schoenen" (B 52a). Eenmaal (C 182) wordt voorgeschreven: "in de linker broekzak". Eén correspondent (L 68) zegt dat men de kastanje dag en nacht op zich moet dragen en twee correspondenten uit Belgisch Brabant (P 86 en 89) hebben vernomen dat men "wilde kastanjes in 't bed moet leggen, hoe meer hoe liever". Een wachtmeester van de rijkswacht te Tongeren (Q 162) vertelde in 1928 aan J. Frère: "bij een huiszoeking vond ik aan elk der vier uiteinden van 't echtelijk bed, onder de matras, een wilde kastanje steken. De man leed aan jicht"². Een correspondent deelt mede dat men de kastanje op zak moet houden "tot ze verdroogt" (G 223), twee andere correspondenten melden dat men de kastanjes elk jaar moet vernieuwen (G 221; I 65a).

Enkele correspondenten hebben genoteerd dat men geen eigen kastanjes of zelfgeraapte kastanjes mag gebruiken, ze moeten door iemand anders geraapt zijn (O 196), ze moeten gestolen zijn³ (E 90), men moet ze gekregen hebben (E 109; K 293, 297), "ongevraagd" gekregen hebben (K 300), "daar trok de rimmetiek dan in". Uit dergelijke verklaring blijkt dat de kastanje niet alleen als voorbehoedmiddel gebruikt wordt maar ook als geneesmiddel. Dit blijkt eveneens uit wat te Zaandijk (E 84) genoteerd werd: dat de radiumwerking van de wilde kastanje de reumatiek geneest.

Aardappel. Op vele plaatsen wordt de aardappel even doeltreffend geacht tegen de reuma als de kastanje, soms geldt dit ook voor de ui, de citroen, een "mannetjesneut", eikels en zwavel. Zo komt het dat verschillende correspondenten melden: kastanje "of" aardappel: C 118, 121, 159, 165, 177a; — E 90, 192; — F 73a, 100, 120; — G 54, 55, 171; — I 92; — K 39; andere correspondenten spreken enkel van aardappel: B 90; — C 81, 112, 125; — E 209; — G 7, 79, 223; — H 68, 110; — I 55, 73, 95a, 166, 215; — K 83; — L 225a, 246. Even als voor de kastanje geldt in sommige gevallen ook voor de aardappel dat hij moet "gestolen" zijn (E 90, 209; — G 223).

De kastanje noch de aardappel zijn zeer oude geneesmiddelen. De kastanje is een zuidervrucht, de eigenlijke wilde kastanje werd pas in de 16e eeuw ingevoerd in West-Europa⁴). De aardappel, in Europa eveneens bekend in de 16e eeuw, werd pas vanaf de tweede helft van de 18e eeuw op grote schaal gekweekt voor de volksvoeding.

Ui. De ui moet men op zak dragen: E 192; — K 156; — L 148; of onder de arm: F 85; Q 112; of op de zieke plek binden: L 271; gesneden in de klompen dragen: G 35a. Alleen het dragen van de ui werd op de kaart aangekend. Uien (F 44; Q 122) of sjalotten (C 125) eten wordt eveneens goed geacht tegen reuma, ook het drinken van uienwater (F 121). Men maakt een goede drank tegen reuma met een pond uien en een pond suiker (I 82, 82a).

1) Volgende plaatsnummers zijn aangetekend op de kaart op grond van literaire bronnen; B 17 naar P. J. Ritsema, *Is biegeleuf aet tied?* in *Dörp en Stad*, 13 (1961), 223; E 90 naar C. Bakker, *Volksgeneeskunde in Waterland*, Amsterdam 1928, 591; H 118 naar G. Altoos, *Volksremedies*, in *Biekorf* 62 (1961), 30; N 22 naar *Biekorf*, 51 (1950), 47.

2) Frère, *Limb. Volksk.*, II, 248.

3) Bakker, *Volksgeneesk.* Waterland, 591.

4) H. Marzell, *Neues illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen 1923, 113.

Citroen. Een citroen werd op zak gedragen maar ook onder het hoofdkussen gelegd (E 108a, 109, 115; — L 330). Knoflook wordt op zak gedragen (F 105 *) maar rauwe knoflook eten geldt op enkele plaatsen (E 32a; I 82, 82a) als het beste geneesmiddel tegen reuma.

Muskaatnoot. We hebben reeds de "mannetjesneut" vernoemd als gelijkwaardig met de kastanje. Wat is deze mannetjesneut? De correspondent uit Huizen (E 127) geeft de volgende bepaling: soort muskaatnoot, langer en dikker dan de gewone. De "mannelijke muskaat" wordt nog een paar maal vermeld: E 150; — I 80; — Q 72. Op andere plaatsen (C 71; — G 252) spreekt men gewoon van een muskaatnoot op zak te dragen.

Eikel. Ook eikels: A 2; B 98; F 209; K 164, "een Indische plantenwortel": E 109, een denappel: G 91, duivelshars of duivelsdrek, asa foetida: B 102, duivelskruid: K 330 en rozijnen: H 46 werden als voorbehoedmiddel tegen reuma op zak of op het lichaam gedragen.

Zwavel. Zwavel, wat reeds genoemd werd als gelijkwaardig met de kastanje, wordt in het noord-oosten van Nederland veelvuldig vermeld als hét anti-reuma amulet: C 25, 34, 36, 43, 63, 68, 112, 116, 154a, 156a; E 27, 85, 90, 133, 150; F 29, 118; G 10, 89, 201; I 6; K 138; L 246. Zwavel wordt in de regel ook op zak gedragen, maar in Bierum (C 43) schrijft men voor de zwavel in het hemd te naaien en in Oldenhove (C 63) een zakje zwavel op de blote borst te dragen.

Aluin. Aluin wordt minder gebruikt dan zwavel en zoals men op de kaart kan zien is het gebruik beperkt tot de noordelijke helft van Nederland: B 13c; C 31; D 5; E 192; F 74a, 98; K 47a.

Steen. Bikkels of keien op zak dragen als amulet tegen reuma, werd opgetekend in een tiental plaatsen: F 83, 103; G 28; I 82, 82a, 135; K 82a, 116; O 148.

Dierlijke amuletten. Ook dieren of lichaamsdelen van mens of dier fungeren op enkele plaatsen als amulet tegen reuma: een pad: I 19, een levende pad: G 76 *, een dode pad: K 128, gedroogde pad bloot tussen schouderbladen dragen: L 187, een gedroogde pad of kikvors: F 43, G 140; — K 8, 8 *, 14, 124, wordt in een zakje op het lichaam gedragen, in Heusden (K 135) volstaat het een pad tegen de zolder te spijkeren⁵⁾. Mollepootjes worden in de zak of op de borst gedragen: C 148b; E 90; F 93⁶⁾; — K 156, 253; O 70a, te Lisse spreekt men van molle- of kattedeertjes: E 115, te Parrega (B 109) legt men er de nadruk op dat het de voorpoten moeten zijn. De mollepoot is oorspronkelijk een amulet voor het goed doorkomen van de tanden, maar werd en wordt ook nog gebruikt als voorbehoedmiddel tegen stuipen, hoofdpijn, kiespijn en kinkhoest⁷⁾. Men droeg ook een mollevelletje op zak: I 138; O 163. Nog enkele andere dierlijke middelen worden vermeld als amulet tegen reuma:

5) Van Andel, Volksgeneesk., 443.

6) H. J. van Eck, Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede. Proefschrift, Amsterdam 1938, 203.

7) Van Andel, Volksgeneesk., 29.

hondehaar: C 165, een schapenbotje: G 75, een hazepoot: E 109, een kattedeertje: O 152, een beentje uit het oor van een varken: L 88. Ter voorkoming van reuma wordt ten slotte op een drietal plaatsen aanbevolen een beentje van een overleden mens op zak te dragen: I 82, 82a; L 99, elders spreekt men van een "jichtbombe", een beentje uit het voorbeen: G 14a. Alle hier opgesomde dierlijke amuletten zijn op de kaart aangeduid met hetzelfde teken.

Metaal. Het gebruik van metalen als voorbehoedmiddel tegen reuma is minder algemeen dan het gebruik van de kastanjes maar de betekenis van dit gebruik is veel belangrijker. Reeds tijdens de klassieke oudheid, ook vroeger misschien, werd aan de metalen een magische, kwaadafwerende en beschuttende kracht toegeschreven⁸⁾. Andere magische elementen zijn hier dikwijls verbonden met het element metaal. Zo b.v. de ring, het ombinden, het omringen, de rondgang waaraan, vanaf de oudste tijden, naast een afwerende kracht ook een reinigende bevrijdende macht toegeschreven werd⁹⁾; zo ook de doodkist, waarvan het hout en het ijzer, als dodenfetisj fungeren, en o.m. ook genezende kracht bezitten.

Slechts in enkele gevallen spreekt men van metaal in het algemeen: "metalen plaatjes op zak dragen": E 6a *; — G 26, 89, 140. In de meeste gevallen specificceert men welk metaal men hiervoor dient te gebruiken. Koper komt het meest voor, ofwel afzonderlijk, ofwel in verbinding met andere metalen of andere stoffen. Men schrijft voor een koperen plaatje op zak te dragen: F 29, of een "stukje koper": K 297, of koperen munten: B 29a; — E 195, of koperen schijven in de vorm van munten: B 29a, of een koperen knoop: F 70, of een koperen tabakdoos: F 112.

Koper als amulet tegen reuma wordt het meest gedragen als ring: B 95; — C 85, 187; — F 29, 70, 84; — G 15, 39, 52 *, 112 *, 177; — I 72, als ring aan het been: L 375, als ketting om de hals: C 131, 161; — I 135, als koperdraad rond het zieke lichaamsdeel: B 84d; — H 51; — I 75, 241; — M 10; — O 70a, 71, 238; — Q 121, als oorketting: F 60, als koperen plaatje bevestigd op een ring die men draagt: G 257.

Koper wordt ook voorgeschreven in verbinding met zink: "dubbele ring van koper en zink aan de vinger dragen": E 36, "koperen en zinken plaatjes: C 78a, 110; E 188, "zinken en koperen plaatje aan elkaar gesoldeerd": E 165, "twee plaatjes van zink en twee van koper aan elkaar verbonden met boutje, het geheel draaibaar om het boutje": E 176, "vier ronde plaatjes, doorsnee ca 4 cm: drie van zink en één van rood koper, kosten f. 5": L 258; — in verbinding met zwavel: zo spreekt men te Koedijk: E 19, van een "reumatiekplaatje" dat bestaat uit twee plaatjes koper met zwavel er tussen; — in verbinding met aluin: in Den Haag: D 5, schrijft men voor "een katoenen zakje met stukje koper en aluin bij zich dragen" en te Zuidbroek: C 125, hing men een geel en een rood-koperen plaatje met een stukje aluin op het blote lichaam; — in verbinding met blik: te Veenwouden: B 60, draagt men twee halve stuivers met daartussen twee stukjes blik in een zakje op de borst; — in verbinding met twee andere metalen, zink en ijzer: zo draagt men te Den Dungen: L 148, een plaatje van zink, ijzer en koper; — met zink en

8) H.D.A., VI, 208.

9) Ibid., voce Kreis und Ring.

aluminium: een plaatje van koper, aluminium en zink, ter grootte van een rijksdaalder, met klink erdoor draagt men in Midwoud: E 31, en te Overschild: C 78a; — met zink en lood: G 35a, in Uithuizen: C 31, draagt men als amulet tegen reuma "ronde schijven van koper, zink en lood in een ring, in een zak met een stuk aluin"; — met zink en nikkel: C 133; — met tin en lood: C 160; — met zink, lood en blik: E 181. Te Oldemarkt: F 56, spreekt men van "vier penningen van verschillende metalen", zonder deze metalen te specificeren.

Na het koper komt het ijzer. Van Andel¹⁰⁾ deelt mede dat men in Oude-water: E 215, als amulet tegen reuma, een vierkant stuk ijzer bestreken met sulfer depuratum (zwavel), in een lederen zakje om de hals hing. In Texel: A 6, gebruikt men "reumatiekplaatjes", dit zijn "ronde gladde ijzeren schijfjes" die men op zak draagt. Ijzeren plaatjes draagt men ook in Noord-Brabant: K 156. In Winterswijk: M 13, draagt men oude verroeste spijkers op zak en in Katlijk: F 19b, nieuwe spijkers. Ook hoefijzers worden gebruikt als amulet tegen reuma maar die legt men in 't bed: K 164, of onder 't bed: K 330. Het meest bekend is de ijzeren ring: C 155; E 176; F 121, vooral de ring gemaakt van spijkers of schroeven van een doodkist¹¹⁾: E 54, 90, 176; — F 5*, 44, 102, 112, 112b, 118, 121, 122, 145, 170, 178a; — G 140; L 8a, 13, 27; — Q 103. In verband met deze ringen deelde de correspondent uit Barneveld: F 170, mede: "ca. 40 jaar geleden droegen verschillende ouderen een ring tegen rheuma. Deze ring werd gegoten van gesmolten schroeven van doodkisten welke bij het ruimen der armengraven (na 30 jaar) te voorschijn kwamen en waarnaar bij de doodgraver nogal vraag was. Mijn moeder droeg ook zo'n ring". Uit Opheusden: L 13, vernamen we, dat de dorpsmid het aldaar vóór vijftig jaar druk had met het smeden van ringen. Op een paar plaatsen wordt het ijzer van de doodkist niet tot ringen gesmeed: men draagt eenvoudig een spijker: B 124a; — E 38, 90; — F 60, of een schroef: K 97, van een doodkist op zak.

Verskillende correspondenten spreken van "een ring": G 54, van "een ring of sleutel": B 52, van "een reumatiekring": G 7, "een jichtring": C 144, 144a; — G 173, 223. Zonder nadere bepaling; maar het lijdt weinig twijfel dat hier ook metalen voorwerpen bedoeld zijn. Buiten de reeds besproken koperen ringen is er nog sprake van een stalen ring: P 86, van een soort loden ring die men aan de linker pink moet dragen: K 23. Over de ringen vervaardigd uit een ander materiaal dan metaal wordt verder gehandeld.

Lood en zink komen voor als amuletten tegen reuma soms afzonderlijk, soms gemengd: rond zinken plaatje tussen de schouderbladen hangen: C 145, zinken plaatjes: K 73, stukje zink: E 127; K 128, zinken draad om de hals: F 170b; stukje lood¹²⁾: K 244, P 65, stukje lood met indruk van Belgisch zilveren vijffrankstuk: P 65a; drie stalen penningen: K 15; plaatje in lood of zink op de rug of in de portemonnaie: B 14a; een plaatje van lood en een van zink op de borst dragen: G 204.

Als overige metalen vermelden we nog: stukje blik op het blote lichaam dragen: I 45; zilveren oorringen voor mannen en zilveren vingerring voor vrouwen: O 114; stukje staal bij zich dragen: E 35, een stalen vijl in het bed leggen: E 68a; een stuk magneet op zak steken: I 4, 85; een tinnen lepel in de broekzak dragen: F 153.

Er is ook nog sprake van verschillende metalen voorwerpen met of zonder specificatie van de aard van het metaal: "bepaalde geheimzinnige plaatjes" dragen: I 73, metalen plaatjes van een deskundige in de broekzak dragen: G 140b, blanco medailles aan een ring in de broekzak: I 43, geldstukken in een zakje op het lichaam dragen: C 187, doorboord plaatje om de hals dragen: F 112, 112b, 118, een halve stuiver om de hals: G 36, een bosje metalen plaatjes: E 6a*, zoveel mogelijk verschillende metalen dragen: L 264.

Tenslotte vermelden we nog een paar zeldzaam voorkomende amuletten tegen reuma: leren plaatje met gaatjes, tussen de schouderbladen dragen: B 90, zakje zout op zich dragen: B 124; P 68, zakje kamfer: I 192, stukje hout op zak dragen van een boom waar de bliksem was ingeslagen: L 54. Dit laatste gebruik was vroeger ook bekend als geneesmiddel: "Wie jicht heeft, wordt daarvan genezen als hij de jichtige ledematen wrijft met een splinter van een boom die door de bliksem is geraakt. Personen die aan arm of been "van de donder geraakt zijn" kunnen lijders aan jicht genezen door de jichtige delen te wrijven tegen de door de bliksem getroffen ledematen"¹³⁾ (Zeelst L 225).

Vele van de hierboven genoemde amuletten worden gebruikt én als voorbehoedmiddel, én als geneesmiddel, sommige wel meer als geneesmiddel dan als voorbehoedmiddel. Dit geldt zeker voor de ringen en voor het afbinden. De ringen in metaal hebben we hierboven reeds besproken. Naast deze metalen ringen moeten we in de eerste plaats vermelden de armbanden gemaakt van het wortelhout van een (zwarte) Indische boom: B 84d; — E 67; — F 171, 171a; — I 49; — L 291; — Q 21; verder ringen in eboniet: K 15, in ivoor: K 176 en in been: te dragen om de bovenarm: E 30; — I 19, 73, of om de hals: K 148b.

Band. Het dragen van een band omheen een lichaamsdeel is nauw verwant met het dragen van ringen. Zie hier wat er in dit verband werd genoteerd: "een zwart wollen draad om de grote teen binden": I 167a, een woldraad: O 61, of katoendraad: P 65, om het zieke lichaamsdeel binden, een koordje om de knie binden: O 31, band van hennep om het middel dragen: K 14, een kous om de arm: B 52, of een ongewassen kous om het zieke lichaamsdeel binden: K 334, darm van pas geslacht zwijn om het zieke lidmaat binden: O 250, een kattedarm: E 127, of een ketting van kastanjes aan kattedarm: G 15 om de hals dragen, een aalsvel¹⁴⁾ om de arm: E 54, of om de lenden: I 74 binden. Deze praktijken zijn hoofdzakelijk als geneeskrachtig bedoeld¹⁵⁾.

¹³⁾ N. Brab. Volksalm., 1893, 880-881.

¹⁴⁾ Bakker, Volksgeneesk. Waterland, 588.

¹⁵⁾ "In Friesland maakt men volgens Waling Dijkstra ter genezing van reumatiek ook gebruik van knoffelbanden (banden uit wit kalfsleer), die om heupen, dijen of armen gewonden worden en met bijzondere knoopen vastgemaakt. Dit wordt gedaan door een

¹⁰⁾ Van Andel, Volksgeneesk., 432.

¹¹⁾ Zie Bakker, Volksgeneesk. Waterland, 593, Van Andel, Volksgeneesk., 442 en De Cock, Volksgeneesk. Vla., 309.

¹²⁾ P. Hermant en D. Boomans, La Médecine populaire, Brussel, 1928, 179.

Trouwens het aalsvel heeft genezende kracht op zich zelf¹⁶⁾, ook zonder het idee van afbinden. Uit drie plaatsen : E 85; K 208; L 88, werd gemeld dat men om reuma te genezen een aalsvel op de zieke plaats moet leggen. Ook de meekrap heeft genezende kracht op zich zelf, doch de rode kleur van de meekrap wordt ook in verband gebracht met het afbinden zoals we verder zullen zien.

Nog verwant met het dragen van ringen en het afbinden is het "aftekenen" van de zieke plaats met zeep : P 66a.

Jichtplant. De tot nu genoemde voorbehoed- en geneesmiddelen zijn bestemd om gedragen te worden, een ander voorbehoedmiddel, de reumatiek- of jichtplant wordt als afweermiddel in de huiskamer of in de slaapkamer geplaatst : B 35, 57, 108, 110; — C 29, 155; — E 23, 24a, 26, 26a, 29, 29*, 30, 31, 49; — F 3, 39a, 63, 106; — G 30, 54, 91, 280; — I 4; — K 99, 196, 297; — L 160, 185; — P 65; — Q 112. Welk gewas wordt er bedoeld met deze reumatiekplant? Vermoedelijk verschillende gewassen. De correspondent uit Kollum (B 35) noemt deze plant "mattekruid" en geeft als wetenschappelijke benaming : *phetranthus frutescosus*, doch Van Andel heeft ook over deze reumaplant horen spreken en schrijft : "deze plant bleek te zijn de *coleus blumei*, een van Java afkomstig gewas"¹⁷⁾. Hermant en Boomans, spreken van citroenkruid¹⁸⁾, *artemisia abrotanum*. Andere correspondenten spreken van : dovenetelplant (*lamium*) : E 31, pepermuntplant (*mentha piperita*) : G 30 of gewoonweg van een "bladerplant" : E 49, of een "bloempotplant" : K 196.

Hoe levendig dit gebruik in sommige plaatsen nog is bewijst de mededeling van een gemeenteambtenaar uit Deventer. In het najaar van 1962, ziet hij in de serre van een tuinier ter plaatse een groot aantal bloempotjes met pas uitgeplante, hem onbekende, plantjes. Op zijn vraag, welke plantjes dit waren kreeg hij voor antwoord : "Dit zijn reumatiekplantjes, daar wordt tegenwoordig veel naar gevraagd".

**

Volgende ziekte-afwerende middelen werden elk slechts éénmaal vermeld : fles met urine onder het bed zetten : E 180, kooitje met marmotjes onder het bed zetten : L 269a.

Het houden van een tortelduif, dat als voornaamste voorbehoedmiddel geldt tegen de roos wordt uitzonderlijk ook toegepast tegen reuma : A 10; I 255; L 153, 186; O 152; Q 2, 103.

Zoals we in het hoofdstuk over de roos hebben aangetoond geldt de tortelduif niet enkel als voorbehoedmiddel maar ook als geneesmiddel tegen de roos door overname van de ziekte. Door aanraking wordt de ziekte van de patiënt overgedragen op de tortel.

duivelbanner, een moeder van tweelingen, of een vrouw die op zondag geboren is. Zijn deze banden gerekt, dan moeten ze weer worden vast gemaakt en zoo lang gedragen, tot ze van zelf afvallen". Van Andel, *Volksgeneesk.*, 443.

16) M. Höfler. *Die volksmedizinische Organotherapie und ihr Verhältnis zum Kultopfer*, Stuttgart-Berlin, z. j., 145.

17) Van Andel, *Volksgeneesk.*, 433.

18) Hermant en Boomans, a.w., 214.

Hond in bed. Voor overdracht van de reuma neemt men de hond (de kat) mede naar bed. Met de hond slapen is bekend of komt nog voor van West-Friesland tot Limburg : A 2, 10; — B 1a; — C 70a, 80, 131, 154a, 162, 165, 187; — E 12, 25, 35b, 38a, 46, 75, 88, 90, 109, 127, 136, 140*, 165, 209; — F 20, 80, 85, 118, 175, 200; — G 20, 37, 52*, 54, 79, 112, 247, 252; — I 6, 20, 75, 82, 82a, 113; — K 16, 39, 50, 128, 156, 188a; — L 200, 261; — M 5, 46; — Q 112. Verschillende zegspersonen zijn zich goed bewust van het overdrachtsprincipe¹⁹⁾ : "de reuma gaat op de hond over" : A 2, "hondje of katje neemt de reumatiek over" : E 88, "hond of kat bij zich in bed laten slapen, de pijn gaat dan over op het dier" : I 82, "...de hond sterft ervan" : K 128. In *Warder* (E 75) en *Oegstgeest* (E 136) had men het volgende ervaren : "men nam hondje mee naar bed en na drie maanden was het beestje stijf" en "...nam hond mee naar bed, ... na een poosje, reumatiek aan de hond kwijtgeraakt, die jankend met stijve poten door 't huis liep".

Alle inlichtingen betreffende overdracht van reuma op hond (kat of marmot) zijn op de kaart aangeduid met een zelfde teken. Dit teken beduidt dus dat op de aangeduide plaats genoteerd werd dat men voor genezing van reuma de hond mede naar bed neemt (nam) tenzij anders vermeld in de reeds geciteerde of in onderstaande afwijkende of aanvullende versies : kat in 't bed nemen : C 70a, kat in de lendenen houden : L 200, hond of kat in bed nemen : C 187, E 127, marmotje in bed nemen : Q 112.

De auteur C. Bakker²⁰⁾ (E 90) en enkele correspondenten (F 200; G 37, 54; K 128) specificeren dat men de hond aan het voeteinde²¹⁾ van 't bed, of tegen de voeten : M 5, moet leggen. Enkele zegslieden geven de voorkeur aan een "jonge hond" : E 109, 140*, anderen aan een hond met "zwart gehemelte" : E 165; — I 20; — K 50. Niet altijd gebeurt de aanraking met de hond in het bed : "een hond tussen de benen zetten, dan erft de hond de reumatiek" : L 261, "een hond laten slapen op de kleren die men dagelijks draagt" : E 38a, "zakje met hondehaar dragen" : C 165, of gewoon "een hond houden" : A 10.

Een hond bij zich in bed nemen om zich te ontdoen van de reuma gebeurde vroeger ook in Duitsland²²⁾, in het Walenland²³⁾, en was reeds in zwang

19) F. M. Olbrechts, *Over volkswetenschap in het algemeen en volksgeneeskunde in het bijzonder*, *Volkskunde*, 60 (1959), 166 : "Niet minder bekend is het overdragen van ziekten op dieren. Soms gebeurt dit alleen door aanraking, als wanneer men b.v. een kat tegen een door reuma gekweld lidmaat laat slapen". — "Tricot-Royer spreekt van jicht- en reumatieklidders uit de 18e eeuw die met hen een hondje naar bed namen in de overtuiging dat het dier aldus de ziekte zou overnemen". *Eig. Schoon & De Brab.*, 38 (1955), 312. "Wie last heeft van reumatiek, slaapt met een hond in 't bed. Het dier trekt de kwaal tot zich, maar zal het met de dood bekopen. De hond moet heel dicht tegen u aanliggen, zoniet heeft de behandeling geen effect" opgetekend te Mollem, O 72, bericht kon niet meer op de kaart aangetekend worden. *Eig. Schoon & De Brab.*, 40 (1957) 84.

20) Bakker, *Volksgeneesk.* Waterland, 578.

21) Ook in de Achterhoek gold, in het begin van deze eeuw, het gebruik een jonge hond of kat aan het voeteind in het bed te leggen, als een goed middel tegen reumatiek. *Zie Driem. Bl.*, 1 (1903), 11.

22) J. Jühling, *Die Tiere in der deutschen Volksmedizin alter und neuer Zeit*, *Mittweida* (1900), 82.

23) De Cock, *Volksgeneesk. Vla.*, 309.

hier en in Engeland in de 17e eeuw²⁴). De hond nam niet alleen de reuma over, maar ook buikpijn, vallende ziekte, ekseem, lendewee en andere kwalen²⁵).

In bepaalde gevallen blijkt een jonge hond niet krachtig genoeg. Te Broek-in-Waterland (E 90) tekende C. Bakker op dat wanneer de reumalijder een oude man is, hij bij een jong meisje moet slapen²⁶). De auteur voegt hier aan toe "dat daarbij geen geslachtsgemeenschap behoeft plaats te nemen".

"Begraven" van de reuma. Dit is een zuiver magische praktijk. Bij de antwoorden op onze enquête vonden we hiervan maar één voorbeeld: een flesje urine begraven buiten bij de slaappleats en er over heen stappen: K 14. Dit gebruik was vroeger in Nederland in zwang op verschillende plaatsen. Van Andel beschrijft het als volgt: "Evenals zovele andere kwalen kan men ook zijn reumatiek begraven en wel door in een nieuwe kruik te wateren en deze daarna, met de hals naar beneden, zoo diep mogelijk te begraven"²⁷). (Gorinchem, K 99). Bakker noteerde het gebruik op twee andere plaatsen: te Heer Hugowaard (E 28a) waar men een azijnfles met de urine van de patiënt begroef op een plaats waar hij dagelijks over heen ging; in Beets (E 54) waar men de afgeknipte nagels van de patiënt moet begraven in een fles met water. In Utrecht (E 192) geldt als voorbehoedmiddel tegen reuma dat men de nagels afknijpt op vrijdag, die doet men in een fles met water of brandewijn en die fles zet men onder de bedstede²⁸).

**

Evenmin als voor de roos vermelden we hier de antwoorden die enkel hygiënische voorschriften bevatten als: warm houden, wollen kleren dragen, thermogene watten op de zieke plaats leggen en dergelijke. Maar bij de voorschriften om de zieke lichaamsdelen warm te houden, zijn er verschillende die ook elementen bevatten uit de volksgeneeskunde, elementen die op primitieve voorstellingen berusten.

Rode baai. Bij de behandeling van de roos hebben we talrijke voorbeelden aangehaald betreffende de rol van de rode kleur in de therapie van deze ziekte. Over de genezende kracht van roodgekleurde voorwerpen deelt Van Andel mede dat "rood" ook te pas komt bij behandeling van angina en kramp, en dat een rood katoenen draadje om de hals het doorbreken bevordert van de tanden; in verband met reumabehandeling schrijft hij: "roode baai is een zeer algemene dracht van reumatieklidders"²⁹). Uit onze enquête blijkt niet dat deze dracht nu nog werkelijk algemeen is, maar zoals op de kaart is aangeduid werd dit gebruik toch nog gemeld als bekend zijnde in een veertigtal plaatsen. Men draagt rood baaien ondergoed, hemd of rok:

24) K. Digly, *Theatrum sympatheticum ofte Wonder-Toneel des Natuurs Verborgenheden*, Amsterdam 1681, 27.

25) Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 590.

26) *Ibid.*, 590.

27) Van Andel, *Volksgeneesk.*, 444.

28) Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 592.

29) Van Andel, *Volksgeneesk.*, 76.

B 54, 64b, 66, 84d; C 25, 110, 153, 161, 165, 193; E 73a, 91b; F 60, 74, 80, 99, 165; G 24, 28, 35a, 54, 55, 201; I 4, 17; K 16, 47, 53. Men spreekt ook van "dubbele baai": C 70a, 79b, van "rode baai soms met peper bestrooid": F 80 of van "rood baaien hemden en blauw gemoltonceerd ondergoed": F 89; C. Bakker³⁰) (E 90) en enkele correspondenten (E 115; F 118; G 89; L 50) specificeren "rode baai geverf met meekrap". Aan de meekrap, bij Plinius "ereuthrodanus" of "rubia" genoemd, een gewas dat men gebruikt voor het verven van wol en het looien van huiden, werd in de oudheid reeds grote kracht toegeschreven voor de genezing van geelzucht, hoofdpijn, ischias en verlamming³¹). Aan het gebruik van rode baai is in bepaalde gevallen ook de gedachte van afbinden verbonden: men draagt een gordel, een band van rode baai om het lijf: E 50; F 100; G 95*; K 128, om de arm of het been: C 132, men draagt een band van rode bombazijn op de onderbroek: O 289, men draagt een rode koord om het been: C 125.

Kattevel. Een andere wijze om reuma te genezen bestaat in het opleggen van een kattevel. Bij dit gebruik speelt niet alleen het warm houden van het zieke lichaamsdeel een rol maar ook de opvatting dat door de aanraking met het vel de kracht en de lenigheid van het dier zullen overgaan op de patiënt. Het kattevel wordt zowel gebruikt in het noorden als in het zuiden. Van Andel schreef hierover: "Een gelooid katten- of konijnnevel met de haarzijde op het blote lichaam gedragen. Dit middel is zo algemeen, dat men voor dit doel bereide kattevelen in sommige winkels kan kopen"³²). Ook in België kan, of kon men tot voor korte tijd bij vele drogisten en soms bij apothekers hiervoor nog een kattevel kopen. Zesentachtig correspondenten spreken van een kattevel: A 10; B 13e, 15, 64b, 66, 115a; C 24*, 34, 70a, 104, 108, 129, 159, 165, 193; E 24, 46a, 74, 109, 130, 162, 233; F 31, 51, 118, 177b; G 28, 54, 55, 201; H 106, 118; I 55, 73, 113, 133, 138, 184, 202, 208, 212, 213, 215, 223, 231, 233, 255; K 5, 176, 230, 252, 291, 293, 320, 330, 339; L 200; M 46, 48; N 38, 66; O 47, 70a, 80, 89, 103, 121, 123, 152, 184, 205, 250, 289; P 13, 50, 98, 109; Q 21, 95, 112, 154, 222; het vel van een zwarte kat: F 99; — M 14; — O 53; het vel van een rode kater: H 86; slechts vier correspondenten spreken van een konijnnevel³³): E 192; — F 52; — K 174, 186.

Ruwe wol. Buiten het katte- en konijnnevel wordt ook het gebruik van een ongereinigde) schapevacht of van ruwe wol aanprezen. Men spreekt van een "ongewassen" schapevacht: B 48; L 353; Q 99; een "vuile" of "ongelooide" schapevacht: I 73, 192; alleen de correspondent van Lies spreekt van "geiten- of schapevel": A 1*. Hier geldt de opvatting dat in de ongereinigde vacht meer van de dierlijke elementen behouden is dan in de gereinigde vacht. Ook bij het gebruik van wol wordt de nadruk gelegd op het feit dat men ongereinigde wol moet gebruiken. Bij de meeste van deze antwoorden is

30) Bakker, *Volksgeneesk. Waterland*, 585.

31) *Ibid.*, 303. Eén correspondent vermeldt het gebruik een rodekoolblad op de zieke plaats leggen (O 14), ook Hermant en Boomans, a.w., vermelden dit gebruik (P 41).

32) Van Andel, *Volksgeneesk.*, 438.

33) Haze- of konijnnevel (Zwevezele, H 118), zie Biekorf, 62 (1961), 30.

er sprake van "ruwe"³⁴⁾, "ongewassen", "vuile", "vette", "smerige" of "ongereinigde" wol: A 01, 4, 6, 10; — B 13e, 20, 41, 45, 130; — C 73a, 102, 193; — E 69; — F 18, 46, 72; — G 203; — L 200; — P 52, 145; — Q 36, 192; een correspondent spreekt van een "band" van ruwe schapewol: L 263; vier correspondenten vermelden gewoon "schapewol": G 200; I 55, 80; K 176. Hier geldt nog enkel de opvatting: warm houden.

Bij de overige, hier nog te behandelen, geneesmiddelen tegen reuma hebben we eveneens te doen met traditionele verschijnselen maar meestal met zulke die gesteund zijn op ervaring. Hier gaat het om de werkelijke of vermeende, natuurlijke eigenschappen van de gebruikte middelen.

Steek van bij. De steek van de bij, als geneesmiddel tegen reuma, werd gemeld uit volgende plaatsen: B 15, 46, 115a; C 34, 36a, 159, 182; E 9, 61, 153, 181; F 62, 85, 203; G 4, 27, 28, 59, 76b, 79, 93; I 4, 23, 95, 95a, 144, 166, 172; K 128, 140, 173, 177b, 190, 212, 297, 339, 341, 353; L 152, 164, 187; O 56, 152, 205; P 41; Q 95, 112, 193. Eens spreekt men van de steek van een wesp: C 71, en tweemaal van rode mieren in plaats van bijen: C 26a; F 170b. Eén correspondent vermeldt "bijen houden": I 78, zonder te spreken van het steken van de bijen.

Brandnetels. Wat de brandnetels betreft deze worden gebruikt om er het zieke lichaamsdeel mede te geselen of mede te bestrijken: B 7, 122, 124, 130; C 26a, 34, 36a, 71, 79b, 121, 144, 159, 162, 182; E 26a, 30, 69; 74; F 8, 54, 98, 112, 142b, 187, 193; G 4, 4*, 15, 37, 50, 56, 59, 76b, 80; H 23, 43, 46, 123; I 20, 22a, 24, 29a, 52, 63, 72, 73, 95a, 125, 131, 133, 144, 163, 172, 192, 202, 213, 215, 255; K 78, 124, 128, 140, 160, 184, 190, 208, 297, 305, 309, 329, 339, 341, 349; L 46, 421; M 5, 9; O 70a, 71, 82, 90, 109, 152, 170, 184, 205, 210, 213, 220, 224, 265, 272; P 42a, 65, 87, 128, 176, 184; Q 72, 87, 95, 164a, 198. Men schrijft ook voor: "s morgens met naakte benen door bedauwde brandnetels te lopen": I 61. In een ander geval wordt aanbevolen de zieke plaats in te strijken met een afkooksel van netels³⁵⁾: O 169. Zoals we verder zullen zien wordt het afkooksel van netels niet alleen aangewend voor uitwendig gebruik maar ook voor inwendig gebruik.

Smeermiddelen. Doch we zullen eerst nog enkele middelen opsommen bestemd voor uitwendig gebruik. Bij de smeermiddelen van dierlijke aard komt het paardvet: C 118, 183; E 38; F 80; G 30, ook genaamd manenvet: B 84d; C 144, 162; F 8; Q 23a, in de eerste plaats. Het is het vet uit de hals van het paard bij de manen. Dit manenvet wordt door Van Andel vermeld niet alleen als geneesmiddel tegen reuma maar ook als haarmiddel en als zalf voor ontwrichtingen en verstuikingen³⁶⁾. Volgens C. Bakker werd het manenvet ook

nog gebruikt tegen kliergezwollen³⁷⁾. Andere smeermiddelen afkomstig van zoogdieren zijn nog: paardemelk: I 205 Q 202, hondevet³⁸⁾: I 91, 113, varkensvet: L 159b, schapevet: K 176, kattevet: Q 95, veenmololie, smeersel samengesteld van slaolie en een dode veenmol: I 82, 82a of smeersel van veenmollen opgelost in een fles water: I 33, merg uit een hamsbeen: I 113; K 105, paardedrek: O 152, koemest: I 192; L 329, urine: Q 193. Hermant en Boomans³⁹⁾ vermelden ook nog varkensgal: P 77.

Tegen reuma worden of werden ook smeermiddelen gebruikt afkomstig van vissen. Hier komt in de eerste plaats de "pijlstaartolie", traan vervaardigd uit de lever van de pijlstaartrog: A 1; D 1; F 77; I 20, 33, 65a, 67c, 70, 82, 82a, 91, 95a, 108, 125, 135. Men gebruikt ook nog "traan van diverse vissoorten": A 2 en gewone levertraan: E 118. Maar zoals we verder zullen zien is de levertraan vooral bestemd voor inwendig gebruik. Van Andel⁴⁰⁾ vermeldt nog een paar andere dierlijke smeermiddelen: meikevers op olie: K 99, en "pierolie, dauwpieren in een glas in de zon gezet tot zij tot smeersel zijn geworden": C 43.

Blijven nog enkele plantaardige en minerale smeermiddelen: arnicatinctuur: B 56, kajapoetolie: B 75, 90; C 129, een lichtgroene aetherische olie, bereid uit blaren en takken van de Indische kajapoetboom, melaleuca leucadendron, verder: terpentijn: B 51*; C 31, 110; 111, 113, 154a; F 13a; I 66; K 287, brandewijn: B 52; C 182; K 305, 339; L 27, 178, 200, 293; O 246; P 86, spiritus: G 81a; K 156, spiritus met kastanjebloesem: B 35; F 74, spiritus met peper: C 187; I 117, 117a, een mengsel van spiritus (soms) brandewijn en zoete olie: I 24, witte olie: B 32, groene olie: C 130, "negenkracht op alcohol": G 35a, "olie van zevengetij", dit is een mengsel van zeven soorten olie: K 133d, azijn: P 171, klei gemengd met azijn: Q 36, 37, nat zout: C 130, smeersel van notenschalen op olie: I 162, meekrap op alcohol: G 35a, inwrijven met smeewortel: I 125, met notebblaren: I 167a, met kastanjeblaren: K 305.

Wat de petroleum en de haarlemmerolie⁴¹⁾ betreffen, hebben we aangenomen dat deze produkten gebruikt worden als smeermiddel tenzij in de antwoorden van de correspondenten uitdrukkelijk vermeld wordt dat zij gebruikt worden als geneeskundige drank. Het inwrijven met petroleum is zowat overal bekend maar blijkt toch meer in zwang te zijn in het noorden dan in het zuiden: A 10; — B 13e, 18, 19, 41, 48, 64b, 66, 71, 84d, 114; — C 132, 149b, 159, 161, 176, 177a, 187; — E 6**, 200; — F 18, 62; — G 52*, 80, 211, 223; — I 25, 95a; — K 104a, 105, 128, 183, 196; — L 8, 52, 99, 225a, 260, 264, 271,

37) Bakker, Volksgeneesk. Waterland, 171.

38) Een mijnarbeider uit Zottegem (O 117) raadpleegde in 1952 een wonderdokter te Aalst (O 294) voor genezing van zijn reuma; de kwakzalver gaf hem de volgende raad "tracht een hond te vatten van het mannelijke geslacht, dood hem en vang zijn vet op; bestrijk uw rug met dit vet en baat dit niet, wel dan zal alles tevergeefs zijn". Biekerf, 55 (1954), 298.

39) La médecine populaire, a.w., 214.

40) Van Andel, Volksgeneesk., 440.

41) Van Dale: "haarlemmerolie, reeds van 1698 dagtekenend kwakzalversmiddel voor alerlei uit- en inwendige kwalen; het bestaat uit 3 dl. terpentijnolie, waarin wat zwavel opgelost is".

34) Voor Tienen, (P 145) vermelden Hermant en Boomans, a.w., 214: "application, sur la partie douloureuse, de laine de mouton fraîchement tondue (avec le suint)".

35) In de 16e eeuw, werd in de Antwerpse Kempen, het sap van netels voorgeschreven tegen "t fliersijn". Volkskunde, 61 (1960), 185.

36) Van Andel, Volksgeneesk., 333, 416 en 440.

292; — M 9a, 48a; — O 70a, 226a; — P 7, 86, 110, 118, 149. Het gebruik van haarlemmerolie is in hoofdzaak beperkt tot Friesland, Groningen en de omgeving van Zwolle: B 35, 77, 100, 114; — C 34, 129, 144*; — F 8, 85, 96; — K 16. Drie correspondenten buiten dit gebied bevestigen uitdrukkelijk dat men haarlemmerolie moet innemen: E 109, 195; G 80. In Erica (G 80) wordt hier nog aan toegevoegd: "voor elk levensjaar een druppel".

Pleisters en baden. Voor we overgaan tot de overige geneeskundige dranken vermelden we eerst nog enkele middelen van uitwendig gebruik, pleisters en baden: Russisch kattekruid (*mentha velutina*): C 133, aardappelpuree: L 381, mostaardpleisters: I 223; O 238; P 107, pleister met schraapsel uit kribben van koeien en paarden⁴²): P 4, betten met aftreksel van madeliefjes: Q 172, patiënt in schape- of paardemest wikkelen: L 297, pleister van paardemest gemengd met aardwormen⁴³): P 60, voetbad met hooizaad: K 128, betten met damp van hooiwater: K 184, wassen met meidauw: N 68, blootsvoets in morgendaauw: K 293, of in nat gras lopen: O 220, een voetbad nemen in aal: K 349; O 41, in verwarmd mestop: I 255, bad nemen in gekookte aal: O 238, zitbad nemen in vat beir: K 331, baden in afkooksel van kalverpoten: H 123, baden in warme pek: F 5*.

Bij de overige geneesmiddelen voor uitwendig gebruik is er één vrij omslachtig: "pap koken van onderreinden van prei met halve liter melk, de helft ervan op een laken smeren, zo heet mogelijk, dit op de patiënt leggen; als het afgekoeld is dit in een pan doen en de andere helft heet op het laken doen en op de persoon leggen die steeds te bed blijft, zo steeds afwisselen tot de pijn over is (ongeveer viermaal is genoeg), circa drie dagen later is de reumatiek over": B 46. Verder werd nog vermeld: zich in lakens wikkelen gedrenkt in zoutwater: H 23, zich omwinden met paardenboonstro: I 125, in broeiende paardemest gaan liggen: F 97; — L 299, in warm hooi kruipen: H 104, op de "hilde", boven de koeien, in ongedorsen haverstro gaan slapen: F 51, slapen op kussen: C 192; — I 81, of op bed: L 259, 269, 280 van gedroogde varens, in bakoven kruipen na de bakte: P 13, bloedzuigers plaatsen: B 42, en masseren onder het maken van muziek: L 298. Dit laatste is een naklank van de geneesmethode van de beroemde kwakzalver Sequah, die op het eind van de vorige eeuw werkzaam was in Nederland en in België, steeds vergezeld van een achttal muzikanten. Zoals de aanhef van een liedje⁴⁴) over Sequah ons leert was het genezen van reuma zijn specialiteit.

Wonder, wonder moet het toch wezen,
Want Sequah heeft al veel volk genezen,
Van 't rumatism, die helsche pijn,
Waar de menschen zoo geplaagd mee zijn.

De correspondent uit Bodegraven (E 180) deelt een oud rijmpje mede, eveneens een herinnering aan de kwakzalver Sequah:

⁴²) Hermant en Boomans, a.w., 214.

⁴³) Ibid., 135.

⁴⁴) Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas, 63 (1959), 145.

heb je zere bene van de remetiek
ga na Zekwa henen
die genees je met muziek.

Dranken en andere geneesmiddelen. De geneesmiddelen om in te nemen zijn uiterst gevarieerd. We hebben reeds gesproken over petroleum en haarlemmerolie als inwrijfprodukten. Een twintigtal correspondenten bevestigen uitdrukkelijk dat men petroleum moet drinken: C 24*, 65, 70a, 111, 129, 142, 155, 157*; E 6a*, 26, 85, 197; F 59a, 118; G 28; I 51, 52, 73; vier correspondenten spreken van "gezuiverde petroleum": C 159, 161; E 24, 109. De arts en volkskundige C. Bakker vertelt hierover: "petroleum wordt in Broek aan de Zaan (E 90) en in Abcoude (E 120) gedronken tegen reumatiek, ik heb iemand gekend, die het dagelijks dronk en er zich op beroemde, dat hij al meer dan een vat vol ervan had gedronken, maar... hij was nog altijd stijf en krom"⁴⁵). De enkele gevallen waar er sprake was van het drinken van haarlemmerolie hebben we reeds vermeld.

Zoals van gezuiverde petroleum wordt er ook gebruik gemaakt van gezuiverde terpentijn: F 8; G 27; K 84. Levertraan⁴⁶), een algemeen versterkend middel, wordt ook gebruikt tegen reuma: B 18, 19, 46; C 129; E 31a, 227; K 48, 90. Het liniment pijlstaartolie wordt te Midsland (A 1) ook ingenomen als remedie tegen reuma.

Zoals we gezien hebben worden brandnetels vooral gebruikt om er de zieke lichaamsdelen mede in te wrijven. In enkele gevallen wordt door reumapatiënten thee gedronken, getrokken van brandnetels⁴⁷): B 49; C 129, 142, 161; E 88; F 63a, 90; G 28, 37; I 33, 49; K 20, 82a, 142, 353. Eén correspondent meldt dat men brandnetels moet eten: E 177b.

Ook het gebruik van selderij wordt herhaaldelijk aanbevolen: selderij eten: F 115; I 80; L 280, 424, rauwe knolselderij eten: K 176, sap van knolselderij drinken: F 112, aftreksel (thee) van selderij drinken⁴⁸): E 176; I 133, 140, 264; K 320; L 4, 186, 271.

Volledigheidshalve geven we nog een opsomming van verschillende medegedeelde remedies waarvan het gebruik tot één plaats of slechts tot een paar plaatsen beperkt is. Buitengewoon verscheiden zijn de talrijke dranken, aftreksels van kruiden en de verschillende soorten van thee die als geneesmiddel tegen reuma gemeld werden: thee van ongebrande koffiebonen: C 129, brandewijn drinken op nuchtere maag: C 178, ramenwater: E 192, afkooksel van mosterdzaad: F 8, aftreksel van Sint-Janskruid: F 118, 132, 133, thee van aardbeienblaren: F 188, thee van bast van dennenhout: F 188, 191, van brem (wortelen en tak): F 191, aftreksel van meekrap⁴⁹): E 90; G 10; K 53, van hondsgras (*agropyrum repens*): H 46, van peterselie: H 46, aftreksel van maïsbaard, vergeelde koolblaren, esseblaren en seldertoppen: H 46, aftreksel van blommestjes van zevenkwartier: I 72, peggout (*rhamus*

⁴⁵) Bakker, Volksgeneesk. Waterland, 582.

⁴⁶) Van Aniel, Volksgeneesk., 434, spreekt van "robbentraan" (C 43).

⁴⁷) Van Aniel, Volksgeneesk., 436, vermeldt het gebruik voor Burg bij Zierikzee (I 49).

⁴⁸) Hermant en Boomans, a.w., 214.

⁴⁹) Bakker, Volksgeneesk. Waterland, 584. Ook Dodoens kende die remedie. Zie Van Aniel, Volksgeneesk., 433.

frangula) op brandewijn : I 79, van paardewortel (*rumex obtusifolius*) : I 208, aftreksel van hazelarenhout op alcohol : I 215, thee van aalbessenbladeren : K 184, van wilde vlierwortel : K 184, thee van prei : L 186, van jeneverbessen : L 186; O 289; P 42a, thee van hout van de snottebessenboom (*taxus baccata*) : O 181, van geitebaard (*festuca rubra*) : O 246, van klissewortels (lappal) : P 154, thee van staldoornkruid : L 75; bij de vermelding van deze laatste thee bevestigde de correspondent : "wordt in Millingen met resultaat gebruikt". Ook in de literatuur over volksgeneeskunde worden nog verschillende dranken genoemd nu of vroeger gebruikt tegen reuma. We vermelden hier enkel deze waarvan het gebruik gelocaliseerd werd. Van Andel geeft hiervan een hele lijst⁵⁰⁾ : reumatiekplant (*coleus blumei*) op water getrokken : K 99, drakenbloed (*sanguis draconis*) : K 99, hars van pokhout (*lignum guacaji*) op rum : K 99, de afgeknipte nagels van de tenen van de patiënt op een flesje water laten trekken en dit water drinken : B 3, afkooksel van essenblaren⁵¹⁾ : G 137, een decoct van zwartebessenblaren : L 48, stroop met wierook : K 99, slaolie met brandewijn en suiker : I 69, cochenille op brandewijn getrokken : B 30, hondsdrif (*glechoma lederacea*) op jenever getrokken : E 227; G 32b. Ook Bakker⁵²⁾ vermeldt een paar dranken met aanduiding van de plaats van gebruik : wijngaardwortel op brandewijn : E 54, lindebloesemthee : E 90.

Buiten deze verschillende dranken wordt ook nog aanbevolen : een half stukje wittebrood met rauwe eieren te eten : B 84d, zuurblaren (zuring) eten : C 161, levende pissebed (kelderomot) inslikken, met thee of ouweltje : E 85, dagelijks een balletje gist eten : E 176, sterk geworden spek eten : F 157, druiven eten : H 46, poeder van gemalen eierschalen innemen : L 165. Bakker⁵³⁾ vermeldt nog : vlies en zaksel van in melk gekookte peterselie innemen : E 106a en Hermant en Boomans⁵⁴⁾ boterham eten met ruwe prei : I 275.

Kaart 17.

Bedevarnten voor genezing van reuma.

Ter bevrijding van reuma worden in Vlaams-België, Noord-Brabant en de Nederlandse provincie Limburg talrijke heiligen aangeroepen waarvan een twaalfstal, meestal van oudsher, als bijzondere beschermheiligen gelden tegen deze ziekte. Alleen de geografische verspreiding van de eredienst van deze bijzondere beschermheiligen werd in kaart gebracht. Aan het eind van dit commentaar geven we de namen van de andere heiligen die, volgens antwoorden op onze enquête, toevallig aangeroepen worden ter genezing van reuma.

H. Gowaart. We gaan met ons overzicht van west naar oost. Uit de uiterste westhoek van de provincie West-Vlaanderen werd door een twaalfstal correspondenten gemeld dat men vanuit hun gemeente ter bedevaart gaat naar Arneke in Frans-Vlaanderen (arrondissement Hazebroek) om aldaar Sint

⁵⁰⁾ Van Andel, *Volksgeneesk.*, 434-36.

⁵¹⁾ Ook vermeld voor Rotselaar (P 27), Ons Heem, 15 (1961), 109.

⁵²⁾ Bakker, *Volksgeneesk.* Waterland, 584.

⁵³⁾ *Ibid.*, 584.

⁵⁴⁾ *La médecine populaire*, a.w., 214.

Gowaart, te aanroepen : H 21, 43, 49, 62, 84, 100, 101, 102; N 22, 29, 62, 116. Deze heilige heeft geen bedevaartplaats in België, maar in Noord-Frankrijk wordt hij buiten Arneke, ook nog aangeroepen ter genezing van reuma en jicht te Merville en te Duinkerke¹⁾.

H. Livinus. In West-Vlaanderen is de heilige Livinus de meest aangeroepen beschermheilige tegen reuma. Hij wordt vereerd op negen verschillende plaatsen. De belangrijkste bedevaartplaats ter ere van de heilige Livinus is Elverdinge, men komt er ter bedevaart tegen reuma uit de plaatsen op de kaart aangeduid met de volgende nummers : H 32, 84, 100, 121; — N 27, 29, 40, 42, 43, 62, 68, 69, 80, 82, 83, 88, 114, 116, 123, 137, 139; — O 4, 5, 82, 84, 190. Alhoewel Hooglede een minder belangrijk bedevaartsoord is dan Elverdinge zijn we er beter over ingelicht door het onderzoek van G. Ampe²⁾. De heilige Livinus wordt er "gediend" in de parochiekerk van Sint Jozef, een wijk van de gemeente Hooglede. Na bezoek aan de kerk gaan de meeste bedevaarders naar het klooster om zich aldaar te laten inschrijven in de broederschap van de heilige Livinus. De schrijfster kon inzage nemen van het register van het broederschap en noteerde de namen van achttien plaatsen vanwaar de laatst ingeschrevenen afkomstig waren : H 25, 64, 67, 113, 114, 115, 116, 117, 118; — I 152; — N 28a, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 75. Slechts vier van deze plaatsen H 114; — N 34, 35, 38 waren ons bekend uit de antwoorden op onze vragenlijst. De overige plaatsen waar de heilige Livinus aangeroepen wordt zijn meer van lokaal belang en werden maar door een paar correspondenten vermeld : Bulskamp H 43, 86, 87, Houtave H 29, Zandvoorde H 22, 54, Westkapelle H 10, Ramskapelle H 43, 49, 51, 53, Hondschote H 100, Vladsloo H 106, 108; N 29, Kortrijk O 82, Sint-LievensHoutem O 47, 116, Sint-Jozef-Kortemark H 116.

H. Idesbaldus. Op enkele plaatsen in het noord-oosten van de provincie West-Vlaanderen : H 35, 38, 40, 118, 119, gaat men ter bedevaart tegen reuma naar de H. Idesbaldus^{2bis)} in de Potteriekerk te Brugge.

H. Sebastiaan. De H. Sebastiaan te Lampernisse werd slechts eenmaal, H 47, vermeld als beschermheilige tegen reuma.

H. Maurus. De eredienst van de heilige Maurus is verdeeld over het oosten van West-Vlaanderen en het westelijk, vooral het zuid-westelijk gedeelte van Oost-Vlaanderen. Het voornaamste bedevaartcentrum is Bavikhove in West-Vlaanderen. De heilige Maurus wordt aldaar aangeroepen door inwoners van de gemeenten op de kaart gemerkt met de volgende nummers : H 121, 122, 123; — I 223, 224; — N 42, 43, 86; — O 1, 2, 3, 4, 5, 6, 14, 15, 75, 76,

¹⁾ Van Gennep, *Flandre et Hainaut*, 507 en 521. Sint-Gowaart is de Vlaamse naam voor Saint-Gohard, bisschop van Nantes, gedood door de Noormannen in 843. Zie L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III *Iconographie des Saints*, Parijs, 1958, 601. Over Sint-Gowaart of Sint Goewaard, zie ook 't Beertje, 12 (1953), 26 en jg. 14 (1955), 10.

²⁾ Ampe, *Volksbedev.* Tielt en Roeslare.

^{2bis)} Over de gelukzalige Idesbaldus III, abt van ter Duinen, als beschermheilige tegen reuma, zie 't Beertje, 14 (1955), 9 en Biekorf, 57 (1956), 269.

77, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 115, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 210. E. van Heurck geeft de beschrijving van een bedevaartvaantje van Bavikhove³⁾ en deelt mede dat vele bedevaarders in de kerk koeken laten wijden die dienen opgegeten te worden door de patiënt. In Oost-Vlaanderen wordt de heilige Maurus aangeroepen op drie plaatsen: te Waarschoot-Beke waar ook een bedevaartvaantje⁴⁾ verkrijgbaar is I 190, 191, 192, 200; te Baarle-Drongen H 47; — I 153, 183, 227, 231, 231a, 243; — O 15, 33, 97 en te Eine⁵⁾ O 94, 117.

De verering van de heilige Maurus, in het oude Franse graafschap Vlaanderen als beschermheilige tegen reuma, sluit aan bij de Franse eredienst van deze heilige die vooral te Saint-Maur-des-Fossés bij Parijs, vanaf de middeleeuwen aangeroepen werd tegen reuma en podagra⁶⁾. De heilige Maurus wordt ook vereerd in het gebied dat vroeger het hertogdom Brabant vormde, doch niet als beschermer tegen reuma, maar als patroon tegen hoofdpijn zoals we zullen zien in het commentaar bij de kaart gewijd aan dit onderwerp.

H. Bavo. In het noorden van de provincie Oost-Vlaanderen is de heilige Bavo de voornaamste beschermheilige tegen reuma. Deze heilige wordt vereerd te Mendonk, een tiental km ten noord-westen van Gent. Over deze bedevaartplaats zijn we niet enkel ingelicht door de antwoorden op de vragenlijsten, maar ook door de onderzoekingen van Fr. de Wreede⁷⁾ en R. van der Linden⁸⁾. De nummers van de plaatsen van waaruit lieden naar Mendonk ter bedevaart trekken en die we enkel kennen uit de twee geciteerde geschreven bronnen zijn cursief gedrukt: I 145, 147, 165, 167, 167a, 168, 169, 170, 171, 175, 175a, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212, 213, 240, 252, 260. De toeloop naar Mendonk is bijzonder groot tijdens de octaaf van Sint Bavo, van één tot acht oktober. Fr. de Wreede noteerde dat gedurende deze periode, elke dag, te 1.30 uur, te Lokeren een speciale autobus vertrekt voor het vervoer van de bedevaarders. Een vrouwtje van Lokeren vertelde hem dat Sint Bavo altijd onder een "galnotenboom" (wilde kastanje) zat en dat daaraan het gebruik is toe te schrijven een "galnoot" op zak te dragen of in de zoom van zijn kleed te naaien wanneer men lijdt aan reuma. Een correspondent uit Spanbroek (E 27) deelde mede dat men tegen reuma de H. Bavo gaat aanroepen te Heilo (E 44). Heilo is een mariale bedevaartplaats wat bevestigd wordt door de correspondent uit Koog aan de Zaan (E 83).

3) Van Heurck, Drapelets, 39. M. van Coppenolle kent nog twee andere vaantjes van Bavikhove, zie Westvlaamse bedevaartvaantjes, Brugge, 1942, 12.

4) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 320.

5) De Vleeschauwer, Volksbedev. Oudenaarde, 145.

6) Een correspondent uit Spanbroek (E 27) deelde mede dat men tegen reuma de heilige Bavo gaat aanroepen te Heilo (E 44). Heilo is een mariale bedevaartplaats, wat bevestigd werd door de correspondent uit Koog aan de Zaan (E 83).

Te Erpe Oost-Vlaanderen (O 52) bestaat ook een lokale Sint-Bavo verering, een correspondent uit Impe (O 70a) meldde dat men tegen reuma Sint-Bavo ging aanroepen te Erpe.

6) L. Réau, a.w., 932.

7) De Wreede, Volksbedev. Land van Waas, 155-159.

8) Van der Linden, Bedevaartv. O. Vla., 220-223.

Te Erpe in Oost-Vlaanderen (O 52) bestaat ook een lokale Sint-Bavoverering, een correspondent uit Impe (O 70a) meldde dat men tegen reuma Sint Bavo ging aanroepen te Erpe.

H. Machutus. De heilige Machutus wordt te Zwijndrecht, aan de linkeroever van de Schelde, tegenover Antwerpen, vooral aangeroepen voor de kinderen met "slappe beentjes". Op het bedevaartvaantje van 1919, getekend door Alfred Ost⁹⁾, staat te lezen: "H. Machutus, bisschop en belijder, bijzonderen patroon tegen lamheid, slappe leden, rhumatisme, flerecijn en zenuwziekten". Zijn patroonschap tegen reuma komt slechts op de derde plaats. Van uit verschillende plaatsen komen toch ook reumalijders toevlucht zoeken bij de H. Machutus te Zwijndrecht¹⁰⁾. I 146, 173, 174, 176, 180, 213, 258, 260; — K 119, 120, 149, 202, 203, 221, 224, 226, 228, 229, 248, 251, 285, 286, 287; — O 147, 220; — P 33. Van uit Hamme (I 213) en van uit Zele (I 258) gaat men ter bedevaart naar de heilige Machutus op de wijk Ekelbeke te Hamme-Zogge.

De heilige Machutus wordt ook aangeroepen te Morbecque in Frans-Vlaanderen, als Saint Maclou, hoofdzakelijk tegen het schreeuwen van de kinderen¹¹⁾. Saint Maclou is de Bretoense naam van deze heilige die in Frankrijk vereerd wordt als Saint Malo.

De bewoners uit het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen zoeken bevrijding van hun reuma vooral in Wallonië, in Waalse bedevaartplaatsen.

H. Hilarius. Geheel in het zuid-westen gaat men de heilige Hilarius aanroepen hetzij te Thimougies O 192, 196, 264, 265, hetzij te Arc-Ainières O 193a, 263, 264, 265.

Hilarius van Poitiers wordt vooral vereerd in zijn geboortestad waar hij ook het bisschopsambt heeft uitgeoefend¹²⁾. In Wallonië wordt hij niet alleen vereerd in de provincie Henegouwen maar ook in de provincie Namen, te Hemptinne (Ciney) en te Matagne la Petite (Philippeville) en in de provincie Luik te Burnenville (Malmédy); in al deze plaatsen geldt hij als de grote beschermheilige tegen reuma¹³⁾. In Vlaanderen zelf is er slechts één plaats waar de H. Hilarius vereerd wordt, namelijk Mullem¹⁴⁾ (O 91) en naar deze bedevaartplaats werd slechts verwezen door één correspondent (O 117).

H. Vincentius. In het zuid-oosten van de provincie, een gebied waarover we karig zijn ingelicht, staat de heilige Vincentius in aanzien als beschermheilige tegen reuma. Van uit een paar plaatsen (O 220, 225) gaat men hem aanroepen rechtstreeks te Zinnik (Soignies), in de eeuwenoude collegiale Sint-

9) Gereproduceerd bij Van Heurck, Drapelets, 495 en bij R. van der Linden, 344.

10) De plaatsen uit de provincie Antwerpen, van waaruit men ter bedevaart gaat naar Zwijndrecht werden opgetekend door M. Goossens, Volksbedev. Antwerpen.

11) Van Gennep, Flandre et Hainaut, 507.

12) Réau, a.w., 646.

13) De Warsage, Calendrier wallon, 187.

14) De Vleeschauwer, Volksbedev. Oudenaarde, 146.

Vincentius-kerk. Meer lokale vereringen van Sint Vincentius vindt men te Idégem (O 223) men komt er ter bedevaart uit Zottegem (O 117) te Maarke (gemeente Maarke-Kerkem) (O 204) uit Elst (O 207) en in de provincie Brabant te Buizingen (O 287) en te Evere (P 60a).

O. L. Vr. van Meesen. De eredienst van Onze-Lieve-Vrouw van Meesen te Edingen (Enghien) reikt veel verder dan het zuid-oosten van de provincie Oost-Vlaanderen, ook bedevaarders uit het Waasland, het zuid-westen van de provincie Antwerpen en vooral uit West-Brabant en het gebied tussen Zenne en Dijle gaan Onze-Lieve-Vrouw van Meesen aanroepen te Edingen: I 116c, 146, 147, 147a, 148, 150, 151, 172, 176, 177, 178, 181, 182, 210, 212, 213, 215, 255, 258, 261a, 264, 264a, 268, 268a, 271; — K 293, 320, 321, 322, 325a, 326, 327, 328, 330, 334, 336; — O 45, 56, 58, 61, 63, 67, 68, 71, 72, 74, 121, 122, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 164, 169, 170, 178a, 230, 238, 241, 242, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 256, 273, 274, 274a, 275, 276, 277, 278, 281, 286a, 289; — P 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 15, 16, 17, 18a, 19, 20, 26, 29a, 60a, 61, 62, 65, 65a, 65c, 72, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 122a, 123, 124, 125, 126, 126a, 127, 128, 129, 133, 133b, 135. Aan deze bedevaart is een boete ommevang verbonden "de groote weg" genaamd. Deze weg loopt over Lettelingen (Petit-Enghien), waar de Goddelijke Zaligmaker vereerd wordt, en over Hoves waar de bedevaarders de H. Mauritius aanroepen. Buiten de correspondenten die alleen spreken van een bedevaart naar Edingen zijn er velen die spreken van Edingen en Lettelingen of Lettelingen en Hoves en enkelen van Edingen, Lettelingen en Hoves. In feite is hier steeds één bedevaart, doch een drievoudige bedevaart bedoeld. Edingen, Lettelingen en Hoves zijn aanpalende gemeenten uit het noorden van de provincie Henegouwen. Ze waren vroeger Nederlandstalig maar zijn nu geheel of grotendeels verfranst. De correspondent uit Wetteren deelt mede dat men te Lettelingen, de ommevang doet omheen de kerk, met ringen om het zieke lichaamsdeel.

Onze-Lieve-Vrouw van Meesen (Messina) heeft een soort filiaal te Lippelo (I 270), in het zuiden van de provincie Antwerpen, waar een kapel opgericht werd ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van Meesen. "Voor de inwoners van Liezele (I 269), Oppuurs (I 267) en die van Lippelo zelf dient het als "kleine beeweg", de grote beeweg gaat naar Edingen"¹⁵⁾. Boven de deur van de kapel staat volgende inscriptie: "Onze Lieve Vrouw van Meesen, bewaar ons van flerecijn en sciaticapijn". In de kapel hangen veel wassen ex-voto's.

H. Bernardus. In Noord-Brabant is de toestand vrij eenvoudig. Hier wordt tegen reuma, schier uitsluitend de heilige Bernardus aangeroepen. Zoals we op een later te verschijnen kaart zullen zien is de heilige Bernardus in dit gebied, evenals in een gedeelte van de Belgische provincies Antwerpen en Brabant, ook de voornaamste beschermheilige van het vee. Als genezer van het reuma blijft zijn faam beperkt tot Noord-Brabant.

Bij de bespreking van de voorbehoed- en geneesmiddelen tegen reuma hebben we gewezen op het merkwaardig gebruik van het dragen van ringen en

¹⁵⁾ De Wit, Volksbedev. Mechelen, 68.

banden als afweermiddelen tegen deze ziekte. Dit gebruik vinden we terug, in verchristelijkte vorm, in een paar Sint-Bernardusbedevaarten.

Over de bedevaarten naar Sint Bernardus in de kapel te Ulikoten, gemeente Baarle-Nassau, zijn we goed ingelicht door J. P. H. van den Broek. Over de reumaringen schrijft hij: "door een bijzondere wijding, welke formule de pastoor beknam van de paters Cisterciënsers, worden vingerringen gewijd, die met groot vertrouwen tegen reumatische kwalen worden gedragen"¹⁶⁾. In de antwoorden op onze vragenlijst werd het wijden en het dragen van ringen, zogenaamde "krampringen" bevestigd door de correspondenten uit Goorle (K 184) en Baarle-Nassau (K 195).

Ulikoten blijkt de belangrijkste Sint-Bernardusbedevaartplaats te zijn van Noord-Brabant. We noteerden een twintigtal plaatsen van waar men naar Ulikoten ter bedevaart gaat I 57, 78, 78a, 79; — K 129, 129a, 131, 157, 161, 164, 174, 175, 177a, 177b, 181, 184, 184a, 191, 195.

Ook te Made (K 127) worden ringen gewijd. De correspondent uit Dussen (K 128) meldt: "te Made (Sint Bernardus) laat men trouw- en andere ringen wijden, de reuma geneest dan". Ook uit Dorst (K 161b) gaat men ter bedevaart naar Made.

Te Hoeven worden geen ringen gewijd tegen reumatische ziekten, maar wel "Sint Bernardus-broodjes" ook water en zout. We noteerden drie plaatsen: K 143, 175, 195 van waar men ter bedevaart gaat naar Hoeven.

De verering van Sint Bernardus als beschermheilige tegen reuma te Nieuwkuik (K 146) en te Lierop (L 242) heeft slechts lokale betekenis.

O. L. Vr. ter Muren. Van uit enkele dorpen in West-Brabant (O 69, 154, 155, 167) gaat men hulp zoeken tegen reuma bij Onze-Lieve-Vrouw-ter-Muren te Erembodegem (O 65) bij Aalst, aan de grens van West-Brabant.

H. Leonardus. In het noord-oosten van Brabant, en in het oosten van de provincie Antwerpen is de heilige Leonardus de voornaamste beschermheilige tegen reuma. Leonardus wordt ook aangeroepen op verschillende plaatsen in Belgisch en Hollands Limburg.

Over de verspreiding van de Leonardusverering in de provincie Antwerpen zijn we uitvoerig ingelicht door drie licentiaatsverhandelingen van studenten van de universiteit te Leuven¹⁷⁾. In het noorden van de provincie hebben we Sint Lenaarts, gemeente genoemd naar Sint Leonardus zoals ook de Franse stad, Saint Léonard-de-Noblat, zijn naam te danken heeft aan deze heilige die op deze plaats geleefd heeft als eremijt. In Frankrijk werd Sint Leonardus oorspronkelijk aangeroepen voor verlossing van de gevangenen, later voor een verlossing in overdrachtelijke zin, verlossing van de zwangere vrouw, voor een goede bevalling dus. Ook te Sint-Lenaarts¹⁸⁾ wordt de heilige

¹⁶⁾ J. P. H. van den Broeck, Bijdragen tot de geschiedenis van Baerle, Tilburg, 1947, 72-85, Sint-Bernardus. — Zie ook H. Knippenberg, Noord-Brabant volkskundig beschouwd, in Land en Volk van Brabant, Amsterdam-Antwerpen, 1950, 262. — en H. Levelt, Sint-Bernardusbroodjes in West-Brabant, Sinte-Geertruidts Bronne, 7 (1930), 18.

¹⁷⁾ Goossens, Volksbedev. Antwerpen, 61. — Schroëter, Volksbedev. Turnhout, 56. — De Wit, Volksbedev. Mechelen, 68-70.

¹⁸⁾ Van Heurck, Drapelets, 403, reproductie van bedevaartvaantje.

Leonardus met dat doel aangeropen, eveneens voor pijn in de lenden (dialect "leen" in overeenstemming met de naam Lenaarts), voor rachitis en reuma. De invloedssfeer van Sint Lenaarts is beperkt tot het noord-oosten van de provincie Antwerpen K 191, 193, 204, 205, 206, 210, 212, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 258, 262, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 290, 301, 305, 334. De verering van Sint Leonardus te Aartselaar, in het zuiden van de provincie, reikt tot over de Schelde I 181, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 221a, 221b, 222, 265, 265a, 266; — K 250, 251, 279, 280, 281a, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 325a, 326.

In het zuid-oosten van de provincie Antwerpen, te Oevel (K 306), wordt Sint Leonardus, evenals in Duitsland, vooral aangeropen als beschermheilige van het vee; van uit een paar plaatsen (K 274, 304) gaat men aldaar ook zijn hulp afsmecken ter genezing van reuma. Uit Bonheiden (K 334) gaat men Sint Leonardus aanroepen te Brecht.

Voor de bedevaarten van de provincie Brabant beschikken we over drie licentiaatsverhandelingen, waarvan een verkorte uitgave verscheen in het tijdschrift *De Brabantse Folklore*¹⁹⁾. In deze provincie zijn vijf centra van Leonardus-verering: Begijnendijk (K 344), Huizingen (O 288), Peutie (P 11), Assent (P 42), Zoutleeuw (P 112). Doch de uitstraling van deze centra gebeurt slechts nog naar het noorden en het oosten. Het westen en het centraal gedeelte van Brabant is, wat de bedevaarten tegen reuma betreft, geheel gericht naar Edingen, Lettelingen en Hoves, zoals we hierboven reeds hebben aangetoond.

Begijnendijk, gelegen in het noorden van de provincie Brabant, wordt bezocht door bedevaarders uit het zuidelijk gedeelte van de provincie Antwerpen K 295, 299, 300, 302, 303, 304, 308, 338, 339, 341, 343, 347, 348, 349.

Huizingen, een belangrijk centrum van Leonardus-verering, is in de bedevaartliteratuur vooral bekend om zijn ijzeren ex-voto's²⁰⁾. Deze plaats wordt druk bezocht vooral door ouders van kinderen die lijden aan rachitis. Voor genezing van reuma wordt Leonardus hier slechts aangeropen door inwoners van enkele omliggende plaatsen: O 106, 137, 250, 288.

Te Peutie werden tot vóór een dertigtal jaren ook ijzeren ex-voto's geofferd, deze zijn nu vervangen door ex-voto's in was²¹⁾. Men komt de heilige Leonardus aanroepen te Peutie voor genezing van reuma uit het zuiden van de provincie Antwerpen en uit noord-oost-Brabant. (K 252, 256, 257, 260, 261, 262, 281a, 284, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 327, 331, 332, 333, 337, 338, 341; P 9, 13, 24, 25, 30, 31, 34, 35a, 36, 37, 38, 39, 40, 93, 95, 96, 101, 102a, 143a, 144).

19) Nrs. 121-124, 1949: J. van Haver, Volksbedevaarten tegen ziekten van mens en dier in West-Brabant. — Nr. 128, 1950: J. Sannen, Volksbedevaarten tegen kwaal van mensch en vee in Oost-Brabant. — Nr. 129-130, 1951, H. Holvoet-De Wit, Volksbeewegen tegen ziekten van mensch en dier tusschen Zenne en Dijle.

20) Afbeelding van twintig ijzeren ex-voto's bij Van Heurck, Drapelets, tegenover de titelpagina; op blz. 220-222 beschrijft de auteur drie verschillende typen van bedevaart-vaantjes.

21) Holvoet-De Wit, a.w., 102.

Assent (P 42) heeft een zeer geringe uitstraling (P 39, 40, 42, 97, 98, 106). De heilige Leonardus is alhier ook de toevlucht van de zwangere vrouwen²²⁾.

Zoutleeuw is een van ouds bekende bedevaartplaats. Hier werden ook ijzeren ex-voto's geofferd²³⁾. De meeste bedevaarders doen de "Sint-Lenaartsweg", de weg die gevolgd wordt door de vermaarde Sint-Leonardus-processie op de tweede Pinksterdag²⁴⁾. De invloed van Zoutleeuw strekt zich uit over Oost-Brabant en een groot gedeelte van Zuid-Limburg²⁵⁾: P 39, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 84, 92, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 143, 144, 145, 149, 158, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187a, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 210, 210a, 213, 218, 221, 222; — Q 19, 156, 157a, 158, 158a, 159, 160, 164, 165, 166, 183, 239, 240, 241, 242, 243.

In Limburg zelf wordt de heilige Leonardus op een zestal plaatsen vereerd, maar elk van deze plaatsen heeft slechts een beperkte uitstraling. In Belgisch-Limburg hebben we: 1° Kwa-laak, gemeente Houthalen, K 359, 360, 361; L 413, 414; Q 1 waar men vetkaarsjes offert en van waar men gewijd water medeneemt om de zieke ledematen te wassen²⁶⁾; en 2° Molenbeersel L 318, 319, 361, 362, 368, 369, 370, 371, 372, 419, 420.

In Nederlands-Limburg zijn de twee voornaamste Sint-Leonarduscentra Belfeld Lindert L 269a, 291, 297, 300, 331 en Beegden L 285, 292, 329, 330, 331, 377, 379, 380, 382.

Bedevaarten naar Sint Leonardus te Baarlo, in de kluis van Schaelsberg te Valkenburg en te Urmond, werden door de correspondenten slechts voor een, twee en drie plaatsen vermeld: Baarlo (L 249), Schaelsberg (Q 96, 99), Urmond (L 426, 428, 434).

H. Amandus. De merkwaardigste bedevaarten tegen reuma zijn deze tot de heilige Amandus. De Belgische provincie Limburg telt niet minder dan twaalf parochies waar de heilige Amandus vereerd wordt. Op enkele van deze plaatsen, Opglabbeek (L 421), Schakkebroek bij Herck-de-Stad (P 50), Wimmertingen (P 169), heeft de Sint-Amandusverering slechts een lokaal karakter. De grootste aantrekkingskracht wordt uitgeoefend door Stokrooie K 350, 353, 356, 358, 359, 360, 361; — L 414; — O 126; — P 41, 41a, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 95, 100, 106, 107, 108, 108a, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 154, 157a, 161, 162, 163, 164, 167, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 187a, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 213, 214, 215, 220, 227; — Q 1, 2, 3, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 83, 84, 87, 88, 89, 154, 155, 156, 159, 160, 170. Te Stokrooi (P 56) evenals te Kerkhoven (K 317a) en vroeger te Wijshagen (L 365) bestaat het gebruik door een ijzeren ring te kruipen. Vóór het altaar van de heilige Amandus liggen twee

22) Sannen, a.w., 377.

23) Van Heurck, Drapelets, 234.

24) Sannen, a.w., 378.

25) Cordie, Bedev. Limb., kaart "rheumatiek".

26) Ibid., 75.

ijzeren ringen, de bedevaarders nemen een ring, kussen hem, steken hem over het hoofd, laten hem over het lichaam glijden tot op de grond, stappen er uit en herhalen deze handeling nog tweemaal²⁷⁾. Hier zijn twee, ook afzonderlijk bestaande, kwaad-afwerende middelen verbonden tot een gebruik. Het doorkruipen door openingen van bomen, rotsen of bouwwerken is een zeer oud en wijd verspreid medisch gebruik²⁸⁾. Over de betekenis van de ringen, vooral van de metalen ringen hebben we reeds gesproken in verband met de voorbehoed- en geneesmiddelen tegen reuma.

Te Kerkhoven is er maar één ring, die hangt in het portaal van de kerk, men moet er ook driemaal doorheen kruipen. Te Wijshagen is het gebruik van de ring sedert enkele tientallen jaren afgeschaft. De ring, bestaande uit twee halve cirkels die op mekaar kunnen geplooid worden, is nog bewaard op de zolder van de pastorie²⁹⁾.

Kerkhoven wordt bezocht door de bewoners van het noord-westen van Belgisch-Limburg: *K* 241, 275, 276, 277, 278, 291, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318; — *L* 281, 281*, 282, 288, 312, 313, 314, 315, 316, 352, 353, 354 en Wijshagen door de bewoners uit het noordoosten van de provincie: *L* 317, 355, 356, 358, 360, 360a, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 415, 416, 417, 418.

In het noorden van de provincie gaan bedevaarders van enkele dorpen: *L* 282, 288, 312, 313, 314, 315, 316, 352, 353, 354, 355, 356 Sint Amandus aanroepen, zowel te Neerpelt (Grote-Heide) als te Kerkhoven.

In het zuidwesten van Limburg hebben de bedevaarders de keuze tussen Wezeren (P 211a) en Stokrooie (P 56); enkele correspondenten vermelden enkel Wezeren: *P* 116, 165, 168, 171, 210a, 211, 211a, 212 anderen Wezeren en Stokrooie: *P* 115, 162, 163, 165, 167, 174, 175, 180, 210a, 213, 214. Gaan we in Zuid-Limburg verder van west naar oost dan vinden we nog Sint-Amandusbedevaarten te Heisselt: *P* 181, 182, 183, 197, 218, 219, 219a, 220, 221, 228, te Mettekoven *P* 184, 185, 186, 189, 190, 192, 193, 196; — *Q* 152, 156, 159, te Zammelen, dat ook druk bezocht wordt door de Walen³⁰⁾ *P* 50, 169, 197; — *Q* 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 153, 154, 155, 155a, 157, 157a, 158, 158a, 160, 161, 162, 163, 165, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176a, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 242.

In de zuid-westhoek van Belgisch-Limburg, hebben we Klein Spauwen *Q* 82, 84, 85, 86, 89, 90, 157a, 158, 169, 170, 173, 174, 175, 176a, 177, 178, 181, 182; 183, 242 dat schijnbaar geleidelijk verdrongen wordt door Zammelen.

In de provincie Brabant, aan de Limburgse grens, zijn ook nog twee bedevaartplaatsen toegewijd aan Sint Amandus die echter enkel bezocht worden door inwoners van de omliggende gemeenten: Molenstede *K* 351, 351a, 355; — *P* 34, 41, 47 en Hoeleden *P* 41a, 94, 97, 106, 110, 145. Hoeleden is ongetwijfeld een oude bedevaartplaats want er is een bedevaartvaantje³¹⁾ bewaard, gegraveerd door J. B. Jongelinx en gedateerd 1669.

27) Ibid., 72.

28) H. Gaidoz, Un vieux rite médical, Parijs, 1892. — A. de Cock, Een oude geneeswijze, Volkskunde, 7 (1894), 71.

29) Cordie, Bedev. Limb., 72.

30) Frère, Limb. Volksk., II, 69.

31) Van Heurck, Drapelets, 209.

Er zijn nog andere bedevaartplaatsen toegewijd aan Sint Amandus o.m. in West-Brabant, te Strombeek en te Edingen, maar op deze plaatsen wordt Sint Amandus niet aangeroepen tegen reuma maar wel tegen "den oudeman" (rachitis).

H. Quirinus. Langsheen de beide oevers van de Maas wordt de heilige Quirinus aangeroepen als beschermheilige tegen reuma. In Belgisch-Limburg te Gerdingen (*L* 360a), Neerglabbeek (*L* 367), Mopertingen (*Q* 90), Hees (*Q* 94) en Millen (*Q* 177) in Nederlands Limburg te Waalwiler (*Q* 205) en te Chèvremont-Kerkrade (*Q* 121a). Zoals men uit onderstaande lijsten van plaatsnummers kan zien lopen de uitstralingsgebieden van deze verschillende bedevaartplaatsen sterk door elkaar. Zo gaan b.v. de bewoners van het gebied tussen Gerdingen of Opglabbeek zowel naar de ene als naar de andere bedevaartplaats en in het gebied tussen Mopertingen, Hees en Millen gebeurt hetzelfde. We geven hier de namen van de bedevaartplaatsen gevolgd van de nummers van de plaatsen vanwaar men naar elk van deze gemeenten ter bedevaart gaat.

Gerdingen: *L* 315, 316, 317, 318, 319, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 360a, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 415, 419, 420, 422, 423; — *Q* 3.

Neerglabbeek: *L* 317, 358, 359, 360, 360a, 361, 362, 366, 367, 368, 415, 416, 417, 418.

Mopertingen: *Q* 5, 9, 10, 11, 12, 13, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 170, 171, 175, 188.

Hees: *Q* 87, 88, 90, 91, 94, 174, 178, 179, 184, 185, 186, 188, 189.

Millen: *L* 421, 422, 423, 424; — *Q* 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 87, 88, 91, 94, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 188, 245.

Chèvremont-Kerkrade: *Q* 32, 113b, 117, 117a.

Waalwiler: *Q* 103, 108, 111, 115, 202, 204a, 205, 207.

Sint Quirinus is een Maas-Rijnlandse heilige. Van uit Neuss aan de Rijn, waar zijn gebeente bewaard wordt, werd de verering van Quirinus verbreid over de oude Keulse kerkprovincie.

H. Evermarus. Vanuit een achttal gemeenten uit Zuid-Limburg (*Q* 17, 32a, 37, 95, 99, 101, 117, 204a) werd gemeld dat de reumalijders uit deze plaatsen tegen hun kwaal de hulp inroepen van Sint Evermarus te Rutten (*Q* 241), in Belgisch-Limburg. Het is wel merkwaardig dat noch in de antwoorden op onze vraaglijsten, noch in de literatuur gewag gemaakt wordt van bedevaarten tegen reuma naar Sint Evermarus in Rutten van uit enige plaats van Belgisch-Limburg zelf.

Zeer populaire beschermheiligen worden niet alleen aangeroepen voor hun specialiteiten maar dikwijls ook voor andere kwalen. Dit is het geval met Sint Kornelis, patroon van het hoornvee en bijzondere beschermheilige tegen de stuipen, die op enkele plaatsen ook aangeroepen wordt tegen reuma: *I* 187; *L* 147, 148, 149, 370; *P* 131; *Q* 202.

Volledigheidshalve delen we hier nog de antwoorden mede die niet op de kaarten verwerkt zijn en die meestal geen traditionele betekenis hebben. Na elk antwoord geven we de nummers van de plaats waaruit het antwoord afkomstig is: Voor reuma "naar Lourdes, heilige Bernadette" (E 181), "Lourdes" (E 212), "voor reuma wordt water van Lourdes meegebracht met goed gevolg" (F 177b), "te Barger Oosterveld" (G 58), "in de heilige Bloedkapel te Brugge, de voeten kussen van Christus" (H 36), "heilige Antonius" (I 79), "heilige Katharina in Hengstdijk" (I 116), "Sint Katharina te Stabroek" (K 173b), "naar de zaligverklaarde broeder Isidoor te Vrasene" (I 168), "nu niet meer, naar de Boschkapelle, martelaren van Gorkum" (I 168), H. Margareta, Elversele (I 212), H. Margareta Lichtervelde (N 38), H. Margareta te Weilegem (O 117), "Ja, Lourdes, Beauraing, Kevelaar, heilige Maagd" (K 160), "waarschijnlijk Lourdes en Kevelaar" (L 24), "Lourdes" (L 212), O. L. Vr. te Erpe (O 70a), O. L. Vr. van Halle (O 109), H. Nikolaas Popelinus te Weelde (K 211), H. Adriaan te Ravels (K 213), Sint Nikolaas van Tolentijn te Eindhoven (K 240, L 263a), "tot vóór enkele jaren ging men naar de kruiskensberg, kapel tussen Herenthout en Bevel" (K 268), Sint Rochus te Binkom (K 351), H. Begge te Chèvremont (L 192), H. Gerardus te Wittem (L 295), H. Mauritius te Ressegem (O 47), H. Quitinus te Impde (O 70a, P 59), te Sint-Kwintens-Lennik (O 238), Onze-Lieve-Vrouw van Halle (O 109), H. Veronus te Lembeek (O 56, 152, 290; P 17), Sint Ghislenu te Saint-Ghislain (O 250), Sint Marculphus te Wezembeek (P 69), H. Aldegondis te Aken (P 163), Sint Elisabeth te Sittard (Q 7), Sint Fermine te Richelle (Q 179), H. Pancratius te Mes (Q 193, 195).

MAURITS DE MEYER (1963)

KINDERSCHRIK

Commentaar bij kaart 18

Herkomst van het materiaal.

Op vragenlijst 2 (1937) van het Centraal Bureau voor Nederlandsche Volkskunde werden onder afd. I twaalf vragen gesteld onder het hoofd "Germaansch volksgeloof". Behalve een algemene vraag over geesten in heuvels, rivieren of andere wateren, terpen, bronnen enz. (vraag 1) werden vragen gesteld over het geloof aan Vrouw Holle (vraag 2), elfen, witte vrouwen e.d. (vraag 3), dwergen enz. (vraag 4), watergeesten (vraag 5), bosgeesten (vraag 6), de wilde jacht (vraag 7), de hellewagen (vraag 8), weerwolven (vraag 9), de nachtmerrie (vraag 10), spookdieren (vraag 11) en reuzen (vraag 12). Op deze vragen kwam onder meer een aantal gegevens over de kinderschrik binnen, die voorzover ze daarvoor in aanmerking kwamen op deze kaart zijn opgenomen. — Van deze vragenlijst werden tot op het moment waarop de kaart bewerkt werd 1493 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 17 (1953) werd gevraagd om gegevens over de brandende schaapherder (afd. I), witte juffers, varende vrouwen (afd. II), kabouters (afd. III), de weerwolf (afd. IV), watergeesten (afd. V) en elf, alf (afd. VI). Ook deze vragen leverden gegevens op over de kinderschrik, in het bijzonder de vragen over de watergeesten waarbij de functie als kinderschrik speciaal genoemd werd. De tekst van deze vragen luidde: *Bestaat bij U het gebruik, de kinderen ervan af te houden om te dicht bij het water te komen, door hun te vertellen dat de een of andere watergeest daarin woont, die hen zal beetgrijpen?* 1. *Zo ja, hoe noemt men deze watergeest (Jan Haak, Piet met de lange arm, Lange Griet, de bullebak, de waterduvel enz.)?* 2. *Wat is de gebruikelijke zeggwijze om de kinderen bang te maken (b.v. Pas op, anders haalt Jan Haak je!)?* 3. *Bestaat (bestond) bij U onder volwassenen het geloof aan watergeesten? Zo ja, aan welke?* 4. *Hoe stelt men ze zich voor?* 5. *Waar verblijven ze, in welk water of in welke buurt, of waar komen ze vandaan?* 6. *Zijn U nog bepaalde gebeurtenissen of verhalen bekend, waarin deze watergeesten een rol spelen?* — Van deze vragenlijst werden tot op het moment waarop de kaart bewerkt werd 1218 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 20 (1956) werden onder afdeling V de volgende vragen gesteld over de kinderschrik, met een voorafgaande opmerking die hier eveneens wordt overgenomen: *Bij de bewerking van vroegere vragenlijsten is gebleken, dat sommige gestalten uit het volksgeloof vaak alleen nog bekend zijn als "kinderschrik". Daarmee bedoelen we dat men de kinderen met een dergelijke gestalte bang maakt. Men doet dit om te voorkomen dat ze allerlei dingen doen, die niet mogen (b.v. aan de waterkant spelen, in het koren lopen, te laat thuiskomen, niet naar bed willen enz.). Soms worden echter ook andere gestalten dan die uit het volksgeloof bekend zijn als "kinderschrik" gebruikt. De onderstaande vragen zijn bedoeld om*

een algemeen overzicht te verkrijgen van de gestalten die als kinderschrik voorkomen. 1. Indien dit gebruik bij U bekend is, wat zegt men dan tegen het kind? 2. Waartegen gebruikt men de kinderschrik(ken) als waarschuwing? 3. Stelt men zich deze gestalten onder een bepaalde gedaante voor? Zo ja, welke? 4. Wat zullen ze de kinderen doen, wanneer deze ongehoorzaam zijn? — Van deze vragenlijst werden tot op het moment waarop de kaart bewerkt werd 1059 exemplaren terugontvangen.

Bij de verwerking van de gegevens van de laatste vragenlijst voor kaart 19 bleek dat het aantal medewerkers in de loop der jaren zozeer was teruggegaan, dat er een aantal witte plekken op de kaarten bleven. Om die reden werd er in 1958 een zeer intensieve nieuwe medewerkers-actie begonnen (behalve in Zuid-Limburg en Zeeland waar dat niet nodig was) waarvoor de proefkaarten vermenigvuldigd werden en met een nieuwe vragenlijst werden rondgezonden. De tekst van deze vragenlijst, die gestencild werd en als 21A werd genummerd, luidde: *Kinderschrik. I. Van de figuur op de kaart zijn in mijn plaats nog tegenwoordig of van vroeger bekend — II. Als kinderschrik in mijn plaats is niet op de kaart opgenomen* —. Het resultaat van deze extra-enquête was dat het aantal gegevens op de kaart soms verdubbeld en soms zelfs verdrievoudigd werd. — Van deze vragenlijst werden tot op het moment waarop de kaart bewerkt werd 1199 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 5 (1957) van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde werd onder afd. I gevraagd naar de watergeesten en onder afd. V naar de kinderschrik. Daarvoor werden de vragen gebruikt die in Nederland resp. op vragenlijst 17 en 20 gesteld waren (zie boven). Een extra-actie, zoals dat in Nederland met lijst 21A gebeurde, is in Vlaams-België niet ondernomen. Dit is uiteraard van invloed geweest op het kaartbeeld. — Van deze vragenlijst werden tot op het moment waarop de kaart bewerkt werd 111 exemplaren terugontvangen. In het geheel beschikten we dus over de gegevens van 5080 lijsten. Vele van deze gegevens waren echter negatief.

Tenslotte is een aantal gegevens ontleend aan de literatuur na 1880, wat steeds verantwoord is. De gegevens uit de reeks Leuvense en Gentse licentiaatsverhandelingen konden op deze kaart (en derhalve in dit commentaar) nog niet verwerkt worden, aangezien ze pas na het gereedkomen van de kaart in ons bezit kwamen. Ze vormen echter een zeer belangrijke aanvulling.

**

Bewerking van het materiaal.

Bij de gegevens die binnenkwamen als antwoord op de vraag naar de kinderschrik, was een duidelijk onderscheid te maken tussen water- en korenschrik enerzijds, en andere functies. Van de water- en de korenschrik konden daarom afzonderlijke kaarten getekend worden (kaarten 19 en 20), de overige gegevens werden samengebracht op een derde kaart. Aangezien hiervoor niet kon worden uitgegaan van een duidelijk omschreven functie, werd de naam als uitgangspunt gekozen. Dit houdt dus in dat men op deze kaart alle gegevens van b.v. de boeman terugvindt, ook die van de boeman als waterschrik, terwijl op kaart 19 uitsluitend de boeman als waterschrik werd opge-

nomen. Om het kaartbeeld niet onnodig te compliceren zijn echter de groepen die uitsluitend of bijna uitsluitend water- of korenschrikken bevatten, niet nogmaals opgenomen.

**

Indeling van de legende.

Het lag voor de hand om bij de indeling van de legende in de eerste plaats te letten op de overwegende functie binnen de opgenomen groepen. Omdat hier van absolute tegenstellingen natuurlijk geen sprake is, leverde de indeling volgens dit criterium in de praktijk nogal wat moeilijkheden op. Het resultaat was daarom in enkele gevallen een compromis, dat tot stand kwam door de frequenties van de verschillende functies tegen elkaar af te wegen, waarbij daarnaast soms de etymologische verwantschap of de historische functie een rol speelde. Om een inzicht te geven in de wijze waarop dit gebeurde, wordt hierbij een tabel afgedrukt, waarin men de op de kaart voorkomende gegevens terugvindt met daarachter een specificatie van de functies waarin ze optreden. Bij de hier gevolgde indeling in groepen kan het volgende opgemerkt worden:

1. *boeman* enz.: de verschillende figuren worden in ongeveer 50 % van de gevallen als kinderschrik tegen of in het donker gebruikt, voor ongeveer 50 % als dreigement tegen ondeugendheid en in ongeveer 10 % als waterschrik. Op dit laatste percentage maakt de *boevent* een uitzondering, maar op grond van het kaartbeeld (boeman en boevent komen in het merendeel van de gevallen naast elkaar voor, soms als meer beschaafde en meer onbeschaafde vorm) en van de etymologische verwantschap, leek het niet juist om boeman en boevent van elkaar te scheiden.

2. *boezekerel* enz.: voor ongeveer 50 % waterschrik (in het geval van de boezekerel zelfs voor bijna 70 %), voor ongeveer 20 à 30 % kinderschrik tegen of in het donker en tegen ondeugendheid (met voor de beide laatste groepen een totaal van ongeveer 50 %). Een uitzondering hierop maakt de *boesjörre*, die echter op grond van de etymologische verwantschap met *boesjende* (er is alleen een verschil van uitspraak door het verschil in dialect) niet van *boesjende* is te scheiden. Met deze gegevens stemmen die van de *jood* overeen. Op grond van het feit dat in deze laatste groep andere (sociologische) motieven een rol spelen, terwijl deze kinderschrik bovendien van alle opgenomen groepen de enige concrete figuur is, werd er de voorkeur aangegeven deze gegevens in een andere kleur (maar met hetzelfde teken) op de kaart te brengen. Het element *jende* in *boesjende* en *boesjörre* wordt dikwijls niet als zodanig herkend, omdat het element *boes-* daar prevaleert. Het aantal gevallen waarin dit *boes-* begrepen werd als en vervormd werd tot *beus* (dus als de dialectische vorm voor *boos*) onder invloed van het volgende *jende*, is zeer klein.

3. *boekaros* enz.: in de meerderheid van de gevallen kinderschrik tegen of in het donker en tegen ondeugendheid (met het accent op het eerste). Door het betrekkelijk geringe aantal gegevens in deze groep, dient men in dit geval met het geven van percentages voorzichtig te zijn. Het verschil met de volgende groep

is klein (voor de *boedebeer* en de *boembeer* is er zelfs geen verschil wat de verdeling van de gegevens over de verschillende functies betreft). Toch meenden wij dat het gewenst was om door een verwante kleur de etymologische verwantschap met de gegevens in de beide voorafgaande groepen te accentueren. In die etymologische verwantschap onderscheiden ze zich ook wezenlijk van de gegevens die in de vierde groep zijn ondergebracht.

4. *tientoonenelfrib* enz.: in de meerderheid van de gevallen kinderschrik tegen of in het donker. Een duidelijke uitzondering wordt hierop gemaakt door de *weerwolf-gegevens*, die bovendien door hun historische functie een uitzonderlijke plaats innemen, en door de gegevens over de *bietebauw*. Om technische redenen (de kaart kan niet meer dan zeven kleuren bevatten) konden van de *weerwolf* en de *bietebauw* echter geen aparte groepen gemaakt worden. Getracht is om dit door een duidelijk verschil in teken te compenseren.

5. *naaktloper* enz.: in meerderheid korenschrik, met daarnaast echter voldoende gegevens om opname ook op deze kaart wenselijk te maken.

6. *Hantsje Pik* enz.: een groep die zich niet alleen door de verdeling van de gegevens over de verschillende functies van de andere onderscheidt (in het bijzonder door het optreden als kinderschrik tegen het in de spiegel kijken), maar ook door de historische samenhang tussen de gegevens. Van het voorkomen van de duivel als kinderschrik tegen het in de spiegel kijken (waarbij ook een paar gegevens werden betrokken waarvoor zich slechts een indirect verband met de duivel liet leggen) werd bovendien een afzonderlijke kaart getekend, die als schetskaart bij dit commentaar is opgenomen.

7. *joed*: sluit zich wat de verdeling van de gegevens over de verschillende functies betreft bij de tweede groep aan, maar onderscheidt zich daarvan door het bijzondere karakter van die gegevens (vergelijk het hierboven bij groep 2 opgemerkte).

	totaal ²⁾	a ³⁾	b	c	d	e	f	g	h	sp	varia
BULLEBAK ¹⁾	436	369	1	18	53	—	1	4	—	—	15
BOEMAN	414	43	2	157	227	2	6	6	—	—	48
BOEVENT	24	—	—	11	12	—	—	—	—	—	4
BOEKEL/BEUKEL	52	7	—	26	21	—	3	2	—	—	—
BEU	9	2	—	3	3	1	—	—	—	—	—

1) Omdat de bullebak overwegend waterschrik is, is hij op kaart 19 opgenomen.
 2) De totalen zijn niet het totaal van de overige getallen, maar van het aantal tekens. Achter één teken kunnen meer gegevens zitten, als er voor die plaats meerdere medewerkers zijn of als één medewerker meerdere functies van de kinderschrik opgeeft.

3) Verklaring van de letters:
 a = kinderschrik tegen het water
 b = kinderschrik tegen het lopen in het koren
 c = kinderschrik tegen het lopen in het donker
 d = kinderschrik (algemeen)
 e = kinderschrik tegen het lopen in het bos
 f = kinderschrik tegen het alleen ergens heengaan
 g = kinderschrik tegen gevaar (in het algemeen)
 h = kinderschrik tegen het lopen op blote voeten
 sp = kinderschrik tegen het kijken in de spiegel

	totaal	a	b	c	d	e	f	g	h	sp	varia
BOEZEKEREL	35	24	—	9	13	—	—	1	—	—	2
BEUSKEREL	12	6	—	3	3	—	—	—	—	—	5
BOELEKEREL	50	29	1	15	17	1	—	—	—	—	7
BOESJEUDE	79	41	2	13	26	—	—	1	—	—	13
BOESJÖRRE	14	3	—	4	11	1	1	1	—	—	—
BOEZEHAPPERT	30	11	3	2	4	—	—	1	—	—	10
BOEKAROS	21	—	1	10	8	—	1	—	3	—	2
B(R)OELOZE	15	—	—	11	4	—	—	—	—	—	2
BOEDEBEER/-MAN	8	—	—	5	—	—	—	—	—	—	3
BOEMBEER	6	—	—	5	1	—	—	—	—	—	—
TIENTOONENELFRIB	47	3	1	36	5	—	—	—	—	—	5
TIENTOON	31	2	—	17	2	—	1	1	—	—	10
BERNEDIEVEN	156	—	—	136	4	—	—	1	—	—	16
GRAUWKES	32	—	—	17	2	—	—	—	—	—	15
SUKKERAIWIEFKES	34	2	—	20	4	—	—	—	—	—	12
ONGEBOREN ROULF	33	1	2	13	6	—	3	2	—	—	12
UIL	55	—	—	50	1	—	—	—	—	—	5
VLEERMUIS	13	—	—	11	1	—	—	—	—	—	1
DODDEADEN (fr)	5	—	—	4	—	—	—	—	—	—	1
KILEKANEN	4	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—
WÄLHOUNEN	11	2	—	7	—	—	—	—	—	—	2
PLATVOETEN	11	1	—	4	—	—	—	3	—	—	2
GRUWEL	7	—	—	4	2	—	—	—	—	—	—
BEER	7	—	—	2	2	—	—	—	—	—	3
LOEKEBEER/-MAN	7	—	—	4	2	—	—	—	—	—	—
TJATTELJUUT	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
DUUNATTERS	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
DUUNKATTEN	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1
WEERWOLF	111	4	5	48	19	6	5	3	—	—	32
BIETEBAUW	7	—	—	—	5	—	—	—	—	—	1
NAAKTLOPER	7	—	4	3	—	—	—	—	—	—	—
TENENSNIJDER	12	2	3	—	—	—	—	—	3	—	5
HANTSJE PIK	61	3	—	8	11	—	—	—	—	—	38
JOOSJE PIK	19	8	—	—	4	—	—	—	—	—	1
JOOST	14	2	—	1	4	—	—	—	—	—	5
HOOSJE PIK	14	10	—	1	3	—	—	—	—	—	2
HOOSJE/JOOSJE	5	3	—	—	1	—	—	—	—	—	2
JOOD	150	58	4	14	56	2	—	—	—	—	1

**

Het materiaal.

Boeman : A 9 (d); B 56 (d); D 1 (c, d), D 2 (c), D 3 (c), D 5 (d); E 13 (d), E 14 (a, d; de waterboeman heeft lange armen), E 20, 21, 22, 24* (a), E 25 (c), E 27 (a, als ze nieuwsgierig zijn), E 30a (d), E 32a (d), E 37 (d), E 40 (c), E 43 (a, d), E 45 (a, d), E 61 (c), E 63 (a), E 67c (c), E 69 (a), E 71, 72 (a, c), E 74 (a, d), E 75 (c), E 79 (a), E 80, 84, 87 (d), E 88 (d), E 90 (c), E 91 (a, d, verboden terrein), E 95 (d), E 97 (d), E 101 (niet naar school willen gaan of niet willen binnenkomen), E 105 (c), E 106 (c, d), E 106a (c), E 108a (d), E 109 (d), E 111 (d), E 115 (b, c, d, stallen waar ze niet mogen komen), E 117 (a), E 118 (d), E 0118 (c, d), E 119 (c), E 126 (d), E 127 (c, d), E 129, 130 (a, c, d), E 133 (d), E 134 (d), E 135, 136 (d), E 137 (c, d), E 138a (c, d), E 139 (c, d), E 142a (d), E 145, 146* (d), E 147a (a, c, d), E 149 (a), E 150 (d), E 152a (c), E 157 (c, d), E 159, E 162 (a, c, d), E 163, 164 (d), E 167 (c, d), E 176 (c, d), E 180 (d), E 181 (d), E 184 (c, d), E 185 (d), E 186 (d), E 187 (c), E 188 (a, d), E 190, 192 (d, ergens waar ze niet in mogen), E 193* (c, d), E 195 (d), E 195a (c), E 196 (c, d), E 197 (d), E 198 (d), E 199 (d), E 200 (c), E 203 (d), E 204 (d), E 206 (c, d), E 208 (c), E 209 (a, d), E 212 (d), E 225 (a), E 227*, E 230; F 65 (d), F 77 (d), F 89 (a, d), F 90 (d), F 94 (d), F 102a (d), F 105 (d), F 111 (d), F 112a (a, c), F 119a (c, d), F 121 (a, c), F 129b (c), F 133 (d, b.v. op zolder of in de kelder komen), F 138 (a), F 140, 142, 145 (d), F 153 (d), F 165 (d), F 167 (d), F 168 (d), F 170b (c), F 170e (a, d), F 172 (d), F 174, 179, 180 (daar mag je niet in kijken), F 186 (d), F 189 (c, d), F 191, 192a, 203 (d); G 36 (c), G 62a (om ergens bij weg te gaan of af te blijven), G 75 (g, b.v. de kelderingang), G 91d* (g, b.v. de kelderingang), G 139 (d), G 177 (c), G 204 (d, hij stopt je in een donker hok, in de kelder), G 206a (d), G 230 (a), G 230a (d), G 231 (d), G 255, 257 (d), G 258 (d); I 2 (d), I 3 (c), I 4 (c), I 6, 7 (d), I 8 (c), I 9 (c, d), I 9* (c, d), I 10 (c, d), I 11 (c, d), I 12 (c, d), I 13 (d), I 18 (d), I 21 (c, d), I 24 (a, c), I 32 (a, c), I 33 (c, d), I 34 (a), I 36 (a), I 39, 44 (a, d), I 49 (d), I 55 (c), I 61 (d), I 64, 65a (d), I 66 (d), I 73 (c), I 79 (d), I 80 (a), I 81, 82 (d), I 82a (d), I 86 (c), I 91 (c), I 97 (a), I 138a (a), I 139 (c), I 175 (b), I 258 (d); K 3 (c, d), K 5, 8 (c), 8* (c), 13, 14 (c, f), K 18 (c), K 22 (c), K 26 (c, d), K 28 (d), K 39 (c, d), K 40, 42a (c, d), K 47 (d), K 47a (d), K 50 (c), K 51 (c), K 52, 54 (c), K 56 (d), K 59 (c, als ze iets open willen maken), K 63 (c), K 64 (c), K 65, 68 (c), K 69 (c), K 70 (d), K 72 (d), K 73, 74 (a), K 75a (c, in een kast kijken), K 76c (d), K 77a (d), K 83, 84 (d), K 85 (c), K 86 (d), K 87 (c), K 88 (d), K 90 (d), K 92 (c), K 93 (d), K 094 (c), K 96 (c), K 97 (c), K 99 (d), K 100 (d), K 100a (c), K 101a, 101b (c), K 104, 107 (d), K 109 (c), K 111 (d), K 119a (d), K 121 (d), K 122, 123* (c), K 124 (c, d), K 124* (a), K 127 (d), K 128a (c), K 132, 135 (c), K 139, 142 (d), K 147 (d), K 148 (d), K 148b (c), K 150a (d), K 152 (c), K 0153 (d), K 155 (c, d), K 156 (c), K 157 (c, d), K 160 (d), K 161b (d), K 162 (c), K 163, 164a (d), K 170 (a), K 171 (voor de zolder, schor van boerderijen en andere hoogten in gebouwen die langs een trap bereikbaar waren), K 173, 173a (c), K 173b (c), K 174 (c), K 176 (c, d); ook : boebman), K 177c (c, d), K 179 (d), K 184 (c, d), K 187,

188 (c, d), K 188a (d), K 190 (c), K 195 (c), K 197 (d), K 198 (d), K 217 (c, d), K 218 (c), K 218b (c, d), K 218c (c), K 219 (c); L 1 (d), L 8 (c, d), L 14 (d), L 15 (d), L 24 (c, d), L 27 (d; wordt waarschijnlijk als minder onbeschaafd gevoeld als boelekerel; ik geloof dat boelekerel autochtoon is, boeman import uit Arnhem), L 40 (f), L 42, 43 (c), L 44 (d), L 47 (c, d), L 49 (d), L 51 (d), L 52, 53 (c), L 54 (d), L 54b, 56 (c), L 60 (c), L 61 (d), L 66 (d), L 67 (d), L 68 (c, d), L 69 (d), L 72 (d), L 072 (d), L 72a (d), L 73 (d), L 87 (c), L 95a (d), L 99 (d), L 100 (d), L 103, 106 (d), L 110a (d), L 116 (d), L 144 (d), L 145 (c, d), L 147 (c), L 148 (c, d), L 152 (d), L 158 (e), L 159 (d), L 161 (d), L 164 (c, d), L 177 (d), L 178 (c), L 180** (d), L 180a (d), L 184 (c), L 200 (c), L 201 (d), L 202, 204a (c), L 205 (c), L 206 (c), L 208a (d), L 210 (c, d), L 224 (d), L 225a (c), L 226 (d), L 233 (d), L 240 (c, d), L 241 (d), L 243 (d), L 244 (d), L 244b (c, d), L 249 (c), L 250 (c), L 255 (d), L 255a (c, d), L 257 (d), L 259 (c, d, in de kelder), L 260 (d), L 261 (d), L 263 (d), L 264 (kamer of kast waar ze niet in mogen), L 265 (c, d, f), L 265c (komen waar ze niet mogen), L 267 (c, d), L 269 (c, d), L 269a (c), L 270, 271 (d), L 280 (c), L 285 (a, g : put of kelder), L 291 (komen waar ze niet mogen), L 292 (c), L 293 (c), L 294 (d), L 295 (d), L 296 (d), L 297 (a, d, f, g), L 298 (c; boemaan), L 300 (c), L 318a (d), L 324 (d; zit op zolder of in de kelder), L 326 (c, d), L 330 (c), L 378* (c), L 386 (d), L 416 (a, c); M 9 (c); O 31; P 107 (a, d, g), P 188 (a); Q 12, 15 (d), Q 21 (f), Q 94 (d), Q 95 (d; boemaan), Q 97 (c), Q 99* (c), Q 101 (of beuman; woonde in de berg), Q 102 (d), Q 106, 156 (d), Q 193 (c; beumaan), Q 196 (e, g; beumaan), Q 201 (c, f), Q 202 (a; boemaan), Q 203 (d), Q 204a (c), Q 208 (a; beumaan), Q 222 (d).

L 103 : Elemans, Huisseling, 215.

OPMERKINGEN. De medewerkers voor G 91 en G 231* zijn van mening dat boeman in hun plaats alleen gebruikt wordt in gezinnen die van elders komen. Voor Q 113 werd opgegeven : boeseman.

**

Boevent, boebaas. *Boevent* : E 112 (c), E 133 (d), E 140** (c), E 179* (c, d; boevint); I 18 (d), I 25 (c; boevaant), I 73; K 3 (c), K 18 (c, d), K 18a (d; boevint), K 50 (c), K 53 (c; klinkt bozer dan boeman), K 56 (d; boevint), K 59 (c), K 60 (c, d; ook : boevint), K 82a (d), K 91, 93 (d), K 125 (c, d), K 173, 173* (d), K 177c (d); *boebaas* : E 195; K 5.

**

Boekèl, beukèl. *Boekèl* : G 207 (g), G 211; L 106 (a), L 110a (d), L 119 (d; ook : boekerl), L 159b (c, d), L 160 (d), L 185 (a, c), L 209a (d), L 210 (d), L 211 (c; op zolder), L 214 (c), L 215 (c), L 245 (c, d), L 245b (c), L 246 (c, f), L 246b (c), L 247 (a), L 248 (f), L 249 (c), L 250 (d), L 266 (d), L 268 (c), L 269 (a, c, d; boekaerel), L 290 (c), L 291 (c), L 297 (d), L 300 (c, d); *beukèl* : G 78 (a), G 177 (c), G 179 (d), G 207 (c, d, g), G 209 (c), G 210 (c), G 211, 211a (c), G 231, 233, 234, 234a (bøkeerl); L 53 (a, d, f;

bêukâl), L 54 (d; bökâl), L 64b (d), L 95a (d), L 158a (d), L 159 (c), L 165 (c), L 186* (a, d), L 191 (c, d), L 192 (c), L 214 (c), L 215a (c).

OPMERKING. Kleine variaties in de spelling van de medewerkers zijn hierboven verwaarloosd. Dit geldt in hoofdzaak voor de wisselende spelling: *boekel-boekèl*, enz., omdat uit losse opmerkingen blijkt dat toch ook in het eerste geval de klemtoon op de tweede lettergreep ligt; en voor de wisselende spelling *bökel-beukel*, omdat toch niet uit te maken is welke uitspraakvarianten deze spellingen in de incidentele gevallen verbergen.

**

Beu. *Malle beu*: F 21 (a), F 24 (c, d), F 47 (d), F 48 (d), F 51 (c); G 32b (a, e), G 61 (c; of: kwaaië of grote beuh); *biestebeu*: F 86, 87.

F 86, 87: Driem. Bl. 6 (1906), 62.

OPMERKINGEN. Niet op de kaart opgenomen werden: K 358 (pakkebeu, vgl. 't Dagh. i. d. O. 3 (1889), 90) en L 289 (bäö), omdat deze gegevens te geïsoleerd waren en het kaartbeeld op die plaatsen onnodig zouden compliceren.

Vgl. voorts Dijkstra, Fr. Wb., I, 105: "beu, m. St. Niklaas (als boeman) — Gau stil wêze, oars heart de beu jimme, en den nimt er jimme mei. Interj. tegen kinderen: Beu! hark, dêr is er leau 'k al." Tenslotte noemt G. P. Roos voor Roeselare: Pietje Beu (Navorsch 29 (1879), 487).

**

Boezekerel, boestekerel. *Boezekerel*: F 74 (d), F 85 (a, g), F 89 (a, c), F 95 (d), F 96 (a), F 96* (a), F 105* (a), F 119 (c, d); G 4, 50a, 52 (a), G 77 (a), G 77a (a; boeskèèrl), G 78 (c, d; boeskeerl, ook: boezeman), G 78a (a; boeskèrl), G 078a (a, c; boeskerel), G 78* (a), G 81 (a; boeskerel), G 91 (a), G 94 (a, d), G 95 (a, c, d, ook: boezeman), G 95* (c), G 112 (a), G 112* (a), G 113 (a, d), G 115 (c, d), G 118 (a, d), G 141 (d), G 143* (a), G 177a (a, d; boezkêël), G 178 (c; boeskeerl); *boestekerel*: F 52 (c, d; buste kerel), F 70 (a; biestere kerel), F 83 (a; boestere keel, boesterkeerl), F 84 (a, d; man met een ketting, zit in de kelder).

OPMERKINGEN. De spellingvarianten *boeze-boese-boesse* zijn verwaarloosd. Niet opgenomen werden F 172 (boenzekerel) en Q 113 (boeseman), die buiten het gebied liggen.

**

Beuskerl, boze kerel. *Beuskerl*: G 35, 52, 52 (a; beuse kerl), G 52* (a; beuse kerl), G 54 (a; beuze kerel), G 58, 59, 77 (a), G 80 (a, c, d; beuze kerel, buzekeerl); *boze kerel*: F 90 (a, c, d), F 94 (c); G 28 (d), G 79.

G 35, 52: Bergsma, Drents Wb. 76.

**

Boelekerel, bollekerel. *Boelekerel*: F 179 (ook: boeleman), F 199 (a, d), F 200 (a, b, c, d), F 205 (a), F 206 (a, c), F 206a (a, c), F 209 (a, c, d, e); G 278 (a); L 27 (c, d), L 30, 33 (a), L 34 (c, d), L 36 (c, d), L 37 (a),

L 38, 76 (a; boelekjèl), L 78a, 79 (c), L 81 (d; ook: boelejöt), L 82 (d), L 85 (d); M 2 (a), M 3 (a), M 4 (a, of als de kelder open is), M 4a, 4b, 5 (a, c, d), M 40 (a, c, d), M 41 (d), M 43 (a, ook: bullenkerel: c, d), M 44 (bullekeerl), M 46 (a), M 48 (a), M 49 (a, c); *bollekerel*: F 179 (c, d), F 200 (d), F 202 (c), F 205, 205b (om te zorgen dat ze niet uit de woonkamer lopen), F 206 (a); L 27a (a); M 3 (a), M 4a (a), M 4b (a), M 8 (a), M 9 (a, c, d), M 9a (a), M 46 (d), M 48 (a), M 48a (a).

OPMERKING. De spellingvarianten *kerel-keerl-kerl-keal*, e.d., zijn verwaarloosd.

**

Boesjeude: C 23 (d), C 31 (b), C 38a (d; boezejeude), C 40, 45 (d), C 62 (c), C 71 (d), C 74, C 81 (d), C 82 (d), C 83 (d), C 85, 104, 108 (d, g; boeze jeude), C 108a (a), C 110 (d), C 0112, 115, 117 (d), C 118 (a; ook: appe-boesjeude), C 119 (c), C 121 (a, c), C 122 (a), C 123 (a, c), C 125 (d), C 126 (a, c, d; dat dit eigenlijk boze jood betekent is vroeger nooit tot mij doorgedrongen), C 128 (a), C 129 (a), C 132 (a, c; ook: bromjeude), C 142 (a, d), C 144 (d), C 150 (d), C 151 (a), C 151a (a), C 152 (a), C 153 (a, d), C 154a (a), C 155 (c, d), C 156 (a), C 156a (a, d), C 156* (a), C 157 (a, d), C 158 (c), C 159 (a), C 160 (a, d), C 161 (a, d; ook: boezejeude), C 162 (a, wanneer ze b.v. de kelderdeur openden of bij een kast kwamen waar ze niets te maken hadden), C 163 (a; ook: boesmans jeude), C 164 (a, d; ook: boeze jeude), C 165 (d), C 175, 185 (ook: boezejeude), C 186 (a), C 187 (a; ook: bosjeude), C 188 (c), C 0188 (c), C 188a (a), C 189 (a, d; gooit je een ketting om het been en trekt je in het water), C 192 (a), C 193 (a); G 2 (boezejeude), G 12, 12a (a), G 12b (a), G 13 (d), G 15 (a, vuur), G 15* (a), G 30 (boezejeude), G 030 (boezejeude), G 32a (c), G 33a (d), G 36 (a), G 37 (a, b, c), G 37a (a), G 39 (a, c), G 57, 58 (a; ook: beusjeude), G 81a, G 92a (a).

**

Boesjörre: G 139 (e), G 141 (d), G 143 (d), G 143* (a, d, f), G 171 (d), G 174 (c, d), G 174a (c, d), G 174* (a, d, g), G 175 (d: komen waar ze niet mogen), G 176 (d), G 177 (c), G 179 (d), G 200* (a en andere plaatsen waar ze niet mogen komen), G 206 (c, d).

**

Boezehappert: B 31 (a), B 65 (a), B 66, 66 (a; boezehappets), B 93a (a), B 94 (a), B 121 (a); C 38, 41b, 78a, 79b (a; boesappert), C 117, 118 (a; boes-happert), C 119 (d; ook: boesjapperd), C 121 (d; boezappert), C 131 (c; boes-happert), C 148b, 149b (boeshappert), C 152, 153, 155 (a, d; boesappert), C 155 (b; booze geest, die zich in de roggeakkers verbergt en op kleine jongens om ze 't haar af te spinnen), C 157, 0180 (b; boesappel), C 192 (a, g; boes(h)apper(t)), C 193 (c); F 13, 18 (a; happert); G 15* (d; boesjapperd), G 50a, 57 (b; zie: C 155).

B 65: Heitelân 27 (1949), 216; B 66: Van der Molen, Frysk Sêgeboek I, 16; B 93a: Leeuw. Courant van 25 mei 1957; B 94: idem; C 155: Bergsma, Drents Wb., 61; G 57: idem.

OPMERKING. De medewerker voor G 71 deelt mee: "boezehappert noemt men wel iemand die zich wild, onbeheerst of dreigend, schreeuwerig gedraagt".

**

Boekaros, bloedkaros. *Boekaros*: I 144a (c, d; geweldig boeman, komt 's avonds langs de huizen en neemt kinderen mee), I 175 (c; snijdt ze de tenen af en zuigt ze het bloed uit, als ze 's avonds laat op straat zijn, het is een bloed-dorstige geest die 's nachts in een vurige koets rondrijdt; ook: bloe(d)karos, broekaros), I 212 (c, d; een zware kar die over kasseistenen rammelt, rijdt alleen 's avonds als het donkert en 's nachts), I 213 (c; wagen gemend door heks), I 259 (d; koets met zwarte paarden (bokken) bespannen, die de stoute kinderen meeneemt); O 80 (c; rijdt 's avonds, soms hele nachten uit, kinderen die 's avonds op straat lopen, worden in de wagen gestopt en meegenomen; ook: bloedkaros, broekaros); *bloedkaros*: I 166 (f; bloedsjies), I 175 (zie boven), I 213 (c, d, h; de wagen zag zo rood als bloed en pakte stoute, late of berrevoets kinderen op, ze werd getrokken door alven of kabouters), I 213 (d; een huif- of wijtkar), I 255 (h; bloedkoets; zak ze de tenen afsnijden), I 258 (d; ook: bloekarosse; vurige wagen met vurige paarden); K 244 (c; de kinderen worden erin meegenomen, de tenen worden hen afgesneden zodat ze doodbloeden; d; een vreselijk onmens, menseneter, in een bloedrood rijtuig met bloedrode paarden, die schreeuwende of stoute kinderen meesleurt en ze verslindt), K 245 (d); O 69 (c; bloedkoets; hij vangt de kinderen die na zons- ondergang nog buiten zijn, doodt ze met een groot mes en tapt ze bloed af in een grote badkuip, waar de koningin van Engeland zich komt baden), O 80 (zie boven), O 161 (h; de bloedkoets zal komen en zal ze de tenen afsnijden), O 174 (bloedkaloej), O 178a (b, c; bloedkalisj; snijdt de kinderen de kop af, en zuigt ze het bloed uit, hij woont in het koren; hij heeft ook een wagen — anderen zeggen een koets — en rijdt er 's avonds mee rond, hij grijpt de kinderen die alleen op straat lopen, snijdt hen de kop af en maakt met het bloed een bad voor zijn koningin), O 247 (bloedkoets); P 32 (c; man die 's avonds met zijn koets rondrijdt, grijpt de kinderen die nog op straat lopen, snijdt hun grote teen af en zuigt al hun bloed uit).

I 144a: Eigen Volk 3 (1931), 179; I 175: Van Es, Waasch Sagenb., 47; I 213: Volk en Taal 4 (1891-92), 57-58; K 244: De Cock & Teirlinck, Brab. Sagenb. I, 105 en Ons Volksl. 10 (1898), 141; O 69: Pennoen 3 (1880), 171; O 161: idem; O 178a: De Cock & Teirlinck, Brab. Sagenb. I, 105-106; O 247: idem; P 32: idem.

OPMERKING. Ook bij Peeters, Eigen Aard, 181 wordt de bloedkaros genoemd, voor K 189a, maar niet als kinderschrik.

**

Boedebeer, boedeman. *Boedebeer*: L 294, 329, 376 (c), L 377 (c); *boedeman*: L 377 (c), L 381a (tegen het lopen in lessen [= spijbelen]), L 430 (c; budde-man); Q 34 (c; boddeman).

**

Broeloze: I 2 (c; bloedloze), I 8 (c; bloedloze), I 10 (c; bloedloze), I 11 (c; bloedloze), I 18 (c; bloelôze), I 20 (c, d), I 22 (c, d; broerlozen, wat wel een verbastering zal zijn van bloedlozen, d.z. geesten), I 23, 24, 25 (c, d), I 43 (c), I 73 (c, d; bruloizen), I 74 (c; bruuloeazen, kleine wezens), I 75 (bruul-oeôzen; men maakt er de kinderen bang mee en wijt het aan hen dat er 's nachts voorwerpen, die buiten waren blijven liggen, verdwenen zijn; volgens de een zouden het kleine wezens zijn, ongeveer zo groot als kabouters dus, volgens de anderen lelijke, kleine dieren); K 83 (broeluize).

OPMERKINGEN. Een van deze vormen afwijkende vorm vindt men bij Landheer, Overflakkee, 158, n.l. boelôzen. Hij merkt hierbij op: "boemannen, waarmee kinderen bang worden gemaakt". Als de kinderen 's avonds niet in huis willen komen, roept men: "pas op, oor! kom chaow! aores komme de boelôzen." Ook de vorm broelôzen komt voor. Bol (N. R. C. 1929) geeft boelôzen in de zin: "pas op, nied an 't waeter komme, de boelôzen trâkke je derin." Ouderwets".

**

Boembeer, boebeer, bollebeer. *Boembeer*: F 36 (c; poembeer); K 138 (c), K 139 (c), K 164a (c); *boebeer*: K 132 (d); *bollebeer*: K 104 (c).

**

Tientoon en elfrib: E 6a* (c), E 9 (c), E 10 (c), E 12 (c), E 13 (c), E 14 (a), E 16 (c), E 17 (c), E 19 (c), E 20, 21, 22, 23 (c), E 24 (c), E 24a (a, c), E 25 (c), E 26 (c), E 26a (c), E 27 (c), E 29 (c, d), E 30 (c), E 30a (c), E 31 (c), E 31a (d), E 32 (c), E 32a (c), E 33 (b, c), E 35 (a), E 35a (c), E 36 (c), E 37 (c, d), E 38 (c), E 40a (c), E 47 (c), E 47a (c), E 49 (c), E 57 (d), E 58 (als ze ergens niet mochten komen), E 59 (c), E 60, 61 (c), E 62 (c), E 63 (c), E 66, 68a (c), E 73a (d), E 82 (c).

OPMERKING. De varianten: *tientonen-en-elfribben* en *tientoonelfrib* zijn niet afzonderlijk aangegeven.

**

Tientoon: A 6 (c), A 7 (c), A 8 (c), A 10 (c); B 8 (f), B 18 (c), B 19 (c), B 20 (c, d), B 21 (c), B 24 (c), B 26, 45 (c), B 46a (c), B 50; C 22 (tientonen en smakvouten), C 26 (grauwkes en tientonen), C 26a (platvouten en tientonen), C 26b (tientoonjes), C 27 (g; zou in de stro-pakken zitten, wanneer ze in de stro-loods spelen, er afvallen of tussen de pakken kunnen komen), C 28 (grauwkes en tientoonjes), C 30 (tientoonjes), C 68a (pas op, tientoonders komm'n), C 152; E 2 (c, d), E 3a (c; tientoone sammelkes), E 38a (c), E 40 (a, c), E 66 (c), E 74 (a), E 75, 163 (c).

OPMERKING. De varianten *tientonen* en *tientoan(en)* zijn niet afzonderlijk aangegeven.

**

Bern(e)dieven : B 7 (c, d), B 8 (c), B 9 (c), B 10 (c), B 11 * (d), B 12 (c), B 13 (c, g), B 13a (c), B 13c (c), B 13d (c), B 13e (c), B 14a (c), B 014 (c), B 22a, 24 (c), B 25 (c), B 26, 27 (c), B 28 (c), B 29 (c), B 29a, 29b (c), B 30 (c; kinderdieven), B 32 (c), B 33a (c), B 34a (c), B 35 (c; kinderdieven), B 37 (c), B 38 (c; kinderdieven), B 39 (c; kinderdieven), B 41 (c; kinderdieven), B 42 (c; kinderdieven), B 43 (c), B 43 * (c), B 44a (c), B 45 (kinderdieven), B 045 (c), B 46b (c), B 47 (c), B 047a (c), B 48 (ook : kinderdieven), B 48a (c; ook : kinderdieven), B 50 (c), B 51 (c), B 51 *, 52 (kinderdieven, merkwaardig, de Friese vorm zou bernedieven moeten zijn), B 53 (c), B 54 (c), B 55 (c), B 55a (c), B 58 (c), B 58a (c), B 58b (c), B 61a (c), B 62 (c), B 64 (c), B 64a (c), B 64b (c), B 65 (c), B 66 (c), B 66 * (c), B 67 (c), B 69 (c), B 71 (c; kinderdieven), B 77, 78 (c), B 79 (c), B 80 (c), B 82 (c), B 82a (c), B 84 (c), B 84d (c; kinderdieven), B 85 (c), B 85a (c), B 85b (c), B 85 * (c), B 86 (c; kinderdieven), B 87 (c), B 89 (c), B 90 (c), B 92 (c), B 092 (c), B 92a (c), B 092a (c), B 93 (c), B 93a (c), B 95 (c), B 96 (c), B 96a, 98 (c), B 98a (c), B 99 (c, d), B 99a (c), B 106 (c), B 108 (c), B 109 (c; kinderdieven), B 110 (c), B 111 (c; ook : kinderdieven), B 111a (c; kinderdieven), B 111a (c), B 113 (c; ook : kinderdieven), B 113a (c; ook : kinderdieven), B 113b (c), B 114 (c; kinderdieven), B 115a (c), B 117c (c), B 118 (c), B 119, 120 (c; ook : kinderdieven), B 121 (c), B 121b (c), B 122 (c), B 123 (c), B 124 (c), B 124a, 125 (c), B 126 (c), B 127 (c); F 1 (c; ook : kinderdieven), F 2 (c; ook : bonnedieven, bonstellers), F 2a (c), F 2d (c), F 2e (c; joundieven), F 3 (c), F 03 (kinderdieven), F 4 (d), F 5a (c), F 5 *, 6 (c), F 7 (c; een medewerkster merkt hierbij op dat ze uit de galmgaten van de toren kwamen als het roomse belletje ging), F 10 (c), F 11 (c), F 12 (c), F 13 (c), F 13a (c), F 14 (c), F 15 (c), F 18 (c), F 19a (c), F 19b (c), F 019b (c), F 20, 26 (c; kinderdieven), F 27a (c, d), F 29 (c; ook : kinderdieven), F 29a (ook : kinderdieven), F 31 (c), F 32 (ook : kinderdieven), F 33 (c), F 34 (c; kinderdieven), F 34a (c), F 35 (c), F 36a (c), F 36b (c; kinderdieven), F 41, 41a (c).

OPMERKING. Voor E 109 werd opgegeven : *kinderdief*, voor E 140**, L 119, 148 : *dieven*. Omdat deze gegevens buiten het gebied van de bernedieven-kinderdieven lagen, werden ze niet op de kaart opgenomen.

Bern is het Friese woord voor kind, *bon* is daarvan een Hindelopense vorm. *Joun* is het Friese woord voor *avond*.

**

Gra(a)uwkes : C 1 (c), C 22, 23 (c), C 24 * (c), C 25, 26 (om elkaar bang te maken, hoorde men vroeger wel : pas op veur graauwkes en tientonen), C 26a (lutje grauwkes), C 26b, 26c (c, d), C 28, 30, 31 (als de kinderen ergens spelen waar ze niet mogen zijn), C 34 (c), C 38, 62a (c, d; zitten op zolder), C 63 (c), C 63a (c), C 064, C 65 (vraag van een kind : benn' dat nou steerns of benn' dat goaten woar grauwkes uutkroepen?), C 68 (c), C 68a (c; d.z. grijze paarden), C 70a, C 71 (c; zaten vaak onder de heggen), C 71a (c), C 73a, 74, 99 * (c), C 100 (c), C 102 (c), C 0102 (c), C 108a (c), C 112.

OPMERKINGEN. Ter Laan, *Fokl. Wb.* zegt s.v. grauwkes : "de Groninger naam voor zwarte kabouters, die onder heggen en ruigten wonen en 's avonds voor de dag komen en de mensen verschrikken." Uit de gegevens van onze medewerkers bleek hierover verder niets. De spelling "grauwkes" wordt in het overgrote merendeel van de gevallen gebruikt.

Behalve bovenstaande gegevens ontvingen wij ook nog een opgave voor C 81/82/83 (van één medewerker). Aangezien deze plaatsen in tegenstelling tot de andere in oostelijk Groningen liggen werd de betreffende medewerker om nadere inlichtingen gevraagd. Hij reageerde hier niet op. De gegevens zijn toen niet op de kaart opgenomen.

**

Sukkeraiwiefkes : C 1 (c), C 1a * (c, d), C 22, 23 (c), C 26b, 31 (c; ook : cichoreivrouwtjes; één medewerker deelt mee : dat ze 's nachts spookten bij de kolken die ontstaan zijn bij dijkdoorbraken), C 32 (c; sekeraiwiefkes), C 34 (c), C 35 (c), C 36 (c; 't binn' hail olle vieze wiew'n, ze stopp'n kiender ien 'n zak), C 36a, 38, 38a (c; zaten in holle bomen), C 39 (c), C 40, 41 (c), C 41a (c), C 41b (a; suceraiwiefkes), C 42 (c, d; ook : cichoreiwiefkes; ze hadden geen hoofd), C 63, 70a, 71a (c), C 73a, 74, 77 * (c, d), C 78a (c; ook : sukkeraiwiefkes), C 79b (a, d; ook : sokkera(a)iwiefkes; kleine wezens, donker gekleurd, die onder een heg zaten op een boerderij op de plaats van het oude Dijkhuizen; kleine vrouwtjes met zak op de rug en mes in de hand, die hen in de zak stopten of de kop afsneden), C 81 (c), C 82 (c), C 83 (c), C 112, 117 (c), C 121, 122 (sukkeraiwiefkes, ook als waarschuwing voor oudere mensen om 's avonds niet langs een bepaalde weg te gaan).

OPMERKINGEN. Behalve bovenstaande gegevens, worden er sokkeraiwiefkes genoemd voor C 76 (Ter Laan, *Gron. Overl.* 2, 28; Huizenga-Onnekes, *Gron. Volksverh.*, 24), en voor C 106 (Huizenga-Onnekes, *Gron. Volksverh.*, 25) en sukkeraiwiefkes voor C 73a (Huizenga-Onnekes, *Groningerland*, 97). In geen van deze gevallen worden ze echter als kinderschrik vermeld.

**

Ongeboren Roulf : B 41 (was een spookverschijning welke zich manifesteerde op een verlaten boerenhiem te Schalkedam aan de oude dijk tussen Visvliet en Stroobos); C 62 (d), C 62a (c, d; b.v. 's avonds op een donkere zolder), C 70a (b), C 74, 78a, 81 (c, f), C 82 (c, f), C 83 (c, f), C 84 (als kinderen bang zijn door een nauw steegje te gaan, zegt men : Bist bange voor ongeboren Roulf?), C 100 (c), C 112, 0112, 115, 116 (g; zat in de rietvelden om de kinderen daaruit weg te houden), C 118 (d), C 119 (a, g), C 120 (c), C 121 (c), C 123 (c), C 130 (b), C 131 (als men zich bang maakte om niets : hai is baange veur ongeboren Roulf), C 131a (c), C 132 (c), C 152, 154a, 157 (c, d), C 157 * (c, d; ongeboren Lubbert), C 158 (d), C 159, 162 (d; ik zal het aan ongeboren Roulf vertellen), 193 (als iemand overal bang voor is); G 50a (c; ook : ongeboren Job).

**

Uil: I 125 (c; katul); K 76c (c; bed-uil), K 77a (c), K 78 (c), K 094 (c; katuil), K 112b (c), K 115 (c; zullen ze de ogen uitpikken), K 148b (zit in de boomgaard), K 188 (c; nachtuil); L 42 (c; ook: nachtuil), L 87 (c), L 87a (c), L 112 (c; bed-uul), L 154 (c; bed-uil), L 155 (c; beduil), L 158 (c; bed-uul), L 158a (c; beduil), L 159 (c; beduil), L 159b (c; bed-uil), L 160 (d; beduil), L 161 (c; bed-uil), L 162 (bed-uil), L 165 (c; beduil), L 177 (c; avonduil), L 184 (c; beduil), L 185 (c; bed-uil), L 187 (c; bed-uul), L 191 (c; bed-uul), L 192 (c; bed-uul), L 207 (c; nachtuil, pikt ze de ogen uit), L 208a (c; avond-uil), L 210 (c; beduil), L 215 (c; bed-uil), L 215a (c; bed-uul), L 241 (c; nachtuil), L 242 (c; avonduil), L 243 (c; avonduil), L 246b (c; beduil, pikt ou de oege oet), L 247 (c; bed-uul), L 248 (c; beduil), L 249 (c; bed-uil), L 250 (c; vliegt de kinderen in het haar; ook: beduil), L 264 (nachtuil), L 265c (c; beduil), L 266 (c; ook: beduil), L 267 (c; bed-uil), L 269a (c; beduil), L 290 (c; beduil), L 291 (c; beduil), L 296 (c; bed-uil), L 300 (c; aovesuul); O 41 (c; zal u op het hoofd schijten), O 161 (c; zal op uw hoofd kakken), O 162 (zal u beschijten); P 88 (c; zal u op de kop kakken).

O 161: Pennoen 3 (1880), 171.

OPMERKING. Behalve de vogel kan *uil* (en speciaal *beduil*) ook een nachtvlinder aanduiden.

*
**

Vleermuis: E 187 (c; ze kruijen in je haar), E 193* (c); I 167a (c; de floddermuizen zuiullen ijin ou oar vliegen); K 153 (c; vliegen in de haren), K 157 (c), K 286 (d; zullen de kinderen oppakken en meenemen); L 207 (c; krabt ze in het haar), L 250, 260 (c; vlogen in het haar en maakten het hoofd kaal), L 266 (c; plakt in het haar), L 271 (c; vliegen in het haar); O 161 (c; zal in het haar nestelen); P 86 (c; vliegen in het haar en je krijgt ze er niet meer uit).

O 161: Pennoen 3 (1880), 171.

*
**

Doddeaden: B 34b (dodaers, een schuwe watervogel), B 64a (c; dodearen), B 64b (c; dochdeaden), B 66 (c; dochdeaden, komt dunkt me van deadwaen, wat hier vaak gebruikt wordt voor vermoorden), B 66* (c; lod-earen).

OPMERKINGEN. Vgl. Van der Molen, Frysk Sêgeboek I, 124, die onder *oddeaden* opmerkt: "Dit is in begryp det yette yn 'e omgongssprake brûkt wirdt, binammen om bern bang to meitsjen. Doddeaden binne sweefgeasten en hûzje yn 'e krunen fen 'e beammen. Yn skimerjoun wurde hja warber." Dodaers en lod-earen (lob-oor, varken of persoan met grote oren) zijn hiervan vermoedelijk op volksetymologie berustende vervormingen.

*
**

Kilekanen: B 46a (c), B 49 (c; kilekammen), B 50 (c), B 52a (c).

B 50: Leeuwarder Courant van 25 mei 1957.

*
**

Wâlhounen: B 27 (c), B 28, 28a (c), B 29 (c), B 58 (c), B 58a (c), B 58b (c), B 65 (fader der wâlhounen), B 93 (a); F 13b (a), F 29 (c).

OPMERKINGEN. In het Nederlands vertaald betekent wâlhounen: walhonden. Niet opgenomen werden: B 51 (van slechts één mijner leerlingen hoorde ik wâlfisk; haar moeder is evenwel afkomstig uit Leeuwarden), B 54 (wâlhounen waren spookhonden die huïlden en jankten, als dreigement is het niet bekend, de naam werd maar sporadisch gehoord), B 61 (wâlmûs tegen het water. Encycl. Friesl., 406). Vgl. bovendien in het artikel van Y. Poortinga in de Leeuwarder Crt. van 25 mei 1957: "om de bern by it wetter to hâlden: 'Pas op, net to ticht by de kant, oars pakke de wâlmûzen dy!' (Forlykje ek de Trynwâldster wâlhounen. Red. L. C.)" Aan de rand van Trijnwouden liggen: B 58b, B 28a en B 28.

*
**

Platvoeten, smakvoeten. *Platvoeten:* C 26a (platvoeten en tientonen); F 100 (c); G 280 (c); M 7* (a), M 10, 14 (g), M 14* (g); *smakvoeten:* C 22 (tientonen en smakvoeten), C 27 (g; zou op oude zolders huizen, vooral wanneer het niet vertrouwd is er over te lopen vanwege de hoge ouderdom), C 41 (c; smakhakjes), C 74 (c).

OPMERKINGEN. *Smakvoet, smakbak* en *smakpoot* zijn identiek met *platvoet*, vgl. Ter Laan, Nw. Gron. Wb.; speciaal in Groningen werd met deze namen ook wel een spokende gedaante aangeduid, vgl. Teenstra, Volksverh., 89 en Ter Laan, Gron. Overl. 2, 35.

*
**

Gruwel: G 221c (c; griwwel), G 285 (d); M 9a (c), M 10 (als ze al te parmantig zijn, hoewel men er ter geruststelling bijvoegt: den olden gruwel is dood en de jongen het nog gin tande), M 15a (c), M 41 (d), M 48a (c).

G 221c: Heuvel, Oud-Achterh. Boerenl., 2, 37.

OPMERKINGEN. Niet opgenomen werd L 318 (groel), omdat het een geïsoleerd gegeven betrof. Vgl. bovendien het artikel van H. L. Bezoen, *De luie Evert*, in Saxo-Frisia 2 (1940), 39-42. Op p. 41 schrijft hij daar: "Als men 'zich een aap schrikt' wordt te Dingsperlo [M 46] tenminste gezegd: de gruwel zat mij op de nekke, [enz.]." De gruwel komt dus blijkbaar ook voor als plaaggeest.

*
**

Beer: F 84 (c; zwarte beer), F 191 (d; ik breng je op de berg bij de beer); H 114; K 133a (c); L 99 (d), L 263a, 271 (zal het eten komen opeten van een treuzelend kind).

*
**

Loekebeer, Loekeman. *Loekebeer:* K 338 (c), K 339 (c; ook: loekeman, loekedoe); P 27 (d), P 86 (c; *loekeman:* K 339 (zie boven); O 45 (d), O 286 (c).

P 27: Brab. Folk. 18 (1939), 99.

*
**

Tjatteltjuut: B 4 (c; ook: tjatteljued, tsjettelljue).

B 4: Eigen Volk 11 (1939), 256; Van der Molen, Frysk Sêgeboek IV, 493; Haverkamp, Schiermonnikoog, 53-54.

OPMERKING. *Tjattel* enz. betekent *ketel*. De naam wordt in verband gebracht met een paar schipbreukelingen die door de duinen overstoven werden en van wie alleen een koperen ketel werd teruggevonden.

**

Duunatters: B 4 (c, d; ook: kluunotters).

OPMERKINGEN. Over de duunatters vindt men meer bijzonderheden in: Eigen Volk 11 (1939), 255; Van der Molen, Frysk Sêgeboek I, 12-13 en IV, 473-474; Haverkamp, Schiermonnikoog, 53-54; Van der Werff, Schiermonnikoog, 74. Vgl. tenslotte voor een etymologische verklaring van het achtervoegsel *ater/atter* het artikel van J. Naarding in *Us Wurk* 11 (1962), 4-5.

**

Duunkatten: A 1 (ook: borrekatten, grauwkatten), A 1 (c; dúnkatten), A 2 (idem), A 2 (c).

A 1, 2: Knop, Schylgeralân, 320.

**

Weerwolf, beerwolf. *Weerwolf*: E 36 (c), E 91b (c), E 115 (c); F 84 (c; de [zwarte] weerwolf), F 92 (c; een door de lucht vliegend beest), F 191 (a); G 7 (e; huisde in de bossen en op begroeide wallen), G 171 (als boeman); H 69 (c, of als ze huilen); I 45, 113 (d), I 168 (c), I 239, 241; K 26 (c), K 28 (c), K 32* (a; zit in de grienden), K 39 (schrik voor klein en groot), K 40 (c; kruipt op je rug), K 65 (men maakt er kleine kinderen bang mee en vertelt dat zij ze opeten), K 74, 76c (c), K 92 (c), K 99 (c), K 100 (d), K 100a, 102 (d), K 107 (c), K 109 (c), K 111 (d), K 115, 122, 133a (c), K 135 (d), K 144, 148b (als ze op verboden grond liepen), K 153 (d), K 164a (c), K 174 (e), K 217, 218 (b; ook: korenwolf); L 12 (c), L 36, 44 (op verboden terrein komen), L 49 (d), L 50, 51, 52 (c, d), L 54 (c, d), L 60 (c), L 61 (c, f), L 68 (e), L 76 (a, d; dat was een kerel met een haak die in de Linge woonde), L 82 (d), L 87a (c; sprong op de rug), L 88 (g; zat op bepaalde plaatsen waar de kinderen niet langs mochten), L 95a (c, d), L 96a (stroopte en maakte op kleine kinderen jacht), L 102, 112 (c), L 145 (c), L 145a (c), L 147 (c), L 151a (c), L 153 (a, c, f), L 158, 164 (c), L 165 (c), L 177 (c, bij storm), L 244 (c), L 247 (c), L 250 (c), L 260 (b), L 261 (g), L 264 (e), L 265 (c), L 288b, 290 (c), L 291 (b, c), L 292 (e, f), L 294 (c, d), L 297 (d; of: wolf), L 324a (d), L 326 (c, e), L 329, 330 (d), L 381 (c, g), L 381a (f; tegen lopen in diepe wegen of afgelegen, meestal diepe plaatsen), L 421 (c), L 424 (g), L 429, 433 (c), L 434 (c); N 140 (naam bekend als kinderschrik, wordt verward met kolle met de haak, die de kinderen in het

water trekt); O 14, 31 (de weerwolf zit erin); Q 19 (b, c), Q 21 (b, c), Q 32a (c), Q 95 (f), Q 97, 99 (a), Q 99* (c), Q 101 (komt om mensen en kinderen te verschrikken), Q 111 (c), Q 162, 201; *beerwolf*: F 77 (gestalte van een hond); H 69 (d; grote hond of kat), H 100 (d); N 22.

Q 99: Eigen Volk 1 (1929), 105.

OPMERKINGEN. Spellingvarianten zijn verwaarloosd, ook als ze kleine verschillen in de uitspraak weergeven.

Voor K 39 en Q 101 is het niet zeker dat de weerwolf als kinderschrik gebruikt wordt, of alleen als sage-gestalte gekend is; aangezien echter beide gegevens in het gebied liggen waar de weerwolf regelmatig als kinderschrik gebruikt wordt, wordt het kaartbeeld hierdoor niet vertekend. Naar aanleiding van een proefkaart die werd rondgezonden aan de medewerkers ter nadere controle, kwamen een aantal reacties binnen die hier niet mogen ontbreken, ook al zijn ze voor het kaartbeeld van ondergeschikt belang: K 64 (de weerwolf kunt U voor mijn omgeving m.i. beter weglaten), K 93 (weerwolf lijkt mij meer uit de boeken), L 187 (naam bekend, maar niet om de kinderen er mee bang te maken), L 248 (wel in mijn kinderjaren dikwijls horen noemen), L 249 (als ze alleen ergens naar toe moesten 's avonds, was meer voor groten), L 292 (wordt meer gebruikt voor grote mensen). Gedeeltelijk waren deze gegevens in strijd met de mededelingen van andere medewerkers uit dezelfde streek, wier gegevens wel op de kaart zijn opgenomen, omdat de aard van het onderwerp in dit geval tegenstrijdigheden geenszins uitsluit.

Vergelijkt men bovenstaande gegevens met de gegevens over de weerwolf als kinderschrik op kaart 7 (Volksk. atlas v. Ned. en Vla. I, Commentaar p. 45), dan blijkt dat er belangrijke verschillen zijn. Dit komt in de eerste plaats omdat de daar genoemde gegevens betrekking hebben op alle figuren die een weerwolf-achtig karakter hadden, zonder de naam *weerwolf* te dragen. Van de overblijvende gegevens, die wel als *weerwolf* aangeduid zijn in het commentaar bij kaart 5, bleek een aantal bij nader onderzoek niet betrouwbaar te zijn. De betreffende medewerkers verwaarden in die gevallen de weerwolf met een andere figuur en corrigeerden dat later. Het betreft hier: B 98 (de boze (wolf)), B 121 (bêrn-dieven); C 122 (het gegeven bleek afkomstig uit een gedicht, dat weer een vertaling van Goethes Erlkönig was); D 5 (de medewerker herinnerde zich het vaag uit zijn kinderjaren, maar wist zich dat bij nader onderzoek niet meer te herinneren, terwijl bovendien geen van de andere medewerkers van een weerwolf als kinderschrik melding maakte); E 29 (tientoon en elfrib); F 161 (Griephappe); I 20 (broeloozen), I 22 (broeloozen); K 332 (kleudde).

Behalve deze gegevens, waarvan achterhaald kon worden dat ze onjuist waren (of in het geval D 5 zeer waarschijnlijk onjuist), zijn er nog een klein aantal eveneens oudere gegevens, afkomstig van vragenlijst no. 2 (1937), die op latere vragenlijsten niet bevestigd werden, maar die daarom nog niet onjuist hoeven te zijn, n.l.: E 36, 91b; G 7 (dezelfde medewerker herhaalt op lijst 17 (1953) het gegeven, maar vier andere, waarvan drie op lijst 17, hebben er nooit van gehoord), G 171 (dezelfde medewerker wist zich hiervan in 1953 niets meer te herinneren, terwijl de weerwolf in 1937 bij vijf anderen niet bekend was); I 168; K 65, 102; L 36, 102, 164, 288b, 324a; Q 95, 201. Van deze gegevens lijkt G 171 principieel niet te verschillen van D 5; op grond van kaart 5 en van het feit dat D 5 een grote stad is met een sterke immigratie, leek het echter meer verantwoord om G 171 op te nemen dan D 5.

In een naar verhouding gering aantal gevallen was het antwoord op de vraag naar de kinderschrik: *wolf*. Gedeeltelijk vindt men deze gegevens terug op de kaart van de watergeesten onder (*water*)*wolf*, gedeeltelijk zullen ze worden opgenomen op de kaart van de kinderschrik in het korenveld. De resterende gegevens liggen zowel binnen als buiten het gebied waar de weerwolf als kinderschrik optreedt, terwijl ze bovendien over het algemeen genomen functies hebben die afwijken van de gemiddelde functie van de weerwolf. Om deze twee redenen leek het niet verantwoord om ze bij deze groep onder te brengen, al zal er in enkele gevallen wel een zekere correlatie zijn. Daar de groep te verspreid is om apart op de kaart te worden opgenomen, wordt hij hier afzonderlijk vermeld: F 124 (d; de wolf uut 't bos); K 3 (d), K 66 (d), K 111, 188 (c); L 158, 159, 207 (daar maken

de kinderen elkaar bang mee), L 208a (ergens naar toe waar men ze weg wil houden), L 240 (f), L 271 (als ze hun eten niet willen eten, zal de wolf het weghalen), L 296 (d).

**

Bietebauw: H 24 (d; woont in de schouw van het ovenkot), H 38 (d); I 69a (tegen messen en scharen; bietebout), I 185 (d), I 233 (d), I 241; N 33 (d).

H 24: Ovl. Zanten 14 (1939), 48-49; I 241: Gents Wb. I, 177.

OPMERKINGEN. De bietebauw komt reeds in de 17e eeuw als kinderschrik voor, vgl. Plantijn en voorts WNT, II², 2559-2560. Van de overige literatuur noemen wij alleen het artikel van J. Cuvellier in de Versl. Med. Kon. Vla. Acad. (1912), 159-162, waarin men een mededeling vindt over een struikrover met deze naam in het begin van de 16e eeuw.

**

Naaktloper: B 18 (b), B 19 (b), B 20 (b), B 21 (b), B 46a (c), B 46b (c), B 58a (c).

OPMERKINGEN. Bij de eerste enquête (lijst 20) kwam alleen antwoord binnen voor B 18, 19, 20 en 21. Daarna werd een proefkaart rondgezonden naar alle medewerkers en naar een groot aantal plaatsen in Friesland waarvoor nog geen medewerker was. Van deze laatste nieuwe medewerkers kwamen meer gegevens over de naaktloper binnen, n.l. voor: B 46a, B 46b, B 58a, B 64a, B 84d, B 88, B 96a, B 124a; F 5, F 73a (alleen voor B 64a was er ook bij het uitzenden van vragenlijst 20 een medewerker). Omdat het niet uitgesloten was, dat de proefkaart hen dit antwoord gesuggereerd had (wat juist in dit geval aannemelijk is) werd hen nog eens opnieuw gevraagd: "Was het zo, dat men de kinderen daarmee bang maakte, zonder dat daarvoor een werkelijke reden was? Of maakte men ze daarmee alleen bang als het praatje ging dat er een echte naaktloper gezien was?" Alleen de medewerkers voor B 46a, B 46b en B 58a antwoordden hierop positief dat de naaktloper in hun plaats als kinderschrik gebruikt werd. De overige gegevens werden om die reden niet op de kaart opgenomen.

Voor de naaktloper in Het Bildt vergelijkte men voorts Beaken 19 (1957), 43-44. Tenslotte vindt men nog twee naaktlopers, maar niet als kinderschrik, in Van der Molen, Frysk Sêgeboek I, 104-105.

Buiten dit Friese gebied werd voor I 214 opgegeven: "de blick (d.i. een naakt wezen)" en voor I 264 "de padderden (d.i. de naakte), die het bloed van de kinderen zouden opzuigen" (vgl. ook Sinnighe, Zeeuw. Sagenb., 44), en voor L 318: "naakse mensen (b)". Omdat het hier geïsoleerde gegevens betrof, werden ze niet op de kaart opgenomen.

**

Tenensnijder: I 116b (b, h; teënensnaier), I 139 (tie:nesnājer, sneed de tenen van de kinderen die uit bed liepen af), I 160 (b), I 166 (h), I 169 (h; een grote zwarte rups), I 213 (de tenenkapper, een vent met een spade die naar de tenen kapt), I 258 (tenenkapper, een lange vent met een groot mes); K 279 (b; tenennijper, snijdt of trapt de kinderen de tenen af), K 286 (a; tenennijper), K 297 (a; tenennijper, een zwarte gestalte zonder kop of benen, driehoekig van vorm), K 338 (tenennijper), K 339 (tenennijper, zit in de kelder).

I 116b: Sinnighe, Zeeuw. Sagenb., 44; K 279: Ons Volksleven 4 (1892), 157-158 [het gegeven in het Folk. Wb. van Ter Laan (p. 37 s. v. bloedpater) is klaarblijkelijk hieraan ontleend].

Zie voorts ook: Cornelissen & Vervliet, Antw. Idiot.: "teensnijders-Spookwezens die in de verbeelding der kinderen bestaan. Zij lokken de kinderen in 't koren en snijden hun de tenen af. Z. ook bloedpater, korenpater, teenepater." (p. 1226) en Frère, Limb. Volkskunde, p. 38, die als korenschrik voor Tessenderloo [K 353] eveneens de tenensnijder opgeeft.

Vgl. tenslotte: Wolf, Niederl. Sagen, pp. 522-523 (no. 435), waarin sprake is van een heer die de kinderen in het koren lokt en de grote tenen afsnijdt; Volkskunde 20 (1909), 219-221 waarin De Cock een aantal plantennamen behandelt die met ditzelfde motief verband houden; de gegevens over de boekaros (zie boven) en in het algemeen het commentaar bij kaart 20.

**

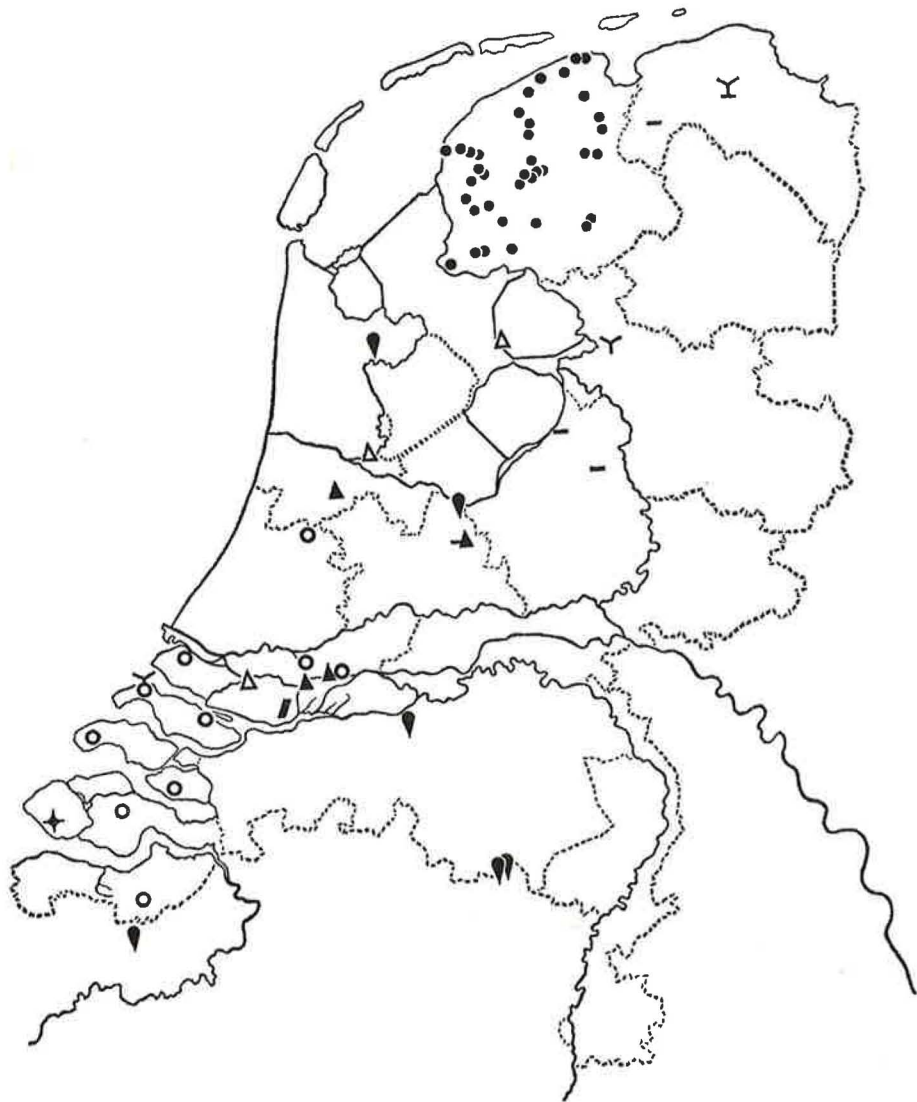
Hantsje Pik: B 8 (c, sp), B 11* (sp), B 13, 14a (sp), B 014a (sp), B 22a (sp), B 24 (sp), B 30 (d; zat verscholen in allerlei hoekjes, is niet uitsluitend als dreigement bedoeld, maar ook om de kinderen voor de mal te houden, b.v. even aan het oor trekken: "wie doet dat?" "Hantsje Pik" "waar zit die dan?" "Daar in dat hoekje." Het kind draait het hoofd in die richting en krijgt dan een tikje aan de andere kant van het hoofd), B 32 (sp), B 43 (c), B 43* (c; vooral bij arbeiders uit de Wouden), B 44a (sp), B 45 (sp), B 47, 047a (c), B 48a (sp; een andere medewerker deelt mee: deze naam betrok ik op de koster van de Ned. Herv. kerk die Haantje of misschien Hantsje heette), B 54 (sp), B 55 (sp), B 56 (sp), B 64a (sp), B 66* (sp), B 80 (d), B 81 (sp), B 82 (a), B 83a (sp), B 84 (sp), B 84d (sp), B 85a (d), B 85b (sp), B 87 (c), B 90 (d), B 92 (sp), B 092 (sp), B 92a (d, sp), B 94 (sp), B 97 (sp), B 99a (sp), B 108 (c, sp), B 111b (sp), B 113 (sp), B 113a, 113b (d), B 118 (sp), B 123 (c); F 2 (a), F 2a (c), F 2d (sp), F 03 (d), F 4 (d), F 5a (als we als kinderen onder elkaar ruzie hadden), F 7 (sp), F 19b (sp), F 019b (sp), F 26 (a), F 27a (d, sp), F 29 (d), F 31 (sp, en als ze liegen), F 32 (d, en als ze liegen), F 33 (sp), F 34a, 39a (sp).

OPMERKINGEN. De medewerker voor B 13e/14/14a tekende aan: "op de (proef)kaart komt voor Hantsje Pik, dit is volgens mij niet juist, daar het hier een boek betreft" — vermoedelijk is hiermee het boek van Waling Dykstra bedoeld: *De Friske Thil Ulespegel of de wonderlike libbensskiednis fen Hantsje Pik*. Oarde Printinge. Frjentsjer 1879. [eerste druk 1860]; — de medewerker voor F 35: "wordt heel soms gebruikt, maar door mij altijd opgevat als verband houdende met een oude ingezetene die deze naam als roepnaam droeg, als dreiging volgens mij niet of bijna niet gebruikt".

Hantsje Pik is in Friesland een van de namen die aan de duivel worden gegeven. Volgens Kruizinga, Levende folklore, p. 62 is het ook de naam die in Grouw aan de knecht van St. Pieter wordt gegeven, die zoals bekend daar dezelfde rol speelt als St. Nicolaas in de rest van ons land.

**

Joosje (Pik), Hoosje (Pik). Joost: E 142a (sp; Joostje); F 170b (a; Joosje de benentrekker); I 9 (sp; ook: Josie), I 12 (c; Jozie), I 18 (joësie), I 25 (d; oom Joost), I 51 (a; oom Joos), I 69 (zit in de kelder; oom Joos), I 69a (sp; Joosje), I 99 (d; Joësie mie s'n pêrepôot), I 140 (sp; Joosje); K 39 (d; ook: Joosje), K 53 (sp; Joosje), K 109 (d; Joost de wilgen); Joosje Pik: I 67 (a), I 69a (a; -Pek), I 82, 82a, I 85 (d), I 88 (a), I 113 (a); K 47 (d), K 73 (- Pek), K 92 (d; - Pek), K 97 (sp; - Pek), K 123 (a; - Pek), K 123*

Als je in de spiegel kijkt, krijg je een klap van :

- Hantsje Pik
- Joost (Joosje, Hoosje, Oosje)
- ▼ de duivel
- ▲ de zwarte hand
- △ de ijzeren hand
- | uilenspiegel
- ★ een jood
- Y (dan krijg je een klap)
- (dan blijft je gezicht zo staan)

(a; ook : - Pek), K 124* (- Pek), K 152 (a; - Pek), K 152a (a; - Pek), K 0153 (d; - Pek), K 157 (als ze niet gewassen wilden worden; - Pek), K 176 (als ze logen; Joske Pek; ook de worm in de vruchten noemt men zo); *Hoosje* : I 20 (a, sp), I 25 (a), I 44 (d, sp), I 49 (a); K 122 (Hoosje); *Hoosje Pik* : I 32 (a; oosje pik), I 33 (a, sp; oosje pik), I 52 (d; oosjepik), I 53 (a; oosje-pik), I 55 (a; oosje pik), I 56 (a; oosje pik), I 67 (a; oosje pik), I 73 (a, sp; oosje pik), I 74 (te dicht bij het vuur; oosje pik), I 75 (a; oosje pik), I 76 (a; oosjepik), I 97 (a; Oosje Pik); K 176 (d; Oosje Pek), K 188 (c, d; Haoske Pek).

OPMERKINGEN. Een medewerker voor K 69 schrijft hierbij : "Wilt U nog eens nagaan of Hoosje Pek werkelijk wel in onze omgeving wordt gebruikt, zoals op het kaartje is aangegeven?"; een medewerker voor K 97 : "Hoosje of Joosje Pek kan niet." Evenals Hantsje Pik zijn bovenstaande namen alle duivelnamen.

**

Opmerkelijk is in de beide laatste groepen (Hantsje Pik en Joosje (Pik), enz.) het optreden van de duivel als kinderschrik tegen het kijken in de spiegel, een functie die men bij alle vorige kinderschrikken niet aantreft. Brengt men deze gegevens in kaart, aangevuld met de andere gegevens waarin van dezelfde functie sprake is maar die niet op kaart 18 werden opgenomen, dan blijkt dat de meeste gegevens zich concentreren in het noordwesten en zuidwesten van Nederland. Hierbij dient men zich echter wel bewust te blijven dat naar een kinderschrik tegen het kijken in de spiegel niet uitdrukkelijk gevraagd is, zodat deze gegevens een min of meer toevallig bijproduct zijn. Maar ook als men deze opvallende verspreiding zou toeschrijven aan het feit dat juist in het noordwesten en zuidwesten de duivel al kinderschrik optreedt, waardoor het verbod in de spiegel te kijken zich bij de medewerkers meer heeft opgedrongen dan in de streken waar de kinderschrik niet aan de spiegel gekoppeld is maar men een meer algemene waarschuwing gebruikt, dan nog blijft dit feit op zichzelf opvallend. Wellicht zal men de verklaring moeten zoeken in de religieuze verschillen in ons land, al is het de vraag of een dergelijke verklaring geen schijn-verklaring is, doordat een parallel lopend verschijnsel wordt aangezien voor een oorzaak.

Voor het volksgeloof in verband met de spiegel raadplege men het H.D.A. IX, Nachtr. 547-577, in het bijzonder 565-569. Voor Nederland vergelijkte men in dit geval de passage in het *Evangelien vanden spinvocke* : "Die hem tsnachts spiegelt in eene spiegel voerwaer hi siet den duvel ende hi wordes te leeliker." Een sage waarin men dit motief terugvindt, staat bij Sinninghe, Zeeuw. sagenb., 166-167. Dykstra, Fr. Volksl. II, 236 vermeldt dat het kijken in de spiegel voor schootkinderen levensgevaarlijk is en op p. 238 dat men een oorveeg krijgt als men zichzelf voor de spiegel bewondert. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van een volksgeloof dat meer, en meer genuanceerde facetten heeft, ook in Nederland (men denke slechts aan de spiegel der waarzegsters, aan de zwarte spiegel, enz.), die echter buiten het bestek van dit commentaar vallen.

Op het tekstkaartje vindt men volgende gegevens :

Hantsje Pik : B 8, 11*, 14a, 014a, 22a, 24, 32, 44a, 45, 48a, 54, 55, 56, 64a, 66*, 81, 83a, 84, 84d, 85b, 92, 092, 92a, 94, 97, 99a, 108, 111b, 113, 118; F 2d, 7, 19b, 019b, 27a, 31, 33, 39a.

Joost : E 142a; I 9, 69a, 140; K 53; *Joosje Pek* : K 97; *Hoosje* : I 20, 44; *Oosje Pik* : I 33, 73.

de duivel : E 32; F 121; I 58, 169; K 142; L 281, 281*.

de zwarte hand : E 118; F 165; K 94, 96.

de ijzeren hand : E 108a; F 77; K 83.

uilenspiegel : K 124.

een jood : I 80.

(dan krijg je een klap) : C 70a; F 83; I 20.

(dan blijft je gezicht zo staan) : B 71*; C 70a; F 99, 129b, 165.

**

Jood, jeude: B 41 (c); C 1a* (d), C 22 (kwoj jeud), C 24* (c, g; kwoaje jeud), C 26b (ol jeud), C 26c (c), C 31 (c, d; ook: ol jeud; zit op zolder, zal je in de zak stoppen), C 35 (d), C 36a, 38 (d), C 41b, 63 (d), C 63a (d), C 68 (d; ook: kwoaj jeud), C 68a (d; kwaoje jeud), C 70a (d), C 71 (d), C 71a (d), C 72 (d; kwao-jeud), C 73a (c; swade jeude), C 74, C 81 (d), C 82 (c, d), C 83 (d), C 85 (a), C 88 (a), C 99* (d), C 100 (c, d), C 104a (d), C 105 (d), C 108a (d), C 110 (d), C 112, 0112 (a; woaterjeude), C 0112, 115 (a), C 116 (a, c), C 117, 118 (a), C 121 (a; ol jeude), C 122, 123 (a), C 129 (a), C 130 (a), C 131 (a), C 131a (a), C 132 (a, d), C 133 (a), C 144 (d), C 145 (d; oude jood, komt je halen en neemt je mee in zijn kiep [d.i. zijn vleesmand] op de rug), C 148b, 149 (maljeude), C 149b (maal jeude), C 150 (a), C 151 (a), C 151a (a), C 152 (a), C 154 (a), C 154* ((olde) jeude), C 155 (wanneer men ergens aan wil komen en dit is verboden), C 156a (a; bij de jeude in een donker hok stoppen), C 157, 157* (a), C 159 (a), C 159* (boze jood, niet speciaal tegen water), C 161 (d; minder sterk als boesjeude), C 162 (a, d), C 163a (a), C 164 (a), C 165 (a), C 175, 177a (a, d; ik stop je bij de jeude in de aardappelkelder), C 180 (idem), C 0180 (a; jood), C 180a (maâl jeude), C 182 (d; maal jeude), C 183 (a), C 184 (a; jood), C 185 (d; maal jeude, ôle jeude, zal je in de zak stoppen), C 188a (a, b, c), C 189 (ook: ol jeude), C 191 (a), C 192 (a), C 193 (a); E 101 (voddenjood), E 227 (oude jood, wanneer moeder de kinderen roept en ze willen niet komen); F 46 (de jood stopt je in de zak), F 51 (a; ook: malle jeude), F 87a (d), F 94 (d; boze jeude), F 97 (d), F 191 (ouwe jood), F 192a (ouwe jood); G 5 (d), G 7 (d, e; ook: mal-jeude), G 9 (wanneer ze ergens in willen waar ze niet in mogen; maal jeude), G 11, 012 (a; malle of boze jeude), G 12a (a), G 12b (a), G 14 (a), G 15 (d), G 15* (a), G 28 (a, d; ook: malle jeude), G 28* (d; malle jeude), G 29 (a), G 30 (d), G 030, 32 (e), G 32a (a), G 33 (d), G 35 (a), G 35a (a), G 36 (a, d), G 37 (a, b, c), G 39 (a), G 50a (d), G 052 (b, c, d), G 54 (a), G 56 (a), G 58 (a; ook: boos jeude), G 59 (a; ook: beuzejeude), G 75 (d; olde jeude), G 77a (a), G 78 (c, d; oale jeude), G 80 (d), G 81 (d), G 81a (a), G 89 (d; neemt je mee in de zak), G 112 (c, d; bôj jeude), G 138a (c; olle jurre), G 143 (d; aole jörr), G 200 (d; bosjeude), G 201 (d; bosjeude); K 40 (a; oude jood), K 142 (d; ouwe jood), K 161 (bullenjood), K 161a (bullenjood), K 176 (d; bullenjood), K 183 (d; toddejood); L 6 (a; aauwe jood), L 11 (a; ouwe jood), L 12 (als ze duimzuigen; ouwe jood), L 24 (d; boeme-jood), L 53 (c; bouwjood), L 61 (a; ouwe jood), L 81 (d; boelejöt), L 191 (d), L 209a (a; jut met de haak), L 330 (b; korenjood).

C 149: Bergsma, Drents Wb., 76.

OPMERKINGEN. Vgl.: I 80 (d, sp.; Pinto, de vuule jood) en K 132 (Flipke de jood, d; een lilliput in wit slagerspak).
Vergelijk bovendien de groepen *boesjeude* en *boesjörre* (zie boven), waarin het element *jood* als secundair is behandeld omdat het in veel gevallen niet als zodanig herkend wordt. Overigens vallen deze groepen op de kaart vrijwel met de onderhavige samen. Deze verspreiding is opmerkelijk. Vergelijkt men haar met de *Graphische voorstelling van de percentsgewijze verhouding der Israëlieten (Nederlandsche en Portugeesche) tot de totale bevolking in iedere gemeente van Nederland op 31 december 1909* in het *Aanhangsel bij het 3e deel van de Uitkomsten der negende tienjaarlijksche volkstelling in het Koninkrijk*

der Nederlanden, gehouden op 31 december 1909 [enz.] ('s-Gravenhage 1911), dan vallen bij een nadere beschouwing grote overeenkomsten tussen beide kaarten op. Met enige voorzichtigheid mag men hieruit concluderen dat aan de verspreiding van de *jood* als kinderschrik een sociologische verklaring ten grondslag ligt, die nog versterkt kan zijn doordat juist in het oosten van het land de joden vaak veekopers waren.

**

Overige gegevens.

Van de binnengekomen gegevens werden alleen de bovenstaande op de kaart opgenomen. De overige vindt men hieronder vermeld (voorzover ze althans geen plaats hebben gevonden op de kaarten 19 en 20). De reden dat ze niet werden opgenomen, was niet in alle gevallen dezelfde. Soms geschiedde het om de kaart overzichtelijk te houden, soms waren ze zo algemeen dat het niet verantwoord leek om de kaart ermee te overbelasten, soms waren de groepen te klein of betrof het alleen unica. In enkele gevallen, wanneer dit gewent was, is de reden afzonderlijk opgegeven.

**

Boezebelder: C 159 (a), C 161 (pas op aans komt de -), C 162 (a; bij kast of kelder), C 164/165 (a; beuze belder).

OPMERKINGEN. Vgl. Ter Laan, Nw. Gron. Wb. 2: "Boezebelder (Westerwolde) 1° spokende geest, die de mensen plaagt en in de slaap betovert; 2° boeman. Dit ook in het Oostfries". Voorts Bergsma, Drents Wb.: "boesbeller — onverschillige jongen, dolleman"; Ten Doornkaat Koolman, Wörterb. der ostfries. Sprache I, 260 s.v. *büs-beller* en Pessler, Volkstumsatlas Niedersachsen III, kaart 15.

**

Osschaard: I 125 (c), I 139 (c), I 168 (c; springt op de rug), I 213 (c; Hosgaert; sprong op de rug en moest gedragen worden).

OPMERKING. De gegevens over de osschaard werden niet opgenomen, aangezien het hier in hoofdzaak kinderschrikken tegen het water betrof. Behalve naar de kaart van de watergeesten (kaart 19) kan bovendien nog verwezen worden naar de kaarten 5, 6 en 7 en wel speciaal naar de bijlage bij het commentaar daarop.

**

Kludde: K 331, 332 (kleudde met zijn achten), K 338 (klodde), K 339 (kledde); O 45 (d; kledden), O 144 (kledde), O 161 (c), O 274 (kledde), O 286 (kledde); P 32 (c; mee zijn keding en grote glaasogen), P 95 (klodde).

O 161: Pennoen 3 (1880), 171; P 32: De Cock & Teirlinck, Brab. Sagenb. I, 87.

OPMERKING. De gegevens over de kludde werden om dezelfde reden als die voor de osschaard niet opgenomen (van de 26 keer dat de kludde als kinderschrik vermeld wordt, geschiedt dit 15 keer tegen het water, 2 keer tegen het donker en slechts één keer tegen ondeugendheid; de overige gegevens werden niet nader gespecificeerd).

**

Duvel: C 30, 108 (d, g), C 188 (d), C 0188 (d); E 13 (d), E 32 (sp), E 184; F 77 (d), F 121 (sp); G 79; H 36 (d; duivel); I 58 (sp), I 79 (duivel trekt je onder de tram of in het water), I 169 (sp), I 240 (d; lange horens, lange staart en vuurspuwende muil); K 3 (d), K 50 (c), K 141 (d), K 142 (a, sp), K 173 * (d), K 188 (d); L 7 (monster ook wel hond), L 54, 99, 100 (d), L 202 (d), L 204a (c), L 260 (d), L 266 (d), L 267 (d), L 281 (a, sp), L 281 * (a, sp), L 285 (d), L 329 (d), L 330 (d), L 429 (d); M 41; N 33 (d; de duivel, een zwarte gedaante); P 88 (d; "er zit een duiveltje op uw schouder"); Q 1 (duivel), Q 103 (als ze niet willen bidden of als ze vloeken).

**

Haantje Pik: E 138a (c), E 139 (c, verboden plaats), E 140 * (c), E 157 (schuldwoord voor snoeplustige, dieftachtige kinderen), E 159, 203 (als een kind erg bijdehand is), E 206 (idem).

**

Heintje Pek: K 109, 148 (dicht bij de open schouw), K 177 (c), K 185 (d); L 100 (c).

**

Tenslotte volgen in dit verband nog een aantal synoniemen voor *duivel*, die niet werden opgenomen omdat van deze namen in alle gevallen niet meer dan vier gegevens binnenkwamen: B 60 (koarthakke), B 98a (de kweade); E 30 (handjemaat); H 110 (Pietje Pek, tegen 's avonds laat buiten lopen); I 241 (Pietje Pek tegen allerlei gevaarlijke dingen); K 150 (Pietje Roet), K 164 (Pietje Roet, tegen te laat spelen op straat of het spelen in de bossen), K 174 (haaske pek, als ze aan allerlei ongedierte kwamen, het is een soort vergiftige rups), K 339 (het klein zwert pekmanneken, zal uit de schouw komen en met u door de schouw wegvliegen); L 96 (pieremanneke = de duivel), L 153 (Zwarte Hannes, tegen alleen op straat lopen, aan de slootkant zitten, lachen en spelen op bed), L 164 (Pek Hen, e.d.), L 191 (Henneke Pek tegen ondeugend zijn), L 243 (bosduivelke); M 14/14 * (Zwätman = de duivel); N 38 (Pietje Pek, tegen ongehoorzaamheid e.d.).

**

Geen synoniemen, maar zeer verwant zijn: Zwarte Hand: E 118 (sp); F 165 (sp); K 94 (sp), K 96 (sp). IJzeren hand: E 30a (d), E 108a (sp); F 77 (sp); K 73, 83 (sp). IJzeren vent: E 176 (d); ijzeren manneke: K 133. Uilenspiegel: K 124 (sp). En de gevallen waarin *de zwarte man* als kinderschrik gebruikt wordt, die men verderop in dit commentaar vindt.

**

Heks: C 30 (ol teuverheks); E 40 (c; kollen), E 92 (c; kolletjes); F 22a (c); G 5 (e), G 78 (c, d; oale heks); K 198 (e), K 338 (heksen en spoken); L 191 (g; spoken en heksen), L 201 (f), L 294 (mi-eek); M 14/14 * (c, d; hekse op bessem); Q 103 (d; de ouw heks), Q 111 (d).

**

Zigeuner, landloper, prins, bedelaar, voddeman enz.: *Zigeuner*: C 77 * (d), C 129 (f); E 66 (kiekast, d.i. kermiswagen); I 160 (c; bohemers), I 162 (c), I 240 (d; bohemer, zal u in zijn blazen steken); K 87 (de fanten, d.z. mensen in woonwagens); L 324, 326, 330 (d); P 188 (a, c; bohemers); Q 21; *landloper*: L 210 (ook: Drabbels); Q 21; *prins*: K 278 (d; een venter in speciale, ongewone klederdracht, die een onverstaanbare taal spreekt; voor '14-18 was het woord algemeen in gebruik voor leurders uit het Ruhrgebied met zeisen, pikken e.d.), K 351 (zit 's avonds in velden en bossen); *bedelaar*: L 324; N 43 (met pak op de rug); *voddeman*: E 92 (d; voddoo), E 184 (voddeboer), E 189; I 58 (voddeveint), I 139 (d; voddemadammeken, de voddemannen komen meest van Clinge en kondigen hun komst aan met een langgerekt: "Voddé madammeké"); K 60 (d; lorreboer), K 142 (d; toddenboer), K 332 (voddevent); L 67 (lompenboer of voddenboer), L 329 (d; foddelekremmer), L 386 (voddenkoopman); O 45; P 42a (c), P 199; *schooier*: F 186 (rooie schooier); K 142; L 281/281 *; Q 97.

OPMERKING. Bovendien vindt men onder de unica een aantal met name genoemde voddemannen enz.

**

Kerel enz.: *Kerel*: G 207 (d); F 60, 100a; *rare kerel*: B 12 (rare man), B 14a, 98 (zat in het Lieske-boskje van de Munnikegruppel weg tussen Rottevalle en Witveen of in het Dorhouts boskje, achter Vreëwijk), B 117 (c; de rare man), B 122; F 86; *malle kerel*: C 144a (c); F 43 (c, d, g), F 46, 59 (c), F 59c; G 32 (e), G 052 (c); *boze man*: E 121, 126, 194 (c, e); F 2e (c), F 175; K 23, 47 (d); L 54 (d); *kwaai kerel*: C 26a (ook: kerel met ket); E 30a (als je op kousen buiten loopt); K 184 (de kooie meens), K 187 (kaoje mins), K 237 (d; de kwaai man geeft van de stok); L 99 (d; kaoj menneke); *slecht mens*: L 375 (f); Q 21 (in veld of bos); *vreemde kerel*: F 110 (d); *lelijke kerel*: F 124 (d), F 170e (d); G 231 * (c; snijdt ze de oren af); I 64 (lelijke vent); K 142 (lillijke meens); L 5 (lileke kerel), L 148 ('n lulluke mins), L 200 (een lilek menneke), L 319 (lelijke man of oude vrouw in lompen met grote pakken beladen); *de zwarte man*: B 46b (d), B 47 (in een ander kamer brengen, waar de zwarte man dan eigenlijk de zwarte kachel is); I 123 (c; de zwarte vent); O 148 (d); Q 222 (c, d; ook: dor zwatse); *donkere vent*: H 110 (c; donkerman); I 58 (c; doenkere pik), I 104 (d), I 125 (c), I 128 (c; donkere man), I 129 (c), I 134 (c); K 217 (c; dèn donkerman); L 264 (d), L 280 (c; den donkere); *de grote man*: Q 95.

**

Vader enz.: *Vader*: B 16; C 31; F 20 (heit); *dokter*: C 30; F 52; I 29a, 39; L 119; *meester*: C 30, 31; F 20, 102a, 144a; L 324; *pastoor*: K 142, L 64a; *Onze Lieve Heer*: E 140 **; L 7; N 38 (d; ons Heer); *Jezuken*: I 201; Q 97 (d, of liegen); *je engelbewaarder*: L 326 (ziet het en schrijft het in het zwarte boek); *Sint Maarten*: H 38.

**

Hond: B 14a (lulke houn), B 48 (grauwe hoûn); C 71 (c; stommelstaart, dikke zwaarde hond met glende ogen); E 140 ** (c); F 33 (e; hond met sleutels en aardappelloof); F 170b (c; tienurenhond); G 27 (c; gauw slapen, anders haal ik de honden in huis), G 77 (dikke hond), G 118 (c; grote hunde), G 231 * (c; grote hond), G 234 (b; weelde of roazende hond); K 142 (c; hond met de ketting), K 186 (als er sneeuw ligt en het vriest; vries hond); L 148 (f; als ze met vuur spelen; grote hond), L 149 (d; de woe woe = hond), L 265 (kwade hond), L 295 (grote hond); N 41 (als ze de kelder ingaan; grote hond).

**

Kat: E 92 (de grolle kat); F 100 (de zwarte koater), F 114 (zwarte kat op het karnemelkshekke, dat toegang verschaft tot de uiterwaarden); G 29 (c; oavenkater), G 93/113 (c; kinderkat); I 81 (meerkatte); L 264 (rebelkat en lolkater); M 14/14 * (c, d; kat met groene ogen); O 114 (c; merrekotte).

**

Geit: F 112 (c; witte geite); K 128 (c; witte geit), K 133c (c; vliegende geit); L 201 (c, in bed plassen; blauwgeit), L 294 (c; kermenetsgeit); O 156 (de glazen geitjes).

**

Politie, veldwachter enz.: B 16, 49, 90, 108; C 30, 31, 70a, 121, 142, 144, 152; E 47a; F 2e, 20, 42a, 43a, 43b, 52, 57, 59, 59a, 60, 102, 104, 153, 171, 171a *, 174, 187, 193, 209; G 9, 27, 52, 77, 90a, 113, 170 (masjese), 204, 208, 255; H 116; I 16, 22a, 29a, 48, 49 (pro of sompetten = politie); 64, 65a, 76 (ik zal Witte roepen, d.i. onze politieagent), 86, 97; K 3, 5, 31, 142, 169, 176, 183, 183b, 184, 187; L 8, 64a, 119, 147 (als ze door het koren lopen), 148, 153, 180b, 210 (vroeger de champiete, ook wel met familienaam aangeduid: Miller, Schilleman), 283 (als ze 's avonds in het donker nog buiten zijn); O 41 (champetter), 63 (champetter); Q 97 (de bas zit achter een boom, veldwachter met karwats); 112b (te laat thuis komen).

OPMERKING. Het verschil *veldwachter-politie* is niet aangegeven.

**

Sinterklaas, Zwarte Piet e.d.: B 16, 65, 90; C 30, 31, 35, 70a, 0102 (c), 105,

110, 122, 132, 142, 144, 180; E 29, 84, 115, 118, 121, 140 *, 152a, 174, 184; F 2e, 20, 43a, 43b, 44, 52, 56, 59, 59a, 60, 65, 100, 120, 139, 189; G 52, 79, 113, 208, 223; H 100; I 16, 29a, 39, 48, 58, 82/82a, 125, 241; K 40, 140, 142, 145a, 164, 169, 179, 183, 183b, 184, 186, 187, 190, 195, 217, 249; L 53, 54, 64a, 95a, 100, 144b, 148, 153, 159, 180b, 200, 210, 250, 259, 269, 271, 283a, 318a, 320b/326 *, 326; M 9; N 137; O 114 (komt uit het koren); P 88, 98; Q 12, 21, 95, 97, 103, 117a, 121 (soms genoemd Hansmoef), 156, 222.

OPMERKING. Van één medewerker kregen wij de mededeling dat in I 2, 8, 9, 9*, 10, 11, 12 en 21 Zwarte Piet als kinderschrik wordt gebruikt, met de uitdrukkelijke toevoeging dat hier geen associatie bestaat met Sinterklaas.

**

Omdat *Klaas Vaak, het zandmannetje* e.d. niet tot de eigenlijke kinderschrikken gerekend kunnen worden, zijn deze antwoorden van de kaart weggelaten. Er is een afzonderlijke vragenlijst over deze figuren rondgezonden en indien de gegevens daarop voldoende mochten blijken zal er eerlang een afzonderlijke kaart van verschijnen. Op de vraag naar de kinderschrik kwamen de volgende antwoorden binnen:

Klaas Vaak: A 9; B 96, 123; C 31, 119; E 30a/31/32a, 74, 91, 109; F 13b, 89, 100, 153; G 113; K 3, 101, 133d, 138/139, 148b, 176, 218; L 56, 283a.

Zandmannetje: A 9, B 9 (mannetje met sân), B 64a, 123; C 63, 85, 119, 155, 178 (misschien hebben we hier met een andere zandman te doen. De medewerker gaf in dit geval op dat de zandman gebruikt werd tegen ondeugendheid en als verklaring dat er in Zeegse grote zandverstuivingen zijn); F 73, 89, 120; G 12a, 78/78 *, 79, 93/113, 113 (klein dier, bijv. kikker), G 247; L 247, 291; M 12, 14/14 *; Q 21, 97.

**

De gevallen waarin de *kabouter* e.d. als kinderschrik wordt genoemd, werden niet op de kaart opgenomen. De meeste van deze gegevens kwamen van de vragenlijsten nr. 2 en 17, op een vraag naar het geloof in kabouters. Ze komen zo verspreid voor, dat het overbodig leek om ze op te nemen en daardoor het kaartbeeld nodeloos te compliceren. De betreffende gegevens, aangevuld met latere mededelingen, zijn:

Kabouters: A 2; F 10 (c); I 123 (d), 168; L 237 (c); Q 95 (c);

Aardmannetjes: C 78a (c), C 148 (c); E 127 (eetmannetjes); E 137 (a, c); F 2 (èadmanneljes); 60, 85 (eerdmannetjes);

Auwvermenkes: Q 32a (e);

Alemannetjes: A 3 (c).

**

De *witte wieven* enz. werden om dezelfde reden als de kabouters niet op de kaart opgenomen.

Witte wieven enz.: A 10 (c); B 106 (wite wyf fen de waed-als ze bij zee komen); C 26b (of witrokken), C 30, 31 (c), C 36a ('er loopt op Westeweg 'n witte juffer'), C 39 (widde juffers), C 62 (c), C 70a, 82, 158 (van 't oude klooster te Heiligerlee), C 188 (b), C 0188 (b); F 13b (c), F 121; G 30 (c), G 138a (d), G 143 (d), G 210 (witte wieven op paarden in de Lonnekerberg tegen het donker), G 255; Q 35 (de witte joffer).

**

Hoewel er in meer dan vijf gevallen als antwoord *spook* werd ingevuld, waren deze gegevens zo verspreid en verschillend van karakter, dat ze niet op de kaart werden opgenomen. Ze worden hier bij elkaar geplaatst:

Spook: B 64a (c), B 102 (c); C 100; F 47 (c), F 119a (c; lichtjes die voor spoken werden aangezien), F 145 (c), F 147 (c); G 50a, G 58 (vader met een wit laken), G 79, 255 (d); I 55 (c); K 189, 210, 338 (heksen en spoken); L 148 (c), L 191 (g; spoken en heksen), L 326 (c; gappen en vernielen).

**

In een aantal gevallen worden de kinderen niet met een bepaalde figuur bedreigd, maar met iets dat hen zal overkomen. De gegevens waren niet groot genoeg in aantal om een aparte kaart te rechtvaardigen, terwijl ze op deze kaart niet thuis hoorden:

als je met vuur speelt doe je in je bed: B 65, 71*; F 99, 100a, 129b, 142, 178; G 206, 248; I 19, 33 (fluit je 's nachts in je bed), I 113; K 116a; M 46.

Vgl. hiermee: als kinderen koffie drinken krijgen ze rood haar en plassen in hun bed (C 180).

pas op, of je gaat naar, (komt in): zwienhok (C 176*), Kaap de Goede Hoop (E 109); lucifersgesticht (E 167); de dooie schapen (E 167); 't hoanegât (donker hok bij de kerk, kerkhof of toren) (F 1); de poeste (F 59a); 't spinhuis en krijgt droog old zwart brood met water (F 94); hondenhok, 't dikke swien (G 052); het donkere hok (I 55); het gesticht (K 3); de kast (K 7); het hoededozen-gesticht (K 91); het spinhuis (K 142); het poetsekot (K 339); het spinhuis of de bak (L 148); heksenhuysje (L 294); het woonwagenkamp (L 329); de hel (Q 106).

als je lelijke gezichten trekt blijft je gezicht zo staan, wanneer —: B 71 (je in de spiegel kijkt); B 92a (de klok slaat); C 70a (de haan kraait, de klok twaalf uur slaat en je in de spiegel kijkt); F 74 (de klok slaat); F 99 (de klok slaat en je in de spiegel kijkt); F 129b (de haan kraait of de klok slaat of als je in de spiegel kijkt); F 165 (sp); F 165 (de klok slaat); I 33 (de haan kraait

of de klok slaat); I 69a (de klok slaat of een haan kraait); I 79 (als de klok van het spui slaat); K 128 (als de klok slaat); L 33 (als de klok slaat).

vingers, armen, benen: B 92a (als je je ouders slaat krijg je glazen vingers of vallen je handen af); B 106 (glazen handen als ze slaan); B 111a (als ze vechten vallen hun handen af); C 73a (als doe moeke slags, krigs holten hannen); C 180 (als ze liegen krijgen ze dikke benen); E 16 (idem); F 2a (als je je ouders slaat krijg je houten handen); F 2d (als je je ouders slaat/schopt krijg je houten handen/voeten); F 5a (idem, handen); F 34a (als je slaat krijg je houten handen); F 59a (als je vloekt krijg je glazen benen); F 194 (als je in het koren loopt krijg je kromme benen); G 113 (als je met een mes speelt, moet je vinger eraf); I 32/33 (als je je moeder slaat krijg je een lamme hand).

Als je je ouders slaat, groeit je hand boven het graf: E 32, 32a, 35b, 92, 198; F 165; G 207; K 45, 84, 176; L 59.

je krijgt hoorns wanneer je: jokt (B 111a); niet wilt lezen (C 180); liegt (F 2d); niet je best doet (F 74); niet naar bed wilt (uit domheid) (F 105).

als je in de spiegel kijkt, krijg je een klap: C 70a; F 83; I 20.

pas op, — bijt: het paard (B 98); dieren in het algemeen (C 119: hij pakt je, bijt je, eet je, grijpt je); de kachel (G 81a); geld (K 142).

als je liegt krijg je een kruis op je voorhoofd: K 125, 188. Vgl. E 140** : als je liegt staat het op je voorhoofd.

van koffiedrinken krijg je rood haar: B 92a; C 73a, 180; F 74, 129b.

Varia: wanneer je liegt, gaat je nek roken (B 92a); als je te laat thuis komt, zit de hond in de pot (C 31); pas op of je komt "an de stiel" (? stijl van de deur?) (C 104); als je je kleren niet netjes legt, krijg je een nachtmerrie (E 85); denk erom of ik haal de laars (E 92); als je niet stil bent, gooi ik je buiten de deur (E 92); als je een pad aanraakt krijg je stijve vingers (E 140**); als je liegt, krijg je vlekjes op je nagels (F 74); als je onrijpe vruchten eet, krijg je wormen of luizen (F 74); als je nagels bijt, blijf je dom (F 74); als je jokt, krijg je witte vlekjes op je nagels (F 129b); ga slapen, anders krijg je kinderverlamming heeft de dokter gezegd (G 78/78*); pas op of ik zal je een varkensoor aannaaien (G 89); als je een borrel drinkt groei je niet meer (I 33); als je op je nagels bijt, groeit er een nagelboompje in je maag (K 54); als je zondags gaat werken, moet je op de maan blijven (L 202); om te voorkomen dat de kinderen zwaluwnesten uithaalden, zei men dat de eitjes vergiftigd waren of dat er een koe dood zou gaan (L 283).

**

Behalve in enkele uitzonderlijke gevallen zijn unica en groepen van minder dan vijf gegevens niet op de kaart opgenomen. Voorzover deze gegevens in de hier boven vermelde groepen nog niet zijn genoemd, vindt men ze hierachter gerangschikt volgens de nummering van de kaart. Behalve de aanduiding van de functie en andere door de medewerker opgegeven bijzonderheden, vindt men daarachter bovendien een verwijzing naar gelijksoortige gegevens, indien dit het eerste gegeven is, en naar het eerste gegeven, indien het een volgend gegeven betreft. Opgenomen zijn alleen die gegevens die niet uitdrukkelijk als waterschrik of korenschrik zijn genoemd, voor deze laatste wordt naar de betreffende commentaren verwezen:

A 2 : *fantsjom* (c; voor 1890; vgl. hierboven : spook), *blanke negers* (dat waren vissers uit Blanc Nez, die met storm de haven van Terschelling binnenvielen), *manke Rijntje* (c; een spook, vgl. hierboven : spook); B 13e/14/14a : *duvelbander* (d), *jountoer* (c; nachtvlinder; vgl. hierboven : uil), *tsjelwieven* (c; vloegen op een wiel door de lucht; vgl. B 014); B 014 : *tsjilwieven* (c; vgl. B 13e enz.); B 29a : *de wijlpen* (c; d.i. : de wulpen); B 41 : *kreiwanter* (c); B 46a : *mâlle wîven* (c; vgl. B 58b, 94; G 207, 210; I 213, 240); B 58b : *it âlde wiif* (c; vgl. B 46a); B 66* : *fôlle mei de brijpot om e bals* (f; vgl. F 19b; G 50a, 59; K 133, 199a; L 177); B 92 : *Jan Dûmke* (een landloper die in 1938 is overleden), *Jan van Houten* (een woonwagenbewoner); B 94 : *it wiif mei de blauwe mouwen* (c; vgl. B 46a); B 108 : *dû krigest Evert op è rêch* (als ze lui zijn); C 31 : *zwaarteschaop* (c); C 32 : *bôdderkereltjes* (c); C 71 : *stommelstaart* (c; dikke zwaard hond mit glene ogen); C 71a : *voader kienderschrik* (slecht geklede kerel; vgl. F 133); C 85 : *zwaate woepke* (a, c); C 161 : *vingerbieter* (als ze in de winterkou naar buiten wilden; vgl. K 198); D 1 : *kinderkoop* (d; een pettenkoopman, die 'petten te koop' riep), *kakelauer* (c), *gitjes* (c); E 30 : *barle-mânjes* (vlammetjes die je 's nachts achter je aan kan krijgen), E 66 : *kiekast* (c); E 67c : *klokke tien* (c); E 76 : *dijksluiter* (c; liep met een lange, rinkelende ketting achter zich aan langs de dijk); E 84/85 : *kinderlok*; E 87 : *krolleman* (a, d; vgl. het commentaar bij kaart 19); E 91 : *krolleman* (idem); E 115 : *kerstmannetje*; E 129 : *motkeujen*; E 150 : *pikkepoot* (d; komt 's avonds langs de huizen); E 159 : *Schokke Mokkie* (d); E 180 : *Houtman* (een lorreboer waar de kinderen vies en bang voor zijn); E 227 : *Haantje Pik* (met de palmpasen, als zij niet zoet zijn); F 2 : *Ame Gijs* (d; ame is Hindeloopens voor grootmoeder); F 5* : *Piter Kikkert* (c; vgl. F 12, 13); F 12 : *sprikjes* (e, g), *Peter Kikkert* (d; een oude bedelaar, vgl. F 5*); F 13 : *Pieter Kikkert* (d; een zwerver, eigenlijke naam Pieter de Vries, vgl. F 5*), *Siebe Aep* (een zwerver); F 19b : *fjalle mai de breipot om de bals* (c; vgl. B 66*); F 44 (een ruwe kerel die een bodedienst onderhield en ongeveer 60 jaar geleden één keer per week langs kwam; na zijn dood niet meer); F 59 : *reuze oome* (vgl. M 12); F 60 : *wentelkoo* (d; hij kwam op een bepaalde plaats in de stadsgracht voor); F 76 : *biesterbos*, *biesterroome* (vgl. Bergsma, Dr. Wb., 49); F 77 : *witte mannetjen* (als je wilde laten zien dat je niet bang was, moest je op zolder roepen : witte mannetjen koem bij mij, ier bin ik in woar bin jij?), *de interman*, *bolleboe*; F 84 : *klepperman* (c, d; ook toen er geen klepperman meer was); F 89 : *Piet de Smeerpoets* (lange nagels, vuile handen); *Vrouw Holle* (niet bij de put komen, dan val je in de onderwereld en moet

Vrouw Holle je helpen); F 94 : de *griepes* (koets met een grote man erin, als ze niet naar school wilden); F 99 : *wilde varkens* (d, g); F 103 : *'t witte knien* (c); F 133 : *kinderschrik en vrouw kinderschrik* (de laatste sloeg met een soort trommelstokje met een balletje aan het eind de stoute kinderen op de wang, zodat er een vlek achter bleef; vgl. C 71a); F 139 (ongeveer 50 jaar geleden een bekend type dat haveloos met een paar honden het dorp en omgeving bedelend rondtrok); F 155 : *pietermennekes* (c; huisden in de bomen); F 161 : *griephappe*; F 172 : *blauwbroek* (algemeen bekend op de heide tussen Deelen en Otterlo; vgl. L 201; P 58), *boenzekerel* (vgl. boezekerel); F 186 : *Duitse mof* (als ze zeurig zijn; een landloper; vgl. Q 111); F 189 : *faks* (c); F 191/192a : *Hamp 't urgel* (de orgeltrapper van de kerk, had een bult); G 50a : *kip met holten poten* (vgl. I 4), *veulen zonder kop* (vgl. B 66*), *stopgaoren henderkien*; G 59 : *veulen zonder kop* (c) (vgl. B 66*); G 81a : *biethap* (vgl. G 171, 221c); G 99 : *jomfer zonder kop* (c); G 113 : *Lubbekop* (een man die langs de weg zwierf vroeger); G 137 : *rovers* (c; vgl. L 297); G 171 : *bieteman* (a, vuurtje stoken; vgl. G 81a); G 207 : *zwarte wief* (d; vgl. B 46a), *lange wief* (d; vgl. B 46a); G 210 : *t zwatte wief* (d; vgl. B 58b); G 221c : *biesthappe* (c; vgl. G 81a; vgl. Heuvel, Oud-Achterh. Boerenleven², 37); G 285 : *den Duuker* (zeer gevreesde burgemeester van het naburige Bocholt in Duitsland; vgl. M 9, 13), *Beernd van Galen* (d); H 36 : *de hellewagen* (d); H 38 : *de sluitevini*; I 4 : *bontepoot* (zat meestal in de schuur waar men geen kinderen wilde hebben; vgl. G 50a; I 6, 82/82a); I 6 : *houtenkousen* (c; vgl. I 4); I 32/33 : *de zwarte oenders* (c); I 64 (inwoners van het dorp die wat haveloos of zonderling waren); I 80 : *Pinto*, *de vuule jood* (d, sp); I 82/82a : *de man met de bult*; *de man mee den oute poôt* (vgl. I 4); I 116c : *tongesnaier* (sneed je tong af als je die uitstak; vgl. Sinninghe Zeeuw. Sagenb., 44); I 123 : *d'elfkes*; I 153 : *slabbaard*, *kaze meerswijveke*; I 163 : *blaar-ezels* (c, f); I 166 : *Doka* (kwaadaardige helpster van St. Nicolaas), *wijf met de leren tanden* (c; vgl. B 46a; K 339, L 11); I 167a : *flôkâten* (c); I 185 : *witte savatte en toucke panne* (schepentrekker langs de Brugse vaart : witte koorden, sloffen aan); I 201 : *Pere Boeboe*; I 213 : *de lange vrâ* (zeer lange en magere vrouw die niemand kwaad deed, maar waar iedereen bang voor was; vgl. B 46a), *pakkeman* (om niet te blijven hangen na de school, heeft klauwen en lange nagels, neemt ze mee naar den Dullaert; vgl. P 199); I 214 : *de bliek* (naakt wezen, zuigt de kinderen het bloed uit); I 223 : *St Pietersveldmannen* (zullen hen meenemen naar St Pietersveld, d.i. het Rijksopvoedingsgesticht), *roste Babbe* (soort toverheks, zal ze meenemen naar de hel bij de duivel), *de tandenslijper* (als ze niet willen eten, zal hij hen de tanden afslijpen met een soort machien); I 240 : *de puit* (d; zal u tanden komen tellen als ge slaapt; vgl. L 148; O 15; Q 196), *een oud wijveke* (d, zal hen in de zak steken die ze op de rug draagt; vgl. B 46a); I 255 : *slokkepier* (zal ze in de zak steken, voorgesteld als Zwarte Piet; vgl. K 293; O 41, 45); K 39 : *blijnde belië* (d; blinde, lelijke, oude vrouw); K 50 : *Jack de Ripper*; K 69 : *Zwarte Griet*; K 87 : *de fanten* (mensen in woonwagens); K 96 : *wegnemertjes*; K 109 : *reus of wildeman* (c); K 127 : *manneke pelekaen* (e, niet met iemand meerijden); K 132 : *Flipke de jood* (d; een lilliput in wit slagerspak), *Gonda* (een veldwachter); K 133 : *t iizeren vulle* (vgl. B 66*); K 0153 : *Hans met de kladder* (d; iemand met een zeer lange arm); K 158a : *Peerke Pakaon* (c, f); K 160 : *asschipan* (d; d.i. aspan, spotnaam voor zwarte

knechten van Sint Nicolaas); K 164 : *Klaas Hond* (c, e); K 173 * : *de kopere Ko* (man die heel zwart ziet, hij rammelde met koperen bussen en kettingen, in de bussen stopte hij stoute kinderen), *de 'n allerarigste Rikus* (een heel slechte man, die steelt, brandsticht en moordenaar is, heel vies en vuil eruit ziet en als een gek wordt voorgesteld, deze neemt stoute kinderen mee, slacht ze en eet ze op), *Huiberdien* (een heel slecht vrouwspersoon, leefde 1910-1930 onder de kinderen); K 174 : *flodder* (als de kinderen in het veld zaten); K 176 : *de man met de baard*; K 189 : *de doezeman* (zwarte vent, grote tanden, lange vingers, baard; vgl. K 244); K 190 : *fies* (c; d.i. een bunzing; vgl. K 287; L 148); K 198 : *houtbijter* (als een wagenmaker een wiel aan het maken was, en hij had last van de kinderen); K 199a : *ijzeren veulen* (vgl. B 66 *); K 210 : *achturenmuier* (c; vgl. K 237; L 270); K 218b : *de rooie spin* (als het kind niet stil in bed wilde blijven); K 237 : *de achturenmoeyer* (c; een oude vrouw met een zak; vgl. K 210); K 244 : *doezeman* (d, f; vgl. K 189); K 287 : *Janneke Maan* (zal alles vertellen tegen die welke het niet mogen weten; vgl. K 339; L 99; Q 21, 112), *het fis* (vgl. K 190); K 293; *sloekebeer* (d; grote beer nu eens zwart dan weer bruin die in het water woont; vgl. I 255); K 339 : *Jan de Vriezeman* (komt uit de maan en vriest hen de oren af; vgl. K 287), *de menseneter, larentand* (een vervaarlijke hond; vgl. I 166); K 351 : *hoebbe* (soort spook dat 's avonds rondwaalt); K 353 : *de beerloet* (c); L 11 : *man met het leren pak* (vgl. I 166), *Zwarte Ruiter* (c); L 45 : *Jan mit de hoed* (d); L 64a : *de man met de regeringskar*; L 99 : *menneke mi den boshout* (d; d.i. het mannetje in de maan; vgl. K 287); L 100 : *flodder-wolf* (c; vgl. K 174); L 148 : *Miej Humperdepump met de witte baard* (zit op zolder en eet alle kleine kinderen op), *grote kikkorsen* (komen 's nachts je tanden uit-trekken, als men kikkors doodt of beult; vgl. I 240), *oeling* (als ze de bonen-stokken willen gaan omgooien of om vogelnestjes uithalen te voorkomen; het is eigenlijk een bunzing, maar als kinderschrik een wild beest; vgl. K 190; L 149); L 149 : *de ullingen* (als je niet bidt voor je naar bed gaat; vgl. L 148); L 153 (een beruchte dief of moordenaar uit de plaatselijke geschiedenis); L 177 : *ijzeren veulen* (d; vgl. K 199a); L 210 : *schoorsteenveger* (soms met name; vgl. Q 222); L 244 : *manneken van de Peel* (c; vgl. Eigen Volk 10 (1938), 260-261); L 255 : *ekkermanneke* (f, en te lang wegblijven onderweg naar school); L 264 : *doerak*; L 265 : *vuurmanneke* (c; vgl. Q 21); L 270 : *Pietje de dood* (als waarschuwing voor het modern verkeer op de grote wegen), *avondmoeder* (c; vgl. K 210); L 297 : *rover* (f, g; vgl. G 137); L 324 : *ratten en/of muizen* (als je stout bent, zet ik je op zolder bij de —; vgl. M 14/14 *); L 326 : *Toontje van Ell* (marskramer uit de streek); L 327 : *kaaljoffer* (woonde in een hol weggetje tussen beide hoofdstraten in een holle es); L 328 : *zakketrapp* (c), *boebabel* (c; vgl. L 375; Q 95); L 375 : *boebabel* (vgl. L 328); L 385 : *bosman* of *Manus Bos*; M 7 * : *Berendje* (d; d.i. Berend van Galen); M 9 : *den Düker* (vgl. G 285); M 12 : *'n ome* (stopt je in de zak; vgl. F 59); M 13 : *d'n Düker* (d; vgl. G 285); M 14/14 * : *Gait-Jan* (d), *moes* (d; vgl. L 324); M 46 : *de plarrek* (c); N 38 : *Pietje Beu (leman)* (oud ventje met zak op de rug; vgl. N 88); N 68 : *de Franssen*; N 88 : *de beuleman* (d; zal u pakken in de zak; vgl. N 38); O 15 : *de klerkpuit* (telt de tanden en trekt ze uit als de kinderen niet willen slapen; vgl. I 240), *de baakpuit* (zal de tenen tellen als de kinderen niet in bed willen); O 41 : *de slokkepier* (c, als de kinderen niet willen eten; vgl. I 255); O 45 :

sloekespier (d; vgl. I 255); O 61 : *barende vrouw* (c; met zwarte sjaal en lange, losse kleren); O 114 : *merrekotte* (d); O 148 : *de boekeman* (d; zal ze pakken en in een zak meedoen); O 238 : *pekeman* (tegen het in de kelder gaan); P 13 : *groen-oog* (om de kinderen uit de bossen te houden en snel uit school naar huis te laten komen; vroeger dwaalde er een krankzinnige door de bossen "de Groene van het Lo", men maakte er groen-oog van); P 16 : *pakkelet* (tegen stout zijn in de school; een voddevent met een zak op de rug); P 58 : *de blauwe eergisteren* (vgl. Q 95); P 176 : *de boeteman* (d); P 188 : *Sibberie* (a, en op straat lopen; de naam van een voddenkoopman); P 199 : *de pakkeman* (vgl. I 213), *een pee*; Q 6 : *koelemenke* (woonden in grotten onder de grond, de kinderen mochten er niet bijkomen); Q 21 : *de vuurman* (vgl. L 265, Q 102, 111), *menke in de maon* (vgl. K 287); Q 95 : *boeba* (vgl. Ons Volksleven 8 (1896), 171; L 328), *blauwe eergisteren* (vgl. Ons Volksl. 11 (1899), 55; vgl. P 58), Q 98 : *den duur* (als de kinderen met boter knoeien of deze te dik op het brood smeren, krijgen ze te horen : den duur sjtùed dich, d.i. de wilde stier breekt uit de wei en neemt je op de horens; vgl. Q 112); Q 102 : *vuurman* (vgl. Q 21); Q 111 : *Hans Moef* (d; vgl. F 186), *mangele Trien* (d), *Piëer Liep* (d), *Boen Blaosbalk* (d), *vuurman* (vgl. Q 21); Q 112 : *et mentje in der môant* (vgl. K 287), *der duur* of *der stêer* (wanneer de kinderen de boter te dik op het brood smeren; vgl. Q 98); Q 156 : *de hansschroef*; Q 196 : *kikkors* (die je hebt doodgemaakt, komt in je bed je tanden tellen; vgl. I 240); Q 22 : *schoriet* (d.i. schoorsteenveger; vgl. L 210).

J.J. VOSKUIL (1960)

WATERGEEST EN WATERSCHRIK

Commentaar bij kaart 19

Herkomst van het materiaal.

Het materiaal voor kaart 19 is van dezelfde vragenlijsten en uit dezelfde vragen afkomstig als dat voor kaart 18. Men raadplege voor de formulering van de vragen derhalve laatstgenoemd commentaar, waarbij echter de volgende restrictie gemaakt moet worden.

Kaart 19 werd getekend vóór kaart 18. Zoals in het commentaar bij kaart 18 reeds werd opgemerkt, was dit aanleiding tot een nieuwe medewerkers-actie en het rondzenden van vragenlijst 21A. De antwoorden die op 21A binnenkwamen, konden derhalve niet meer op kaart 19 verwerkt worden. Voor een aantal figuren was dit minder storend omdat die toch ook op kaart 18 voorkomen, waardoor men zich op die kaart en uit het commentaar bij die kaart een vollediger beeld kan vormen. Van de andere figuren, die dus alleen op kaart 19 voorkomen, worden in het commentaar steeds de aanvullende gegevens vermeld achter de verantwoording van de gegevens die wel op kaart werden gebracht. In één geval was het aantal nieuwe gegevens echter zo overstelpend groot, dat wij er de voorkeur aan gaven aan de tekst een kaart toe te voegen, de kaart van de *bullebak*. Op dit kaartje vindt men bovendien de gegevens van de *bul* nog eens opgenomen en de gegevens van de bullebak als kinderschrik, maar niet tegen het water. Dit laatste werd gedaan om de kaart van de kinderschrik, die toch al veel gegevens bevat, niet nog eens met een paar honderd gegevens over de bullebak te belasten, die toch in hoofdzaak een waterschrik is.

Behalve deze gegevens werden tenslotte ook gegevens uit de literatuur na 1880 gebruikt, wat steeds verantwoord is. Zoals reeds bij kaart 18 is vermeld, kwamen de gegevens uit de Leuvense en Gentse licentiaatsverhandelingen te laat in ons bezit om nog op deze kaart verwerkt te kunnen worden.

*
**

Bewerking van het materiaal.

Zoals reeds in het commentaar bij kaart 18 werd opgemerkt, zijn op kaart 19 alleen die gegevens samengebracht waarvan uitdrukkelijk vermeld werd dat het kinderschrikken tegen het water betrof. Aanvullende gegevens over eenzelfde kinderschrik maar met een andere functie vindt men op kaart 18. Een uitzondering hierop vormt, zoals reeds werd opgemerkt, het detailkaartje van de bullebak. De naam van de kaart (Watergeest en waterschrik) werd gekozen omdat niet altijd is uit te maken of een bepaalde figuur alleen nog als kinderschrik bestaat of ook nog de volwassenen aanspreekt. Dat we in een aantal

gevallen zeker met een oudere watergeest te doen hebben die langzamerhand in de kindersfeer terecht is gekomen, blijkt duidelijk uit het materiaal.

**

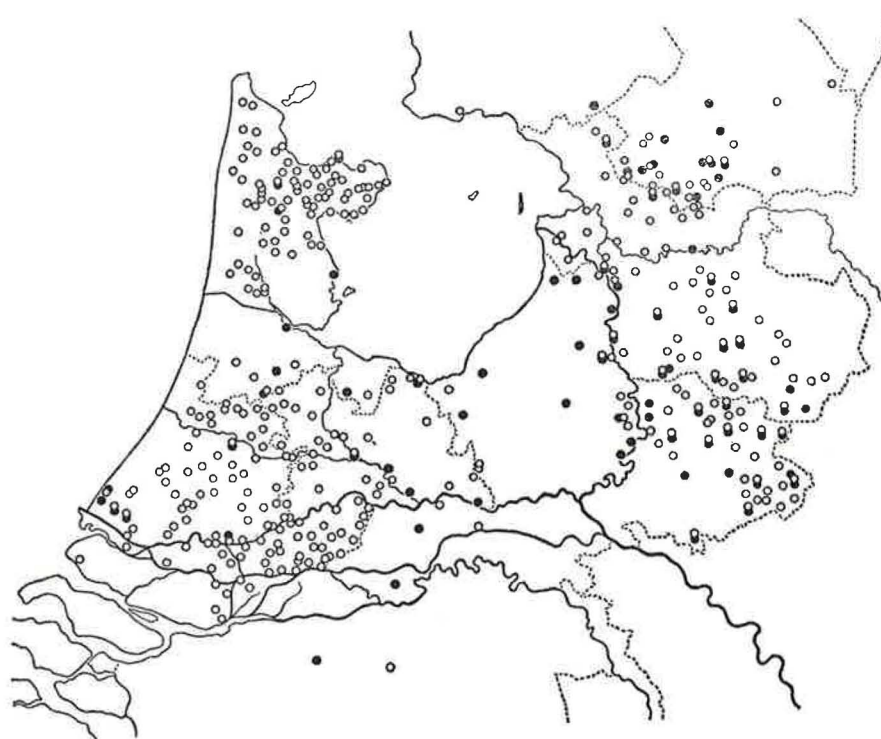
Indeling van de legende.

Het aantal namen is tot een dertigtal gereduceerd. Bij de groepering werd rekening gehouden met de oorspronkelijke aard van de watergeesten en met de betekenis van hun naam (de bullebak en de overige boe-vormen zijn van oorsprong hoogstwaarschijnlijk Poltergeister, vervolgens vindt men een haak-groep, een duivel-groep, een weerwolf-groep en een aantal wat kleurloze restfiguren). Hieronder vindt men achter elke vorm de varianten aangegeven die eveneens onder het betreffende teken zijn opgenomen.

**

Het materiaal.

Bullebak : *tegen water :* D 3, 6, 6a; E 6a, 6a*, 6c, 8, 9, 9a, 10, 11, 12, 13, 14, 14a, 15a, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 24a, 25, 26, 26a, 27, 28, 28a, 29, 29a, 29*, 30, 30a, 30*, 31, 31a, 32, 32a, 33, 35, 35a, 35b, 36, 37, 38, 38a, 39, 40, 40a, 44, 47, 47a, 49, 50, 51, 54, 56, 56**, 58, 58*, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 67c, 68a, 68a*, 69, 73a, 74, 75, 82, 83, 84, 85, 115, 116, 117, 119, 130, 138a, 139, 140, 140a, 140*, 140**, 142, 142a, 144, 145, 146*, 147a, 148, 149, 150, 152a, 153, 161, 162, 170, 171, 174, 176, 177, 178, 179*, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193*, 195, 195a, 197, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 216, 216a, 220, 227, 227*, 231; F 36b, 59, 60, 62, 63, 71, 72, 73a, 74, 74a, 75, 76 (bollebak), F 84, 86, 87, 87a, 88, 89, 90, 92, 94, 96, 96*, 98a, 98b, 103, 105, 105*, 0106*, 107b, 118 (bollebak), F 118 (bollebak), F 120, 121, 121a, 130, 131, 132, 137a, 138, 142, 154, 157, 158, 165, 177b, 178a (bollebak), 181 (bollebak), F 182, 184 (bollebak), F 189, 191, 192, 192a, 205a, 206; G 32b, 36, 50b, 75, 75a, 75b, 75c, 76b, 76c*, 78, 89, 90a, 91, 91b, 91b*, 91d, 91d*, 137, 138, 138a, 139, 139a, 140, 140a, 168, 169, 170, 173 (of : bolbak), G 195 (bollebak), F 195b, 196 (bollebak), G 197 (bùbak), G 198, 200 (ook : bolbak), G 201 (ook : bolbak), G 203 (bollebak), G 221 (ook : bollebak), G 221c (ook : bollebak), G 222 (ook : bulbak), G 222a (bollebak), G 223, 223a (ook : bollebak), G 224, 225, 227 (bollebak), G 231* (bollebak), G 233 (ook : borbak), G 234 (bolbak), G 246, 247 (bollebak), G 247* (bollebak), G 248 (bollebak), G 249, 250 (bòllebak), G 252 (ook : bollebak), G 253 (bollebak), G 255 (ook : bollebak), G 257, 259 (ook : bollebak), G 279 (bollebak), G 280, 285 (ook : bollebak); I 3, 4, 6, 7, 8, 14; K 3, 4, 6 (ook : bulbak), K 8 (ook : bulbak), K 8* (ook : bulbak), K 9, 14, 15, 16, 17, 18, 18a, 19, 20, 21 (ook : bul), K 22, 25, 26, 28 (ook : bul), K 31, 32* (bul), K 33, 34 (ook : bul), K 36 (bul), K 37, 43, 45, 47a, 47b, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 64 (ook : bul), K 65, 66 (ook : bul), K 67, 68, 69 (bul), K 70, 71 (ook : bul), K 72, 73, 74 (ook : bul), K 75a (ook : bul), K 92, 93, 94, 95,

BULLEBAK

- tegen water
- tegen ondeugendheid, laat op straat, e.d.

96, 97, 98 (bul), K 99 (ook : bul), K 124, 124*, 170; L 3 (bul), L 51 (bul); M 6 (bollebak), M 7 (bollebak), M 7* (bollebak), M 8 (bollebak), M 9, 10 (ook : bollebak), M 11 (bollebak), M 12 (bollebak), M 13, 14 (bollebak), M 15 (met zijn lange haak; ook : bollebak), M 15a, 43 (boelebak);

als *kinderschrik* : D 2 (d), D 3 (d); E 14, 25 (c), E 49 (d), E 91b (d; bolle-bokkie), E 109 (d), E 0118 (d), E 147a (d), E 159, 176 (d), E 192 (b, c), E 230; F 46 (c, d), F 60 (d), F 73 (c, d; met een zak op de rug), F 73a (f, of op plekken waar men ze niet hebben wou), F 74 (d), F 88 (d), F 101 (d), F 102a (d), F 105* (d), F 106 (d), F 118 (d; ook : bollebak), F 119a (c, d), F 120 (c, of als ze ergens in wilden kijken waar ze niets te maken hadden), F 121, 124 (d), F 129b (d), F 130, 138 (d, woont in weide, kolk of sloot; bollebak), F 138* (idem), F 153 (d), F 163 (d), F 170b (d), F 178 (als ze dieren plagen; bollebak), F 178a (c, of een verboden of gevaarlijk iets willen aanpakken; bollebak), F 180 (d), F 184 (d; ook : bollebak), F 199 (zit in de kelder, niet te dicht bij het kelderluik komen; bollebak); G 28 (d), G 47 (c, d), G 50a (c), G 74, 75a (tegen alles wat gevaarlijk is), G 76, 76b, 76*, 91d, 112 (c, d), G 139 (d), G 170 (nam ze in een zak mee naar Siberië), G 197 (d; bûebak), G 198 (d, kelder, gierkelder), G 222 (d; ook : bolbak), G 223 (c, d; ook : bollebak), G 227 (d; bollebak), G 231* (d; bollebak), G 246 (bollebak), G 248 (d; bollebak), G 252 (d), G 255 (tegen alles wat niet mag; bollebak), G 257 (d), G 258 (d), G 259 (c; bollebak), G 278 (c, ook grote mensen worden ermee bangemaakt; boelebak), G 279a (c); I 3 (d), I 4 (d); K 38 (c, in een kast kijken), K 52 (d), K 119a (d), K 163 (d); L 8 (c), L 40, 296 (d), L 327 (d; boebak); M 7* (ook : tegen het laat op straat zijn); M 9 (d; bollebak), M 14 (d), M 14* (d), M 43 (c; boelebak).

G 257 : Driem. Bl. 7 (1907), 51.

OPMERKING. Vgl. : K 176 (d; bulleman). De medewerker voor F 133 schreef ons : "bullebak is beslist misplaatst op de kaart, wordt alleen gezegd van iemand die onheus is enz."; die voor K 90 : "het was voor mij een verrassing dat zo dicht bij Zwijndrecht het woord bullebak wordt gebruikt, in Z. verstaan de kinderen onder bullebak uitsluitend wat ze uit hun neus peuten"; één van de medewerkers voor K 94 : "bullebak op de kaart is beslist onjuist, moet boeman zijn".

*
**

Boelekerel : F 199, 200, 206 (bollekeerl); G 278; L 27a (bollekeerl), L 33 (boelekeel), L 37; M 2 (boelekeal), M 3 (bolle keal), M 4, 4a (bollekearl), M 4b (idem), 5, 9 (bolle kearl), M 9a (idem), 40, 44 (bullekeerl), M 46, 48 (bollekeerl), M 48a (idem), 49.

AANVULLING. Voor de na het tekenen van deze kaart binnengekomen gegevens en voor de boelekerel als *kinderschrik* (maar niet tegen het water) vergelijk men de kaart en het commentaar van de *kinderschrik* (kaart 18).

*
**

Bul : K 28, 35, 36, 65, 67, 69, 71, 74, 98; L 3, 51.

Verwante namen : *bulleman* : E 91b; I 140. — *bullebijter* : E 199. — *bulleketroet* : G 174; I 3. — *waterbolle* : G 223a.

AANVULLING. Voor de na het tekenen van de kaart binnengekomen gegevens vergelijk men de detailkaart van de bullebak en de daarbij gegeven verantwoording. Van de verwante namen bovendien : *bulketroet* : D 2, 3; I 4.

*
**

Boesjeude : C 108a, 118 (ook : appe-boesjeude), C 122, 123, 126, 128, 129 (boezejeude), C 132, 142(?), 151, 151a, 152, 153, 154a, 156, 156a, 156*, 157, 157* (boze jood), C 159, 160 (ook : boze jeude), C 161 (boesejeude), C 162 (idem), 163, 164 (boeze Jeude), C 186, 187, 188a, 189, 192, 193; G 12a, 12b, 15, 15*, 36, 37, 37a, 39, 58 (ook : boos jeude, beusjeude).

Verwante namen : *jeude* : C 85, 88, 0112 (waoterjeude), C 115, 116, 118, 121 (ol jeude), C 123, 129 (jood), 130, 131, 131a, 132 (ook : bromjeude), C 133, 150, 151, 151a, 152, 154, 157*, 159, 162, 163a, 164, 165, 177a, 0180, 180 (jood), C 183, 184 (jood), C 188a, 189 (ol jeude), C 191, 192; F 51; G 12a, 12b, 14, 15*, 28, 29, 32a, 35, 35a, 36, 37, 39, 54, 56, 58, 59, 81a. — *boesjörre* : G 143(?), 143*, 174, 174*.

Niet opgenomen : K 40 (oude jood) en L 6 (aauwe jood).

AANVULLING. Voor de na het tekenen van deze kaart binnengekomen gegevens en voor de boesjeude enz. als *kinderschrik* (maar niet tegen het water) vergelijk men de kaart en het commentaar van de *kinderschrik* (kaart 18).

*
**

Boezehappert : B 31, 66, 93a, 94, 121; C 79b (boesappert), 118 (idem), 155 (id.), 192 (id.); F 18 (happert).

Verwante naam : *boezebelder* : C 159 (= böse Belder).

B 66 : Van der Molen, Frysk Sêgeboek I, 1939, 16; B 93a, 94 : Leeuwarder Courant van 25 mei 1957.

AANVULLING. Voor de na het tekenen van deze kaart binnengekomen gegevens en voor de boezehappert enz. als *kinderschrik* (maar niet tegen water) vergelijk men de kaart en het commentaar van de *kinderschrik* (kaart 18).

*
**

Krulleboes : E 53, 54, 73a (ook : krolleboes), 74, 75.

Verwante namen : *kroezboes* : E 53. — *krolleman* : E 71, 72, 73, 73a, 75, 76, 87, 88 (krulleman), 90, 91, 108a.

E 90 : Eigen Volk 1 (1929), 81.

AANVULLING. *Krulleboes* : E 230; *krolleman* : E 106, 106a.

Boesekeerl: F 70 (biestere kerel), F 83 (boesterkeerl), F 84 (boestekeerl), F 85, 96, 96*, 105*; G 77a (boeskeerl), G 78 (boeskerl), 78*, 80 (buuzekerel), G 81 (boeskerel), G 91, 94, 112*, 143*.

Verwante namen: *beuse kerl*: G 52, 52*, 77 (böskerl), G 80 (beuze kerel). — *biesterbeu*: F 87. — *beukeerl*: G 78; L 53 (beukâl), L 106 (boekèl), L 186 (bokèl), L 269 (boekael). — *malle beu*: G 32b.

OPMERKING. De spellingvarianten *boeze-boese-boesse* zijn verwaarloosd.

AANVULLING. Voor de na het tekenen van deze kaart binnengekomen gegevens en voor de boesekerel enz. als kinderschrik (maar niet tegen water) vergelijk men de kaart en het commentaar van de kinderschrik (kaart 18).

**

Boeman: C 164; E 14, 24*, 69, 72, 79, 117(?), 149, 209; F 121, 170e; G 230; I 24, 32, 34, 36, 44, 80, 97, 138a; L 285, 297, 416; P 107, 188; Q 202 (bumaan), 208 (d'r beumaan, böman).

OPMERKING. C 164 werd ten onrechte op de kaart opgenomen, bij navraag bleek dat de boeman hier niet authentiek is.

AANVULLING. Voor de na het tekenen van de kaart binnengekomen gegevens en voor de boeman als kinderschrik (maar niet tegen water) vergelijk men de kaart en het commentaar van de kinderschrik (kaart 18).

**

Boeteman: P 50, 58, 98 (buteman), 176.

**

Bieteman: G 171; O 144, 274 (bieterman).

Verwante namen: *biethap*: F 73, 73a, 76; G 89 (bietappe). — *bietebom*: G 171.

AANVULLING. *biethap*: G 90a; *bietertjes*: B 45.

**

Nekker: F 190; H 100 (waternekker), H 114 (idem); I 97, 212, 213; K 83 (nikker); N 68 (waternekker).

Verwante namen: *nekkerman*: K 218; L 225, 226, 228, 258, 262. — *ekkerman* (meestal opgegeven: den ekkerman): K 214, 215, 216a, 217, 218b, 220; L 200, 226, 228, 240 (ook: Jan den Ekkerman), 255 (ook: — met de haak), L 258, 262, 280, 283a (ook: Jan den Ekkerman). — *bekmenneke*: L 225a. — *aekermenneke*: L 93, 224. — *akkerman*: K 184; L 258. — *akervent*: I 112 (akerman), 137, 138 (akervint), 140 (ook: akermannetje), 166 (akervint). — *nokker*: E 92. — *okkerman*: E 90, 108a.

F 190; I 137: Eigen Volk 2 (1930), 24; I 212, 213: Volk en Taal 4 (1891), 58.

AANVULLING. *nekkerman*: K 186, 198, 217; L 224, 225a (nekkermenneke); *ekkerman*: K 185, 198, 218, 218c, 219, 242; L 200b, 202, 233, 255a, 257, 259, 260, 261; *okkerman*: E 105; *ikkermannetjes*: E 197.

**

Hakeman: K 116, 338, 339, 340; L 270 (haokman); P 152; *haokeman*: Q 27, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 97, 98, 101a (hoakman), Q 103 (oakemaan), 106, 111, 111*, 112, 112b (houkeman), Q 113, 113b (hakeman), Q 115, 117, 192, 193, 196, 201, 202 (hoakemaan), Q 203 (hakeman), Q 204, 204a (hoakemaan), Q 208, 211 (hoakemaan).

Verwante namen: *hookemenneke*: K 169 (haakmanneke); L 93 (hookmanneke), L 147 (idem), 178a (heukemenneke), L 270 (haakmanneke, heukelmanneke), L 381a (haokemenneke); Q 95, 101, 193. — *menneke met de haak*: K 168 (mannke met de haak), K 171 (— mi den hoak), K 172 (— mee nen haak); L 112 (manneke met 'n hoak), L 144 (— mittun hoak), L 144a (idem), 145 (— mee den hoak), L 147 (ook: — met 't hukske), L 148 (— met hoekske, met hökske), L 151a (manneke met de haak), L 179, 180b (manneke met de haak), L 200 (idem), 203 (— mè nen howk), L 204 (manneke met 'n haak), L 204a (idem), 236 (idem), 241 (idem), 264 (ook: — mi den hoak), L 266 (mannke met de haak), 291, 292 (— met 't häökske), L 293 (mannetje met de haak), L 318 (menke met de puthoak), L 319 (mannetje met een haak), 320b, 324 (manneke met de haak), 326* (— met-te hoak), 377 (— mit t'n hoak), L 386 (mannetje met een haakje); Q 3, 34 (— mit t'n hoak), Q 95 (— met de häökskes). — *watermenneke met de häökskes*: Q 95. — *man met de puthaak*: L 262a. — *man met de haak*: L 269a, 381; Q 15, 21. — *man mit bet hökske*: L 377. — *kerel met een haak*: L 27, 28, 67, 79, 215a. — *mens met een haak*: K 104.

Q 95: Eigen Volk 1 (1929), 105; Q 3: 't Daghet 7 (1891), 32; L 381: Publ. Soc. Hist. et Archéol. Limbourg 61 (1925), 427.

AANVULLING. *hakeman*: K 116a, 165 (haakmanneke); L 97*; *menneke met de haak*: K 148 (manne met de haak), K 198 (manneke met de haak); L 68, 145a (manneke met de haak), L 149, 177 (manneke met de haak), L 178 (idem), L 199 (idem), L 202 (idem), L 207b (idem), L 210 (idem), L 215 (idem), L 268 (idem); *kerel met een haak*: L 61 (kèrel met de haak), L 68 (kerel met de haak), L 69, 072 (kerel met de haak), L 72a (idem), L 73 (idem), L 76 (hij werd weerwolf genoemd), L 209a (kel met de haak), L 211 (kel met een haak mid ennen haak), L 269a (kèl met de houk), L 382.

**

Jan Haak: E 28, 121; I 55 (jan haek), I 56 (jan 'aek), I 67a (Jan aek), I 69 (Jan ik), I 69a (Jan den 'Aek), I 70 (Jan Aek), I 71a (Jan Eak), I 72 (Jan Eèk), I 86 (Jan eek, Jan den aek, Jan Aek, Jan den Haak), I 87, 89 (Jan de aek, Jan den Eek), I 90 (Jan de aek), I 91 (Jan den eèk), I 93 (Jan Ik), I 94 (Jan Aek), I 95 (Jan den 'aek), I 95a (Jan den Eèk), I 97 (Jan Aek), I 99 (Jan ik, aek), I 103 (Jan de Aek, Jan den Aok), I 104 (Jan Hoak), I 106 (Jan den Aok), I 107 (Jan den aak, Jan Aok), I 108 (Jan aòke), I 109 (Jan Aok), I 109a, 110 (Jan Aok), I 110a (idem), 113 (Jan Aek, Jan met de lange haak), I 114 (Jan Ik), I 117 (Jan Aek), I 117a (idem), 122a (Jan aak),

I 123 (Jan Aok), I 125, 128 (Jan Aok), I 129, 134 (Jan 'Aok), I 138 (Jan den aoker, vgl. den aokervint), I 138a, 140, 169 (Jantjen Haak); L 65, 72 (Jan met de haak), L 76 (Jaop met den haak), L 382.

I 169 : De Cock & Teirlinck, Brab. Sagenboek I, 164.

AANVULLING. L 75a (Jan met de haak).

*
**

Pietje Haak : H 66, 114 (Pietje den Haak); I 112 (Pietje-n-aok), I 116b (idem), 117 (Pietje Aek), I 117a (idem), 140 (idem), 141 (Piet den Aak, Pietjen Aak), I 143 (Pietje Aak), I 160 (Peetjen Haak), I 162 (Pier den Haak), I 163 (Peet den haak), I 166 (Peetje Haak), I 167a (Pietsen Aek, Piet den auk), I 168, 169, 170 (Pietjen-haak), I 201 (Peetse Haak).

Verwante namen : *hakepuid* : H 30, 38. — *akepujen* : I 125.

I 170 : Van Es, Waasch Sagenb., 76.

*
**

Duivel met de haak : K 240 (duiveltje met z'n haak); L 296 (waterduivel met een haak), L 360, 381 (duivel met een haak), L 431 (duivel met een haak); O 286; Q 15 (duivel met een haak), Q 16* (idem), 36.

*
**

Kalle met den haak : H 110, 121, 123 (Kalle met den hengel); N 33 (Kolle met den haak), N 38 (idem), 41, 43, 88 (Calle met den haak), N 140 (Kolle met den haak); P 38 (Kalle met den hengel).

Verwante naam : *Anne met den haak* : N 41; *Dienke met ten haak* : L 291.

H 123, P 38 : Pennoen 3 (1880), 63-64.

AANVULLING. H 11, 12, 123 (Kalle met den insel); N 40, 139.

H 11, 12 : Biekorf 52 (1951), 228-230.

*
**

Waterduivel : E 73a; H 9, 13, 24, 36, 38, 41, 71, 110, 114, 119; I 45 (waterduivel), I 142 (idem), 143 (id.), 144a (id.), 152, 160, 174, 213, 223, 255; K 151, 184b (waoterduivel), K 223, 287; L 93 (wotterduivel), L 96, 96a (— met zijn haakstok), L 96b, 205, 270, 271, 289 (met zijn haak), L 296, 320 (met z'n haak), L 320b, 326, 326*, 328, 330, 368, 373, 375, 378 (waterduivel), L 378*, 381, 381b, 426, 433, 434; N 38, 58, 89; O 114; P 42a; Q 1, 14, 20 (waterduivel), Q 21, 95, 96a (waterduivel), Q 96b, 99, 99*, 241 (wotterduivel).

Verwante namen : *duivel* : K 142, 146, 182b, 249; L 144b, 150 (duivel), L 250 (Maasduivel), L 266 (duivel), L 268 (duivel met enne houk), L 281, 283, 285,

291, 341 (duivel met een haak), L 360 (duivel met de haak), L 381 (idem), 415 (duivel), L 421 (idem), 434; O 63 (duivel met groene ogen), O 286 (duivel met een haak); Q 15 (duivel met een haak), Q 16* (idem), 36 (idem). — *waterduiveltje* : I 69, 101; K 129, 197, 287; L 269 (waterduivelke). — *duvelije* : I 79, 118; K 145a, 148, 158a, 187, 188a, 195, 210 (duiveltje), K 240 ('t duiveltje met z'n haak); L 54, 152 (duivelke), L 180b (idem), 180** ('t duivelke in de put), (in 't water), L 205, 206, 207 (duivelke), L 269 (idem), 429 (idem). — *Jan de Duivel* : I 43.

H 9 : Biekorf 58 (1957), 23; H 24 : Oostvl. Zanten 14 (1939), 49; H 36 : Biekorf 12 (1901), 350; H 41 : Beertje 1952, 59; H 71 : Biekorf 58 (1957), 354; H 119 : Beertje 1952, 79; I 152 : Beertje 1951, 40; I 174 : Vlaamsche Zanten 4 (1902), 85; L 368 : Frère, Limb. Volkskunde (1926), 38; N 58 : De Vuyst, Herzele, 7-8.

Niet opgenomen : wadduivel (B 17); sédufel (B 43, 43*); marduivel (F 29); merduivel (L 89, 95a).

AANVULLING. *Waterduivel* : C 122 (woaterduivel); G 5 (waterduivel); H 38a; I 184; K 152a (waterduivel), K 0153 (idem), K 157, 174 ((water)duivel(tje)), K 218; L 54 ((water)duivel), L 95a (idem), L 206 (waterduivel), L 265c (idem), L 291 (idem), L 296, 323, 329, 374; N 28a; P 41; *duivel* : K 142, 156; L 54, 281*; *waterduiveltje* : I 77; K 128a, 135, 153; *duiveltje* : K 124a, 0153, 173b, 179b*, 305.

H 38a : Biekorf 49 (1948), 101.

*
**

Heintje faar : A 4, 5, 6 (Heintje vaar), A 7, 8 (hentje faar), A 9 (ook : Heintje vaar), A 10 (ook : Hentje Faar).

*
**

Heintje Pik : D 5; E 97, 121; I 55, 56; K 125 (Heintje Pek), K 126 (Heintje Pek), K 148b (Hentje Pek : uit reactie op de bangmakerij zingen de kinderen nu nog : Hentje Pek / Zilveren nek / Hentje stond te pompen / de pomp viel op Hentjes nek / en Hentje was verdronken), K 158a, 166, 183b (Heintje Pek).

D 5 : Die Haghe, 1957, 106.

AANVULLING. K 130 (Heintje Pek).

*
**

Haantje Pik : E 3a, 4, 72, 91, 97, 115, 121, 122.

AANVULLING. E 62 (als ze op het ijs lopen), E 63 (idem), E 65 (idem), E 66 (idem), E 99, 100, 101, 111, 111b, 118, 119, 127a, 139.

*
**

(J)oosje Pik : I 20 (Hoosje), I 25 (Hoosje), I 32 (Oosje Pik), I 33 (Oosje Pik), I 49 (Hoosje), I 53 (Oosje Pik), I 55 (idem), I 56 (idem), I 67 (Oosje

Pik en Joosje Pik), I 69a (Joosje Pek), I 73 (Oosje Pik), I 74 (Oosje Pik), I 75 (Oesje Pik en Oashe Pik), I 76 (Oosjepik), I 88 (Joosje Pik), I 97 (Oosje Pik), I 113 (Joosje Pik); K 123 (Joosje Pek), K 123 * (idem), K 152 (idem).
Verwante namen : *Oom Joos* : I 51. — *Pietje Pik* : I 116c.

AANVULLING. Voor de na het tekenen van deze kaart binnengekomen gegevens en voor (J)ooosje Pik enz. als kinderschrik in het algemeen vergelijkte men de kaart en het commentaar van de kinderschrik (kaart 18).

**

Flodder : I 20, 45 (modderduvel), I 45a (flodderduvel), I 57, 57b, 78, 78a, 79 (watervlodder); K 153 (flodderduvel), 173, 173a, 174, 175, 176, 177b.

I 20 : Eigen Volk 10 (1938), 202; I 57 : Oostvl. Zanten 10 (1935), 32; I 57, 57b, 78, 78a, K 173, 174 : Brab. Heem 1 (1949), 155-157.

AANVULLING. K 0153 (flodderduvel).

**

Kludde : H 56; I 160 (kludden), I 256a (waterkludde), I 260 (klodde, klad-den); K 206 (klodde mee z'n bellen), K 287; O 61 (lodder), O 68, 69, 74, 161, 173a; P 2, 42a (kludde met zijn ketting).

H 56; O 68, 69, 74, 161, 162, 173a; P 2 : Eigen Schoon 1 (1911), 91-94, 109-111, 135-138; I 260 : De Potter en Broeckaart, IV, dl. II, 58; K 206 : Eigen Volk 11 (1939), 390; K 287 : Ons Volksleven 5 (1893), 104; O 69 : De Cock & Teirlinck, Brab. Sagenb. I, 86, 163; O 161 : Volkskunde 1 (1888), 74.

AANVULLING. I 231 (sloder).

**

Osschaart : H 2, 16 (Roeschaard); I 110, 116b (Ossaert), I 116c, 122, 123, 125 (Oosgaart), I 128, 139 (Ossaart), I 141 (Ossaert), I 141a, 142 (Ossaert), I 143, 147, 148, 154, 166 (Oeschaert), I 168, 174, 175, 193, 196, 208, 213, 233, 241, 253, 260; N 58; O 98 (Roessaert).

H 2; I 122, 123, 142, 147, 148, 154, 174, 175, 193, 196, 208, 213, 233, 241, 253, 260 : Oostvl. Zanten 20 (1945), 48-75; I 110, 116c, 139, 141a, 143, 168 : Ovl. Zanten 23 (1948), 1-6; I 122 : Eigen Volk 3 (1931), 118; I 233 : Volkskunde 13 (1900), 14; N 58 : De Potter en Broeckaart, V, dl. II, 71; O 98 : Eigen Volk 11 (1939), 389.

**

Waterwolf : E 157a; F 51, 133, 178a (wolf), F 191 (weerwolf); G 206, 208 (wolf); I 123; K 84, 99, 100a (grûnwouw), K 101a (kuikewouw), K 128 (grunen wau); L 89 (merwolf), L 95a (idem), L 149 (woe), L 153 (werwolf), L 330; Q 14, 15, 22, 99 (weerwolf), Q 109 (waterwouw).

Q 99 : Eigen Volk 1 (1929), 105.

OPMERKING. *Wouw* is bij het opstellen van de legende opgevat als een vervorming van *wolf*. Dit is in ieder geval onjuist voor de vorm *kuikewouw* (= kiekendief) en vermoedelijk ook voor de vormen *groenwouw*, *gruunwouw* e.d., waarvan de betekenis overigens duister is.

AANVULLING. G 207 (wolf); K 91, 101b (groenwouwen), K 109 (groenwouw), K 133d (grûn wouwen). Voor de na het tekenen van deze kaart binnengekomen gegevens van de weerwolf als kinderschrik in het algemeen vergelijkte men kaart en commentaar van de kinderschrik (kaart 18).

**

Ijzere veulen : K 101 (ijzere veulentje), K 128, 133c, 133d (ijzere veule in de sloot).

AANVULLING. M 43.

**

Watermanneke : F 47a (watermannetje), F 191; I 140 (watermannetje); K 132, 133, 136a (manneke), K 138, 138a, 139, 154 (manneke), K 163c; L 93, 159 (watermenneke), L 178a (watermannetje), L 180b (waotermenneke), L 182 (watermannetje met z'n haak), L 200 (wattermenneke mi z'nen hoak), L 233, 236, 289 (watermenneke), L 426 (waterman); Q 38 (idem), 95 (watermenneke met de haokskes), Q 101, 121b (waterman).
Verwante naam : L 244 (menneke).

AANVULLING. F 13b (wetterman); K 99, 142, 147 (watermènneke), K 162, 164a (ook : waterman), K 199a; L 177, 202 (waterman), L 205 (watermenneke), L 206 (idem), L 207b, 248 (watermenke, waterkel); Q 95 (waterman).

**

Putmenke : L 270, 289 (mannetje in de put), L 289b (idem), L 298, 299, 300, 318 (menke met de puthaak), L 362, 376; Q 3.

AANVULLING. K 141 (putmanneke), K 148 (idem), K 183 (idem); L 52 (kjèl in de put), L 100 (putmanneke en menneke in de put), L 201 (idem), L 208a (putmenneke), L 233 (putmanneke), L 241 (idem), L 244 (menneke in de put), L 260 (idem), L 265 (idem), L 293 (putmenke), L 294 (idem), L 324 (idem), L 325 (idem), L 328 (idem), L 332 (idem).

**

Slokkeman : E 50 (Jan Slokop), E 69 (idem); I 116b (slokkevent), I 139, 140, 141 (slokkevent), I 142 (idem), 144a (sloekenbjèr), I 212 (ook : slokker), I 213 (ook : slokkeput), I 258; K 293 (slokebeer), K 332 (sloeker); O 47 (slokkepier), O 61 (ook : slokker), O 144 (slokkeman); P 14 (ook : slokker), P 16, 95 (slokkeput).

O 61 : Volk en Taal 4 (1891-92), 58; P 14 : Volk en Taal 5 (1892-93), 124.

AANVULLING. O 45 (slokkepier).

**

Lange Met : K 40, 73, 76, 78, 81, 103, 104a (lange Meet), K 112, 112b, 115, 116, 116a (ook : lang Bet); L 2 (ook : de Met, Met met de lange armen), L 3 (Met met de lange arm), L 4 (Met met de lange armen), 45, 46, 59, 87a, 88, 90.

Verwante namen : *lange Griet* : K 33, 76a, 133d; L 2 (zwarte Griet), L 4 (Griet met de lange armen), L 40, 90 (ook : Getriet mit de lang erm). — *lange Lijs* : L 64b (leis met de langen arm), L 92. — *Piet met de lange arm* : F 187.

Niet opgenomen : Man met de lange arm (E 72, 91, 97; L 7); kerel met de lange arm (B 102); zwarte Griet (B 112); lang arm : E 90, 105.

AANVULLING. *Lange Met* : K 72, 75, 75a, 76c, 77a, 140a; L 5 (de (lange) Met), L 42, 43 (Met met de lange armen), L 44, 046, 49 (ook : Met met de lange armen), L 50, 52, 87; *lange Griet* : E 119, 198 (Griet met de lange armen); K 32* (idem), K 40a; L 40a (Griet met de lange arm).

**

Kikker : B 7, 8, 28, 42 (dikke kikker), B 49, 55, 65, 72, 82a, 84b, 85a (ook : greate kikkert), B 86, 92 (ook : greate kikkert), B 92a (ook : dikke kikkert), B 100, 102 (ook : dikke kikker), B 123 (grote kikker), B 124, 126; C 26, 26b, 26c, 31 (dikke kikker), C 41, 41a, 68, 68a, 68a*, 70a, 74, 79b, 80, 84, 102, 0102, 105, 110, 116, 119, 121, 144, 154; F 63a, 191, 194; I 15, 16 (groene of grote kikker), I 29a; K 84, 86, 124.

AANVULLING. B 10, 12, 14a, 22a (greate kikkerts), B 24, 29, 32, 38, 39, 41, 43, 43*, 46a, 46b, 047a, 48a, 50, 51, 53, 54, 58, 58a, 58b, 62, 64, 64a (ook : frosk), B 64b, 66, 66*, 67, 71, 78, 79, 80, 82, 84d, 87, 89, 90, 092a, 96a, 98a, 99, 102, 111, 111a, 113 (ook : grote kikker), B 113a, 114, 117c, 125, 127, 129; C 42 (anders gooi'n kikkers die 'n ket om bain), C 42* (idem), C 63 (kikkers met grote bekken), C 72, 104a; F 1, 2a, 2d, 5a, 05*, 7, 14, 15 (ook : dikke kikkert), F 19b, 22a (als ze op het ijs lopen), F 27a, 31, 32, 36a, 39a, 41a, 41b, 42b, 47, 54, 61a (dikke, grote kikker), F 74a; I 16 (de groene kikker); K 44. Vergelijk bovendien : K 84 en 85 (woerk).

**

Snoek : B 98 (grauwe snoek), B 117b, 117e, 123, 124; F 2e (greate snoek), F 6 (snoek mai grutte bek), F 19b, 41c* (dikke snoek), F 79.

AANVULLING. B 12, 25, 38, 43, 43*, 46a, 51, 53, 54, 58, 58a, 66*, 79, 82, 84d, 85, 85a, 85b, 87, 89, 90, 92, 092a, 93a, 94, 106, 108 (in grouwe snoek), B 111a, 113 (grauwen snoek), B 113a (idem), B 114, 118, 124a, 125; F 1 (greate snoek), F 2a, 2d, 3, 5a, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 019b, 22a, 26, 27a, 29, 31, 32, 33, 41a, 41b, 42b, 50a, 54, 60, 66.

**

Overige gegevens.

Op de kaart werden niet opgenomen de namen meermin en meerman en een groot aantal slechts één of twee keer voorkomende namen. De meermin staat evenals de meerman als watergeest van de zee vrijwel los van de "zoetwater"-

geesten en treedt niet op als kinderschrik. De gegevens betreffende de meermin en meerman, hieronder vermeld, zijn vrijwel alle afkomstig van vragenlijst 2 (1937) en werden medegegeerd door medewerkers in de kustplaatsen, althans voor het grootste deel, in sommige gevallen klaarblijkelijk onder invloed van bekende sagenboeken. De enkele gevallen waarin de meermin optreedt als kinderschrik of als nachtmerrie, zijn duidelijk aangegeven.

(Zee)meermin : B 7 (meermun), B 14a (sémearminte); C 28; E 36, 90, 93; F 2, 77; G 95; H 1, 4, 16, 46, 49; I 7, 22, 25, 45a, 62a, 69, 70, 78a, 79, 81, 86, 91, 93, 100, 112, 136, 139, 168, 255; K 83, 84, 93, 98, 125a, 145a, 161, 168, 173, 176, 180, 190, 244; L 281, 281*; Q 241.

Bijzonderheden : I 25 : meermin, d.i. een gedaanteverwisseling van een mens; gaat 's nachts op iemands keel zitten om hem de adem te benemen; de eerste persoon die men 's morgens ontmoette was deze meermin. — I 255 : zee-meermin, die met een haak de kinderen in het water trekt. — L 281, 281* : meerminnen met een schapekop.

B 14a : Van der Molen, Frysk Sêgeboek IV, 475; H 1, 4, 16 : Ons Volksleven 12 (1900), 85; H 16, 46, 49 : Volkskunde 40 (1936), 110-111; K 244 : Ons Volksleven 9 (1897), 25.

Meerman : I 7, 22, 30, 32, 33, 35 (zeemeerman), I 49, 74, 75, 79, 89, 99.

**

Enkele andere namen waren met enige moeite onder dezelfde noemer te brengen (b.v. lelijke kerel), maar vertoonden geen regionale binding en verdienden derhalve geen plaats op de kaart.

Lelijke kerel : B 64a (rare keardel); C 26a (kwaoje kerel), C 27 (man in het kanaal), C 122 (zwaorte kerel); E 68 (slechte kerel), E 79 (lelijke man); F 2 (zwarte man), F 46 (malle kerel), F 113 (ondeugende keerl in 't water), F 121 (keerl), F 129b, 139 (keerl), F 191 (idem); G 5 (malle kerel), G 27 (malle kerel), G 93, 113; I 20 (man), I 43 (lelijke vent), I 139 (kwaai vent); K 104 (lelijke man, vent met een ketting), K 124 (vent), K 164a (zwart menneke); L 5 (ook : grote kerel), L 13, 21*, 51 (man), L 54 (lelijke man), L 61 (en : zwarte kerel), L 62 (kjel), L 88, 215a (kerel), L 241 (lillek menneke), L 244 (menneke).

**

De hapaxen worden hieronder weergegeven in de volgorde van de nummers der plaatsen :

A 1 : Pieter Lippes (onder 't ijs); B 28a : spûkeblommen (witte bloemen die in de slootwallen groeien), B 64a : Jentsje Tip, B 66* : salamanders, B 98a : wetterwief, B 112 : ouwe zeewier, B 124a : vis; C 22 : raitkeerltjes, C 31 : dikke por (met een ketting), C 32a : spouken, C 85 : zwaate woepke, C 0102 : water-ratten, C 132 : waoterrötte, visotter; F 59a : podde, F 77 : zie-slange, F 100 :

zeereus, Barneman, F 178 : Henske, F 189 : trekbeen; G 2* : dikke keu, old varken, G 80 : waterharm (een arm die de kinderen in het water trekt), G 94 : waterharm, G 112 : waterharm, G 140 : haai, otter, G 222 : ieperon; H 114 : haagpint; I 44 : juffrouw Benenpak, I 48 : jan aërunck, I 65a : otter, I 91 : watersnaak (een soort vogel), I 116b : Bornis, slokkevent, I 183 : puid, I 185 : Flabbaert (sprong de mensen op de rug bij de Flabbaertbeek), I 213 : pakkeman, I 215 : de watergeest van de Pismolen, I 233 : aakpin, waterspook; K 32 : de rabberknaap (met de lange armen), K 49 : woerits, K 73 : griendmannekes, greunen otter, K 84 : wijf met de groene haren, K 94 : waterchinesees, K 105 : Jan de kruk (oude vrouw met kruk), K 111 : Maasmanneke, K 116a : Hanna (of : Anne) mit de krukke (oude heksachtige vrouw), K 119a : idem, K 121 : otter, K 126 : vriesmanneke (als ze op het ijs lopen), K 163 : bloedzuiger, Herman, K 184 : echo, K 223 : grote beest (met horens), K 244 : lange Wapper, K 286 : tenennijpers, K 297 : tenennijper (zwarte gestalte zonder kop of benen, driehoekig van vorm), K 302 : pekmenneke (pakanneke), K 325a : grote beest (met horens), K 351 : menneke Pek; L 7 : roosdomp, L 13 : Zwartje Moor, L 60 : pielepoot, L 76 : Jaap met de haon, L 89, 95a : doerak (de duivel in het water), L 96a : Mien Mik, L 102 : de watergeest, L 153 : zwarte Hannes (duivel?), L 157 : waterhond, L 158a : hond, L 250 : watersater, L 269 : Ties de grieper, L 270 : waterchinesees, doodman (doo-man, laat een bel klinken bij een vijver), L 322 : kulevel, L 360 : zwarte kat; M 7* : platvoeten, M 43 : kakkellobbus; N 41 : grote hond of groot beest, N 88 : lokketisse (een hagedis); O 15 : beerloet of beerloedie (een gestalte tussen beer en otter), O 45 : vissen, O 114 : waterrat (met twee poten); Q 3 : beekmanneke, Q 119 : geest in het water met een drietand.

H. DE VISSER en J.J. VOSKUIL (1958)

KINDERSCHRIK IN HET KORENVELD

Commentaar bij kaart 20

Inleiding¹⁾.

Voorzover mij bekend vindt men de oudste vermelding van een kinderschrik in het korenveld in het sagenboek van de gebroeders Grimm²⁾. In dit geval is dat de *Roggenmöhme*. Een eerste poging tot interpretatie doet Jacob Grimm. Hij rangschikt haar in de eerste druk van zijn *Deutsche Mythologie* met een aantal andere korenschrikken onder de elven, aan wie hij een afzonderlijke plaats tussen goden en mensen toekent³⁾. De kinderschrikfunctie beschouwt hij als een verwording van hun oorspronkelijk voor-christelijk karakter.

Op dit laatste kwam critiek van W. Mannhardt⁴⁾. Voor hem was de kinderschrikfunctie één van de aspecten van een theriomorphische of anthropomorphische windgeest of korengest. Hij meende dat de resten van dit geloof aan gepersonifieerde natuurkrachten vrijwel ongewijzigd in het huidige volksgeloof voortbestonden en trachtte deze geestenwereld uit dit volksgeloof te reconstrueren. Gelijksortige opvattingen vindt men in de Anthropologische School, met name in het werk van Frazer⁵⁾.

Deze theorie van Mannhardt is lange tijd de heersende geweest, al werd er incidenteel wel aan getwijfeld. Zo vroeg Andree zich reeds in 1901 af of de korengestten van Mannhardt wel ooit iets anders dan kinderschrikken waren geweest⁶⁾. Scherpe critiek kwam er echter pas in de dertiger jaren van Mackensen⁷⁾ en van Von Sydow⁸⁾. Von Sydow viel zowel de hypothesen als de methode en de conclusies van Mannhardt aan en betoogde dat men aan de kinderschrik in het korenveld geen andere dan een pedagogische betekenis

¹⁾ In deze inleiding vindt men de belangrijkste literatuur over de kinderschrik in het korenveld, voorzover die mij op dit ogenblik bekend is. In mijn artikel *De roggemoeder* (*Volkskunde* 65 (1964), 153-180) ga ik uitvoeriger op de in deze literatuur verdedigde standpunten in, zodat ik voor een aanvulling daarheen verwijs.

²⁾ Brüder Grimm, *Deutsche Sagen* (2 Bde. Berlin 1816-1818), n° 89. In de tweede druk (1865-1866), die ik raadpleegde, is dit n° 90, de opgave 89 is van J. Grimm. Ik ga hier voorbij aan het door Praetorius opgetekende verhaal (1662) over de Roggenmutter die een kind roofde en weer terugbracht, omdat het mij in dit verband uitsluitend te doen is om de kinderschrik en de interpretatie die daaraan in de literatuur is gegeven.

³⁾ Grimm, *Deutsche Mythologie*, 269-270.

⁴⁾ Mannhardt, *Roggenwolf*; Mannhardt, *Korndämonen*; Mannhardt, *Wald- und Feldkulte I*, 611-614; Mannhardt, *Mythol. Forsch.*

⁵⁾ Frazer, *Spirits of the corn*³ [Eerste druk 1912].

⁶⁾ Andree, *Braunschweiger Volksk.* 2, 389. — De eerste druk (van 1896) heb ik niet geraadpleegd, misschien is de opmerking dus nog vijf jaar ouder.

⁷⁾ Lutz Mackensen, *Tierdämonen? Kornmetaphern!* (*Mitteldeutsche Bl. f. Volkskunde* 8 (1933), 109-121).

⁸⁾ C. W. von Sydow, *The Mannhardtian theories about the last sheaf and the fertility demons from a modern critical point of view* (*Folk-lore* 45 (1934), 291-309); C. W. von Sydow, *Die Begriffe des ersten und letzten in der Volksüberlieferung mit besonderer Berücksichtigung der Erntebrauch* (*Folk-Liv* 3 (1939), 242-254).

gaf en dat de gestalten waarin hij zich kleepte in het merendeel van de gevallen op spel en fantasie berustte. Hoewel zijn ideeën geenszins algemeen aanvaard werden⁹⁾, werd er nadien geen nieuwe interpretatie meer gegeven. Naast deze theoretische beschouwingen vindt men in de literatuur een grote hoeveelheid verzamelde gegevens, die in de wijze waarop ze gepresenteerd worden vaak beïnvloed blijken door de theorieën van Mannhardt. Voorzover dit nederlandse gegevens zijn, komen ze hierachter bij de behandeling van de afzonderlijke korenschrikken ter sprake, voorzover het buitenlandse gegevens zijn alleen wanneer daarvoor aanleiding bestond. Van meer algemeen belang zijn het artikel van Beitzl in het Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, dat in hoofdzaak een parafrase bij het door Mannhardt verzamelde materiaal is, aangevuld met enkele verspreidingskaarten voor het Duitse taalgebied, gedeeltelijk op grond van het materiaal van Mannhardt, gedeeltelijk op grond van het materiaal van de ADV¹⁰⁾. Een kritische beschouwing hierover vindt men in het tijdschrift *Volkskunde* van de hand van J. de Vries¹¹⁾. Een kaart met commentaar van de kinderschrik in het korenveld in Nedersaksen, op grond van het voor de ADV verzamelde materiaal, vindt men in de *Volkstumsatlas* van W. Pessler. Bij mijn weten zijn de kaarten van Beitzl en Pessler de enige verspreidingskaarten die van dit verschijnsel zijn gemaakt¹²⁾. Tegen deze achtergrond zal men dus de hiernavolgende nederlandse gegevens moeten plaatsen.

**

Herkomst van het materiaal.

Behalve de reeds in het commentaar bij kaart 18 vermelde vragen, waarop eveneens antwoorden over de korenschrik binnenkwamen, werden er in Nederland op vragenlijst 4 (1938) en in Vlaams-België op vragenlijst 6 (1958) vragen gesteld die daar meer direct betrekking op hadden.

Op vragenlijst 4 (1938) werd in het kader van een reeks vragen over zaaien oogstgebruiken onder n° 4 de vraag gesteld: *Kent men de korenmoeder, het roggemeisje, het korenwijn, de roggemoeder, den roggebond, den wolf, den haan, den baas, den bok of een anderen korengeest?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden, 1435 exemplaren terugontvangen.

Op vragenlijst 6 (1958) luidde de onder V, 1 gestelde vraag: *Kent men in uwe gemeente de korengeest (korenmoeder, roggemeisje, roggebond, de haan, de baas)? Zo ja, hoe wordt deze korengeest genoemd?* — Van deze vragenlijst werden tot op het ogenblik waarop de kaarten bewerkt werden 283 exemplaren terugontvangen.

Van de overige, reeds in het commentaar bij kaart 18, vermelde lijsten bevroegen de aantallen op het ogenblik van bewerking van lijst 17: 1221 en

⁹⁾ Men vergelijke b.v. het artikel van Hilding Celander, *Glosön- en Sädesande?* (Folkminne och folktankar 24 (1937), 233-261) en Van Gennep, *Manuel de folklore I*, 5, 2328-2330.

¹⁰⁾ [R.]Beitzl, *Korndämonen* (H.D.A. 5 (1932-33), 249-314).

¹¹⁾ J. de Vries, *De volkskunde op een keerpunt* (Volkskunde 39 (1934), 3-30).

¹²⁾ *Volkstumsatlas Niedersachsen III*, 9-10, Karte 15.

van lijst 20: 1064. De aantallen van de lijsten 2, 21A en B 5 bleven dezelfde. In het geheel beschikten we dus over de gegevens van 3809 lijsten, als we de lijsten 2 en 17, waarop slechts incidenteel gegevens binnenkwamen, niet meerekenen. Vele van deze gegevens waren echter negatief en lang niet alle hadden betrekking op de korenschrik.

Ook voor deze kaart werden een aantal gegevens ontleend aan de literatuur van na 1880 en een aantal kwam uit ons archief en van toevallige opmerkingen op andere vragenlijsten. Dit is in het commentaar steeds verantwoord.

**

Formulering der vragen.

De wijze waarop de vraag op lijst 4 (1938) en in navolging daarvan op lijst B 6 (1958) gesteld is, verdient ernstige critiek, en heeft bij de beoordeling van de antwoorden herhaaldelijk moeilijkheden opgeleverd. Het geringste bezwaar is, dat er voorbeelden werden genoemd, al heeft dit in een aantal gevallen de medewerkers hinderlijk beïnvloed. Ernstiger is, dat er met het hypothetische begrip *korengeest* werd gewerkt, dat de medewerkers in grote meerderheid vreemd was en waarvoor in hun werkelijkheid geen plaats is. Het gevolg was dat ze er zelf inhoud aan gaven, wat het groot aantal keren dat de naam van een ziekte in het koren of een schadelijk dier werd opgegeven verklaart, of dat ze zich aan de voorbeelden hielden, wat de mogelijkheid inhoudt dat ze ons een aantal (niet genoemde) antwoorden onthielden. Voorzover ze aan deze antwoorden geen duidelijke omschrijving van de functie toevoegden, was het tenslotte weer moeilijk uit te maken hoe we hun opgaven moesten interpreteren. Uit het commentaar zal dit herhaaldelijk blijken.

**

Bewerking van het materiaal.

Het zou methodisch onjuist zijn geweest om bij de bewerking van het materiaal ditzelfde hypothetische begrip *korengeest* als uitgangspunt te nemen. Wat de gegevens onderling verbindt, is óf de naam óf de functie. Voor deze kaart kozen wij de functie (*korenschrik*). Uit de samenvatting aan het eind van het commentaar zal blijken dat het zelfs zeer onwaarschijnlijk is dat zich achter de op deze kaart samengebrachte korenschrikken oorspronkelijke korengeesten verbergen, al is dat een enkele maal misschien het geval geweest. Door de formulering van de vragen kwamen op de lijsten 4 en B 6 ook antwoorden voor die niet onder dit gezichtspunt vielen. Dit geldt in de eerste plaats voor twee grote groepen: *haan* en *baas*, die zich in de gestelde vragen onder de voorbeelden bevonden. Voorzover hun functies in de antwoorden nader omschreven werden, traden zij geen enkele maal als kinderschrik op, zodat ook de antwoorden waaruit de functie niet bleek, terzijde werden gelaten. Dezelfde gedragslijn werd gevolgd bij de andere antwoorden, indien dat mogelijk was. Aangezien de aantallen gegevens hier echter veel kleiner waren, was het aantal twijfelgevallen groot. Ieder twijfelgeval werd in het commentaar vermeld.

De keuze van de functie als criterium houdt voorts in dat van een kinderschrik met meer dan één functie op deze kaart alleen de korenschrik is opgenomen. Eventuele aanvullende gegevens zal men in het commentaar bij kaart 18 moeten zoeken. Hierop is een uitzondering gemaakt in de gevallen dat een bepaalde kinderschrik in het korenveld huist, maar niet als korenschrik vermeld wordt, of wanneer uit de naam bleek dat hij met het koren in verband wordt gebracht. In het commentaar vindt men dit steeds verantwoord.

**

Indeling van de legende.

Bij de indeling van de legende was de naam van de korenschrik uitgangspunt. Gegevens onder dezelfde naam maar met verschillende kenmerkende elementen werden niet van elkaar gescheiden. De zo verkregen groepen werden vervolgens naar hun meest karakteristieke elementen ingedeeld, die in het commentaar en de samenvatting uitvoeriger ter sprake zullen komen. Aangezien deze elementen elkaar soms doorkruisen, moest bij deze wijze van indelen enkele malen vóór het ene element boven het andere gekozen worden. Het resultaat is, dat men, grofweg gesteld, in de groepen I (roggemouder, enz.) en II (spinwif, enz.) de vrouwelijke korenschrikken, in de groepen III (korenman, enz.) en IV (korenpater, enz.) de mannelijke en in groep V (korenwolf, enz.) de dieren vindt. Aan deze laatste groep werden om technische redenen de *Overige gegevens* toegevoegd.

Deze indeling werd in groep II een enkele maal doorbroken ten gunste van de voor deze groep karakteristieke elementen: *spinnen*, *wiel*, *wind* en de naam *ansje*, die door elkaar een rol spelen. In groep IV treden de elementen *bloed* en het *afsnijden der tenen* sterk op de voorgrond. De gestalte heeft in deze groep soms duidelijker omtrekken dan in groep III, soms vervaagt hij tot een geslachtloos demonisch wezen of zelfs een plant of dier, zodat in dit geval het criterium *mannelijke gestalte* secundair werd.

Tenslotte vindt men in groep I het element *moeder*, dat uiteraard met het daar reeds aangelegde criterium samenviel.

Onder *Overige gegevens* vindt men behalve de unica ook kleinere groepen van minder dan vijf gegevens. Een enkele maal werd een kleinere groep op de kaart opgenomen, omdat daar een bijzondere reden voor was. Dit is in het commentaar steeds verantwoord.

**

Roggemouder (-mauer, -mouder, enz.): C 26a (lijst 4: roggemouder, ned. moederkoren, heb ik nog wel in verband horen brengen met roggemouder = roggegeest, zie verder Ter Laan, Nw. Gron. Wb. op mouer, mouerkorrel en roggemouder), C 118 (vgl. Huizenga-Onnekes, Gron. volksverh., 15-16), C 118 (lijst 4: de roggemouder is nog algemeen bekend, doch alleen als boeman, waarmee men de kinderen bang maakt, dat ze niet in het koren zullen lopen; zie roggemouder in het Nw. Gron. Wb.), C 118 (lijst 21a: in de korenakkers roggemouder), C 119 (lijst 21a: roggemouder tegen in het koren lopen),

C 120 (lijst 20: kinderen worden bang gemaakt voor rogmauers bij in het koren lopen), C 121 (lijst 4: neen, hoogstens roggemouder), C 121 (lijst 20: vroeger werd als schrikbeeld hier gezegd: "de roggemouder pakt die," om de kinderen af te houden iets te doen wat de ouders niet wilden hebben, b.v. over het veld of de korenvelden te lopen, al jaren hoort men dit hier niet meer), C 121 (lijst 21a: als ze in het koren lopen, worden ze bang gemaakt met de roggemouder), C 123 (lijst 4: vroeger kende men roggemouder, tegenwoordig niet meer), C 125 (lijst 4: vroeger sprak men hier wel van rôggemouder, maar tegenwoordig hoort men dit niet meer), C 126 (lijst 4: heel vroeger roggemouder, nu niet meer), C 129 (lijst 4: ik herinner mij dat ik als kleine jongen zeer bang was voor de rôggemouder, dit is nu zo goed als verdwenen, dit geloof aan een korengeest), C 129 (lijst 20: 1. de roggemouder grijpt je, 2. door het korenveld lopen, 3. boze oude vrouw), C 130 (lijst 20: pas op, loop nait in 't koren aans nemt roggemauer die mit), C 131 (lijst 4: de rôggemouder, alleen als bangmaakster van kinderen gehoord), C 131 (lijst 20: wanneer de kinderen door het hoge koren liepen, werd door de ouders gezegd: paast moar op veur de roggemouder!), C 131 (lijst 21a: roggemouder in 't koren), C 131a (lijst 4: een veertig jaar geleden geloofden de kinderen wel aan een rôggemouder), C 131a (lijst 20: 1. de roggemouder, 2. tegen in 't koren lopen, 3. roggemouder vret die op), C 132 (lijst 21a: roggemouder tegen in het koren lopen), C 132 (lijst 20: 1. de roggemouder neemt die mit, 2. tegen het lopen in het koren, 3. meenemen), C 132 (lijst 20: 1. de roggemouder pakt die, 2. in het koren lopen, 3. als heks, 4. meenemen), C 156 (lijst 4: rôggemauer, rôggemouder), C 156 (lijst 17: ook wel bij in 't koren lopen, de roggemouder pakt die), C 157 (lijst 4: de roggemouder is alleen bekend, kinderen worden er vaak bang voor gemaakt: "pas maar op, dat de roggemouder je niet pakt"), C 157 (lijst 21a: roggemouder tegen in 't koren lopen), C 157 (lijst 21a: roggemouder), C 157* (lijst 21a: roggemauer voor in 't koren lopen), C 158 (lijst 21a: roggemouder, naam wel bekend hier, maar wordt niet meer gebruikt, van oude mensen hoort men het nog wel), C 161 (lijst 4: kinderen lopen graag door de rogge en worden dan bedreigd met: "paas op, de roggemouder gript die"), C 164 (lijst 20: 1. in 't koren zit 'n roggemouder, 2. om niet dwars door een korenveld te lopen, 4. ze neemt het kind mee), C 165 (lijst 20: ik herinner me dat — niet vaak — kinderen bang gemaakt werden niet in koren te lopen; want daar zat de rôggemouder, een kwaad wif, in: "pas op, d'r zit de rôggemouder in" of "de rôggemouder pakt die"), C 165 (lijst 21a: roggemouder als de kinderen in 't koren lopen), C 192 (lijst 4: als kinderen maakten we elkaar bang voor de roggemouder, waarbij wij dachten aan een vrouw die het koren in bescherming nam), G 12a (lijst 4: de korenhaas mag men geen leed doen; ook spreken sommigen nog met eerbied van den korenhond en de roggemouder, ook leiden zij daarvan het moederkoren af), G 15* (lijst 4: men spreekt van roggemouder, vooral bij de kwajongens wordt dat korenwif gevreesd, uit vrees voor den roggemouder durven de jongens niet in het koren lopen om blauwe roggebloemen te plukken), G 15* (lijst 2: men spreekt in Onstwedde wel van roggemouder: pas op loop nich in de riepe roggen, den grip roggemouder die).

OPMERKINGEN. Behalve als korenschrik vindt men de roggemoeder en nauw verwante namen ook als naam voor *de blauwe mestkever*¹³⁾, *het moederkoren*¹⁴⁾, *de windvegen in het koren*¹⁵⁾ en *de dubbele aar*¹⁶⁾. Gedeeltelijk liggen deze namen in het gebied waar men ook de korenschrik kent, gedeeltelijk vallen ze

13) Vgl. Ter Laan, Nw. Gron. Wb¹, 832: "Røggemouer = 3° de blauwe mestkever die begint te vliegen in Augustus als de rogge van het veld is." Een speciaal onderzoek zou moeten uitmaken in hoeverre de verspreiding van deze naam samenvalt met die van de roggemoeder als korenschrik.

14) Vgl. Ter Laan, Nw. Gron. Wb¹, 832: "Røggemouer = 4° moederkoren, ziekte in de roggekorrel in de vorm van een halve maan, zwart van buiten, wit van binnen. Te Overschild ook mouerkorrel, elders mouerrogge." Een direct verband tussen deze benaming en de roggemoeder als korenschrik wordt gelegd door mw. Huizenga-Onnekes (Gron. volksverh. 16): "As ie niks doun, dut Røggemouer ook nooit wat. 't Ainegste wat heur nõg wel es overkomt is dat ze de kòrrels van de røgge, dij din nõg do waik binnen, wat stief in haand knipt. Din wòrden ze swaart en vergifteg; doar zeggen ze tegen van mouerkòrrels. Mor dat is aaltied mor 'n stok òf wat." Wellicht is de opmerking van onze medewerker in G 12a, die een dergelijk verband legt, hierdoor beïnvloed, in ieder geval heb ik het verder niet aangetroffen. Wel bevonden zich bij het materiaal van de vragenlijsten een aantal opgaven van de roggemoeder als naam voor het moederkoren: B 128 (lijst 4: In een roggear kan soms een zwarte korrel zitten; dit is de roggemoeder), C 79b (lijst 4: De roggemoeder is een soort zwarte schimmel, die in de rogge kan optreden), C 121 (lijst 4: De roggemoeder kent men hier, d.i. een zwam in de korrel, die deze abnormaal vergroot en zwart doet worden. Hieraan schrijft men een goede oogst toe), L 179 (lijst 4: Men kent wel de roggemoeder of wolfstand; echter niet als korengest; 't is een ziekte, die bij te veel vocht optreedt; de korrel groeit lang-smal (als 'n wolfstand), werd vroeger aan apothekers verkocht), L 239 (lijst 4: tegen de zwarte korrels in de rogge zegt men moederrogge. Men denkt hierbij aan geen geest (dus geen bijgeloof)). — Aangezien er niet naar de naam van het moederkoren is gevraagd, zijn deze gegevens uiteraard toevallig, terwijl de omstandigheid dat ze juist buiten of aan de rand en niet in het gebied van de roggemoeder als korenschrik liggen nog beïnvloed kan zijn door de suggestieve vraagstelling waarin de roggemoeder met name genoemd werd. Een onderzoek naar de dialectbenamingen van het moederkoren zal moeten uitwijzen of de begrippen elkaar uitsluiten of juist nauw verband met elkaar houden, zoals mw. Huizenga-Onnekes suggereert. In ieder geval laat de verbreiding van de naam ook buiten het gebied van de korenschrik de mogelijkheid open dat het kaartbeeld slechts een relict te zien geeft van een onderliggend begrip waaruit de naam voor de korenschrik en de naam voor het moederkoren zich ontwikkeld hebben.

15) Hierover schrijft mw. Huizenga-Onnekes (Gron. volksverhalen (1930), 16): "Din kin je 't zo regelmoateg gòlven zain, net as 't wotter van de zee. Mor as ie goud toukieken, is ter aaltied 'n stee in, doar beweegt de røgge zok vremd en onrusteg. Da's de gevoarlike plek; doar zit Røggemouer." Voor het gebied van de roggemoeder als korenschrik zoals dat zich op onze kaart aftekent is dit het enige gegeven dat ik gevonden heb. Daarbuiten vindt men de naam *roggemeuje* in de Achterhoek. (*Menje* betekent in deze streek *tante*. Het is echter de vraag of een vertaling met *wijf* of *wrouw* hier de gevoelswaarde niet beter weergeeft). J. H. Gallée zegt daarvan (Driem. Bl. 1 (1901), 38): "Als de rogge in het zaad schiet en de wind door de halmen speelt, zoodat de koppen op en neer gaan en de rogge stuift (door het stuifmeel) zegt de boer 'de røggenhonde loopt der dör' of 'de roggemeuje hef de varkens der ùt'." (Vorden) [F 184]. Deze opmerking is in de literatuur telkens herhaald, o.m. door Heuvel, Schrijnen, Van der Ven, C. Elderink en Heitling. In hoeverre Heuvel deze uitdrukking ook zelf gehoord heeft, is niet uit te maken. Hij noemt Gallée niet met name, maar hij citeert zijn woorden letterlijk (Volksgeleef en volksleven, 310-311), terwijl hij eerder opmerkt (Driem. Bl. 3 (1904), 5): "maar niemand geloof meer aan korengest, zij 't in gedaante van een haas, kat, wolf, bok of een 'roggemeuje'." Cato Elderink (Twènter laand, 322) hecht dan ook m.i. te veel waarde aan zijn algemeen bedoelde opmerkingen die voor een deel nog steunen op Duitse literatuur. Wel is van belang dat zij uitdrukkelijk zegt dat men "in Twenthe deze akkergeest niet, of niet meer, hoort noemen", een opmerking die in 1959 door Heitling (De Achterhoek, 164) voor de Achterhoek herhaald wordt. Alles hangt dus aan de opmerkingen van mw. Huizenga-Onnekes en Gallée. Indien de notitie van de laatste betrouwbaar is (en er

er buiten. In beide gevallen leek het mij van betekenis deze gegevens hieronder, in de noten, te vermelden, omdat ze de lezer wellicht de mogelijkheid geven tot een genuanceerder interpretatie van het kaartbeeld en van het gebruik als naam voor de korenschrik.

Voorts vermeldt W. de Vries (Groninger plaatsnamen, 200) een naam *Rboggenamunekan* uit 1301, die gegeven werd aan een stuk grond dat toebehoort aan het klooster van Wittewierum, gem. Ten Boer. Hij leest hierin een pluralis van *rogge*, gevolgd door een pluralis van **muneke* (de demin. van **mune*, vgl. Franck-van Wijk, Etym. Wb. i.v. *moei*, waaronder mnd. **mōne* "tante, moeder, vrouwlijke verwant, vrouw") en legt verband met de roggemoeder als korengest. Als dit juist is, dan zou dit de oudste nederlandse vermelding zijn die mij bekend is. Er is echter alle reden om tegenover deze verklaring sceptisch te staan. Immers, buiten op de oorspronkelijke brief waarin deze naam genoemd wordt, staat: "interest nostrum Allodium — Rogghen voerwerk" 17). Dat doet veronderstellen dat de delen *rogge* en *munekan* onafhankelijker van elkaar zijn dan in de samenstelling *roggevroeven* of iets dergelijks, die De Vries erin wil lezen en waarvan de pluralis op zichzelf al vreemd is. Wybrands parafraseert deze naam dan ook en m.i. met meer recht als "de plaats waar roggeverbouwende monniken woonde" 18). Bovendien vinden wij in de door Ter Laan vermelde boerderijnaam *røggemunnekenveurwaark*¹⁹⁾ ongetwijfeld dezelfde naam terug. Zowel de toevoeging *veurwaark* als de huidige vorm *munneken* pleiten tegen de verklaring van W. de Vries. Een derde argument, hoewel dit niet doorslaggevend is, is ons

is in dit geval geen reden om daaraan te twijfelen) dan kan men ook hier een aanwijzing zien dat het gebied van de roggemoeder en nauw verwante vormen in Nederland oorspronkelijk groter is geweest en dat de korenschrik van het kaartbeeld slechts één van haar relictvormen is. Of een onderzoek naar de dialectbenamingen van de bewegingen van de wind in het koren meer materiaal op zal leveren, lijkt mij op grond van de schaarste aan literaire gegevens de vraag. Onder de antwoorden op de verwante vraag naar de naam van de wervelwind (dialectlijst 30 (1958), 12) bevindt zich in ieder geval geen enkel gegeven dat in dit verband van betekenis is.

16) De medewerker uit M 7 vermeldde de roggemoeder als benaming voor de dubbele korenaar (lijst 4: Roggemoeder is een dubbele korenaar. Wordt op de hoed gestoken en brengt geluk, tevens is dan de rogge goed geladen). Behalve *roggemoeder* komen ook de namen *koremoeder* (lijst 4: F 122), *moeraar* (Driem. Bl. 3 (1904), 7: "Moeraren steekt men dikwijls voor den spiegel. Vroeger deed men dit ter beveiliging tegen 't inslaan van de bliksem" en lijst 4: G 39: moeraren, dubbele aren, werden wel gezocht om opgehangen te worden als curiositeit), *mooraar* (Wanink, Twents-Achterhoeks wb., 144: twee-aar, dubbele aar van de rogge. Zinnebeeld van de vruchtbaarheid. "De meeiers hebt ne moor-oare an de pette estokken") en wellicht ook *roggemeisje* (lijst 4, M 40: Men kent ook het roggemeisje. Wanneer ze deze vinden, steken ze het op de hoed of op de pet) voor, naast andere namen die geen onmiddellijke verwantschap vertonen. Een speciaal onderzoek naar de benaming van de dubbele aar zou moeten uitwijzen of deze namen ook buiten het gebied van de Achterhoek, Twente en de Veluwe voorkomen, maar deze terloops gevonden gegevens vergroten m.i. de mogelijkheid dat wij het gebied van de roggemoeder als korenschrik als een relictgebied moeten beschouwen.

17) R. K. Driessen, Monumenta Groningana [enz.] Eerste stuk. (Groningen 1822), 64.

18) Aem. W. Wybrands, De abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en beschaving in Nederland (Amsterdam 1883), 56.

19) Ter Laan, Nw. Gron. Wb.², 760. De tegenwoordige boerderij ligt bij Emmerwolde onder St. Annen, in dezelfde omgeving als waarvan in het bovengenoemde stuk uit 1301 sprake is. Vgl. behalve de beide laatste bronnen ook nog: B. W. Siemens, Historische atlas van de provincie Groningen (Z. pl. 1962), kaart 37, waarop een smalle reep grond ten zuiden en noorden van Emmerwolde is aangegeven als bezit van het klooster te Wittewierum.

kaartbeeld. De boerderij in kwestie ligt namelijk buiten het gebied van de rogge-moeder als korenschrik, in een streek die, zoals ik in het hiervoor (noot 1) genoemde artikel in Volkskunde heb trachten aan te tonen, pas na het ontstaan van de roggemoeder door werkrachten van buiten het roggemoedergebied ontgonnen is. Of we overigens in *-munekan* / *-munneken* met Wybrands *monniken* moeten lezen is de vraag, al is er veel wat voor deze interpretatie pleit. Een andere mogelijkheid tot verklaring zit misschien in een vroeger, althans in Oost-Friesland, gekend woord *moneke*, *mônke* voor een inhoudsmaat²⁰), al houdt ook een dergelijke samenstelling iets gewrongens zolang wij niet kunnen aantonen dat dit woord ook in ruimere betekenis bekend is geweest.

Voor de buitenlandse literatuur verwijs ik naar de in de inleiding bij dit commentaar genoemde werken²¹). Van een ook maar enigszins volledige opgave van de plaatsen waar de roggemoeder in de buitenlandse literatuur genoemd wordt, kan hier geen sprake zijn. De oudste vermelding is, voorzover mij bekend, die van Praetorius (1662)²²), waar de Roggenmutter het kind van een boerin verruult voor haar eigen kind, een motief dat bij ons wel voorkomt in verband met wisselheksen en witte wieven. De oudste Nederlandse vermelding vond ik bij Molema²³).

Tenslotte wijs ik nog op een merkwaardigheid in de verspreiding van de roggemoeder. Zet men de bovenstaande gegevens uit op een bodemkaart, dan blijkt dat ze op twee uitzonderingen na (C 26a en G 12a)²⁴) alle liggen op de zandeilanden van Duurswolde, het Oldambt en Westerwolde. Op grond van deze verspreiding en van die van de roggemoeder in het aangrenzende duitse gebied heb ik aannemelijk trachten te maken dat de roggemoeder dateert uit de eerste eeuwen van onze jaartelling, zonder dat ik daaraan de conclusie wil verbinden dat het een oorspronkelijke korengest is, zoals Mannhardt dat wilde. Wel is het opmerkelijk dat alle andere betekenissen van de roggemoeder, die ik hiervoor heb behandeld, in de sfeer van de roggebouwen liggen. Of men tussen deze verschillende gegevens echter een samenhang mag zien, waardoor we in de verspreiding in zuidoost-Groningen dus een relict zouden aantreffen van een complexere verschijning in een groter gebied, is de vraag. Men zou dan aannemelijk moeten maken dat de gebieden waar deze verschillende betekenissen voorkomen in hun bewoningsgeschiedenis gemeenschappelijke elementen vertonen²⁵).

20) Ten Doornkaat Koolman, Wb. ostfries. Spr. II, 614.

21) In het bijzonder: Mannhardt, Korndämonen, 19-23; Mannhardt, Mythol. Forsch., 296-350; Frazer, Spirits of the corn³ I, 131-170; [R.] Beitzl, Korndämonen (H.D.A. 5 (1932-33)), 294-314), 254-255, 266-273, 283 en Volkstumsatlas Niedersachsen III, 9-10, Karte 15.

22) Zie hiervoor, noot 2.

23) Molema, Wb. gron. volkstaal, 353: "Roggemour (roggemoeder). Om kinderen af te schrikken in de rogge te loopen, wat zij gaarne doen om de blauwe roggebloempjes te plukken, zegt men: de roggemour krigt ie!"

24) Vergelijkt men de teksten van C 26a en G 12a met die van de overige gegevens, dan vallen ze op door hun formulering. C 26a is uiterst vaag en verwijst naar het woordenboek van Ter Laan, G 12a noemt (wellicht onder invloed van de vraagstelling) ook de korenhaas en de korenhond, die in deze streek verder evenmin bekend zijn.

25) J. J. Voskuil, De roggemoeder (Volkskunde 66 (1965), 153-180).

Korenmoeder (koormoer, koremoor, enz.): C 165 (lijst 4: vroeger sprak men wel van korenmoeder, hiermee maakte men de kinderen bang die de rogge langs lanen en paden vertraptten), F 142a (lijst 4: de oude zegswijze "in 't koren zat de korenmoeder" werd vroeger wel gehoord), F 197 (lijst 4: korenmoeder), G 79b (lijst 4: korenmoeder), K 207 (lijst B 6: koormoer), K 212 (lijst B 6: korenmoeder), K 235 (lijst B 6: korenmoeder), K 269 (lijst B 6: korenmoeder), K 338 (lijst B 5: korenmoer, koremoer, geest die in 't koren huist), L 431 (lijst 4: koaremoor — N.B. Aangezien het hier een geïsoleerd gegeven betrof werd dit gegeven in 1959 gecontroleerd. De medewerker bleek inmiddels te zijn overleden. Drie andere medewerkers uit de onmiddellijke omgeving hadden nooit van de koaremoor gehoord, wel van het koaremenke).

OPMERKINGEN. Behalve voor K 207, K 212, K 235 en K 269 kregen wij in Vlaams-België ook voor O 114 en O 272 op de vragenlijst als antwoord binnen: *korenmoeder*. Bij navraag ontvingen wij van de correspondenten voor O 114 en O 272 mededeling dat de ziekte moederkoren bedoeld was, de overige opgaven werden bevestigd.

Het antwoord *moederkoren* kwam binnen uit: B 123 (lijst 4: moederkoren kent men hier wel), F 96 (lijst 4: moederkoren), F 140 (lijst 4: alleen moederkoren en den wolf), G 209 (lijst 4: moederkoren), H 23 (lijst B 6: moederkoren, brandhouwe, de wolf, is een ziekte waarvan de halm de vorm heeft van een wolfsmuil), I 272 (lijst B 6: moederkoren), L 8 (lijst 4: wel moederkorrel (korn)), L 421 (lijst B 6: moederkoren, gebruikt voor vruchtafdrijving), P 154 (lijst B 6: moederkoren), P 157a (lijst B 6: moederkoren), Q 102 (lijst 4: neen, bij tarwe worden sommige aren zwart (moor), kalksel wordt daarom onder 't zaad gemengd om de moor te voorkomen), Q 102 (lijst 4: moorkoren), Q 203 (lijst 4: moederkoren).

Voor dezelfde ziekte kwam de naam *korenmoeder* op deze vraag binnen uit: F 59* (lijst 4: de korenmoeder is een dikke, zwarte korrel; de volksmening zegt, dat ze vergiftige bestanddelen bevat), F 132 (lijst 4: korenmoeder is weinig bekend, maar is een korrel driemaal zo groot als een gewone en zwart; hetzelfde als korenmoeder id.; bij de jonge generatie niet meer bekend, wel bij ca. vijftigjarigen), F 133 (lijst 4: korenmoeder werd gezocht en aan den apotheker verkocht, die er een medicijn uit maakte), I 140 (lijst 4: de korenmoeder is een korrel, die zacht is en waarin sap zit; dit zaad is van mindere kwaliteit; voordat de aar in het graan is gekomen, kan een stukje grond een deel veel sneller groeien, zoodat het boven het andere uitsteekt; zoodra de aar erin gekomen is, bemerkt men er niets meer van), K 92 (lijst 4: korenmoeder is een ca. 2 cm lang en zwart plantje (onkruid)), K 183b (lijst 4: grote, zwarte rogge noemt men korenmoeder).

Voorts komt de naam *korenmoeder* voor als naam voor de dubbele aar in: F 122 (lijst 4: korenmoeder (twee aren in een halm)).

En tenslotte vinden we de naam *korenmoeder* als naam voor de laatste schoof in: C 132 (lijst 4: voor 1900 hoorde men af en toe hier nog de benaming korenmoeder, maar in de laatste jaren nooit meer), G 12a (lijst 4: komt enkel nog voor: een dikke schoof, de laatste van het land, de korenmoeder te noemen;

zij, die zich de roggemoeder en de schoof nog herinneren of zelfs in eere houden, zijn die boeren, die hun oorsprong van het zandgedeelte van Drenthe hebben). De verschillende betekenissen die aan het woord korenmoeder worden gehecht wijzen, evenals bij de roggemoeder, wellicht op een gemeenschappelijke complexere oorsprong. Voor het overige verwijs ik naar de opmerkingen achter de roggemoeder.

**

Roggewijf (-wief, -wiefie, enz.): B 67a (lijst 4: om de kinderen te beletten om door de rogge of haver te lopen wordt hun verteld van het "roggewijfke" of rogge-Ansje, die kinderen pakt, die door 't koren lopen; het ruisen van het koren betekent dan, dat zij in aantocht is), F 75 (vgl. Poortman, Drente [enz.] II (1951), 206: roggewiefies, wanneer we in de tijd, dat het koren bloeide daar baldadigheden uitrichtten), F 184 (lijst 4: het roggewijf is de korengest), G 4* (brief v.m.w. H.J. Andreae (1961): als kinderen in het koren bloemen willen plukken: pas op voor de roggewiefjes), G 9 (lijst 21a: in mijn jeugd werden we hier mee bang gemaakt, als we in het koren liepen werd er gewaarschuwd: pas op, een roggewievie en dan liepen we als hazen naar huis), G 10 (lijst 20: 1. pas op 't rogg'n wiefie pakt oe, 2. tegen in 't koren lopen, 3. in de vorm van een oud vrouwtje, 4. meenemen), G 10 (lijst 4: 't roggewiefie waarmee de kinderen bang gemaakt worden opdat ze niet in 't koren zullen lopen), G 11 (brief v.m.w. H.J. Andreae (1961): roggewiefies zaten in het koren, kinderen werden er bang voor gemaakt, want ze werden voorgesteld als heks met een mes en hele lange grijpvingers met hele lange nagels), G 012 (lijst 21a: als kleine jongen ben ik in Drenthe gekomen en ik weet me nog te herinneren, dat mijn grootmoeder en mijn tantes in het dorpje Buinen mij heel erg bang gemaakt hebben voor het roggewiefien, zodat ik er niet over dacht de es op te gaan, om b.v. korenbloemen te plukken; deze angst zat er zo in, dat ik met angst en vreze indertijd tijdens de korenoogst koffie naar het land bracht), G 12a (lijst 21a: pas op het "roggenwiefie", zij pakt je bij je beentjes), G 29 (lijst 21a: roggewievie, als het koren nog jong is en kinderen het plat trappen of er paadjes in maken), G 30 (lijst 4: er ligt me bij, dat men vroeger van 't roggewiefien sprak, om de kinderen bang te maken, dat ze niet in 't koren zouden lopen), G 32* (lijst 4: 't roggewief: kinderen, die blauwe korenbloemen plukten, werden bang gemaakt voor 't roggewief).

**

Korenwif (-wief, -vrouwtje, enz.): C 31 (lijst 4: vroeger kende men hier wel korengestten b.v. 't koorwief, maar sedert ongeveer 1870 uitgestorven; er is geen spoor meer van over), G 58 (lijst 2: in het koren: korenwiefie), I 233 (lijst B 6: 1. korenwif, korenventje, korenmannetje, 2. bij het pikken van de laatste schoof riep de pikker dat het korenwif juist weggevlucht was), K 158c (lijst 2: zie K 176), K 176 (lijst 2: men kent wel korenwifkes, vrouwen, die in het koren huizen en de in den avond wandelende kinderen

naar den hals springen; om te tonen, dat ze niet bang zijn, roepen de kinderen onder het voorbijgaan van een korenveld: oud korenwifke, oud korenwifke! (beter gezegd: zij zingen het) n.b. het woord korenwifke hoort men weinig in Etten, maar vaak in Beek bij Breda), L 269a (lijst 21a: vroeger korenwief als ze in 't koren liepen).

OPMERKINGEN. De gegevens voor K 158c en K 176 komen van dezelfde medewerker; ze werden overgenomen in Eigen Volk 10 (1938), 260 en in Ter Laan, Folk. Wb, 197. Niet opgenomen werd: G 15* (men spreekt van roggemouder; vooral bij de kwajongens wordt dat korenwif gevreesd). In De Boer, N. Veluwse Vert., 135 is sprake van een Korenvrouwtje op de Noord-Veluwe, dat door de meisjes werd geraadpleegd; het is echter niet nader gelocaliseerd.

**

Spinwif (-wief, wiefie, enz.): G 04 (brief J. Naarding (1958): spinwief), G 7 (vgl. Driem. Bl. N.S. 2 (1950), 71: in de omgeving van Rolde heet ze "het spinwiefien", ze beschermt er het koren tegen de baldadige jeugd, en "ze spint heur aal 't haor van 't heufd", als ze in 't rijpende graan lopen, "dat elk zien kan da'j ondeugend west zint en d'rogge vertrappt hebt"; als dat in erge mate is geschied neemt ze de boosdoeners mee en de hele zomer door moeten ze helpen vertrapte halmen zoeken en opkweken, opdat geen korrels verloren gaan), G 7 (brief J. Naarding (1958): spinwief), G 7* (brief v.m.w. H.J. Andreae (1961): de spinwiefies zaten midden in 't koren; zorg maar dat je ze daar niet tegenkwam, want dan was 't niet best met je), G 10 (lijst 21a: spinwiefie), G 10 (lijst 21a: spinwiefie, als de kinderen in het koren liepen), G 28 (lijst 21a: spinwief, wanneer men in 't koren loopt, thans nog algemeen gezegd), G 030 (brief J. Naarding (1958): spinwief), G 34 (lijst 4: spinwiefie), G 34 (lijst 20: vroeger zaten spinwiefies in de rogge volgens de mensen, die de kinderen met het haar aan de rogge vast spinnen m.i. om te voorkomen, dat de kinderen door de rogge liepen), G 35 (lijst 20: 1. in het koren, er zit een spinwiefie in, 2. om niet in het koren te lopen), G 58 (lijst 17: witte wiefen of ook wel spinwiefen; men vertelde over haar, dat zij in het lange korenveld huizen; de kinderen werden er bang voor gemaakt, dat als zij in het koren zouden lopen, de spinwief(b)en hun zouden grijpen en hun meenamen), G 58 (lijst 21a: spinwief), G 59 (lijst 20: pas op, er zit 'n spinwiefien in 't koren), G 59 (lijst 21a: spinwiefien), G 75 (lijst 21a: in de rogge zit het spinwiefien, pas op, loop niet in de rogge, dan hef ze oe zó bij de kladden, ze brandt oe 't haor of!), G 078a (lijst 21a: het spinwief heet hier in de roggevelden te huizen en de kinderen, die hierin lopen te grijpen; het dreigen hiermede wordt de laatste 20 jaren hier in deze omgeving niet veel meer gehoord; er zijn hier op het ogenblik veel kinderen, die nog nooit van een spinwief hebben gehoord), G 81 (lijst 21a: spinwief, als de kinderen 's avonds laat op straat waren).

OPMERKINGEN. Op lijst 17 werd door een medewerkster voor Roden (C 146) eveneens *spinwief* opgegeven, op lijst 20 werd daarentegen niets ingevuld; bij

navraag verzekerde J. Naarding ons, dat dit gegeven hem uiterst verdacht voorkwam en vermoedelijk uit midden Drenthe geïmporteerd was, om welke reden het niet op de kaart werd opgenomen.

Het gegeven voor Rolde (G 7), dat ontleend werd aan een artikel van J. Naarding in Driem. Bl. N.S. 2 (1950), 71 is blijkens de vrijwel gelijk-luidende formulering waarschijnlijk afkomstig van mw. J.H. Bergmans-Beins²⁶⁾, wat de betrouwbaarheid van de hier gegeven details door het romantiserend karakter van de bron en doordat mw. Bergmans-Beins het gegeven zelf niet localiseert, vermindert. Behalve als korenschrik vindt men het spinwif of meer algemeen een spinnende vrouw als sagenfiguur en als naam voor een bepaald soort koeken²⁷⁾. Het hiernavolgende overzicht van de ons bekende sagen, aangevuld met drie duitse sagen van vlak over de grens, mag dienen om van de eerstgenoemde groep een indruk te geven:

B 64a (med. v. T. Scholte (1962) : Sa riden wy ek ris oer de Krúswei. Dêr siet in âld wyfke to spinnen. En wy koenen der noait lâns komme. Doe sei ek ien fan ús in pear geastlike wurden en fuort wie it wyfke en wy koene wer fierder), B 69 (med. v. W. v. d. Veen (1962) : Wy wiene to muddejeijen west. We hienen in deade mud yn in sek by ús. Dêr wie ynienen in spûk op de reed. In âld wyfke siet dêr to spinnen, de muddehouwen wienen deabinaud. De deade mud wie wer libben wurden en siet by ien op it skouder. En sa wie it ek wer gewoan), B 86 (vgl. Iduna 9 (1853), 128 : een oud vrouwtje (Kielmoi) zit te spinnen onder een brug waar ze met haar spinnewiel verdronken is — Men vindt dezelfde sage bij Dykstra, Fr. volksl. I, 120 en Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 79-80), B 121 (vgl. Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 81 : vrouw zit midden in een riviertje te spinnen, wie er voor het eerst langs komt struikelt), C 151a (lijst 2 : voor ongeveer 30 à 40 jaar geloofde men dat in een oude holle zandlaan witte wieven zaten te spinnen), C 192 (vgl. Eigen Volk 3 (1931), 5 : Tussen den Kieberg en de A zit 's nachts een spinwief te spinnen), C 193 (med. v. mw. A. W. v. d. Heide (1963) : In 't Metbroukerbos zat 'n wief te spinnen, doar dözzen de lu nich langs), C 193 (med. v. J. Reints (1963) : Bij Ellersinghoezen zat vrouger 'n spinwief. Wör van alles van verteld, 'n Hail köppel mensken dözzen dr in duastern nich langs. Zai spande droaden over de weg en as dr dan jongkerels langs kwamen luit ze dai door inloopen. Vrijgezelle jonges har ze t veural op veurzain. — Wellicht is hiermee het Spinwif of de Spinberg bedoeld, ten zzo van Ellersinghuizen, zie hierna onder G 14a, of wellicht ook de hiervoor genoemde spinnende vrouw in het Metbroukerbos, ca. 1 km. ten westen van Ellersinghuizen), F 3 (med. v. W. Tysma (1962) : Yn Wâldsein fortelde men fan saneamde spinfrouwen. It forhael giet fan in minske dêrre, dat útfanhus wie, mar de buorren hearden it spinnewiel gean), F 61a (vgl. Wolf, D.M.S., n. 471 : vrouwen zitten te spinnen op gouden spinnewielen, een knecht daagt hen uit en wordt door hen tot in huis achtervolgt), F 149 (vgl. Wall Perné, Veluwe sagen I, 32-49 : een witte juffer zit te spinnen in een holle boom, omringd door grafheuvels, wie haar bespot straft ze, ze wijst een schat aan. — Het verhaal is sterk geromantiseerd, men vindt het bovendien bij Ter Laan, Ned. overleveringen I, 57), G 14a (vgl. Gron. volksalm. v. 1894, 106 : spinwif zit op de Spinberg te spinnen en vangt jonge mannen. — Men vindt het verhaal ook bij Ter Laan, Gron. overl.²⁾, 29-30 en in zijn Ned. overl. I, 56-57), G 15 (vgl. Huizenga-Onnekes, Gron. volksverh., 20-21 : drie witte vrouwen, waarvan één een zwarte doek draagt, zitten op een heuvel te spinnen), G 75 (vgl. Nwe Dr. volksalm. 18 (1900), 105-110 : de spinnende vrouw op de Ekelberg (een grafheuvel). — Men vindt het verhaal o.m. ook in de Nwe Dr. volksalm. 20 (1902), 219; Eigen Volk 1 (1929), 310-312; Ter Laan, Ned. overl. I, 57; Drente, een handboek, 231 (waar bovendien vermeld wordt dat kinderloze vrouwen haar op blote voeten bezochten), G 198 (vgl. Twenteland 5 (1960), 41-42. — Het verhaal lijkt mij een bewerking van het verhaal bij V. d. Wall Perné, zie boven onder F 149), G 235 (vgl. Elderink, Twënterlaand, 48, 189 : witte vrouw zit te

26) Bergmans-Beins, Drentsche volksverl. [eerste druk 1933], 44-45.

27) Voor de koeken (een soort Sinterklaaskoek in Bergambacht) vgl. : Nannings, Brood- en gebak, 43. — Nannings wil verband zien met de Holda-verering.

∥ SPINWIJF, SPIN-AN (kinderschrik)

∥ SPINNENDE VROUW : op of bij hunebed of grafheuvel (F 61a, F 149, G 14a, G 75, m 13, 2, m 13, 5, n 12, 1), op of bij heuvel (C 192, G 15, L 271), in een bos (C 193)

∩ SPINNENDE VROUW : in een holle zandlaan (C 151a), in of bij een boom (F 149, I 233, L 83), bij een hontwal (L 279), in een kuil (L 255b), aan een water (C 192, G 235, K 211), in een water (B 121), onder of bij een brug (B 86, K 182, M 39)

spinnen aan het grondeloze meer in het Aamsveen), *I 233* (vgl. Wolf, D.M.S., n° 61 : vrouw zit te spinnen bij een holle boom, omgeven door allerlei dieren. — Men vindt het verhaal ook bij Sinnighe, Oude volksvert., 95-96), *K 182* (vgl. Eigen Volk 10 (1938), 262 : vrouw zit bij een brug met een streng garen om de hals en vraagt de voorbijgangers om garen om te kunnen naaien), *K 211* (vgl. Luyts, Sagen Turnhout, n° 40 : drie spinsters aan een vijver), *K 211* (vgl. Luyts, Sagen Turnhout, n° 39 : spinwijfke aan een water), *K 219* (vgl. Ons Volksl. 5 (1893), 16) : ontmoeting met een haspelende oude vrouw of andere heks in een bepaald straatje (het Haspelstraatje), *L 83* (med. v. H. F. Gerritsen (1963) : In de Rietbroek onder Elten daar ko'j altied zo'n gedruis heurn in de beume. En dat zat der altied ene te spinnen in ne boom. Dee gedaante zat linnen te spinnen), *L 255b* (vgl. Tijdschr. N. Brab. geschied. 2, 39 : kaboutervrouwje zit in een bepaalde kuil te haspelen voor de omwonende boerinnen), *L 263* (med. v. M. v. Empel-Verwas (1962) : Spinweefkes zitten in spinnewebben aan de buitenkant van 't raam. Ze loeren vandaar geheimzinnig naar binnen en als ze alles weten gaan ze stillekes weg), *L 271* (vgl. Welters, Feesten, 10 : vrouwtje spint op St. Thomas op een bepaalde straathoek peperkoeken. — Men vindt een dergelijk verhaal bij Kemp, Limb. sagenb., 260, die het vrouwtje echter op de Lichtenberg plaatst), *L 279* (vgl. Ons Volksl. 4 (1892), 191 : vrouw zit te spinnen bij een houtwal die door een voetpad doorsneden wordt), *M 39* (lijst 2 : spinnewief bij 't spinnevonder in 't Ettense veld. Op kermis nog wel te zien), *m 13,2* (vgl. Heimat u. Volkstum 1959/60, 213 : spinnende vrouw zit op een steengraf, ze moet eeuwig spinnen omdat ze bedrog heeft gepleegd en doet voorbijgangers verdwalen — vgl. ook Jb. d. Hmtver. d. Grafsch. Bentheims 51 (1960), 140-141 en Neerl. Volksl. 12 (1962), 321-330), *m 13,5* (vgl. Heimat und Volkstum 1959/60, 213 : spinnende vrouw zit op een grafheuvel met graven uit de steentijd en de bronstijd — vgl. ook de hiervoor genoemde literatuur), *n 12,1* (vgl. Heimat und Volkstum 1959/60, 213 : spinnende vrouw zit op een grafheuvel uit de bronstijd — vgl. ook de hiervoor genoemde literatuur).

Sommigen hebben in deze sagem gestalten het rudiment van het geloof aan de schikgodinnen²⁸⁾ willen zien, anderen denken aan wederkerende vrouwen, die het spinnewiel of onderdelen daarvan als grafgift²⁹⁾ hebben meegekregen. Dergelijke verklaringen zijn echter weinig bevredigend en het is ook de vraag of een uniforme verklaring überhaupt mogelijk is. Opmerkelijk is het wel, wanneer we de heks- en spookverschijningen onder bovenstaande sagenfiguren buiten beschouwing laten en ons beperken tot de duidelijk gelocaliseerde en traditionele spinnende vrouwen, dat een aantal van hen (nl. diegenen die op of bij een hunebed of een (graf)heuvel voorkomen) zich juist aan de grenzen van het gebied van het spinwief als korenschrik bevinden nl. in zuidwest-Drente en in Westerwolde. Tussen de bewoners van deze gebieden schijnt in ieder geval in de bronstijd en de ijzertijd verwantschap te hebben bestaan³⁰⁾. Dit wijst op de mogelijkheid van samenhang tussen de sagenfiguur en de korenschrik. In dat geval ligt het spinwief (als korenschrik) in een andere sfeer als b.v. de roggemoeder en is het minder waarschijnlijk dat men er het rudiment van een korengheest achter moet

zoeken. De gegevens zijn echter te vaag om de samenhang verder aan-nemelijk te maken.

Van spinvrouwen of spinnende vrouwen als korenschrik heb ik buiten Nederland geen voorbeelden gevonden³¹⁾. Wel kent men in de omgeving van Braunschweig een *Radefrau*, *Radeweib* of *Raalwif*³²⁾, en in Bentheim een *Korenrad* dat als kruiwagenwiel uit het koren komt en het kind dooddukt³³⁾. Beide namen worden in verband gebracht met de Kornrade (= korenbloem), maar ik vraag me af of het element *wiel* hier niet primair is, te meer daar dit ook bij een aantal andere Nederlandse korenschrikken een rol speelt (t.w. spin-an, Hansje Plus, Ansje met het wiel, Jeltje met het wiel, de tsjelwieven en de roggewagen, die alle hierna nog behandeld worden). In ieder geval vond ik dit element belangrijk genoeg om het bij de indeling van de kaart als maatstaf te gebruiken. Tenslotte roept het kaalscheren door het spinwief, waarvan in een aantal mededelingen (ook over de spin-an) sprake is, reminiscenties op aan de Mittagsfrau, die hen die zich op het middaguur op het veld bevonden o.m. het hoofd afsneed³⁴⁾.

Over de verspreiding van het spinwief (en spin-an) laat zich weinig zeggen. Drente behoort tot de vroegst bewoonde streken van ons land³⁵⁾ en is door zijn ligging tot in de negentiende eeuw betrekkelijk geïsoleerd gebleven. Over de continuïteit in de bevolking in de praehistorische tijd bestaan verschillende opvattingen, naarmate meer of minder betekenis wordt gehecht aan verandering in het dodenbestel, de vorm van de vazen enz., zodat het niet mogelijk is een datum post quem op te stellen. In tegenstelling tot de roggemoeder biedt het woord zelf geen aanknopingspunten of het moesten de uitvindingen van het wiel en het spinnen zijn, die echter eveneens ver terugliggen³⁶⁾. Ook de verspreiding binnen Drente geeft geen opheldering. Wel is het zo dat deze ongeveer samenvalt met de verspreiding van de oudste landbouwgebieden³⁷⁾ uit het derde millennium voor Christus, maar het lijkt

31) Hierover zonden wij in 1959 een rondvraag aan de verschillende Europese volkskunde-instituten, waarop wij antwoorden ontvingen van : Lily Aall (Oslo), B. Bratanic (Zagreb), E. Burgstaller (Linz), Caoimhin ó Danachair (Dublin), Tekla Dömötör (Budapest), Brita Egardt (Lund), E.E. Evans (Belfast), F. Galhano (Porto), J. Granlund (Stockholm), Irmgard Hampp (Stuttgart), K. Hofman-Liandis (Wroclaw), O. Højrup (Kopenhagen), Elli-Kaija Kōngäs (Helsinki), H. A. Lake Barnett (Londen), Elsbeth Liebl (Basel), M. Maget (Parijs), K. Meisen (Bonn), Åsa Nyman (Uppsala), Gerda Schmitz (Münster), Ingeborg Weber-Kellermann (Berlijn) en G. Wiegmann (Bonn). — Ook de sage van de spinnende vrouw was de meesten onbekend, met uitzondering van Åsa Nyman en Ingeborg Weber-Kellermann. De sagen die door de beide laatste werden toegezonden, vertonen echter geen gelijkenis met de sagen in het noordoosten van Nederland, in zoverre de spinnende vrouwen niet aan een bepaalde plaats gebonden zijn. K. Hofman-Liandis en Ingeborg Weber-Kellermann wezen bovendien op de in Oost-Duitsland en Polen bekende Mittagsfrau als korenschrik, die hierna nog nader ter sprake komt.

32) Vgl. Volkstumsatlas Niedersachsen III, Karte 15, en HDA V, 315.

33) Vgl. Volkstumsatlas Niedersachsen III, 9.

34) Vgl. HDA VI, 414-418.

35) Men vergelijk De Laet en Glasbergen, Voorgeschiedenis, 65.

36) Men vergelijk De Laet en Glasbergen, Voorgeschiedenis, 77, die een wiel-vondst in Drente uit het neolithicum vermelden; over de oudste vondsten van spingerei in deze streken heb ik me verder niet gedocumenteerd.

37) Men vergelijk de kaartjes van de verspreiding van de trechterbekercultuur en van de klokbekercultuur bij De Laet en Glasbergen, Voorgeschiedenis, 66, 106.

28) Vgl. o.m. A. de Cock, De spin in het volksgeloof (Volkskunde 9 (1896-97), 234-243); Heuvel, Volksgeloof en volksleven, 30-31; Nannings, Brood en gebak, 43; Huizeng-Onnekens, Menschelijk leven Gron. land, 97; J. Naarding, 't Spinwiefien (Driem. Bl. N.S. 2 (1950), 69-72) — Naarding legt in het laatstgenoemde artikel verband tussen de sage over het spinwief en die over de witte wieven, die zich ook rond grafheuvels concentreren, zonder overigens dit verband met andere argumenten aannemelijk te maken. De vermenging van motieven in de door Wolf gepubliceerde sage (D.M.S. N° 471, zie boven onder F 61a), die hij nog als argument had kunnen aanvoeren, vermeldt hij niet.

29) Vgl. J. R. W. Sinnighe, Noord-Brabantsche sagen, legenden en volksvertelsels (Eig. Volk 10 (1938), 202-207, 260-267, 413-422; 11 (1939), 92-99), 263.

30) Vgl. De Laet en Glasbergen, Voorgeschiedenis, 155 vlgg., 167.

me bezwaarlijk om uit zulke toevallige overeenkomsten conclusies te trekken. Tenslotte is ook de verwantschap met het spinwif als sagenfiguur, met de wielvrouwen uit de Friese Wouden, het Korenrad uit het Bentheimse en de Radelweiber uit het Braunschweigische te problematisch en zijn de gegevens te incidenteel om daaraan conclusies te kunnen verbinden.

**

Spin-An (Spinnen-Annegien, spin-joppie, spin-anne, enz.): C 150 (lijst 21a: spin-an, voor in 't koren lopen van kinderen), C 155 (lijst 21a: spin-an, wanneer ze in het koren lopen, alleen de oudere generatie kent nog dit woord), C 155 (lijst 21a: "denk er om, spin-an zal je pakken" werd gezegd tegen kinderen die in het koren liepen; voor zover mij bekend is, wordt het woord tegenwoordig niet meer gebruikt), C 176 (lijst 21a: Spinnen Annegien), C 177a (brief mw. H.J. Andreae (1958): spin-joppie, roggeschrik), C 178 (lijst 4: Spin-An, waarvan aan de kinderen verteld wordt, dat ze wanneer ze in het koren lopen en dit vertrappen, komt en hun het haar van het hoofd scheert), C 180 (vgl. Hijszeler, Boerenbedrijf Drente, 125: in Oudemolen maakte men bij het rijpen van de rogge de kinderen wel bang voor de oude vrouw "Spin-An", die in de rogge verborgen zat), C 180 (brief mw. H.J. Andreae (1958): spin-joppie, roggeschrik), C 180 (brief mw. H.J. Andreae (1958): spin an, roggeschrik), C 0180 (lijst 20: in het koren lopen is gevaarlijk, daar zit "Spin An" in en als die ze grijpt komen ze nooit terug; 3. spin an wordt voorgesteld als een groote oude vrouw), C 0180 (lijst 21a: spin-an als de kinderen in het korenveld lopen om b.v. korenbloemen te plukken), C 180a (brief J. Naarding (1958): spin-an(ne)), C 182 (lijst 4: wel werd ons vroeger altijd gezegd, dat we niet in het koren mochten lopen, daar er een "spinan" (?) in zat), C 182 (lijst 20: 1. om te voorkomen dat kinderen in het koren lopen zegt men: pas op spin-an pakt je), C 182 (lijst 21a: spin-an [tegen] in het koren lopen), C 182 (lijst 21a: spin-an: deze zaten in het koren, vooral in de opgroeiende rogge; of het woord nu nog gebruikt wordt, is mij niet bekend), C 182a (brief mw. H.J. Andreae (1958): om kinderen te weerhouden in 't koren te spelen: "pas op, ik zag net de spinan (of spinnan) en die komt je pakken, als je bij 't koren komt"), C 183 (lijst 20: 1. spin-anne zal je griepen, 2. tegen in het koren lopen, 4. wanneer je in de rogge liep, greep spin-anne al je haar af), C 184 (lijst 4: spin-an; kinderen die korenbloemen willen plukken worden bang gemaakt om niet in het koren te lopen door te waarschuwen voor spin an, want die zal ze dan pakken en het haar afspinnen; grotere kinderen roepen dan wel: Spin an, spin an spin 't haor of, om de kleinen bang te maken), C 184 (lijst 4: in mijn jongensjaren, ± 14 jaar geleden, werd aan de jeugd dikwijls verteld, dat er een "spinàn" in het korenveld zat; dit diende alleen hiervoor dat we bang gemaakt werden om niet door het koren te lopen; er werd echter niet veel geloof aan geschonken en de grootste "helden" onder ons hadden wel de moed om door het koren te lopen; tegenwoordig wordt het weinig meer verteld), C 184 (lijst 20: 1. niet in de rogge lopen om korenbloemen te plukken, want dan zou spinan komen om ons het haar af te spinnen; oudere kinderen

riepen wel: "spinan, spinan spin 't haor of" en dan werden de kleineren nog banger; het zou een klein oud vrouwtje zijn; later heb ik gedacht dat het verband houdt met Sint Anna), C 185 (lijst 20: spin an, zit in de rogge), C 185 (lijst 21a: spin-an, dreigement voor kinderen die in 't koren lopen), C 0188 (lijst 20: spin-an zit in de rogge), F 51 (lijst 20: 1. loop niet in de rogge, want dan pakt spinnen annegien oe; 2. dat ze de rogge niet zult vertrappen um roggebloemen te plokken; 3, 4. spinnen annegien, deur 'n soort hekse, die oe mitsleurt noar de rogge in en oe opèt), G 7 (vgl. Hijszeler, Boerenbedrijf Drente, 102: In Rolde hoorden wij het volgende vertellen: "In den tijd, dat de rogge begon te rijpen, maakte men de kinderen bang, opdat zij niet in de rogge zouden lopen. Hierin zat, zoo vertelde men hun, een oude, kwade vrouw, "Spin-An" geheeten, die haar wiertje liet snorren en het haar spon van alle kinderen, die zich te ver in het veld waagden. Wanneer nu de kinderen langs de rogge liepen, riepen zij luidkeels: "Spin-An, Spin-An, spin mi 't háor eëns oet" [2 maal]), G 7 (lijst 20: met de bewering dat "spin-an" in de rogge zit, houdt men de kinderen bij huis en voorkomt men, dat ze wegllopen, de es in b.v.), G 7 (lijst 21a: spin an, wanneer ze in 't koren lopen), G 7 (lijst 21a: spin-an [tegen] in het koren lopen of zich daarheen willen begeven), G 7 (lijst 21a: spin-an, deze figuur zat uitsluitend in 't koren), G 7 (lijst 21a: spin an pakte je, als je tussen het koren zou komen), G 7* (lijst 4: vroeger maakten de kinderen elkaar bang met een denkbeeldig wezen, die in de rogge op de esschen leefde en spinnan werd genoemd; deze zou nl. de kinderen de haren afknippen), G 7* (brief mw. H.J. Andreae (1961): spinan), G 9 (lijst 20: spin an zit in 't koren), G 10 (brief mw. H.J. Andreae (1961): spinan), G 11 (lijst 21a: spin-an), G 012a (lijst 21a: spin-an).

OPMERKINGEN. Behalve bij Hijszeler (zie boven, onder G 7) vindt men de opmerking over de vrouw die haar wiertje laat snorren ook in verschillende publicaties van Van der Ven³⁸), die als bron de directeur van de landbouwschool te Emmen opgeeft, echter zonder het gegeven te localiseren. In dit verband vermeld ik nog een mededeling van mw. H.J. Andreae (brief van 13-11-1961): "Een schaapherder uit Tinaarlo (C 177a) kwam van spinavond-visite, ging eerder weg naar huis, omdat hij geen meisje had. Toen hij buiten in het veld kwam, reed over het espad een spinnewiel, waar binnenin een oud spinantje te spinnen zat. Hij dacht dat ze hem de weg naar een meisje wees". In Taal en Volk van Twente legt Bezoen verband tussen *anneke-besemoor* (naast *anneke-besveaar*) en het hgd. Ahne, dat ook in het oostelijk middelnederlands

³⁸) Vgl. D. J. v. d. Ven, Als de oogst wordt ingehaald (Baarn z.j. [1935]), 5; Id., Volksgebruiken en volksfeesten (Volk van Nederl., 231-292), 248; Id., In den oogst (Toeristenkampioen 4 (1939), 1191-1194), 1193. — De tekst van het oudste gegeven luidt: "Zo kent Noord-Drenthe nog de "Spin-Ann", een oud wijf, dat verborgen in het korenveld haar wiertje laat snorren en het haar spint van kinderen, welke zich te ver in het veld hebben gewaagd, zoals de heer H. B. Kluiving, Directeur v. d. Rijkslandbouw-winterschool te Emmen mij nog anno 1930 berichtte. Eveneens bereikte mij van de heer Hoving een schrijven over dezelfde "Spin-Ann", een boos, oud wijf dat huist in het roggeveld, maar met een grote schaar er uit te voorschijn komt snellen wanneer de kinderen niet tijdig genoeg naar bed willen gaan."

bekend was, en interpreteert *anneke-moor* als *anemoeder* (= grootmoeder, stammoeder) en niet als een afleiding van de naam *Anna*³⁹). Naarding sluit zich hierbij in het reeds genoemde artikel in Driemaandelijks Bladen aan en meent dit element ook in *Spin-an* terug te vinden⁴⁰). Men vindt het ook in de hiernavolgende groepen Ansjie met het wiel, Ansjie pluk, rogge-ansje, enz., naast de in Friesland bekende duivelnaam Hansje. Naast het *wiel* heeft deze naamsovereenkomst een rol gespeeld bij de indeling van de legende.

Voor het overige verwijs ik naar de opmerkingen die hiervoor over het spinwief gemaakt zijn.

**

Ansjie met het wiel, Jeltje met het wiel, enz. (antsje mei it tsjil, jeltsje mei it tsjeltsje, hoannemoai's jeltje, jeltsje mei het kjeltsje, hantsjemoeifjil, haansien mit 't viel, e.d.): B 29a (lijst 2 en 4: dat is hier: jeltsje mei 't tsjeltsje, ook wel oantsje mei 't tsjel, d.i. jeltje met het wiel; kinderen durven dan niet voorbij een korenveld te gaan, laat staan, aren plukken), B 29a (vgl. De Stim fan Frylân 14 aug. 1936: Hwêrom sizze de âlden tsjin 'e bern, ik haw it each op 'e Dokkumer Wâlden, det as hja yn in plak rogge omrinne, det den Antsjie mei it tsjil op hjar ôfkomt, hjar formealt en opyt? Hwet wiernen wy as bern bang, as wy by in plak rogge lâns moasten; deabinaud fleagen wy sims sa hird as wy koenen der by lâns. En der ynkomme doarsten wy fensels utersted net, net ienris mei ûs stikmennigen. Wy hawwe den ek nea de rogge fortrape, al wiernen der ek bern, dy 't der net om joegen, ef dy 't mar for praetsjes hâldden. — Vgl. voorts Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 123-124: Fen Antsjie sei men, det hja op in tsjil ried. Hja wol net lije det bern yn in roggefjild omrinne, komt op hjarren ôf en nimt hjar mei. De bern komme den nea werom. Men kin Antsjie wol hearre, mar net ien hat hjar ea sjoen. As de wyn oer 'e raeijen driuwt, den komt der sa'n heimich rûzen. Det is de wyn net, mar det is Antsjie dy 't twisken de raeijen trochrydt. Ik leau net, det men fen hjar bistan wiste bûten de Dokkumer Wâlden, binammen Ikkerwâld (meid. fen S.M. v.d. Galiën). Persoanlik har it my bliken dien det Antsjie ek wol lokalisearre waerd. Sa waerd my byg. fen Douwe hale ûnder Ikkerwâld forhelle, det hja dêr yn in plak rogge tahâldde). B 29a (vgl. Van der Ploeg, Dantumadiel, 84: in Ikkerwâld seine hja ek wol dat "antsje mei it tsjil" der [nl. in het koren] yn siet, of "jeltsje mei it tsjelsje"; deabinaud wiene de bern der fan), B 29a (lijst 21a: om de kinderen uit de roggevelden te houden werd verteld, dat antsje mei it tsjeltje in de rogge zat), B 29b (lijst 4: wel vroeger: "hoannemoai's jeltje" zit in de rogge; dan om kleine kinderen bang te praten), B 29b (lijst 21a: antsje mei 't tsjeltsje; 's avonds in huis moeten komen (aan de kant van Akkerwoude)), B 31 (lijst 17: in mijn kinderjaren werden wij wel bang gemaakt voor "antsje mei 't tsjel", dat was een vrouwelijke geest, die de strogewassen (rogge, haver) beschermd; ze reed op één wiel, daarvandaan "mei 't tsjel"; toen wij als jongens wel eens op een zomerdag het veld introkken, kregen

we de waarschuwing mee: "net yn 't nôt komme hear, hwant dan komt antsje mei 't tsjel"), B 32a (lijst 4: antsje mei it tsjel), B 48a (lijst 21a: jeltsje mei het kjeltsje (= kalfje)), B 58a (lijst 21a: antsje mei it tsjeltsje [tegen] in 't koren lopen), B 96 (vgl. Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 124: alearen waerden de bern to Aldegea (Sm.) út 'e rogge hâlden mei to sizzen, det hantsjemoeifjil (= tsjil) der yn tahâldde; bysûnderheden koe ik net mear loskrije; oan 's Simmerdyk ûnder Birgum waerden de bern warskôge for it roggeweintsje det hjarren dearide scoe), F 21 (lijst 2 en 4: hansje met 't wiel = haansien mit 't viel, werd voorgesteld als een heks met een groot wiel; als kinderen zijnde, werden we daar bang mee gemaakt, opdat we niet door de korenvelden zouden lopen, daar ze zich daarin ophiield), F 21 (lijst 20: pas op, da 'j niet in de rogge lopen om bloemen te plokken (blauwe korenbloemen) waant dan nemt haansien mit 't viel je mit; werd aan de kinderen verteld, dat dat een heks was, als ze de kinderen in het koren trof, nam ze die mee, vastgebonden aan het wiel en liet ze soms pas 's avonds laat en ver van huis weer gaan), F 21 (lijst 21a: haansien mit 't fiel, men dreigde er mee, als kinderen in de rogge wilden lopen om korenbloemen (roggebloemen) te plukken).

OPMERKINGEN. *Antsjie* is in Friesland een meisjesnaam, verkleinwoord van *Anna*⁴¹). Op de verwantschap met *spin-an* is reeds gewezen, in de hiernavolgende groep vindt men nog *rogge-antsje* en *antsje pluk*. Behalve als korenschrik vindt men antsje ook in de heksensfeer, b.v. in de uitdrukking "antsje-moai is yn 'e tsjettel"⁴²) en in *antsjemoeisgat*, de naam van een dobbelspel⁴³).

Jeltsje komt zowel als meisjesnaam als als jongensnaam voor en is een verkleinwoord van *Jelle*⁴⁴). Het lijkt mij waarschijnlijk dat het de naam *antsje* verdrongen heeft omdat het rijmt op *tsjeltje*. In de naam *hoannemoai's jeltje* (B 29b) zie ik een verbastering van het (onbegrepen) *antsje-mei-t-tsjeltje*.

Hantsje is zowel meisjesnaam als jongensnaam (*Hansje* daarentegen uitsluitend meisjesnaam, *Haansen* jongensnaam)⁴⁵). Hij komt ook voor in *Hantsje Plus* en *Hantsje Pluk* (eveneens afwisselend met de naam *Antsjie*) waarvan in de hiernavolgende groep sprake is en is voorts in Friesland de meest gebruikelijke naam van de duivel, gewoonlijk in de samenstelling *Hantsjepik* die specifiek Fries is⁴⁶). Dit laatste zal wel de reden zijn dat het met *Antsjie* afwisselt⁴⁷). Het achtervoegsel *-moai* (*moei*, *muoi*) betekent tante of ook, meer algemeen, *oudere vrouw*⁴⁸). Men vergelijkte in dit verband wat hiervoor, achter *roggemoeder*, over de roggemeuje werd opgemerkt.

⁴¹) Winkler, Friesche naamlijst, 17.

⁴²) Ons eigen volk 1 (1940), 121.

⁴³) Dijkstra, Fr. Wb. I, 51.

⁴⁴) Winkler, Friesche naamlijst, 195-196.

⁴⁵) Winkler, Friesche naamlijst, 143, 144.

⁴⁶) Dit blijkt uit de antwoorden op vragenlijst 18 (1954), waarop o.m. naar de naam van de duivel werd gevraagd. Vgl. ook Dijkstra, Fr. Wb. I, 494. Het lijkt me niet onmogelijk dat de homonymie met het verkleinwoord van *band* hier een rol heeft gespeeld, vgl. b.v. *hantsjegau*.

⁴⁷) En niet de zwakke positie van de *b*. De *b* is in heel Friesland foneem, vgl. Onze Taaltuin 1 (1932-33), 381.

⁴⁸) Dijkstra, Fr. Wb. II, 169, 173, 174 en Frysk wurdboek [enz.] (Bolswert 1956), 292.

³⁹) Vgl. H. L. Bezoen, Taal en volk van Twente (Assen 1948), 22-23.

⁴⁰) Vgl. J. Naarding, 't Spinwiefien (Driem. Bl. N.S. 2 (1950), 69-72). — Hij vraagt zich in dit verband af of het toeval is dat zoveel Drentse altaren aan St. Anna gewijd waren.

Tsjel, *tsjil*, *fjil* en *fiel* betekenen *wiel*. De isoglossen van deze woorden lopen juist door het gebied van deze korenschrik⁴⁹⁾. *Kjeltsje* (B 48), dat door de medewerker zelf met *kalf* vertaald wordt, beschouw ik als een vervorming van een niet meer begrepen *tsjeltsje*. Ik vraag me in dit verband af of we in de eveneens Friese sage van het Kielmoi-hout, die hiervoor onder de sagen van de spinnende vrouwen vermeld is (B 86), niet met een dergelijke vervorming te maken hebben. We zouden Kielmoi dan moeten lezen als Tsjilmoi⁵⁰⁾. Dit sluit dan tevens aan bij het gebruik van de tsjelwieven als kinderschrik in B 13e, 14, 014 en 14a, waarvoor ik verwijs naar het commentaar van de kinderschrik (onder de unica). Sterk verwant met deze groep lijkt mij het *hountsje mei it tsjil*, een spookhond die op het Veenwouder kerkhof (B 60) en op de Bergummer heide (B 62) spookt⁵¹⁾ en die wel eens een vervorming van *antsje mei it tsjil* kon zijn. In ieder geval zijn mij geen andere voorbeelden van spookhonden met een wiel bekend. Ook het *roggeweintsje* onder Bergum (B 62)⁵²⁾ hoort hier thuis, naar mijn mening. Op de mogelijke overeenkomst met het Bentheimse *Korenrad* werd reeds gewezen bij de opmerkingen over het spinwif.

**

Ansje Pluk, Hansje Pluk, Hansje Pluis, Rogge-Ansje ((h)antsje pluk, hantsje plus e.d.) : B 64a (lijst 17 : om de bern der fan ôf to hâlden de rogge as oar sied net to fornielen, troch der rin paden ofhwat dan ek, wurdt der sein : antsje pluk sit yn 'e rogge), B 64a (lijst 20 : as bern waerden wy altyd warskôge foar antsje pluk, dy siet yn 'e rogge, sa dat wy yn ús forbieliding wol ris in tipmûtse yn 'e rogge sjoen hiene, nou is hjir net folle bou mear en stjêrt it brúkme ôf), B 64a (lijst 21a : hantsje pluk, fage figuer yn it koarn, ik sels haw se faek foar my as in âld wyfke, mei in wite tipmûtse op, wy kamen net yn 'e rogge), B 64a (med. v. D.A.M. Jaarsma (1959): antsje pluk), B 67a (lijst 4 : om kinderen te beletten om door de rogge of haver te lopen wordt hun verteld van het "roggewijfke" of rogge-ansje, die kinderen pakt, die door 't koren lopen; het ruisen van het koren betekent dan, dat zij in aantocht is), B 67a (med. v. D.A.M. Jaarsma (1959) : hantsje plus en antsje pluk, in Harkema deden de kinderen een paar jaar geleden nog een spelletje waarin de figuur van antsje pluk een rol speelde, die met een zwart gemaakt gezicht uit 't koren sprong).

OPMERKINGEN. Hoewel de gegevens uit deze groep zich beperken tot twee plaatsen achtte ik het op grond van hun aantal en van de aandacht die in

49) Hof, Friesche dialectgeogr., 82-85.

50) Uit deze vervormingen blijkt onzekerheid t.a.v. de oppositie *tsj-k*, onder invloed van het Nederlands (vgl. b.v. Tsjerke-kerk). Dit is niet vreemd. Het blijkt b.v. ook, zij het dat de hypercorrectie zich hier juist in de omgekeerde richting voltrekt, uit het gebruik van het (verouderde) *tsjerl* voor *kearel* in dichterlijke of boekentaal. (Vgl. Dijkstra, Fr. Wb. II, 45 en III, 338). Dit verklaart dan tevens de onorthodoxe spelling *kjel* voor *keal*. De gebruikelijke uitspraak is immers *kl:ɔl*, wat het onwaarschijnlijk maakt dat *kjeltsje* oorspronkelijk is. Dat men aan *kjel* heeft gedacht kan dan weer verklaard worden uit de uitspraak *kjel* in sommige samenstellingen en b.v. in *kealje*. (Vgl. Dijkstra, Fr. Wb. II, 43).

51) Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 117.

52) Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 124.

de literatuur met name aan Hansje Pluis is besteed, toch wenselijk om ze op de kaart op te nemen.

Waling Dykstra vermeldt Hantje Plus als kinderschrik in de Friese woudstreken, zonder nadere localisatie⁵³⁾. Als bijzonderheid deelt hij mee dat hij zich in de korenvelden ophoudt en met een kruiwagentje loopt. Het merendeel van de mededelingen over Hansje Pluis in de jongere literatuur gaan klaarblijkelijk op deze passage terug⁵⁴⁾.

Van der Ploeg deelt mee dat Hantsje Plús in Dantumadiel (B 27, 29, 29a, 31, 31a, 32, 32a, 32b, 60) bekend is⁵⁵⁾. Bij navraag wist de schrijver zich echter niet te herinneren hoe hij aan dit gegeven gekomen was en achtte het mogelijk dat hij het uit de literatuur had, om welke reden het niet op de kaart werd opgenomen.

De medewerker uit B 10 deelde mede dat hij "hânsjeplus" als kinderspeelgoed kende (lijst 4 : Wij speelden als kinderen met de "hânsjeplus". Dit was een stok van ca. 60 cm eindigende in een gaffel; zo werd hij uit het hakhout gesneden. In die gaffel een wieltje. Dus zoiets als het voorste stuk van een autoped. Naar ik meen zou oorspronkelijk aan dit wieltje of gaffeltje een lichtje bevestigd zijn geweest. Hoe, begrijp ik niet). In 1958 voegde dezelfde medewerker aan deze mededeling nog toe, dat het iets te maken zou hebben met de duivel in het staande koren (lijst 21a). De mededeling is interessant omdat hij aansluit bij de hierboven gesignaleerde opmerking van Waling Dykstra dat Hantje Plus met een kruiwagen loopt en tevens bij de hiervoor behandelde groepen waarin de korenschrik met een wiel in verband wordt gebracht. De naam Hansje Plus is bovendien verbonden aan een schoolfeest dat nog in het midden van de vorige eeuw in Garijp (B 61a), Suameer (B 63) en Rottevalle (B 98) op de zaterdag voor Kerstmis werd gevierd. Een beschrijving daarvan vindt men bij Waling Dykstra⁵⁶⁾. De kinderen stookten daarbij een vuur in de school, luiden onophoudelijk de klok en bliezen op koehoorns. Hoogstwaarschijnlijk is dit een rudimentaire vorm van het plúsliede (pluisluiden) dat in deze zelfde periode en niet ver hiervandaan o.m. onder de naam St. Thomasluiden bekend was en is⁵⁷⁾. Plúsliede is in het algemeen de naam voor het klokkluiden tot afweer van boze geesten. W. Dykstra vertaalde dit *plús* met *zuiver* (vgl. : het is er niet pluis) en interpreteerde plúsliede als : de lucht zuiveren van boze geesten⁵⁸⁾. Deze verklaring werd door latere schrijvers overgenomen, al vroegen Hielkema en Van der Molen zich af of het gebruik van *plús* in deze betekenis een dergelijke interpretatie wel toestond. Ik

53) Dykstra, Fr. Volksl. I, 341.

54) Vgl. Dijkstra, Fr. Wb. I, 494; Grolman, Ned. volksgebruiken, 15-16; Frysk studinte-almenak 1937, 40-45; Volk van Nederl., 247-248; Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 123; Van der Molen, Fr. kalenderfeesten, 122-124.

55) Van der Ploeg, Dantumadiel. Hoe 't it wie en hoe 't it is, 84.

56) Dykstra, Fr. Volksl. I, 341; zijn mededeling werd later door verschillende schrijvers overgenomen, vgl. o.m. Grolman, Ned. volksgebruiken, 15-16; Frysk studinte-almenak 1937, 42-43; Volk van Nederl., 247-248; Van der Molen, Fr. kalenderfeesten, 122-123.

57) Men vergelijk vooral Dykstra, Fr. volksl. I, 339 en het artikel van H. W. Hielkema, It kloklieden as folkbrúkme yn Fryslân (Frysk studinte-almenak 1937, 36-45); voorts Dijkstra, Fr. Wb. II, 368 en Encycl. Friesl., 528.

58) De interpretatie is oorspronkelijk waarschijnlijk van J. H. Halbertsma, vgl. Van der Molen, Fr. kalenderfeesten, 121-122.

zou ook liever aansluiting zoeken bij een andere betekenis van *pluis* die men terugvindt in de Groningse woorden *pluusterg* (= regenachtig weer met harde koude wind)⁵⁹, *pluzen* (stormen)⁵⁹, *pluister* (onweer, regen wind)⁶⁰ en de uitdrukking dat vruchten die bij de oogst zijn blijven zitten voor het *pluustermannetje* zijn⁶¹). *Pluüsliede* zou dan ongeveer betekenen: *onweerdruiven*, *stormluiden* en Hansje Plus kan men zien als een personificatie, een weerduivel, wat ook meer overeenstemt met het gebruik van de term *diveljeije* naast *pluüsliede* voor hetzelfde gebruik⁶²). Het gebruik van Hansje Plus naast Hansje Pik als naam voor de zwarte knecht van St. Pieter in Grouw sluit hierbij aan⁶³). Of zich achter deze duivelfiguur een vegetatiedemon verschuilt, zoals Hielkema in het boven geciteerde artikel oppert, lijkt mij, gezien de bescheiden plaats die Hansje Plus als korenschrik in dit complex inneemt, de vraag. Het naast elkaar voorkomen van Hansje Pluis en (H)ansje Pluk ben ik geneigd te verklaren uit de nauwe verwantschap tussen de woorden *pluizen* (*pluisteren* e.d.) en *plukken*⁶⁴). De wisseling *Hansje-Ansje* is hiervoor reeds ter sprake gekomen.

**

Jantje met de veren, Wietske met de veren, Verenmannetje (jantsje mei de fjerren, jonsje mei de fjerren, enz.): B 64 (lijst 21a: jantsje mei de fjerren [tegen] door korenveld lopen), B 64b (lijst 2: nu niet meer, in mijn jeugd voor ongeveer 50 jaar geloofde men nog aan witte wieven, bij name genoemd "jantje met de veeren" (op z'n Friesch uitgesproken); deze woonde in het roggeveld, stoute kinderen werden toen nog bang gemaakt met haar, de veeren waren zeker haar vleugels), B 64b (lijst 17: bij overlevering bekend, wiete wieven, in mijn jeugd nog bekend; in de nazomer bij en in roggevelden; men noemde zo'n geest "jonsje mei de fjerren" (Joostje met de veren) (Jantje met de veren); men maakte daarmee kinderen bang om het kwaad van arenplukken, maar vooral het zoeken van korenbloemen in de rogge, waarbij het koren vertrapt werd, te beletten), B 66 (lijst 2: vroeger werden de kinderen bang gemaakt met het veeremannetje of jantje met de veren, die zich in korenvelden moest ophouden, dit gebeurde natuurlijk alleen om de jeugd ervan te weerhouden, het koren te vertrappen), B 66 (lijst 4: het geloof aan een korengeest, jantje met de veeren, waaraan men voor ongeveer 40 à 50 jaar nog vasthield en waarvoor de jeugd gewaarschuwd werd om niet in het rijpe koren te komen is thans uitgestorven), B 66 (lijst 21a: niet jantsje mar wytske mei de fearren, als ze in het koren lopen), B 66* (lijst 21a: jantsje mei de fjerren).

OPMERKINGEN. Wat de betekenis van *veren* in dit geval is, is onduidelijk. Wellicht worden de pluimen van het koren bedoeld, analoog aan een soortgelijke

⁵⁹) Molema, Gron. volkstaal, 328.

⁶⁰) Laurman, Proeve Groningen, 53.

⁶¹) Ter Laan, Nw. Gron. wb.1, 764-765; vgl. ook nog WNT XII², 2852-2854.

⁶²) Vgl. o.m. Halbertsma, Lexicon Frisicum, 668 en de boven geciteerde literatuur.

⁶³) Vgl. o.m. Volk van Nederl., 247; Van der Molen, Fr. kalenderfeesten, 28-29 en Krui- zinga, Levende folklore, 62.

⁶⁴) Men vergelijkte WNT XII², 2852 vlgg.

betekenis van *pluis*, e.d.⁶⁵), maar van een dergelijk gebruik van het woord *veer* zijn mij geen voorbeelden bekend. Misschien ook moeten wij er een personificatie van de wind in zien (vgl. *windveren*), in overeenstemming met het m.i. oorspronkelijke gebruik van Hansje Pluis en met personificaties als het bovengenoemde *pluustermannetje* en de eveneens in Friesland bekende *boonheer*⁶⁶). *Jantsje* is de vrouwelijke vorm van *Jan*⁶⁷), maar het naast elkaar voorkomen van *Jantje met de veren* en het *veeremannetje* maakt het onzeker of hier inderdaad aan een vrouwelijke en niet aan een mannelijke figuur gedacht wordt. Overigens merkten we dezelfde wisseling tussen mannelijke en vrouwelijke namen ook reeds bij de vorige groepen op. *Jan* komt in deze zelfde streek ook voor als naam voor de duivel⁶⁸). *Jonsje* zou de vrouwelijke vorm van de naam *Jonge* kunnen zijn⁶⁹), maar de medewerker vertaalt de naam zelf met *Jantje*, zodat we hier wellicht eerder te maken hebben met de in Friesland normale verschuiving van de *a* voor dentalen in de richting van de *ò*⁷⁰).

Wytske is de vrouwelijke vorm van *Wytsje*⁷¹). Voor het gebruik van deze naam heb ik geen verklaring. *Wytsje* is mij als naam voor de duivel, althans uit de literatuur, niet bekend.

**

Korenmannetje (koremannetje, korremannetje, -manneke, -menneke, -menke, -mennetje e.d.): I 192 (lijst B 6: het korenmanneken), I 229 (lijst B 5: korenmanneke, hij laat zich dragen tot hij zelf moe is), I 231 (lijst B 6: korenmannetje), I 233 (lijst B 5: het korenmanneke, korenventje, tegen het schade doen aan koren of veldvruchten, is een oud gebocheld manneken), I 233 (lijst B 6: korenwif, korenventje, korenmannetje, bij het pikken van de laatste schoof riep de pikker dat het korenwif juist weggevlucht was), K 132 (lijst 21a: korenmanneke, als je door 't koren liep om gekleurde korenbloemen te plukken), K 138 (lijst 20: een korenmanneke in het koren; het korenmanneke heeft een scherp mes met bloed eraan), K 138a (lijst 20: 't kore-manneke, tegen deur 't graon lòðpe), K 138a (lijst 21a: korenmanneke, als ze het koren plat lopen), K 139 (lijst 20: een korenmanneke in het koren, het korenmanneke heeft een scherp mes met bloed eraan), K 139 (lijst 21a: korrenmanneke [tegen] in het koren lopen), K 140 (lijst 21a: korenmanneke, [als ze] zonder toezicht het veld ingingen), K 141 (lijst 21a: korenmanneke, [als ze] in het koren wilden lopen), K 143 (lijst 4: korenmanneke), K 147 (lijst 4: korenmennetjens), K 161 (lijst 4: korenmanneke als afschrik voor kinderen om door rogge te lopen), K 164 (lijst 4: korenmannetje (-menneke), de kinderen worden er bang mee gemaakt, dat ze niet in het koren komen), K 164a (lijst 20: korenmannetje [tegen] in het koren lopen; meenemen), K 164a (lijst 21a: koremanneke [tegen] in het koren

⁶⁵) Vgl. Dijkstra, Fr. Wb. II, 367-368; Ter Laan, Nw. Gron. Wb., 764-765.

⁶⁶) Vgl. Grolman, Ned. volksgebruiken, 178.

⁶⁷) Winkler, Friesche naamlijst, 191 — de mannelijke verkleinwoorden zijn volgens Winkler *Jantje* en *Janise* (ibid., p. 192).

⁶⁸) Blijkens de antwoorden op vragenlijst 18 (1954) [ongepubliceerd].

⁶⁹) Vgl. Winkler, Friesche naamlijst, 202.

⁷⁰) Vgl. Hof, Friesche dialectgeogr., 32.

⁷¹) Winkler, Friesche naamlijst, 447.

lopen en korenbloemen te plukken), K 165 (lijst 21a: korenmanneke, had altijd een rode zakdoek om, [tegen] in het graanveld lopen), K 168 (lijst 4: men kent wel het korenmanneke), K 183 (lijst 21a: korenmanneke, [als de kinderen] zich te ver van de begeleider afwaagden in het open veld), K 184 (lijst 20: het korenmanneke; bij het korenbloemen plukken moet men danig oppassen voor het korenmanneke, want loopt men in de rog, dan trekt het korenmanneke je er verder in), K 184 (lijst 21a: korenmanneke [tegen] in het koren lopen), K 199a (lijst 21a: korenmanneke is volgens mij dezelfde als het akkermanneke; als kinderen baldadig willen zijn door in 't koren te lopen, dan moet dit manneke ze afschrikken), K 213 (vgl. Cornelissen en Vervliet, Antw. Idiot., Bijvoegsel II (1938), 81: kore(n)manneken, kore(n)manneken, ingebeeld wezen waarmede men de kinderen bang maakt, opdat ze in 't koren niet zouden lopen), K 213 (vgl. Luyts, Sagen Turnhout, 26, no. 24: 't korenmanneke heet niet geren dat de klein kinderen in 't koren spelen; als ik klein was ben ik toch eens bang geweest, we waren aan 't spelen op een afgemaaid korenveld en daar stond 'n pijp, een ouw vossepip of een konijnepip of zo en daar hiel het koremanneke in), K 217 (lijst 21a: 't korenmanneke, alleen de oudere generatie weet nog, dat ze hiermee bang gemaakt werden, om niet in 't koren te lopen), K 238 (vgl. Luyts, Sagen Turnhout, 26, no. 23: als 't koren gepikt is en in tienliggers op 't veld en ge komt dan 's avonds langs een korenveld dan gaat het korenmanneke zijns gang; de mensen durven er niet langs te gaan want het korenmanneke is dan heel kwaad, omdat het koren gepikt is en hij zich niet meer weet te verbergen; als ik klein was dan was ik ook bang van het korenmanneke, het springt eneens in uwe nek en van schrik loopt ge tot ge dood neervalt; ook nu nog geloven de mensen er aan, want toen ik eens van 't school kwam stond daar een boeremans langs de weg en zei: meneer, na is oze Lowie nog nie thuis van 't school en 't word al donker en ie moet over dat koreveld doar. — En ik zegde: jamaar, Lowie is toch geen kind meer, ja, zegde dat mens, en 't korenmanneke dan?), K 238 (vgl. Luyts, Sagen Turnhout, 26, no. 25: 't korenmanneke, zeggen de mensen, zit in 't koren, en als 't koren gepikt is, is dat kwaad en daar maken ze de klein mannen bang mee), K 240 (lijst B 6: het korenmanneken om de kinderen uit het koren te houden), K 276 (vgl. Van Loock, Sagen Mol-Dessel-Retie (1957), 86, no. 123: korenmanneke, mij moeder vertelde altijd as wij kinderen waren dat in het koren een korenmanneke zat: als ge in 't koren hier gaan dan pakte dat u vast en dan weerde verloren, want er was niemand die u ooit terugzag), K 276 (vgl. Van Loock, Sagen Mol-Dessel-Retie, 87, no. 124: het korenmanneke sneed de tenen af van de kinderen, die in 't koren liepen), K 276 (lijst B 6: korenmanneke), K 277 (vgl. Cornelissen en Vervliet, Antw. Idiot., Bijvoegsel II (1938), 81: [zie: K 213]), K 287 (lijst B 6: korenmanneke), K 293 (lijst B 6: korenmanneke), K 356 (lijst B 6: korenmanneltje, zat in lang groeiende koren, of het als een "geest" werd aanzien weet ik niet), L 157 (lijst 21a: korenmanneke, in het veld wandelen of spelen, dat ze dan geen te veld staande korengewassen vernielen, vooral tegen oogsttijd), L 225a (lijst 20: 1. den ekkerman of het korenmanneke, 2. tegen over het bouwland lopen, 4. in een zak [meenemen]), L 225a (lijst 21a: koremnenke, onzichtbaar iets in het

koren), L 226 (lijst 20: vroeger werden de kinderen gewaarschuwd niet in het koren te lopen om bloemen te plukken, want dan kwam het korenmanneke en nam ze mee), L 241 (lijst 20: 1. korenmanneke [in 't koren], 4. meenemen), L 241 (lijst 21a: als ze langs of in het koren gaan lopen, vooral achteraf), L 245 (lijst 20: 1, 2. om te voorkomen, dat het koren niet platgelopen wordt, waarschuwt men tegen 't korenmanneke, 3. menselijke gestalte, 4. grijpen en meenemen), L 245 (lijst 21a: korenmanneltje, als ze thuis weglopen, tegenwoordig niet meer, vóór 30 à 40 jaar), L 246 (lijst 21a: korenmanneke [tegen] als ze in 't koren lopen), L 246b (lijst 20: tegen het platlopen van graan: den korenmanneke griept ow), L 246b (lijst 21a: koaremanneke, als de kinderen te ver van huis wegliepen), L 260 (lijst 21a: korenmanneke [tegen] door 't koren lopen), L 265 (med. van P. Verstappen (1963): als kleine kinderen in het vallen van de avond niet op tijd thuis kwamen, werd hun gewaarschuwd, dat het "erdmanneke" hun zou grijpen en meenemen; schoolkinderen, die langs het schoolpad in graangewassen liepen, en deze vertraptten, werden er mee bedreigd, dat het "koremanneke" hun zou grijpen), L 266 (lijst 4: men spreekt tot kinderen over 't korenmanneke (-kelke), waarschijnlijk om ze af te houden van 't lopen door de graanvelden), L 266 (lijst 21a: korenmanneke, als ze koren vernielen (door lopen)), L 267 (lijst 21a: als kinderen door 't koren lopen en 't zodoende vertrappen, maakt men hen bang voor 't korenmanneke, dat in ieder stuk koren verborgen zit), L 270 (lijst 2: korenmanneltje jaagt angst aan, neemt kinderen mee als ze koren plat trappen; ook als 't koren gemaaid werd, nam het de kinderen mee), L 288a (lijst 21a: korenmanneke [tegen] door 't koren lopen), L 289b (lijst 21a: korenmanneke), L 289b (lijst 20: korenmanneltje), L 291 (lijst 20: 1. 't korenmanneke griep tich, 2. tegen kinderen, die door de granen lopen, 4. ontvoeren), L 291 (lijst 21a: 't koremanneke, als kinderen het koren in het veld vertraptten), L 298 (brief van T. Lemaire (1962): it kòremnenke), L 318 (lijst 4: korenmanneke, afschrik van kinderen), L 318 (lijst 20: 1. in 't koren zat het korenmanneke, dus niet door het koren lopen! 4. meenemen), L 324 (brief van T. Lemaire (1962): kòremnenke), L 328 (lijst 20: [tegen] in rogge lopen: het koaremanneke paktj dich), L 330 (lijst 2: wel maakt men kinderen bang, dat in 't korenveld het korenmanneltje zit), L 330 (lijst 4: voor 't korenmanneltje maakt men kleine kinderen bang, opdat ze niet tussen korenvelden lopen), L 353 (lijst B 6: korenmanneltje), L 371 (vgl. J. Frère, Limb. volksk. (1926), 38: korenmanneke), L 378* (lijst 20: korenmanneltje, 1. pakt het kind als het door het koren loopt, 2. om te voorkomen dat het kind niet gehoorzaamt, 3. als een mannelijk persoon, 4. meenemen), L 381 (vgl. Publ. Soc. Hist. et Arch. Limb. 61 (1925), 427: korenmanneke, kinderschrik in het koren), L 381 (lijst 20: koremanneke [tegen] in het koren lopen), L 381b (lijst 4: 't kòremnenke), L 381b (brief van J. Beulen (1959): wel kan ik u nog vertellen, dat hier 'n tijd geleden steeds 't woord "koaremanneke" gebruikt werd, om te voorkomen dat kleine kinderen 't graan beschadigen, al moet ik erbij zeggen, dat deze benaming aan de verdwijnende hand is), N 146 (lijst B 6: korenman), P 77 (lijst B 6: korenmanneken), Q 3 (lijst B 5: 't korenmanneke, tegen het lopen in het koren, is een lelijk oud ventje met lange armen en vingers).

~

OPMERKINGEN. Het door Ter Laan in de eerste druk van zijn Nieuw Groninger woordenboek vermelde *koornmannechies* (gelocaliseerd in C 156)⁷² werd niet opgenomen, omdat het door geen van onze medewerkers in deze streek bevestigd werd en omdat het in de tweede druk van hetzelfde woordenboek alleen nog werd opgenomen met een verwijzing naar *Røggemouer*, zonder localisatie en zonder nadere gegevens.

Claes vermeldt het korenmannetje voor het Hageland, zonder nadere localisatie⁷³.

Opmerkelijk zijn de beide hierboven geciteerde optekeningen van Luyts (K 238) dat het korenmannetje kwaad is als het koren gepikt is. Dit zijn de twee enige mij bekende gegevens waarin een korenschrik zo duidelijk tevens het karakter heeft van een vegetatiegeest. Het motief van het springen op de rug en zich laten dragen (een typisch plaagbeest-motief dat men vooral bij de weerwolf, de kludde e.d. vindt), waarvan hij in de eerste aantekening gewaagt, vindt men ook bij I 229. Wellicht is ook de rode zakdoek uit K 165 een rudiment van een weerwolf-verhaal. De motieven van het met bloed besmeurde mes (K 138) en het afsnijden van de tenen (K 276) vindt men veelvuldig terug in de hierna te behandelen groepen van de bloedpater, de tenensnijder en de bloedzuiper. Tenslotte berust de melding uit K 213, dat het korenmannetje in een oude vossepip of konijnenpip woont, hoogstwaarschijnlijk op een verwarring met kabouterverhalen.

**

Korenvent (korenventje) : H 116 (lijst B 6 : de roggeman, het korenventje), H 119 (lijst B 6 : het korenventje), H 123 (lijst B 6 : het korenventje), I 185 (lijst B 5 : de korenvent, tegen in 't koren lopen, tegen laat thuiskomen; een man, hij zal de kinderen meenemen in 't koren), I 223 (lijst B 5 : korenventje, zal de kinderen in zijn zak steken en mee doen in zijn hol, tegen in het koren lopen), I 233 (lijst B 6 : korenventje, een oud ventje met 'n zak, 'n groene hoed en ne ferme stok), I 223 (lijst B 5 : het korenmanneke, het korenventje, een oud gebocheld manneke), I 233 (lijst B 6 : korenwif, korenventje, korenmannetje; bij 't pikken van de laatste schoof riep de pikker dat het korenwif juist weggevlucht was), K 332 (lijst B 6 : 't korenventje, om de kinderen bang te maken), K 332 (lijst B 6 : 't korenventje).

**

Roggeman (roggemantsjes, rogmenneke, enz.) : B 64 (lijst 21a : roggemantsjes, [tegen] door het koren lopen [aangezien het hier een geïsoleerd gegeven betrof, werd navraag gedaan; daarop kregen wij als antwoord :] in antwoord op uw schrijven kan ik u medelen dat ik mijn informatie betreffende kinderschrik ontving van de kinderen van de hoogste klassen van de

⁷² Ter Laan, Nw. Gron. Wb.1, 451 : Koornmannechies = de geesten in het groeiende koren, nu alleen nog om kinderen bang te maken (Muntendam).

⁷³ Claes, Bijv. Hagelandsch idiot., 121 : Korenmanneken (korenmänneke), z.o. Ingebeeld manneken, dat in 't koren zou zitten om kinderen te pakken, die het koren doorlopen om bloemen te plukken. "Loop zoo niet door dat graan, het korenmanneken zou u pakken."

lagere school. Het bleek dat verschillende kinderen dit woord kenden. Het was mij zelf niet bekend. Een enkele had het gehoord van iemand die niet een geboren Eestruimer is. Het is wel zeker dat verschillende kinderen deze kinderschrik van hun ouders hebben gehoord), F 29 (lijst 4 : vroeger sprak men hier wel van de roggeman, die de kinderen uit de rogge moest houden, ± 25 à 30 jaar geleden), H 116 (lijst B 6 : de roggeman, het korenventje), K 166 (lijst 21a : rogmenneke; of deze bedoeld was als kinderschrik is mij niet bekend, wel heb ik ooit van iemand horen beweren, die thans zeker 120 jaar oud zou zijn, dat hij op een avond een rogmenneke heeft gezien, dat in het wit was gekleed en steeds op en neer door het roggeveld liep), K 183b (lijst 21a : rogmenneke [zie K 166]), L 152 (lijst 4 : rogmenneke, om de kinderen bang te maken, dat ze niet door de rog lopen), L 152 (lijst 21a : rogmenneke, als kinderen door het koren lopen, worden ze daarmee gedreigd).

**

Roggevent (roggeventje(s), ventje in de rogge) : H 114 (lijst B 5 : 't roggeventje, de roggeventjes, gaan de kinderen pakken, tegen het lopen in het koren), H 114 (lijst B 6 : roggeventje, vroeger), H 116 (lijst B 5 : roggeventjes, om niet in 't koren te lopen, om niet te ver van huis te gaan), I 160 (lijst B 5 : roggevent, neemt de kinderen mee, tegen in 't koren lopen), I 184 (lijst B 6 : de roggevent), I 189 (lijst B 6 : roggevent), N 33 (lijst B 5 : het ventje in de rogge, tegen het spelen in het koren), N 33 (lijst B 6 : 't ventje in de rugge, om de kinders af te schrikken).

OPMERKINGEN. Men vindt de *roggevent* ook als broodsoort, eveneens in Vlaanderen⁷⁴). Maar dat hier enig verband zou bestaan, lijkt mij onwaarschijnlijk.

**

Korenpater (koorpater, pater, korenprater, e.d.) : K 193 (lijst B 6 : koren-pater), K 203 (vgl. Van den Berg, Sagen polders N. Antw., 85 : koren-pater), K 204 (vgl. Aertsen, Sagen N. Antw. Kempen, 100 : Als we nog schoolgasten waren gingen we langs 't korenveld en daar zat de koren-pater in. Die had gewoonlijk een pinmuts op. Als ge wat te ver in 't koren liep, pakte u de koren-pater, daar maakten ze de kleinemannen bang mee), K 204 (vgl. Aertsen, Sagen N. Antw. Kempen, 100-101 : Vroeger zeiden ze dat de koren-pater op 't Roetje zat. Als de schoolgasten voorbijkwamen mochten ze niet in 't koren lopen, want dan kwam de koren-pater af. Die hebben ze daar eens zien lopen met een hok hooi op z'n rug), K 204 (vgl. Aertsen, Sagen N. Antw. Kempen, 101 : Als ge door de velden gint in onze tijd nevens 't school, dan zeiden ze dat daar iet was. Een stekelvarken of een koren-pater. Dat is een kwaai geest die pakte

⁷⁴ Nannings, Brood en gebak, 96 : De bekende Vlaamse leute zocht zich natuurlijk ook op deze volksfeestdag te uiten. En zo stuurde men dan aan de kwezels die — de druiven zijn zuur — van geen man iets weten wilden en aan de jonge vrouwen, die haar tijd hadden laten voorbijgaan, ook een vent op Halfvasten-Zondag, maar dan van roggebrood, zo hard als beton (roggeventen - roggewijven).

de kinderen. Ik heb nooit gehoord dat hem dat deed), K 207 (lijst B 6 : koorpater of koormoeder), K 210 (lijst B 5 : korenpater, pakt de kinderen, tegen in 't koren lopen), K 222 (vgl. Van den Berg, Sagen polders N. Antw., 87-88 (no 46) : Ne korenpater da kennen wij ook. Dat is in dezen tijd van 't jaar as 't koren hoog sta. Da's ook veur de kinderen, maar dat is nauw verminderd. Den tijd van 't jaar bracht da mei : dat is den tijd van de lustmoorden en de zedenaanslagen. En as 't graan hoog sta, dan kunnen ze da gemakkelijk de kinderen in trekken), K 225 (vgl. Van den Berg, Sagen polders N. Antw., 88 (no 47) : Hier was vruger spraak van korenpaters. Da was daar zo donker. Da was in de Pastorijveldstraat. D'r stingen d'r allemaal boskes. En de korenpaters kwamen 's nachts uit 't koren gelopen en die maakten de mensen bang), K 228 (lijst B 6 : korenpater), K 241 (vgl. Van Loock, Sagen Mol-Dessel-Retie (1957), 88 (no 129) : Het korenmanneke, in Retie zegt men ook korenpater, zit in het koren, zo vertellen de moeders aan hun kinderen. Als de kinderen in 't koren lopen grijpt de korenpater ze vast en snijdt hen de tenen af), K 252 (lijst B 6 : korenpater), K 253 (lijst B 6 : de korenpater), K 262 (lijst B 5 : korenpater, tegen in 't koren lopen, een soort geest), K 262 (lijst B 6 : korenpater, dit om de kinderen bang te maken, niet in 't koren te lopen), K 276 (vgl. Van Loock, Sagen Mol-Dessel-Retie (1957), 88 (no 128) : De korenpater die zit in 't koren. Als ge in 't koren durft gaan en ge komt hem tegen — dan is 't met u gedaan. Hij verdwijnt met u, niemand weet naar waar), K 283 (lijst B 1 : korenpater, slechte mensen die zich in het koren verschuilen om de mensen aan te vallen), K 290 (lijst B 6 : korenpater), K 291 (vgl. Van Hoof, Sagen Lier, 81 (no 68) : Welle dierven nooit niet langs 't koren gaan, want daar zat ne korenpater in en als ge te dicht kwaamt, waart ge er aan), K 292 (vgl. Van Hoof, Sagen Lier, 80 (no 66) : Die korenpaters, dat waren deugnieten zie! Die pakten de kinderen en ze hadden een mes bij en dan sleurden ze de kinderen in 't koren en maakten ze af), K 292 (vgl. Van Hoof, Sagen Lier, 81 (no 70) : Ne rare vent met een kaske op zijne rug, dat was ook ne korenpater. En kressen dat we deden als we dachten dat we hem zagen, want die nam de joeng mee. Past er maar voor op, zei ons moeder. Voor gauw thuis te zijn, vertelde ze daar altijd van), K 295 (lijst B 6 : korenpater), K 296 (vgl. Van Hoof, Sagen Lier, 80 (no 67) : Ze maakten de kinderen vervee met ne korenpater, die kwam uit het koren en trok de kinderen er in), K 297 (lijst B 5 : de korenpater, tegen in het koren lopen (zwarte gestalte als pater verkleed, met messen rond den hals), K 297 (lijst B 6 : korenpater; oude man, lange kleren, lange baard, met messen om de lenden), K 297 (lijst B 6 : korenpater), K 297 (vgl. Van Hoof, Sagen Lier, 81 (no 69) : De korenpater zat in 't koren om de joeng uit het koren te houden. Die had messen rond zijne nek hangen), K 300 (lijst B 6 : korenpater, om kinderen af te schrikken), K 302 (lijst B 5 : de korenpater, snijdt u de tenen af, tegen in het koren lopen), K 305 (lijst B 6 : om te voorkomen dat kinderen in 't koren lopen : pas op daar zit een tenensnijder in, ofwel : de korenpater zal u de tenen afsnijden), K 325a (lijst B 5 : pater of korenpater, tegen platlopen van het koren), K 338 (lijst B 5 : korenpater, korenmoeier, geest die in 't koren huist), K 339 (lijst B 5 : de korenpater, vegetatiedemon), K 339 (lijst B 6 : korenpater als kinderschrik), K 339 (lijst B 6 :

korenpater), K 340 (lijst B 6 : korenpater), K 342 (vgl. Paque, VI. volksnamen planten, 213 : korenpatersbloem, v. — Te Boisschot — "De korenpater is een ingebeeld, wreedaardig wezen, waarmede men de kinderen schrik aanjaagt. Dit wezen zit in het koren. De blauwe korenbloemen dienen hetzelfde tot lokaas. Als de kinderen deze willen plukken, worden zij door de korenpater gegrepen. De korenpater is zeer waarschijnlijk uitgedacht opdat de kleinen het graan niet zouden beschadigen." (Vits, Mém. cour. inéd.), K 349 (lijst B 6 : korenpater), K 351 (vgl. Houtmeyers, Sagen Diest, 94 (no 77) : Als wij klein waren dan zeiden ze altijd : past op want de korenpater zit in 't veld. En dan dierven wij niet in het veld komen. Dat was voor de kinderen uit het graan te houden eh, dat ze anders alles plat liepen in het veld), L 183 (brief T. Lemaire (1962) : kòrepater), L 288 (brief T. Lemaire (1962) : kòrepater), L 288a (lijst 4 : de korenpater), L 318a (lijst 20 : 1. in 't koren zit de korepater, 2. tegen eventuele overtredingen of misdragingen, 4. meenemen), L 330 (lijst 4 : korenpater), L 330 (lijst 20 : 1. pas op voor de korenpater, 2. zit in 't koren, waarschuwing voor 't lopen in 't koren, 3. Ielijke kerel, 4. meenemen), L 332 (brief T. Lemaire (1962) : kòrepater), L 0426 (lijst 20 : kaorepater), L 431 (lijst 4 : koarepater), O 188 (vgl. Sagaert, Sagen Z. W. Vla., 66 (no 34) : Om de kinders benauwd te maken zeggen ze alhier : "Ge moet oppassen van de korenpater".), P 25 (lijst B 6 : korenpater), P 26 (vgl. Claes, Bijv. Hagelandsch idiot., 121 : korenpater), P 27 (vgl. Pennoen 3 (1880), 172 : korenpater die in 't koren zit, de teenen der kinderen afsnijdt en hun 't bloed uitzuigt, dat hij dan naar den koning of andere groote heren draagt om die te genezen), P 27 (vgl. Brab. Folkl. 18 (1939), 99 : De kinderen mogen niet in het koren loopen. Ze worden bedreigd met "korenpaters", onbepaalde buitennatuurlijke wezens of vreemdsoortige mensen), P 39a (vgl. Degeest, Sagen Hageland, 27 (no 5) : As er iene dui 't koure gink, dan zate do kourepoweters), P 86 (lijst B 5 : de korenpater, eet u op, of : neemt u mee, tegen ongehoorzaamheid), P 86 (lijst B 6 : korenpater, als er een wegje door het koren liep zei men : de korenpater is daar door geweest), P 95 (lijst B 5 : korenpater), P 149 (lijst B 6 : korenpater), P 152 (lijst B 5 : de korenpater).

OPMERKINGEN. Aangezien er geen scherpe scheiding was te maken tussen de korenpater als kinderschrik en als schrikbaar wezen in het algemeen (vgl. b.v. K 225) werden beide soorten gegevens in deze groep opgenomen. De *korenpater* (P 27) die in hetzelfde gebied voorkomt werd hieraan toegevoegd omdat we hier hoogstwaarschijnlijk met een vervorming te doen hebben, waarvoor ik overigens geen verklaring heb, of het moest wijzen op onzekerheid ten aanzien van het gebruik van het woord *pater* in dit verband. Zoals uit de teksten blijkt heeft de *korenpater* in een aantal gevallen een concretere gestalte dan bij de hiervoor behandelde korenschrikken het geval was, en heeft daardoor meer het karakter van een authentieke kinderschrik, al moet men dat misschien gedeeltelijk op rekening schrijven van het groot aantal gegevens dat in deze groep uit de sagenboeken afkomstig is. Ook de motieven van het lopen met messen en het afsnijden van de tenen, die we reeds bij de *korenman* aantroffen en die in de hiernavolgende groepen terug zullen keren, geven aan de gestalte een concretere

inhoud en versterken de indruk dat wie hier niet, zoals de roggemoeder, met een oorspronkelijke korengeest te maken hebben, al blijft die mogelijkheid natuurlijk theoretisch bestaan. Genoemde motieven zullen bij de volgende groepen nog ter sprake komen.

De betekenis van *-pater* is in deze samenstelling niet zonder meer duidelijk. L. D[eman] veronderstelt dat het teruggaat op mnl. *corenbiter* (een graanopkoper), een term die reeds vroeg ongunstig evolueerde⁷⁵), zonder dat hij echter de ontwikkeling van *-biter* tot *-pater* aannemelijk maakt. Waarschijnlijker is dat aan woorden als *koren-pater* en *bloed-pater* een ongunstige betekenisontwikkeling van *pater* ten grondslag ligt zoals die blijkt in uitdrukkingen als een *vieze pater* (= een sonderlinge kerel)⁷⁶), een *fijne pater* (= een slimme)⁷⁷) e.d. Het meest aannemelijk lijkt mij echter dat deze kinderschrik zijn ontstaan dankt aan de bedelmonniken, die als korenpaters, evenals b.v. de boterpaters, langs de deuren gingen, in dit geval om koren te bedelen⁷⁸). Deze paters hadden bij het volk vaak een slechte naam, zoals ook blijkt uit de talrijke pogingen (reeds in de 17e eeuw) om de ommezingen af te kopen. Men zag ze niet graag komen en was ook bevreesd voor ze, omdat ze soms lastig werden als ze niets kregen. Dit verklaart dan tevens waarom deze korenschrik een veel concretere indruk maakt dan de voorafgaande. Het is een authentieke kinderschrik, zoals de politicagent e.d., en niet het rudiment van b.v. een vegetatiegeest. Dat hij in de meeste gevallen met het lopen in het koren wordt verbonden, is te verklaren uit zijn naam, die hem vanzelfsprekend een verblijfplaats in het koren toeweest.

Behalve als kinderschrik kent men de koren-pater ook als naam voor de kniptor⁷⁹), waarschijnlijk om zijn zwartgraauwe uiterlijk en voorkomen in het koren, zoals men om dergelijke redenen de naam pater kent voor zwarte aalbessen, een kleine bruine meikever, de kakkerlak, een sierduif, een op een bepaalde wijze opgestelde en beklede kleine korenmijs enz.⁸⁰). Samenhang met de koren-pater als kinderschrik zie ik in deze gevallen niet. Die samenhang is er ongetwijfeld wel met de naam *korenpatersbloem* voor korenbloem⁸¹), en klaproos⁸²).

*
**

Bloedpater (blupater, bloeipater, e.d.) : K 279 (vgl. Ons Volksleven 4 (1892), 157-158 : Daar waren eens drij bloedpaters uit het koren gekomen en hadden

⁷⁵) Eig. Schoon en De Brab. 46 (1963), 498.

⁷⁶) Teirlinck, Z.O.Vla. idiot. II, 377.

⁷⁷) Lievevrouw-Coopman, Gents wb., 1052.

⁷⁸) Vgl. b.v. De Bont, Dialekt Kempenland II, 318. — Voor het gelijksoortig instituut van de boterpaters vergelijk men Bieckorf 63 (1962), 384 en 64 (1963), 14 voor West-Vlaanderen, en De Cock, Vla. sagen, 42 voor de streek waar men de koren-pater als korenschrik kent.

⁷⁹) Brab. Folklore 18 (1939), 98 — te Rotselaar [P 27].

⁸⁰) Vgl. WNT XII¹, 770; De Bo, Wvl. Idiot., 831; Joos, Waasch idiot., 509; Schuermans, Alg. Vla. Idiot., 461; enz.

⁸¹) Vgl. Volkskunde 20 (1909), 219-221.

⁸²) Pauwels, Enkele bloemnamen, 108, die de naam *koren-pater* noteerde voor K 333 en P 20, *pater(s)bloem* voor K 291, K 294, K 332 en P 14 en *kolepatersbloem* voor K 342.

zwarte mannenkleeren aangetrokken. Zij gingen overal om slapen vragen, maar konden er nergens aan geraken. De menschen hadden er geen goed oog in, alsof zij wisten dat het bloedpaters waren, die kwamen om hunne kinderen te vermoorden. Zij komen gedrijven aan een gesloten huis, waar eene weduwe woonde met haar eenig dochterke, en kloppen op de deur. Marieke komt opendoen. "Wij komen zoo verre, mogen wij hier slapen, dochterke?" vroegen de drij mannen. Marieke, die een medelijdend hertje had, liep seffens naar moeder om de toelating af te smeeken. "Ja, laat ze maar op den zolder slapen," zei moeder. De mannen trokken naar boven, zeggende : Kindje, dank u, dank u." Als zij een beetje geslapen hadden, kwamen de mannen boven aan de trap staan fluiten. "Wat mag dat nu zijn?" dacht Marieke, en ze ging beneden aan den trap zien. De mannen wenkten heur om naar boven te komen. Maar wat bemerkt Marieke?... Onder hunne breede mantels hangen messen, scherpe priemen en meer andere moordtuigen. Seffens liep Marieke naar moeder en vertelde alles. "Ik durf hier niet meer blijven," kloeg het meiske, "moeder, mag ik naar petere gaan slapen?" — "Ga maar," antwoordde moeder, "lief kind, ga maar." En Marieke ging. 's Morgens kwam zij terug. Van verre ziet zij de bloedpaters afkomen. Daar kwam een boer aangereden met stroo, en Marieke vroeg of zij al gauw onder zijnen wagen mocht kruipen. "Ja, ja," sprak de boer, "kruip er maar onder, kindje." De bloedpaters naderden den boer, en Marieke zat gerust onder het stroo. "Laadt uw stroo af," riepen zij, "laadt uw stroo af, daar zit iemand onder, wij rieken het!" "Daar zit niemand onder," sprak de boer. Daarop schieten de bloedpaters verwoed op het stroo en steken zooveel zij maar steken kunnen, met priemen en messen. Dan gingen zij door en de boer, peinzende dat Marieke zeker en vast zal doorstoken zijn, zoekt vol schrik onder het stroo. Marieke kwam er zonder deernis uit. De boer moest mee naar Mariekes moeder gaan en wierd rijkelijk beloond), K 285 (vgl. Ons Volksleven 4 (1892), 157 : Deze leelijke wezens gelijken veel aan menschen en zijn donkerrood van kleur. Ze zijn de schrik der kinderen. Als het koren wat hoogte heeft, zitten zij al in de graanvelden. Wanneer de kinderen eenen voet in het koren durven zetten, worden zij door de bloedpaters meegesleurd. Deze snijden onmeedoogend de kinderen hunne teenen af of trappen ze af. Daarom heet men ze te Hemixem teenennijpers. Langs die afgesneden of afgetrapte teenen zuigen zij dan het bloed uit. Daarom zal men ze te Schelle blu- of bloedpaters heeten), K 332 (lijst B 5 : pas op er zit een bloeipater in het koren), K 334 (vgl. De Wit, Sagen Mechelen, 280 (no. 361) : Als het graan gezaaid was, dan kwamen meest bij boeren die zondags gewerkt hadden op bepaalde velden de bloeipaters. Dat waren gestalten totaal in 't rood, het waren echte rode duvels. Ze werden het meest gevreesd als het koren begon hoog te staan. Die hadden op die velden hun bezigheid met die plek graan af te gaan en ieder die voorbijkwam werd onthaald op ijsigwekkende kreten en ze richtten veel schade aan), K 334 (lijst B 6 : bloeipater — is eigenlijk meer een soort boeman om de kinderen angst in te boezemen en hen also uit de korenvelden te doen blijven), P 6 (vgl. De Wit, Sagen Mechelen, 280 (no. 362) : De bloeipaters die kwamen altijd in de zomer als het koren hoog stond. Ze verscholen zich tussen het koren, dat waren duivels, grote rode beesten en daar mochten we niet voorbij, want

die aten al de kleine kinderen op), P 14 (vgl. Volk en Taal 5 (1893), 124: bloedpaters).

OPMERKINGEN. De bloedpater wordt bovendien genoemd in het Idioticon van Cornelissen en Vervliet, echter zonder nadere localisatie⁸³).

Bloedpater zal gevormd zijn naar analogie van *koren-pater*, *bloedzuiger* en *bloedkaros*⁸⁴), die in deze zelfde streek als kinderschrik bekend zijn. Er ligt dus geen reële figuur aan ten grondslag. Het hierboven onder K 279 afgedrukte gruwelverhaal zou erop kunnen wijzen dat men wel, incidenteel, denkt aan een man die langs de deur komt om bloed op te halen, naar analogie van de koren-pater. Wellicht is deze voorstelling ontstaan uit het volksgeloof dat het bloed van kinderen gebruikt werd als geneesmiddel. Deze opvatting komt onder *bloedzuiper* ter sprake. *Bloei-pater* en *blupater* zijn dialectische varianten. De uitspraak van *bloeden* is *bloeien* en regionaal ook *bliën*. De *i* handhaaft zich, in ieder geval incidenteel, ook voor medeklinkers en in de kindertaal (althans in het aangrenzende gebied van de Kempen) in *bloei* voor *bloed*. Het is echter mogelijk dat het homoniem *bloeien*, met de afleiding *bloeisel*, die beide speciaal gebruikt worden voor het bloeien van graan- en grasgewassen, ook nog een rol heeft gespeeld⁸⁵).

Opmerkelijk is het hierboven afgedrukte gruwelverhaal (K 279). Het is opgenomen omdat het alle elementen van de kinderschrik bevat, hoewel het geen kinderschrik in eigenlijke zin meer is. Daarnaast bevat het verhaal enkele voor moordenaarsverhalen karakteristieke motieven, die echter buiten het bestek van dit commentaar vallen⁸⁶).

Evenmin als bij de koren-pater werd in deze groep een scheiding gemaakt tussen kinderschrik en schrikanjagend wezen in het algemeen (vgl. K 334, P 6), aangezien een dergelijke scheiding kunstmatig zou zijn. In de beide voorkomende gevallen hebben de bloedpaters het karakter van rode duivels gekregen, wat men wel op rekening zal moeten schrijven van het voorvoegsel *bloed*. In ieder geval ben ik geneigd het als een secundair element te beschouwen, waarvan de bestraffing voor het werken op zondag (K 334) dan weer is afgeleid. Ook in K 285 wordt van een donkerrode kleur gesproken. Het motief van het afsnijden der tenen (K 285) komt hieronder ter sprake.

Tenslotte verdient nog vermelding dat de bloedpater evenals de koren-pater zijn

⁸³) Cornelissen en Vervliet, Antw. idiot. I, 256: Ingebeeld wezen, donkerrood van kleur, dat de schrik is der kinderen. De bloedpaters zitten in de graanvelden en sleuren de kinderen mee, die eenen voet in het koren durven zetten. Zij snijden of trappen onmedoogend de tenen der kinderen af, om hun langs daar het bloed uit te zuigen.

⁸⁴) Vgl. het commentaar bij kaart 18. Behalve *bloedkaros* kent men ook nog *bloedkoets*, *bloedsjees*, *bloechaise* e.d., waaruit blijkt dat *bloed-* in dit gebruik bijzonder productief is.

⁸⁵) Vgl. in het bijzonder Cornelissen en Vervliet, Antw. idiot. I, 255-257 en Id., Aanhangsel, 1591. — Voorts, voor een aangrenzend gebied, Teirlinck, Z. O. Vla. idiot. I, 184 en Tuerlinckx, Bijdrage Hagelandsch idiot., 86. — Een sterk argument hiervoor lijkt mij ook dat Pauwels als naam voor de klaproos zesmaal *bloei-pater* noteerde en slechts eenmaal *bloedpater* (Pauwels, Enkele bloemnamen, 108). Juist in deze betekenis zal de homonymie immers het sterkst gevoeld worden.

⁸⁶) Met de passage over het zich verbergen in het stro vergelijkte men bijvoorbeeld Sinninghe, Holl. sagenb., 283-285.

naam heeft gegeven aan een in het koren voorkomende bloem, in dit geval aan de klaproos⁸⁷).

**

Bloedzuiper (bloedzuiger): K 330 (vgl. Volk en Taal 5 (1893), 124: van de bloedzuipers of bloedzuigers vertelt men te Mechelen: het zijn kleine ventjes die in 't koren zitten, zij snijden de tenen af der kinderen, die alleen door het veld komen; het bloed garen ze op, om tot genezing te dienen van koningen en grooten, die door ziekte zijn aangetast; de moeders trekken profijit uit dat vertelsel om hunne ongehoorzame kinderen te huis te houden), O 248 (vgl. De Cock en Teirlinck, Brab. sagenb., 104-105: te Vorst-bij-Brussel maakt men de kinderen bang, al zeggende: "blijf niet laat op straat, er zitten bloedzuipers in het koren, ze zullen u pakken en uw bloed uitzuigen"), O 252 (vgl. De Cock en Teirlinck, Brab. sagenb., 104-105: te Drogenbosch, Beersel, Linkebeek, St.-Job en omliggende gemeenten is de bloedzuiper goed bekend; de kollebloemen, die in het koren staan, heet men te Drogenbosch bloedzuipers: zij zuipen het bloed uit van de kinders, die in het koren loopen om ze af te trekken), O 256 (vgl. De Cock en Teirlinck, Brab. sagenb., 104-105: te Drogenbosch, Beersel, Linkebeek, St.-Job en omliggende gemeenten is de bloedzuiper goed bekend), P 10 (vgl. De Cock en Teirlinck, Brab. sagenb., 104-105: te Vilvoorde verbleven de bloedzuipers in het koren dat omtrent den Rolleweg groeide; deze Rolleweg liep door het vlakke veld en geen kind durfde langs daar des avonds voorbij gaan), P 123a (vgl. de Cock en Teirlinck, Brab. sagenb., 104-105: te St.-Job pakt de bloedzuiper, die in het koren woont en 's avonds met zijn koets rondrijdt, al de kinderen die hij tegenkomt; hij snijdt hun den hals af en zuigt hun bloed uit, ofwel hij bewaart dit bloed in eenen kuip: het moet dienen tot een bloedbad voor de kinderen van den koning, als zij ziek zijn), P 125 (vgl. De Cock en Teirlinck, Brab. sagenb., 104-105: te Linkebeek — het is een veertigtal jaren geleden — was een nieuwe schoolmeester gekomen, hij was reeds getrouwd en had een kindje van omtrent twee jaar oud; op een keer was hij met dat manneke gaan wandelen, en als hij kwam op een veld naar Ro toe, zag hij dat een boer het kouter uit zijn ploeg trok en er mee naar hem kwam geloopt, "ge zijt de bloedzuiper!" riep hij tot den meester, "gij hebt dat kind gestolen, gij moet mij dat kind geven of ik sla u dood!"; de boer kende den nieuwen onderwijzer nog niet, en deze moest zijn eigen kind afstaan; een uurtje daarna kreeg hij het terug: hij was een getuige gaan roepen — den sampetter geloof ik — die aan den boer verklaarde, dat de meester wel de vader van het kind was!).

OPMERKINGEN. In bovenstaande teksten wordt de bloedzuiper slechts in één geval genoemd als korenschrik (O 252), meestal (K 330, O 248, P 10, P 123a) is het een kinderschrik of een schrikanjagende figuur die in het korenveld

⁸⁷) Vgl. Cornelissen & Vervliet, Antw. idiot. Bijvoegsel I, 90: Bloei-paters, znw., m., mrv. — Kollebloem, klaproos, Papaver Rhoëas. Elders Donderbloem of Kruiskesbloem; en Pauwels, Enkele bloemnamen, 108, die de bloei-pater als naam voor de klaproos vermeldt voor: K 291, K 294, K 332, K 333, P 9, P 14 en eenmaal de naam *bloedpater* voor K 332.

verblijft⁸⁸). Deze verblijfplaats en de onmiskenbare samenhang met de voorafgaande groepen waren aanleiding om ook deze gegevens op de kaart op te nemen. Als kinderschrik vertoont de bloedzuiper voorts opmerkelijke overeenkomsten met de bloedkaros, die op kaart 18 werd opgenomen en waarvan de voornaamste functie eveneens was om de kinderen 's avonds van de straat te houden.

In West-Vlaanderen, dus buiten het gebied waarin deze gegevens voorkomen, zou volgens mededeling van De Bo⁸⁹), de *bloedzuipersbloem* als korenschrik bekend zijn. Hij localiseert dit echter niet. Als naam voor de klaproos zijn de bloedzuiger en de bloedzuiper in deze streek wel bekend (noot 96). Voorts vermeldt mw. J. Aspeslagh de bloedzuiper als waterschrik, eveneens in West-Vlaanderen⁹⁰). Een dergelijke gebruik van de *bloedzuiger* kent men in Dongen (K 163), naar de medewerker voor die plaats ons meedeelt. In het Hageland, dat dicht aan ons gebied grenst, zou de bloedzuiper, volgens D. Claes, als kinderschrik voorkomen⁹¹). Hij localiseert hem niet en brengt hem ook niet in verband met het korenveld. In dit verband kan dan tenslotte nog de *bloedslurper* genoemd worden, een kinderschrik in de Haspengouw, volgens Rutten⁹²), maar evenmin gelocaliseerd en evenmin door hem met het koren in verband gebracht.

De verschillende functies waarin de bloedzuiper als kinderschrik optreedt wekken de indruk dat we hier in geen geval met een oorspronkelijke korenschrik, laat staan een korengheest, te doen hebben. Deze indruk wordt nog versterkt als wij zien dat hij in Vlaanderen bekend is in de betekenis van vampier of van nachtwezen, dat het bloed der kinderen uitzuigt⁹³). Het lijkt mij waarschijnlijk dat het gebruik als kinderschrik van deze betekenis is afgeleid. Dat daarbij in een bepaald gebied het korenveld de verblijfplaats van deze geest is geworden en het zijn functie is om de kinderen van de straat te houden, verklaar ik uit het voorkomen, in dezelfde streek, van de bloed-

88) In P 125 is het een kinderrover die zich blijkens de plaats van handeling bij het korenveld op schijnt te houden. Zeker is dit echter niet. Hoewel dit gegeven daardoor formeel niet in deze groep thuishoort, vertoont het daarmee toch zoveel overeenkomst, ook door zijn localisatie, dat het mij verantwoord leek het op de kaart op te nemen.

89) De Bo, Westvla. idiot., 151: Bloedzuipersbloem, bloedzuigersbloem (wvl. bloezupers-, bloezugersblomme, zie UI en OE), v. Naam die men hier of daar geeft aan het Roozewied, fr. coquelicot, om de kleene kinderen er eenen afkeer van in te boezemen, en ze aldus te beletten van in de akkervruchten te loopen om ze te plukken. *Kind, dat zijn bloedzuigersbloemen, komt er niet aan.* — Dit gegeven werd overgenomen door De Cock, vgl. Volkskunde 20 (1909), 220.

90) Aspeslagh, Sagen Oude Kamerlingsambacht, 76, n° 9: In Lombardsijde [H 45] heb je 't Schorre, dat is onvruchtbaar land dat overspoeld wordt van de zee en waar dat die blauwe schorrebloemen groeien. Me waren op 't land, 'k ware toen een jaar of vuve, ik en m'n broere. En m'n vader deed niet anders dan vertellen van bloedzuipers, dat waren eigenaardige spoken die een rietje in de nekke van de jongens staken en 't bloed uitzogen. Dat gebeurde op 't Schorre voor de deze die durfden naar daar gaan. Da was een soort waterduivel, een schorreduivel.

91) Claes, Bijv. Hagelandsch idiot., 32: Bloedzuiper: ingebeeld wezen om de kinderen bang te maken.

92) Rutten, Bijdrage Haspengousch idiot., 32: Bloedslurper, z.m. Spook dat het bloed van menschen en dieren afzuigt, un vampire. Vele ouders maken hun kinderen bang voor den —.

93) Vgl. Schuermans, Alg. Vla. idiot., 61; De Bo, Westvla. idiot. (Brugge 1873), 151; Teirlinck, Z. O. Vla. idiot. I, 185.

pater en de bloedkaros, die respectievelijk dezelfde verblijfplaats en dezelfde functie hebben en die, zodra ze in een uitvoeriger verhaal optreden, dezelfde motieven aan zich hebben getrokken.

Voorts vindt men bloedzuiper ook nog in de betekenis bloedzuiger (= echel⁹⁴), woekeraar e.d.⁹⁵), als naam voor een roodachtige kever in het koren (de Telephora⁹⁵) en als naam voor de klaproos⁹⁶). De naam voor de klaproos zal zijn afgeleid van de bloedzuiper, die wij hierboven leerden kennen. Ik ben geneigd dit ook te veronderstellen voor de naam van de kever. De kennis van de verspreiding van de verschillende namen voor de klaproos en voor genoemde kever zijn in dat geval van belang voor het verkrijgen van een duidelijker beeld van het gebied waarin de voorstelling van de bloedzuiper in het korenveld heeft bestaan, nu wij, op grond van het ontbreken van gegevens hierover bij de antwoorden op de vragenlijsten, moeten aannemen dat dit volksgeloof vrijwel verdwenen is.

In het motief van het uitzuigen van het bloed, dat wij hiervoor ook reeds bij de bloedpater⁹⁷) en de korenepater⁹⁸) en onder de kinderschrikken (kaart 18) bij de bloedkaros⁹⁹) tegenkwamen, herkent men een rudiment van het volksgeloof dat het bloed de drager van de levenskracht is en dat het op onverklaarbare wijze verminderen van de levenskracht veroorzaakt door bloedzuigende demonen, waarvan de vampier er een is¹⁰⁰).

Een ander motief uit het volksgeloof is het nemen van bloedbaden als geneesmiddel. We troffen dat reeds eerder aan bij de korenepater¹⁰¹) en bij de bloedkaros¹⁰²). De voorstelling dat bloedbaden geneeskrachtig zijn, in het bijzonder voor huidziekten, schijnt afkomstig te zijn uit het Midden Oosten. Men vindt haar bij Plinius, die meedeelt dat de Egyptische koningen dit middel gebruikten, en passages uit het Tweede Boek van Mozes en uit de Pseudo-Jonathan schijnen op hetzelfde gebruik te wijzen. Het middel zou hier bekend zijn geworden via de School van Salerno en in het volksgeloof en wellicht ook in de geneeskundige praktijk in de middeleeuwen een rol hebben gespeeld¹⁰³). De onderhavige passages in de verhalen over de bloedzuiper, de korenepater en de bloedkaros zijn hiervan ongetwijfeld een late echo en misschien gaat ook de voorstelling van de bloedpater die langs de deuren komt om het bloed van kinderen te halen op deze werkelijke of vermeende

94) Vgl. De Bo, Westvla. idiot., 151; Joos, Waasch idiot., 125.

95) Vgl. De Bo, Westvla. idiot., 151; Lielevrouw-Coopman, Gents wb., 203.

96) Vgl. hierboven (O 252) en Teirlinck, Plantlore I, 118. — Daarnaast vermeldt De Bo dus bloedzuipersbloem (zie hierboven, noot 89) en Pauwels (Enkele bloemnamen, 109) vermeldt de naam *bloedzuiger* in deze betekenis voor H 36 en H 66 en *bloedzuiper* voor H 65, H 68, H 69, H 72, I 153 en I 183.

97) Vgl. K 285.

98) Vgl. P 27.

99) Vgl. I 175; O 178a; P 32 — en blijkens een nagekomen gegeven ook in K 258.

100) Vgl. Bargheer, Eingeweide, 71-73.

101) Vgl. P 27 — Er is hier niet uitdrukkelijk sprake van *bloedbaden*, maar op grond van de andere gegevens mag men veronderstellen dat dat wel bedoeld is.

102) Vgl. O 69 en O 178a en voorts Wolf, Niederl. Sagen, n° 434 waar een dergelijk verhaal verteld wordt over de bloedkoets in Antwerpen (K 244).

103) Vgl. Bargheer, Eingeweide, 273-275; HDA I, 1436-1437; Volkskunde 14 (1901-02), 222 en voorts uit de Motif-index de nos. D 1500.1.7.3.; D 1502.4.2.; D 1502.4.2.1. en de daar gegeven verwijzingen.

praktijken terug. Dat hier steeds sprake is van het bloed van kinderen zal niet uitsluitend het gevolg zijn van de functie van kinderschrik. Juist aan het bloed van onschuldige of jonge mensen werd een bijzondere kracht toegekend.

Het afsnijden der tenen komt bij de behandeling van de volgende groep aan de orde.

**

Tenensnijder (tenensnaier, teensnijder, tenennijper, e.d.): I 116b (vgl. Sinninghe, Zeeuw. sagenb., 44: de teënsnaier is een korengest, die de teenen afsnijdt van de kinderen, die barrevoets door het hooge kooeren loopen), I 160 (lijst B 5: teensnijder - korenschrik), K 279 (vgl. Ons Volksl. 4 (1892), 157: te Hemixem heten ze tenennijpers omdat ze hun tenen afsnijden of aftrappen), K 305 (lijst B 6: om kinderen uit het koren te houden zegt men: pas op, er zit een tenensnijder in het koren), K 353 (vgl. J. Frère, Limb. Volksk., 38: teenensnijder, korengest - kinderschrik), K 353 (lijst B 6: de tenensnijder), K 353b (vgl. Houtmeyers, Sagen Diest, 94-95 (no. 79): de tenensnijders, ons va die zegt dat er vroeger tenensnijders in 't koren zaten, die kwamen er uit gesprongen en die sneden uw tenen af; voor grote mensen hadden ze bang; ze gingen altijd achter ons na en tante Matil en zo, en dan moest nonkel Fons ze altijd naa huis doen, anders sneden ze hun tenen af), P 13 (lijst B 6: een tenensnijder), P 77 (lijst B 6: het korenmanneke, de teensnijder).

OPMERKINGEN. In de ons bekende gegevens treedt de tenensnijder slechts in ongeveer de helft van de gevallen als korenschrik op, daarnaast wordt hij gebruikt om de kinderen in bed te houden, om ze bevreesd te maken voor het lopen op blote voeten, om ze bij het water en uit de kelder weg te houden. Een volledig overzicht van de verbreding van de tenensnijder in al deze functies met een opgave van niet-gelocaliseerde gegevens en oudere literatuur vindt men op kaart 18 en in het commentaar daarbij¹⁰⁴). Dit naast elkaar voorkomen van verschillende functies wijst er m.i. op dat wij ook in dit geval niet te maken hebben met een oorspronkelijke korenschrik of korengest. Het afsnijden der tenen, een enkele keer van de grote teen, soms gecombineerd met het uitzuigen van het bloed, troffen we als motief reeds aan bij de korenpat¹⁰⁵), de bloedpat¹⁰⁶), de bloedzuiper¹⁰⁷) en de bloedkaros¹⁰⁸). Men heeft dit afsnijden der tenen willen verklaren als straf voor

¹⁰⁴) Na het gereedkomen van kaart en commentaar kwamen hier nog twee nieuwe gegevens bij, t.w.: K 276 (vgl. van Look, Sagen Mol-Dessel-Retie, 89 (n° 134): In 't water zit de tenebijter: da zee ons moeder omda we nie in 't water zou gaan. En as ge op blote voeten loopt komt de tenensnijder), K 297 (vgl. Van Hoof, Sagen Lier, 80 (n° 65): In 't water zaten er teennijpers. Voor de joeng. Die beten in hun tenen. Maar aan de grote mensen deden ze niks).

¹⁰⁵) Zie hierboven: K 302, K 305, K 241, P 27 (en zuigt hun het bloed uit).

¹⁰⁶) Zie hierboven: K 285 (langs de afgesneden tenen zuigen ze het bloed uit).

¹⁰⁷) Zie hierboven: K 330.

¹⁰⁸) Zie het commentaar bij kaart 18: I 175 (en zuigen het bloed uit), O 161, P 32 (de grote teen, en zuigt hun bloed uit), en voorts: Wolf, Nederl. Sagen n° 434 (de grote teen, en laat ze doodbloeden), Schuermans, Alg. Vla. idiot., 61 (en laat ze doodbloeden) en Teirlinck, Z. O. Vla. idiot., 185 (grote teen en laat ze doodbloeden).

het lopen op blote voeten, maar dit lijkt mij onwaarschijnlijk, aangezien het aantal gevallen waarin dit een rol kan spelen bijzonder klein is. Eerder ben ik geneigd, juist door de veelvuldig voorkomende combinatie met het uitzuigen van bloed ook in dit geval aan een rudiment van het geloof aan bloedzuigende demonen te denken. Dat zij op de tenen aanvallen zou zich dan laten verklaren uit het geloof dat de tenen (evenals de voet) de zetel zijn van een bijzondere macht en soms ook van de levenskracht¹⁰⁹). Andere sporen van dit geloof heb ik in onze streken echter niet aangetroffen. Een andere mogelijkheid is dat het een herinnering is aan het afhouden van de voet in de oudere strafrechtspleging¹¹⁰) en dat er dus geen oorspronkelijke samenhang is met het motief van het uitzuigen van het bloed.

**

Korenwolf, weerwolf, wolf (-wouf, -woof, e.d.): B 57 (lijst 4: korenwolf kwam plus minus 50 jaar geleden nog voor), G 171 (lijst 4: korenwolf om de jongens af te schrikken), I 107 (lijst 4: korenwolf), K 100 (lijst 4: men kent, hoewel slechts zeer vaag de "wolf" als korengest, verder als gewone geest), K 214 (lijst 4: men spreekt hier nog wel van den korenwolf), K 218 (lijst 21a: weer- of korenwolf, om de kinderen niet door het graan te laten lopen of er in te spelen), L 156 (lijst 4: de wolf), L 164 (lijst 4: korenwolf), L 260 (lijst 20: voor het koren: 1. de wirwolf, 2. om niet door het koren te lopen, 3. als een hond, 4. meenemen in het koren), L 260 (lijst 21a: korenwolf [wanneer ze] door het koren liepen), L 264 (lijst 21a: als kinderen in het koren lopen zegt men: "vurzeechtig dalijk kumt de wolf"), L 265 (lijst 21a: [als ze] het koren, haver, rogge en tarwe plat liepen, door er verstopperje in te spelen of dergelijke), L 285 (lijst 4: den wolf, als kinderen zongen wij wel eens langs 't koren lopend: we zullen is naar 't koren gaan kijken of het goed gewassen is, ze zeggen dat er unne wolf in zit, wolf koom eroet, wolf koom eroet), L 290/291 (lijst 4: wolf), L 291 (lijst 2: heel vaag, weerwolf, gevaarlijk voor kinderen, leeft in het graan), L 378 (lijst 4: hier enkel: den korenwolf, vaak verwisseld met weerwolf, den korenwolf (tame-lijk vaag) was 'n viervoetig beest dat 's avonds laat en vooral 's nachts je op de rug sprong en dat je dan moest torsen tot hij vanzelf weer eraf sprong), L 378 (lijst 20: 1. pas op voor de koarewolf, 2. niet alleen ver van huis gaan spelen, 3. wolf, 4. meenemen), L 381a (lijst 20: 'n korewollef [tegen] in 't koren lopen), L 0426 (lijst 20: kaorewouf), L 429 (lijst 20: 1. de kaorewôf krich dich, 2. tegen het alleen het veld in lopen, 3. als een wolf, 4. opeten), L 430 (lijst 20: 1. wanneer het graan opschiet zegt men: loop niet in het veld, want daar zit een korewolf, 4. meenemen), L 431 (lijst 4: vroeger maakte men ons bang met den korenwolf; de bedoeling leek me vooral de jeugd uit 't koren te houden om 't te beschermen en omdat men bang was voor landlopers, die de kinderen aanrandden), L 434 (lijst 20: de koarewouf, 1. werd er bang voor gemaakt, 2. niet in 't koren lopen, 3. 'n dier, 4. meenemen), Q 14 (lijst 4: met de koarewouf bedreigt men de kleine kinderen,

¹⁰⁹) Vgl. HDA III, 224.

¹¹⁰) Vgl. Grimm, Deutsche Rechtsalterth. II, 291 vlgg.

als ze stout zijn — koarewouf noemt men hier de hamster), Q 16 (lijst 4: korenwolf in rogge levend), Q 19 (lijst 20: 1. men zei tegen het kind: pas op, dao kump de wêrwouf, 2. tegen: in het koren lopen, te laat thuis komen, 3. als een wolf, 4. op hen springen, aanvallen), Q 21 (lijst 20: in het koren zit de waerwouf), Q 38 (lijst 4: men spreekt van den korewolf), Q 93 (vgl. J. Frère, *Limb. Volksk.*, 38: do zit 'n wolf én 't grên), Q 96a (lijst 20: de "korewouf" pakt je als je door het koren loopt), Q 97 (lijst 20: 1. de kore-wouf komt je tegen, 2. door 't graan lopen, 3. dierlijk gedrocht, 4. op-eten), Q 102 (lijst 21: de "koorewouf" (koren- = roggewolf), hij sprong de mensen op eenzame veldwegen op de rug, en liet zich een eind meedragen; gewoonlijk liep hij gewoon mee, maar wilde men vluchten, dan sprong hij op je rug; dit was maar inbeelding om ons als kleine kinderen bang te maken), Q 112b (lijst 20: 1. dou kumt der kourewoof - door koren lopen, 2. groot dier, 4. meenemen), Q 113 (lijst 4: voor een halve eeuw kende men den korewolf), Q 113 (lijst 20: 1. de boesman of de kaorewauf kumpt, 2. dat ze niet van huis mogen gaan en na donker binnen zijn, 4. meenemen), Q 117a (lijst 4: hier is bekend: korewolf).

OPMERKINGEN. De korewolf werd ook opgenomen wanneer hij kinderschrik of meer algemeen een schrik aanjagend wezen is, zonder dat er uitdrukkelijk vermeld wordt dat hij in het korenveld huist, of dat hij speciaal als waarschuwing tegen het lopen in het koren dient. De weerwolf en de wolf werden uitsluitend opgenomen als ze korenschrik zijn.

Behalve als kinderschrik wordt de korewolf ook een aantal keren genoemd als naam voor de hamster¹¹¹⁾, de das¹¹²⁾ en het moederkoren¹¹³⁾. Verder vindt men hem als benaming van een woekeraar of graanhandelaar¹¹⁴⁾, van de witte korenmot (*Tinea granella*)¹¹⁵⁾ en wellicht ook nog in andere be-

tekenissen, zoals het gebruik in het Duitse taalgebied doet veronderstellen¹¹⁶⁾, maar waarvoor ik verder geen nederlandse gegevens heb. In dit verband kan nog vermeld worden dat de verwante naam *roggewolf* bekend is als benaming voor de laatste schoof, naar de opgave van een van onze medewerkers¹¹⁷⁾. De betekenissen van het woord *wolf* bieden een nog grotere variatie¹¹⁸⁾. We kwamen hem al tegen als kinderschrik en als waterschrik¹¹⁹⁾. Een medewerker kent hem als naam voor de wind in het koren¹²⁰⁾ en verschillende andere vermelden in hun antwoord een kinderspel, het *wolf spelen*, *wolf jagen* e.d., een variant van krijgertje en verstoppertje, dat na vergelijking met andere gegevens met de *wolf* als korenschrik geen dwingend verband blijkt te hebben¹²¹⁾.

¹¹⁶⁾ Vgl. HDA IX, 760 en vooral Mannhardt, Roggenwolf.

¹¹⁷⁾ M 13 (lijst 4) — Vgl. ook HDA IX, 756.

¹¹⁸⁾ Voor al deze betekenissen vergelijkte men in het bijzonder ook Mannhardt, Roggenwolf.

¹¹⁹⁾ Als wolf, waterwolf, flodderwolf, enz. vgl. de commentaren bij de kaarten 18 en 19.

¹²⁰⁾ G 55 (lijst 4: de wolf in de rogge als het bijna rijpe koren zo mooi golft). — In Duitsland is de *wolf*, de *roggewolf* enz. in deze betekenis ook bekend (vgl. HDA V, 256-257 en het kaartje op 253-254, en HDA IX, 755, 758-759), in Nederland trof ik er echter geen ander voorbeeld van aan, zodat men er rekening mee moet houden dat dit antwoord beïnvloed is doordat het woord *wolf* in de vraag onder de voorbeelden is opgenomen. Overigens vindt men in de genoemde artikelen in het HDA nog andere betekenissen van wolf in verband met de korenoogst.

¹²¹⁾ Een van die antwoorden vindt men reeds hierboven opgenomen, onder L 285. De overige luiden: K 217 (lijst 21a: de kinderen van nu spelen nog wel een verstopper-spelletje v. d. korewolf en zingen dan: ik zal eens naar het koren gaan kijken of er gene wolf in zit, wolf kom maar uit, wolf kom maar uit het koren uit) en L 353 (lijst B 6: ik ga eens naar het kore toe of er gene wolver zit, wolêf, wolêf kom er maar uit met uw dikke snuit). — V. de Meyere meent (ongetwijfeld in navolging van Mannhardt) dat dit spelletje verband houdt met de wolf als korenschrik (vgl. *Volkskunde* 38 (1933), 94-95) en op grond van bovenstaande antwoorden was ik aanvankelijk geneigd tot dezelfde conclusie. Na vergelijking van deze gegevens met de in ons bezit zijnde varianten van dit spel, bleek echter dat de wolf in het koren als variant verre in de minderheid is. Overigens is het natuurlijk heel wel mogelijk dat het spelletje in bovenstaande vorm lokaal beïnvloed is door het gebruik van de wolf als korenschrik, te meer daar we deze gegevens in dezelfde streek aantreffen. Het verband leek me echter te los om deze gegevens als korenschrik op de kaart op te nemen. — Bedoelde varianten vindt men in: 't Daghet 11 (1895), 87 (We zullen even na 't kappelleke gaan, Of der geene wolf zit), wellicht Dijkstra, *Fr. wb.* III, 471 (wolf-boartsje, kinderspel, waarbij een den wolf voorstelt. Ook ùleboartsje), Elderink, *Laand van alee*, 13 (Wi-j wolle ees noa 'n Mooien Hagengoarn goan, En halen nen pot vol knollen, Doo kwam oons door nen wolf temeut [enz.]), Schrijnen, *Ned. Volksk.* I, 240 (Ik zeug zo gêr ne Kêvele goan, Wen er mar gene grune wolf zaat [enz.]), Draaijer, *Wb. Deventersch*, 63 (Wolle wé, wé, wé. Een soort verstoppertje, tamelijk ruw spel, dat door meisjes, maar vooral jongens, werd gespeeld), Cornelissen & Vervliet, *Antw. idiot.*, Bijvoegsel II, 205 (Wolf spelen, wolf jagen. De spelers staan in een ronde. Een van hen is de wolf en gaat "börgen" (zich verbergen)). De anderen zoeken hem. Als zij hem vinden springt de wolf uit en de speler die hij pakt, is tweede wolf [enz.]), Kleine Meijerij 17 (1964), 55 (We zullen eens naar den bos toegaan, of er geene wolven zitten [enz.] — uit de beschrijving blijkt dat het hier een reidansliedje is) — De meeste varianten kregen wij echter van onze medewerkers, in het bijzonder als antwoord op de vraag naar het kinderspel *wolf en schaap* (dat hiermee voorzover ik kan zien geen verband houdt) die op lijst 6 (1940) gesteld werd: F 121 (lijst 6: wolfje spelen: Ik ging naar bosse wegen, Het wolfje kwam me tegen [enz.]), F 121 (lijst 6: Wij gaan door bos en wegen, Het wolfje kwam mij tegen [enz.]), F 133 (lijst 6: Wolle wee wee wee, Wij wouwen eens uit wandelen gaan, En ziejen eens waar de wolven staan [enz.]), F 133 (lijst 6: Wollef wee wee wee, Wollef wee wee wee, Wij wilden eens graag uit wandelen gaan, En kijken waar mooie bloemetjes staan [enz.]), F 143 (lijst 6:

¹¹¹⁾ Q 14 (zie boven), Q 36, Q 196, Q 208 — Wellicht behoren hiertoe ook: L 192/213 (lijst 4: kôrewolf, maar niet in bijgelovige zin), Q 32 (lijst 4: korenwoef, knaagdier), Q 208 (lijst 4: In de betekenis van geest niets bekend. Wel komt voor de korewolf, 'n dier, dat veel koren in zijn hol sleept en veel schade doet). — Op grond van deze antwoorden is het de vraag of in de gevallen waarin alleen met *korewolf* werd geantwoord of waarin het antwoord dubbelzinnig was (vgl. b.v. Q 16), inderdaad de korenschrik bedoeld is. Men zal die antwoorden dus met enige voorzichtigheid moeten gebruiken. — Vgl. voorts Jongeneel, Heerle, 35 en Dorren, *Valkenburgsch*, 105. — De hamster komt in Nederland alleen in Z. Limburg voor. Hij legt grote voorraden aan, o.a. van graan en bouwt een vrij grote woning en een gangenstelsel onder de grond, vgl. Veenman's *Agrarische Winkler Prins* II, 314.

¹¹²⁾ L 433 — Ik ben geneigd de betrouwbaarheid van deze mededeling in twijfel te trekken. Dezelfde mededeling werd echter gedaan voor Q 31 op een vraag naar de naam van de das, die op lijst 7 (1939) van het Dialectbureau gesteld werd. Deze medewerker voegt daar echter aan toe: "vreten als ene kôrenwouf", wat het antwoord weer dubieus maakt. Overigens is dit de enige keer dat op deze vraag met *korewolf* is geantwoord.

¹¹³⁾ L 271 (lijst 4: onder korewolf verstond men het zwarte vergiftigde moederkoren, verder niets van dien aard).

¹¹⁴⁾ Vgl. WNT VII², 5622, waar het in deze betekenis gelocaliseerd wordt in de Meijerij en volgens Halma (ed. 1710) ook elders; en voorts: Endepols, *Wb. Mestr.*, 206, die het wellicht weer aan Breuls², Maastrichtsch, 45 ontleende.

¹¹⁵⁾ Vgl. WNT VII², 5622, waar o.m. Van Leeuwenhoek (1688) en Houttuyn (v.a. 1761) als bron worden opgegeven.

Voorts bleek in een aantal gevallen dat, wanneer men antwoordde dat men de wolf als korengest kende, daarmee niet een korenschrik maar een door een schimmel veroorzaakte ziekte of een schimmelplant, in de meeste gevallen het moederkoren, (*Claviceps purpurea*) bedoeld werd¹²²⁾. Aangezien deze verwar-

De wolf die zit in 't lange riet, Ik hoor hem en ik zie hem niet [enz.], G 197 (lijst 6: Wallewee, wallewee, wie doet er mee, Wij zouden zoo graag uit wandelen gaan, Maar zien daar al die wolleven staan [enz.]), G 197 (lijst 6: We willen eens graag uit wandelen en zien eens waar de wolleven staan [enz.]), G 259 (med. van mej. H. J. Bennink (1961): Wij wilt eens naar Besmans huusken gaon, En zeen of daor ok een speukskens zit [enz.]), K 150 (lijst 6: Zullen we eens gaan wandelen, Of we gene wolf zien [enz.]), K 150 (lijst 6: Wij zullen eens naar wolverenkermis gaan, of er geen wolveren zitten [enz.]), variant: Zullen we eens uit wandelen gaan, of we geenen wolf zien [enz.]), K 163c (lijst 6: We gaan eens naar onz' aardappelen kijken, Of er gene wolf zit [enz.]), K 164 (lijst 6: Wij zullen eens naar het bos gaan kijken, of er geene wollef zit [enz.]), L 192 (lijst 6: Ik woi zò gaer nò Kèveler gaon, Um 'n piep tabak, As t'r mar gènnè grüne wollef zit [enz.] — uit de beschrijving blijkt dat het hier een kringspelletje is), L 208 (lijst 6: Ik ga eens naar mijn appeltjes kijken, Of ze goed gewassen zijn, Ze zeggen dat er een wolf zit [enz.]), L 237 (lijst 4: Kom we goan 's noa d'erpel kiek Of ze goed gewasse zen, Ze zeggen, dat doar 'ne wolf zit [enz.]), L 246b (Ik zij zo gèr nò de kermis goan, As ter ma geune wollef zoat [enz.]), L 258 (We zullen eens naar het koren gaan kijken, Of er geene wollef zit [enz.]), L 289/289a (Ik ga eens naar het koren kijken/Of er geen wolf in zit). — Vgl. voorts hierboven onder Ansjie Pluk [enz.] de opmerking bij B 67a. — Uit deze gegevens blijkt dat dit spelletje ver buiten het korenwolfgebied bekend is en het zal dan ook m.i. verklaard moeten worden uit de plaats die de wolf in vorige eeuwen in de wereld van de mens innam, op dezelfde wijze dus waarop men, zoals ik verderop hoop aan te tonen, de wolf als korenschrik moet verklaren. Een verband waarin de een ondergeschikt is aan de ander zie ik niet.

¹²²⁾ Deze antwoorden waren: B 7 (lijst 4: wolf is een soort schimmel, b.v. in allerlei boontjes), H 23 (lijst B 6: moederkoren, brandhouwe; de wolf is een ziekte waarvan de halm de vorm heeft van een wolfsmuil), I 45a (lijst 4: wolf in de tarwe is een soort bederf), I 56 (lijst 4: de naam *wolf* bekend als ziekte in de tarwekorrel; stuifbrand = korenziekte), I 66 (lijst 4: de wolf kan in de uien komen (gele puntjes aan het blad)), I 108 (lijst 4: wolf in de tarwe is een soort ziekte in het gewas), K 164 (lijst 4: onder de wolf verstaat men 't moederkoren), K 164a (lijst 4: de wolf-bedoeld is moederkoren), L 64b (lijst 4: wel spreekt men nog van wolf in 't koren en bedoelt daarmee geen geest, maar een ziekte, nl. 't "zwart" = moederkoren), L 100 (lijst 4: de wolf = een pit tussen de aren), L 150 (lijst 4: lange zwarte korrel in de rogge, wel driemaal zo groot als een gewone korrel, noemt men de wolf in de rog), L 208 (lijst 4: wel noemt men hier het moederkoren de wolf), L 210 (lijst 4: de wolf — koren wat uitsteekt boven 't gewone koren (moederkoren)), L 290/291 (lijst 4: men zei: de wolf zit in 't koren, als 't koren niet goed groeide), P 109 (lijst B 6: deze korengest noemt men het afrotten van de voet), Q 36 (lijst 4: alleen heb ik wel eens gehoord dat de wolf in het koren zit, daaronder verstaat men een ziekte) — *Stuifbrand* en *Zwart* (L 64b) zijn namen voor door bepaalde schimmels veroorzaakte ziekten (vgl. Veenman's Agrarische Winkler Prins III, 491, 783), *Stuifbrand* (I 56) is bovendien de naam voor een van deze schimmels, de *Ustilago secalis* (Rab.) (vgl. Vandenbussche, Volkstaal kruiden, 574-575). Brandhouwe (H 23) is eveneens de naam voor verschillende schimmelplanten, waaronder de *Ustilago segetum* Cord. (vgl. Paque, Vla. volksnamen planten, 66-67). Verwarring is in alle gevallen begrijpelijk. Met het afrotten der voet, waarvan in P 109 sprake is, is waarschijnlijk het gangreen bedoeld, een ziekte welke veroorzaakt wordt door het moederkoren (vgl. Veenman's Agrarische Winkler Prins I, 587) s.v. *Claviceps*. Het is uit het antwoord niet duidelijk of de ziekteverwekker of de ziekte (zie noot 128) is bedoeld. — Vergelijk voorts Cornelissen & Vervliet, Antw. idiot., Bijvoegsel II, 205 s.v. *Wolfskoren* (= moederkoren, brandkoren, ergot du seigle in het oosten der Kempen, o.a. Arendonk en Retie); Veenman's Agrarische Winkler Prins III, 729, die de naam *wolf* kent voor een door een schimmelplant (*Peronospora spinaciae* [enz.] veroorzaakte ziekte in de spinazie; Van Schothorst, Dialect N.W.-

ring waarschijnlijk ontstaan was door de suggestieve vraagstelling werden alle onduidelijke antwoorden nog eens geverifieerd. De antwoorden *wolvetand*¹²³⁾ en *wolfskoren*¹²⁴⁾ waarmee eveneens het moederkoren is bedoeld, moeten op dezelfde manier verklaard worden. Behalve in deze betekenissen, komt *wolf* ook voor als naam voor het Zwartkoren¹²⁵⁾ (*Melampyrum arvense*), een onkruid waarvan de zaden zich met de roggekorrels mengen en aan het brood een bittere smaak geven, als lid in een groot aantal samengestelde plantennamen¹²⁶⁾, waarvan ik in het bijzonder de Wolvbloem en de Wolveroos¹²⁷⁾ noem omdat hiermee de klapproos wordt aangeduid die wij reeds eerder in verband met korenschrikken tegenkwamen, als naam voor een aantal ziekten¹²⁸⁾, als naam voor schadelijke insecten, en insectenlarven¹²⁹⁾, waaronder een paar insecten die vooral voor het koren schadelijk zijn, als naam voor een boom in het algemeen die meer ruimte voor zich opeist dan in overeenstemming is met zijn bosbouwkundige

Veluwe, 229 die de naam *wolf* kent voor een niet nader aangeduide ziekte in de hennep; en Goossenaerts, Landbouwbedr. N.-W. Kempen, 887, waar sprake is van een boomziekte die *wolf* heet, zonder dat duidelijk is welke ziekte precies wordt bedoeld. — Tenslotte zij nog vermeld dat de namen *Wolf*, *Roggenwolf* en *Wolfszabn* ook in Duitsland voor het moederkoren gebruikt worden (vgl. HDA IX, 760).

¹²³⁾ H 38 (lijst B 6: wolvetand), K 44 (lijst 4: Soms zit er in de roggeaar een uitwas (grote korrel) die ze wolvetand noemen. Tussen de tarwe vindt men soms aren die zwart of donkerbruin zijn en die, uit het kaf gewreven, geen korrel maar zwart stof geven, die worden brandaren genoemd), K 182 (lijst 4: Alleen is bekend de z.g. wolvetand, 'n ziekte in de rogge, waardoor de aren zwart worden), L 99 (lijst 4: de wolfstand), L 179 (lijst 4: Men kent wel de rogge moeder of wolfstand; 't is een ziekte, die bij teveel vocht optreedt. De korrel groeit langzaam (als 'n wolfstand); werd vroeger aan apothekers verkocht), L 202 (lijst 4: alleen wolverstand (= geen geest)), L 208 (lijst 4: Men kent wel de "wolfstand" in koren. Maar dat is een zwamziekte nl. *Claviceps purpurea*), O 52 (lijst B 6: wolventand), O 56 (lijst B 6: wolventanden), O 119 (lijst B 6: wolventand in de rogge), O 210 (lijst B 6: wolventand), O 272 (lijst B 6: wolventand), P 98 (lijst B 6: een lange bruinzwarte korrel in de aar), P 171 (lijst B 6: Hier kent men enkel de wolventand, een zwarte korrel, driemaal zo [groot]) — Vergelijk voorts: Paque, Vla. volksnamen planten, 37 s.v. Beere(n)tand en 425-426; Lievevrouw-Coopman, Gents Wb. 1748; en Vandenbussche, Volkstaal kruiden, 516.

¹²⁴⁾ L 250 (lijst 4: Wolfskoren is het moederkoren. Grote grijs-zwarte korrel, giftig, werd vroeger en thans sporadisch door apothekers gevraagd), L 259 (lijst 4: wolvenkoren (zwart) vroeger veel, tegenwoordig weinig of niet), L 259 (lijst 4: In sommige aren zit zwart koren. Dit noemt men dan wolverkoren. Geen bijgedachten aan korengest).

¹²⁵⁾ Dijkstra, Fr. wb. III, 471. — Van het gebruik van de naam *wolf* in deze betekenis heb ik in de literatuur verder geen bevestiging kunnen vinden, zodat de mogelijkheid bestaat dat Dijkstra de plant verward met de bovengenoemde schimmels.

¹²⁶⁾ Vgl. o.m. Volkskunde 20 (1909), 23-24; Heukels, Wb. planten, passim; Paque, Vla. volksnamen planten; Vandenbussche, Volkstaal kruiden.

¹²⁷⁾ Vgl. Pauwels, Enkele bloemnamen, 109-110.

¹²⁸⁾ O.m. *caries* (vgl. Van Schothorst, Dialect N.W.-Veluwe, 229; Ter Laan, Nw. Gron. Wb.¹, 1209; Van Dale⁸, 2397; *fijt* (vgl. Ganderheyden, Supplement Molema, 77 en wellicht ook Lindemans, Antw. receptenboekje, 421 en Lievevrouw-Coopman, Gents wb., 1746-7); *lupus* (vgl. Van Dale⁸, 2397); *dauworm* (volgens mededeling van een medewerker uit L 320 — ik heb daarvoor echter geen bevestiging kunnen vinden); wellicht *gangreen* (vgl. hierboven, noot 122, onder P 109); en tenslotte bij koeien de z.g. *wolf in de staart* (vgl. voor een samenvatting van de literatuur Goossenaerts, Landbouwbedr. N.W. Kempen, 885-887 en voorts Veenman's Agrarische Winkler Prins III, 729).

¹²⁹⁾ Vgl. De Bo, Westvla. idiot., 1412; Rutten, Bijdrage Haspengouwsch idiot., 280; Van Dale⁸, 2397.

kwaliteiten¹³⁰), als naam voor een draaikolk¹³¹), voor werktuigen¹³²), kledingstukken¹³³), de nok van het dak¹³⁴), neusvuil¹³⁵) en nog enkele andere betekenissen¹³⁶) die in dit verband van geen belang zijn.

Tegen de achtergrond van deze betekenis-schakeringen lijkt het mij onjuist om in het gebruik van de wolf als korenschrik een rudiment te zien van het geloof in een korengest of zelfs als boze geest. De gemeenschappelijke elementen die men in de meeste van deze betekenissen aantreft (vraatzuchtig, schadelijk, gevaarlijk)¹³⁷), kunnen direct verklaard worden uit de plaats die de wolf tot in het begin van de vorige eeuw in de landelijke samenleving innam¹³⁸), en in het dreigen met de wolf moet men dan ook m.i. een rest zien van een reële angst¹³⁹). Het voorvoegsel *koren-* in korenwolf dient dan verklaard te worden als een nadere localisatie¹⁴⁰) en eventueel kan dit element in de gebieden waar men de naam *korenwolf* voor de hamster gebruikt daardoor nog eens secundair versterkt zijn. Het gebruik van de weerwolf als korenschrik (K 218, L 260, L 291, Q 19, Q 21) en van weerwolf- of plaagbeest-motieven in verband met de korenwolf (L 378, Q 102) is een geval van vervaging van de grenzen tussen twee oorspronkelijk duidelijk gescheiden figuren. Het bewijst dat zowel de weerwolf als de korenwolf bezig zijn hun functie te verliezen en te verdwijnen¹⁴¹).

*
**

130) Vgl. Veenman's Agrarische Winkler Prins III, 729.

131) Vgl. Van Dale⁸, 2397.

132) Vgl. Van Dale⁸, 2397; Ter Laan, Nw. Gron. Wb., 1209.

133) Lievevrouw-Coopman, Gents wb., 1446-7; volgens mededeling van C. Missu was het bovendien in het land van Aksel een soort borstrok.

134) Lievevrouw-Coopman, Gent wb., 1746-47.

135) Vgl. Van Dale⁸, 2397.

136) Vgl. Van Dale⁸, 2391 (sterrenbeeld, huilende bijtoon bij het aanslaan van consonerende tonen, klomp ijzer die uit de haard wordt opgehaald om gewalst te worden, vlechtwerk van riempjes tussen de stegen van een bokzadel) en De Bo, West-vla. idiot., 1412 (stiklucht in een beerput) — Deze lijst zal ongetwijfeld nog aan te vullen zijn maar dit volstaat om een indruk te geven van het gebruik van het woord.

137) Vgl. in dit verband het artikel *Wolf* in HDA IX, 716-794 i.h.b. 760; Volkskunde 20 (1909), 23-24 en Pauwels, Enkele bloemnamen, 109-110.

138) Vgl. o.m. De Nedermaas 3 (1925-26), 6-7 (een lijst van in 1810 en 1811 in Limburg door wolven aangevallen kinderen); De Bont, Dialekt Kempenland II, 757 (nog in 1814 werd in de heide bij Strijp een wolf geschoten); Brab. Heem 5 (1953), 16-18 (W. H. Th. Knippenberg, Wolvenjacht in Noord-Brabant), enz. Hierbij kan nog opgemerkt worden dat verhalen over wolven nog veelvuldig verteld worden, blijkens de opgaven van onze bijzondere medewerkers voor het sagenonderzoek.

139) Ook Mannhardt opperde deze verklaring als mogelijkheid (Roggenwolf, 9-10), maar hij wees die vervolgens af (op grond van de voorvoegingen *Roggen-, Korn-*, enz.) op voor mij weinig overtuigende wijze.

140) Vgl. analoge namen als waterwolf en flodderwolf en de Duitse namen *Holz- und Feldhund*, *Waldgott*, *Heidetier*, enz. (HDA IX, 717).

141) Een dergelijk geval van contaminatie is misschien de door Kuysten genoemde *wolweman* als korenschrik (C. A. Kuysten, Folklore in de Kempen en in Peelland, in: Frankland 1 (1943-44), 161). Hij localiseert dit gegeven niet nader.

Overige gegevens: B 18 (lijst 4: men kent de *naaktloper*¹⁴²), kinderen worden vaak gewaarschuwd als zij langs een korenveld moeten lopen: "Dink 'r maar om, hoor, d'r sit 'n naaktloper in 'e wait"; verder worden één of twee woningen op 't Bildt "Haverspook" genoemd; waarom men deze huizen zo noemt is mij onbekend, maar waarschijnlijk staat de benaming in verband met een oud volksgeloof), B 18 (lijst 20: kinderen, die langs een tarweveld willen gaan, worden wel gewaarschuwd met: "Dink d'r om, hoor, d'r sit 'n naaktloper in 'e wait", de naaktloper zou de kinderen meenemen, er volgde vaak op de waarschuwing: "die nimt (nimme) jim met"), B 18 (lijst 21a: naaktloper [tegen] langs een graanveld willen gaan), B 19 (= B 18), B 20 (= B 18), B 21 (= B 18), B 62 (Van der Molen, Frysk sêgeboek I, 124: Oan 'e Simmerdyk ûnder Birgum waerden de bern warskôge for it Rogge-weintsje¹⁴³) det hjarren dearide soe), B 65 (lijst 20: 1. niet in de rogge komen, 3. spook, 4. pakt ze), B 98 (lijst 20: In een korenveld zou een spook zitten dat je meenam, als je korenbloemen of bolderikken plukte, daarbij het koren plattrappend), C 31 (lijst 21a: *boesjeude*¹⁴⁴) [tegen] in het koren lopen), C 70a (lijst 20: 1. *ongeboren roulf*¹⁴⁵) in 't koren, 2. om ze tot gehoorzaamheid te dwingen, 4. zo ver mogelijk meenemen), C 130 (lijst 20: 1. pas op, daar zit *ongeboren roulf* in, 2. in het koren lopen?, 4. meenemen [uit het antwoord blijkt niet duidelijk dat dit een korenschrik is]), C 152 (lijst 21a: *boesekerel*¹⁴⁶) (koren)), C 155 (Bergsma, Drentsch wb., 61: *boesappert*¹⁴⁷) — boze geest die zich in de roggeakkers verbergt en op kleine jongens [sic!] om ze 't haar af te spinnen (Zuidlaren, Weerdinge). Zie Biethap), C 159* (lijst 4: 'n *boesjeude*¹⁴⁵), ook: der zit 'n boesjeude in 't woater), C 0180 (lijst 20: ook is er een zekere *boesappel*¹⁴⁷) als be-

142) De gegevens over de naaktloper die hier genoteerd staan onder B 18, 19, 20, 21 zijn alle afkomstig van dezelfde medewerker, H. S. Buwalda, die niet voor deze plaatsen afzonderlijk invult, maar voor Het Bildt als geheel. Om deze reden leek het mij formeel onjuist om ze op de kaart op te nemen. Het gegeven dat Poortinga in It Beaken aanvoert als een van de argumenten dat de *naakte man van Wouterswoud* een korengest is, is eveneens van H. S. Buwalda (vgl. Y. Poortinga, Klassifikaesje fan "De neakene man fan Wâlterswâld", in: It Beaken 19 (1957), 43-44). Bedoelde *naakte man* wordt voor het eerst genoemd door H. G. van der Veen (De neakene man fen Wouterswâld, in rîm by 't Nut to Damwâlde brocht [enz.] Z. pl. 1861). Waarschijnlijk was dit de bron voor Dykstra (Fr. volksl. II, 213), waaruit hij weer werd overgenomen door Van der Molen, Frysk Sêgeboek I, 104-105. Van der Molen citeert bovendien Van der Veen en (uit de volksmond) een zegsman uit Broek [B 29b]. Hoewel de andere argumenten van Poortinga aantrekkelijk zijn, lijkt mij zijn bewijsvoering (die in feite op slechts twee gegevens berust, als men het gegeven uit Broek als een zelfstandig gegeven beschouwt en niet als een echo van de lectuur van W. Dykstra, zoals ik eerder geneigd ben te veronderstellen) zwak. In ieder geval lijkt het mij onjuist om de *naaktloper* uit Het Bildt als argument aan te voeren, zonder aannemelijk te maken dat er tussen gegevens uit Het Bildt en de Wouden verband kan bestaan. Dat zich omgekeerd achter de *naaktloper* als korenschrik een korengest zou verbergen acht ik voor een zo laat gekoloniseerd gebied als Het Bildt onwaarschijnlijk. Liever zou ik, aanknopend bij wat in het commentaar bij kaart 18 over de naaktloper werd opgemerkt, het gebruik van deze korenschrik willen verklaren uit een reël geval van, of een reële angst voor naaktloperij. Vergelijk voorts hierachter L 318.

143) Vgl. hiervoor onder *Ansje met het wiel* [enz.].

144) Vgl. kaart 18 en commentaar en hierachter G 37.

145) Vgl. kaart 18 en commentaar.

146) Idem; dit gegeven is daar echter niet opgenomen omdat het te laat binnenkwam.

147) Vgl. kaart 18 en commentaar en hierachter C 0180 en G 57.

scherm van het koren, ook een vreselijke verschijning), C 188a (lijst 21a: jeude¹⁴⁸) [tegen] in koren lopen en laat op straat), E 115 (lijst 21a: boeman¹⁴⁹), als ze b.v. in het koren lopen of in stallen waar ze niet in mogen), F 100 (lijst 4: In de gemeente Elburg kent men geen korengest. Verder de Veluwe op echter wel: het korenvrouwje¹⁵⁰). Zij staat gunstig bekend. Soms gaat niet zij, maar Blauw Garrit¹⁵¹), een duivelfiguur, door het koren en neemt de menschen beet, alles zwaar miskend), F 170d (lijst 4: slechts het mannetje in het hok¹⁵²) = de eerste twee schoven van een zgn. hok), F 194 (lijst 20: als je in het koren loopt krijg je kromme benen)¹⁵³), F 200 (lijst 21a: boelekerel¹⁴⁵), 1. wanneer de kinderen dwongen, 2. in het donker buiten waren en niet binnen wilden komen, 3. in de gewassen liepen), G 5 (brief mw. H.J. Andreae (1961): voor kinderen die in 't koren bloemen plukten: pas op de korenfee pakt je), G 10 (lijst 17: wikkerwiefie¹⁵⁴) pakte je, als je in 't koren liep), G 12a (lijst 4: de haas¹⁵⁵). De korenhaas¹⁵⁵) mag men geen leed doen. Ook spreken sommigen nog met eerbied van de

¹⁴⁸) Vgl. kaart 18 en commentaar, en hierachter G 37, G 052, L 53 en L 330. Hoewel deze gegevens formeel als groep op de kaart hadden kunnen worden opgenomen, leek mij de functie als korenschrik tegen de achtergrond van de gegevens op de kaarten 18 en 19 daarvoor te incidenteel.

¹⁴⁹) Vgl. kaart 18 en commentaar en hierachter I 175.

¹⁵⁰) De tekst is niet duidelijk, maar blijkens een latere publicatie van deze zelfde medewerker (De B[oe], N.-Veluwse vertellingen, 135) is het *korenvrouwje* op de Noord-Veluwe bekend als de naam voor de wind in het koren en werd ze geraadpleegd door verliefde meisjes. Kuysten noemt haar wel als korenschrik maar het is niet duidelijk of dit een algemene opmerking van hem is of dat hij haar kent uit de Kempen. (C.A. Kuysten, Folklore in de Kempen en Peelland, in: Frankland 1 (1943-44), 160-161).

¹⁵¹) In bovengenoemde publicatie (noot 150) schrijft dezelfde medewerker: "Soms echter kwam er geen antwoord uit het kronkelpaadje en een vragend meisje voelde zich zwaar en zwaarder worden met donker vermoeden van versmade genegenheid. Dan was Blauw Garrit in de rogge gegaan, zich voordoende als het Korenvrouwje, en waar die nadert wordt alles zwaar". Blauw Garrit is hier dus geen korenschrik (en is derhalve niet op de kaart opgenomen), maar een plaagduivel die hier toevallig in het koren zit. Dit is ook meer in overeenstemming met de (schaarse) overige gegevens over deze figuur, vgl. Navorscher 2 (1852), 355 en het geromantiseerde verhaal bij B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, Winteravondrood (Deventer 1877), 20, dat door J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg in hun Geldersche sagen (Wassenaar z.j. [1930], 101-107) en door J. Slempek in zijn Sagen en sproken van het oude Gelre [enz.] (Zutphen 1932, I, 151-157) bewerkt werd. Ik kan hieraan nog de mededeling van onze medewerker uit F 111 toevoegen (lijst 21: In Elspeet [F 126] Blauwe Garrit, een aapachtig dier, springt mensen op de schouders die hierdoor vermoeid raken, ook elders op de N.W.-Veluwe bekend. Volgens sommige oude boeren is Blauw Garrit de duivel). Behalve Blauw Garrit kent men, eveneens op de Veluwe, ook gloeiende Gerrit, vgl. Commentaar bij afl. I, p. 52.

¹⁵²) Ook dit gegeven werd niet op de kaart opgenomen. Weliswaar is het een antwoord op vraag 4, maar de omschrijving maakt het onwaarschijnlijk dat een korenschrik bedoeld werd.

¹⁵³) Vgl. gelijksoortige opmerkingen in het commentaar bij kaart 18.

¹⁵⁴) Een *wikkerwiefie* is een waarzegster, vgl. Ter Laan, Nw. Gron. Wb.1, 1191 s.v. 't Wikwief, een in deze streek tot voor kort bekende figuur. Het gebruik als korenschrik is dus oneigenlijk. Opmerkelijk is, na wat reeds bij het *Spinwief* werd opgemerkt, het verhaal over de wikkerse op de Hunnegloo barreg bij Ruinen [G 48] (Drente, een handboek, 231-232), waaruit blijkt dat beide figuren wel vaker in dezelfde sfeer voorkomen.

¹⁵⁵) De opmerking is niet duidelijk. Aangezien het echter waarschijnlijk is dat hiermee geen korenschrik bedoeld is, maar de ook in deze streek bekende waarschuwing voor de haas als men de laatste halmen maait, is dit gegeven niet op de kaart opgenomen.

korenhond¹⁵⁶) en de roggemoeder. Ook leiden zij daarvan het moederkoren af), G 37 (lijst 21a: jeude¹⁴⁸) [tegen] aan de waterkant spelen, in het koren lopen, 's avonds laat op straat), G 37 (lijst 21a: boesjeude¹⁴⁴) [tegen] aan de waterkant spelen, in het koren lopen, 's avonds laat op straat), G 39 (lijst 4: Ja, is een malle kerel¹⁵⁷) (met een mes of zoiets) in den tijd, dat het koren zoo lang wordt, dat de jeugd neiging vertoont, er eens door te lopen. Het is dus een soort boeman), G 39 (lijst 20: Pas op, er zit een malle kerel in (malle kerel = boze man). Vroeger als waarschuwing niet door de rogge te lopen), G 052 (lijst 21a: jeude¹⁴⁸), als ze in het koren lopen, 's avonds nog laat op straat zijn en in het algemeen ondeugend zijn), G 57 (= C 155), G 180 (Elderink, Twenter laand, 322: Oude mensen herinneren zich nog wel een andere korengest waarvoor ze als kinderen grote schrik hadden: de wilde hond¹⁵⁸), die uit de vore springt en hen aangrijpt als ze langs een roggeakker gaan. 't Was schande, zó bang als ze daarvoor als kinderen gemaakt werden, zei mij een oude boer in Rossum; Jannaou in Buurse was in haar schooltijd nooit anders dan op een draf langs de roggevoeren gelopen), G 182 (Driem. Bl. N.S. 4 (1952), 92: Kinderen hebben hier en daar in de rogge gelopen, om bloemen te plukken ondanks de waarschuwing: Loop mi nich in de rouw, dan kóómp 't roggeneerlken en grip oe), G 198 (lijst 2: Men vertelt te Enter van klinkwiefkes¹⁵⁹) in de rogge. Ze zouden wel eens

¹⁵⁶) De opmerking is niet duidelijk. Een andere medewerker uit deze streek (G 10) kent wel de uitdrukking "Die is voor de hond", waarmee het laatste korenhok bedoeld wordt, dat niet volledig is. Elders kent men de hond als vorm van de laatste schoof (Q 22), als naam van een ziekte in halmgewassen en peulvruchten (I 20), als naam voor de wind in het koren (Driem. Bl. 1 (1901), 38) en ook als korenschrik (zie hieronder, onder G 180). Omdat de tekst in dit geval onduidelijk is, is het gegeven niet op de kaart opgenomen.

¹⁵⁷) Vgl. het commentaar bij kaart 18.

¹⁵⁸) C. Elderink noemt deze wilde hond al eerder, nl. in Eigen Volk 4 (1932), 149, als *weelde hond*, maar daar is het gegeven niet gelocaliseerd. Vergelijk voorts hierachter G 234 en G 258 en hiervoor noot 156. De drie gegevens zijn niet als groep op de kaart opgenomen, omdat van de drie tenminste twee uit dezelfde bron komen. (De formulering van G 234 toont opvallende overeenkomsten met die van C. Elderink, zodat ik me afvraag of zelfs niet alle drie de gegevens uit dezelfde bron komen). — De hond is ook in Duitsland bekend als korenschrik (vgl. HDA V, 274: In Mittel- und Westdeutschland liegt der Hund im Korn, der tolle Hund kommt aus dem Korn. [usw]). Het is niet onmogelijk dat *wilde hond* een euphemisme voor *wolf* is (vgl. HDA IX, 716-717). In dat geval geldt ook hier wat hiervoor over *wolf* is opgemerkt.

¹⁵⁹) Dit antwoord kwam binnen op een vraag naar verhalen over *witte vrouwen*. Op de vraag naar het dwaallicht op lijst 1 kwamen uit dezelfde plaats maar van andere medewerkers eveneens twee gegevens over het *klinkwief* binnen: G 198 (lijst 1: Vroeger werd hier aan spoken geloofd en aan de "klinkwiefkes" welke 's nachts werk verrichtten bij de boeren, b.v. bij een boer werd 's nachts eten op 't land gezet, en dan kwamen de "wiefkes" die ongezien het werk verrichtten) en G 198 (lijst 1: Klinkwiefken loopt des avonds, wordt voorgesteld als heele kleine vrouwtjes mager uitzierend lange losse haren in 't wit gekleed met een strijdbijlde in de eene en een dwaelleugjen in de andere hand [De betekenis is:] Buiig weer op komst. Dan moest de boer zijn oogst, b.v. rogge, haver, enz. als die droog op 't land stond zoo spoedig mogelijk inhalen en in den herfst zijn gerooide aardappels niet op 't land bij avond achterlaten want dan kon het gebeuren dat de volgende morgen het was vernietigd of weg was en dat hadden dan de klinkwieve gedaan) — De omschrijvingen wijzen erop dat de klinkwieven waarschijnlijk witte wieven zijn en geen oorspronkelijke korenschrik. Het voorvoegsel *klink-* zou ik in dit geval willen vertalen met *heuvel*, een betekenis die in toponiemen ook in het oosten van ons land nog voorkomt

uit wraak iemand achterna gezeten hebben.) Te Elsen en Ypelo overlevering, dat men vroeger wel 's nachts spekpannekoek op het land zette, om hulp van te krijgen bij het maaien van boekweit (haastwerk bij slecht weer). Op 't oogeblik zijn er natuurlijk maar weinigen meer die eraan geloven), G 234 (lijst 4: Men kent de weelde hoond¹⁵⁸) of de roazende hoond, die uit de roggevoor kwam lopen en de kinderen aanviel. Voor ca. 50 jaar maakte men de kinderen zeer bang voor dit spookdier, thans bestaat het nog slechts in de herinnering van zeer oude mensen), in de omgeving van G 234 (Elderink, Twènter laand, 322: Overall in Twente vertelt men ook aan de kleinen het verhaal van "de Keendekes"¹⁶⁰) in het koren om hen er van terug te houden in de hoogopgeschoten rogge korenbloemen te gaan plukken. Ze zouden evenals "de keendekes" er in verdwalen en van honger omkomen), G 258 (= G 180), H 100 (borejas¹⁶¹) of boerejas zal u meevoeren op de wind, tegen in het koren lopen), H 110 (lijst B 6: de kalendar)¹⁶², H 110 (lijst B 5: Pas op er zitten roggepitten¹⁶³) in 't koren), I 119 (Van den Berg, Sagen polders N. Antw., 87, n° 45: Ja, da's meer veur de kinderen bang te maken. Da komt van een kalf dat is losgebroken was en da liep van 't een korenveld in 't ander. Nauw zeggen ze as ze gaan vrijen zijn: W'hemmen korenkalf gespeuld), I 120 (Van den Berg, Sagen polders N. Antw., 85: Elk van deze dorpen heeft zijn kinderspook, dat de kinderen van gevaarlijke plaatsen, zoals sloten en koren moet verwijderd houden en ze 's avonds binnen moet jagen. We vermelden: korenkalf (Zandvliet, Berendrecht)), I 125 (lijst 20: In het koren lopen: pas op voor de wilde beesten), I 175 (lijst B 5: boeman¹⁴⁹) tegen in het koren lopen), I 201 (lijst B 5: korenzoekers¹⁶⁴) pakken ze en nemen ze mee, tegen in het koren lopen), I 208 (lijst B 5:

moordenaars, tegen in het koren lopen), K 128 (lijst 20: in het koren zit een duveltje dat de kinderen vat), K 199a (lijst 21a: korenmanneke, is volgens mij hetzelfde als het akkermanneke¹⁶⁵), als kinderen baldadig willen zijn door in 't koren te lopen dan moet dit manneke ze afschrikken), omgeving van K 201 (J. Goossenaerts, De taal van en om het landbouwbedrijf in het n.-w. van de Kempen [enz.] 2 dln. (Gent 1956-1958), I 410: korekater¹⁶⁶) (eig. korrekater), znw. m. Ingebeeld wezen (kater?) dat in het koren zit te miauwen. Om kinderen bang te maken die anders te ver zouden lopen, niet het minst om ze te beletten aan (in) het koren (te velde) schade aan te doen), K 204 (Aertsen, Sagen N. Antw. Kempen, 101: Als ge door de velden gingt in onze tijd nevens 't school dan zeiden ze dat daar iets was. Een stekelvarken¹⁶⁷) of een korenater. Dat is een kwaai geest die pakte de kinderen. Ik heb nooit gehoord, dat hem dat deed), K 241 (Van Look, Sagen Mol-Dessel-Retie, 87, n° 126: In 't koren zit een korendanser. Die neemt de kinderen mee die in 't koren lopen), K 241 (Van Look, Sagen Mol-Dessel-Retie, 87, n° 127: de korendanser is een geest die in 't koren dwaalt, en de kinderen met een haak meesleurt als ze in 't koren lopen), K 275 (Van Look, Sagen Mol-Dessel-Retie, 88, n° 130: In 't koren zit een korenmargriet¹⁶⁸). Da waren de kinderen bang af want die dee kwaad), K 276 (Van Look, Sagen Mol-Dessel-Retie, 87, n° 125: In 't koren moogt ge niet lopen. Daar zit de korenbijter¹⁶⁹) in. Die nam u mee en ze zagen u nooit meer terug), K 351 (Houtmeyers, Sagen Diest, 94, n° 78: Als wij jong waren dan zeiden ze da er nen dats¹⁷⁰) in het koren zat he. Dat waren de Pruisen eh), K 353 (Spiegel van Limburg II (Nijmegen-Antwerpen 1952), 86: kinderschrik tegen het vertrappelen van de rogge te Tessengerlo en Genk was de korenschrijver¹⁷¹) of korenvors¹⁷¹), L 53 (lijst 20: 1. Ben maar voor-

(vgl. o.a. Nom. geogr. neerl. 2 (1892), 84-88). Als deze vertaling juist is, dan worden de *linkwieven* ook hierdoor in de sfeer van de *witte wieven* gebracht.

160) Men vindt dit gegeven al in vroegere publicaties van C. Elderink (Elderink, Laand van alcer, 67-70, 132 en Eigen Volk 4 (1932), 149), evenmin gelocaliseerd, van waaruit het door verschillende andere publicisten is overgenomen. Er bestaat zelfs een beeldje, voorstellende de kindjes in het koren, dat zich thans in het Rijksmuseum Twente bevindt (vgl. Neerlands volksl. 12 (1961-1962), 204-205). Vgl. voorts HDA V, 286-290.

161) De herkomst van de naam is mij niet zonder meer duidelijk. Het ligt voor de hand aan het griekse boreas (= noordenwind) te denken, maar daarmee is niet verklaard hoe dit woord in de volkstaal terecht is gekomen, of, indien men het veelvuldig voorkomen van Boreas in de rederijkerspoëzie een afdoende verklaring vindt, zich daar heeft kunnen handhaven. Niettemin, een andere verklaring heb ik niet kunnen vinden.

162) Door de onduidelijke vraagstelling is het niet zeker dat met dit antwoord een korenschrik bedoeld wordt. De kalender is een zwartbruin snuitkevertje (*Sitophilus granarius* L.), waarvan de larve zich in een graankorrel ontwikkelt en deze leegvreet. Het richt daardoor veel schade aan in korenopslagplaatsen. Vgl. WNT VII¹, 914-915; MNL. WB, III, 1114; De Vries, Ned. etym. wb., 296; Ghijsen, Wb. Zeeuwse dial. II, 396; Goossenaerts, Landbouwbedr. N.W. Kempen, 344 en Veenman's Agrarische Winkler Prins, II, 522 en III, 412 s.v. *Sitophilus*.

163) *Roggepitten* zal ongeveer de gevoelswaarde hebben van *roggekerels*. Vgl. voor de betekenis *pit* = (oude) kerel, vaak ook in ongunstige betekenis: WNT XII¹, 2009 en 875 s.v. *pee*. Het kan in die vorm een dialectvariant zijn van *pee* of *peet*, maar ook van *Pieter*. Ook het enkelv. *Pitten* als verkl. van *Pieter* en in de betekenis *lastig*, enz. *manspersoon* komt voor vgl. WNT XII, 2035-2036.

164) = korenzeikers; *zeiker* is een algemene schimpnaam, vgl. o.m. Teirlinck, Z.O. Vla. idioticon III, 313-314; Joos, Waasch idiot., 756; Lievrouw-Coopman, Gents wb., 1766.

165) Uit de tekst blijkt niet duidelijk of het *akkermanneke* ook als korenschrik wordt gebruikt. Op dezelfde vragenlijst merkt dezelfde medewerker onder *ekkermanneke* op: "Wanneer de kinderen op 'n dorp wel 'ns op eigen gelegenheid 't veld ingaan, dan wordt met dit manneke gedreigd." Vergelijk overigens het commentaar bij kaart 19, s.v. *nekker*, en hierachter L 225a en Q 82.

166) Vgl. HDA V, 274-275. Ook bij de kinderschrik (commentaar bij kaart 18) kwamen we de kater enkele malen tegen.

167) Uit de tekst is niet duidelijk of dit inderdaad een korenschrik was. Het gegeven is echter opgenomen omdat het hier in één adem genoemd wordt met de korenater.

168) Wellicht is *margriet* hier afkomstig van het eveneens in de Kempen bekende kinderspel *Blinde Margriet*, waarin het geblinddoekte kind op de uitroep: "Zoekt menschevlees!" de andere achterna jaagt, terwijl die zingen: "Blinde Margriet, Pakt die ge ziet, Maar mij toch niet!" (vgl. Cornelissen & Vervliet, Antw. idiot. I, 253-254). Een andere mogelijkheid is de verklaring te zoeken in de ongunstige gevoelswaarde die *Griete* en ook *Margriet* meer in het algemeen soms gekregen hebben (" 'n dulle Margriete" e.d.) of in de althans in zuidoost Vlaanderen voorkomende bastaardvloeken *margree* en *margretelenge* (vgl. Teirlinck, Z. O. Vla. idiot. I, 518, s.v. *Griete* en id. II, 235).

169) De *korenbijter* komt ook voor als naam voor de kalender, de libelle, de sprinkhaan, een graanhandelaar en als naam voor een scherpe (voor het koren schadelijke) wind (vgl. WNT, VII², 5627-5628 en de daar aangehaalde literatuur). Gelijksortige combinaties van betekenissen zijn we bij vorige korenschrikken ook reeds tegengekomen.

170) Dats = Duitser, vgl. Eig. Schoon & De Brab. 46 (1963), 497 en hierachter Q 1.

171) *Korenschrijver* is ook een benaming voor de Ortolaan (*Emberiza hortulana*) (vgl. WNT VII², 5618), *Schrijver* voor de geelgors (*Emberiza citrinella* L.) en een soort meikever (vgl. WNT XIV, 1055). Het verband met de korenschrik is mij echter niet duidelijk. Misschien spraken deze vogels tot de verbeelding en moet zo ook verklaard worden dat de

zichtig of pas op dat het de bouwjood¹⁷²⁾ te weten komt, 2. als hulpmiddel in de opvoeding, 4. meenemen), L 225a (lijst 20 : 1. den *ekkerman*¹⁷³⁾ of het korenmenneke, 2. tegen over het bouwland lopen, 4. in een zak), L 246 (med. van T. Lemaire (1962): als korenschrik kent men in Horst 't Pèeske¹⁷⁴⁾ (paeske)), L 266 (lijst 4: Men spreekt tot kinderen over 't korenmenneke (korenkelke)¹⁷⁵⁾, waarschijnlijk om ze af te houden van 't lopen door de graanvelden), L 318 (lijst 4: bij kinderen korenmenneke [en] naakse minsen¹⁷⁶⁾, afschrik van kinderen), L 330 (lijst 20 : 1. pas op voor de korenjood¹⁴⁸⁾, 3. Ielijke kerel, 4. meenemen), L 364 (Spiegel van Limburg II (Nijmegen, Antwerpen 1952), 86 : korenmutts¹⁷⁷⁾, L 371 (lijst B 6 : de boo¹⁷⁸⁾ zit in 't koren), O 80 (Bohez, Sagen Leie en Schelde, 83, n° 114 : Ne korenpeetie¹⁷⁹⁾, dat is meer een schrikaan jagend middel voor de kinderen en dat is omdat de kinders geneigd zijn om te midden een partij koren te lopen om die blauwe korenbloemen te gaan plukken, en om dat te beletten maken de mensen hun kinders schui en zeggen ze dat er ne korenpeetie op ulder zal springen als ze durven in het koren lopen), O 90 (Bohez, Sagen Leie en Schelde, 83, n° 113 : Hier spreken de mensen altijd van korenloedies¹⁸⁰⁾, dat is maar meest ook een gezegde om de kinderen benauwd te maken, ik en kan niet zeggen dat er daar langs hier ergens een verhaal zou aan verbonden zijn), O 178a (De Cock en Teirlinck, Brab. sagenb. I, 105-106, n° 92 : Te St.-Jans-Molenbeek is de Bloedzuiper onbekend. Doch iedereen spreekt er van den bloedkalisj¹⁸¹⁾ [...] Hij woont in het koren. En als

Grauwe Gors (*Emberiza miliaria*) naast *korensperk* blijkbaar ook bekend is of was als *korenspoek* (vgl. WNT VII², 5619). Wellicht moeten we *korenvors* dan lezen als *korenvos*, volgens Schuermans en Rutten de naam voor de Wielewaal, volgens Claes voor de Geelgors (vgl. WNT. VII², 5621), of mogelijk ook een nadere localisatie van vos, vgl. b.v. onder korenwolf noot 140 en hierachter Hinnevos (P 183).

172) Bouwjood is hier opgenomen omdat ik het als een synoniem van korenjood (vgl. L 330) beschouw. Er staat echter niet uitdrukkelijk bij dat het een korenschrik is. Vgl. voorts noot 148.

173) Vgl. hiervoor noot 165.

174) Dit woord kan ik niet verklaren.

175) = korenkereltje.

176) Vgl. noot 142.

177) De herkomst van dit woord is mij niet duidelijk. Moeten we dit lezen als *korenmus* (= grasmus, vgl. WNT VII², 5615), waardoor dit gegeven aan zou sluiten bij de in noot 171 genoemde? Of moeten we de verklaring zoeken in de betekenis die *mutts* in de Kempen heeft, nl. die van een kapje op een koren- of stromijt (vgl. De Bont, Dialekt Kempenland II, 412), daarbij denkend aan een gelijksoortige betekenis van *pater* (vgl. hierboven onder *koren-pater*, noot 80). Geen van deze verklaringen vind ik bevredigend.

178) Een klankvariant van *boe*, zie hiervóór, commentaar bij kaart 18, s.v. *boeman*, *beu* enz.

179) Petie is een verkleinwoord van peet, vgl. Teirlinck, Z. O. Vla. idot. II, 387 en voorts hiervóór, noot 163, en hierna O 181.

180) Daarnaast in dezelfde streek *loedie* als kinderschrik (vgl. Bohez, Sagen Leie Schelde, 83, n° 115 : Ne loedie, dat was als wij klein waren, om de jongens benauwd te maken, want ik weet nog goed, als wij naar school gingen dat onze ouders ons benauwd maakten en zeiden : "Braaf zijn zulle, of pas op zulle, 't zit ne loedie in de linde" en dat was in die linde van Blockeels. Ze maakten ons wijs dat die loedie, dat het ne grote, Ielijke, wilde petie was); voor een dergelijk gebruik van *loetie* vgl. Desmyter, Sagen Z.O. Vla., 84-91 en voorts Schuermans, Alg. Vla. idiot., 345. Het woord hoort thuis in een complex van varianten als *loeder*, *lodder*, *loeter* enz., die als kinderschrik ongeveer dezelfde gevoelswaarde als *petie* hebben. Vgl. voorts hierna, O 195.

181) Vgl. het hiervoor onder *bloedpater*, *bloedzuiper* en *tenensnijder* opgemerkte.

de stoute kinderen in het koren lopen, grijpt hij ze vast en hij snijdt hun den kop af en zuigt hun bloed uit. Hij heeft eenen wagen — anderen zeggen eene koets — en rijdt er des avonds mede rond. Hij grijpt al de kinderen die alleen op straat lopen en snijdt hun den kop af. En met al dat bloed maakt hij een bad voor zijne koningin), O 181 (lijst B 6 : korenpetie¹⁷⁹⁾, O 195 (Bohez, Sagen Leie en Schelde, 82-83, n° 112 : Meerminnen? Daarover heb ik, als ik ne kleine gast was, veel horen vertellen van die oude mensen van dan. Er waren hier dan nog veel rootputten en ze zeiden dat die meerminnen daarin leefden en dat de kleine jongens daar niet rond moesten komen ofdat ze gingen in het water gesleurd worden, dat was dan een afschrikmiddel voor de jongens, juist gelijk dat ze vertelden van die korenloedies¹⁸⁰⁾, O 224 (lijst B 6 : paardentand¹⁸²⁾, O 226a (lijst B 6 : paardentant¹⁸²⁾, O 274 (lijst B 6 : dukeduivel¹⁸³⁾ of doekeduivel¹⁸³⁾, O 286 (lijst B 5 : de pekeman¹⁸⁴⁾, P 178 (Frère, Limb. volksk., 38 : Doe zit 'ne boeteman¹⁸⁵⁾ in 't koën), P 183 (Spiegel van Limburg 2 (1952), 86 : Ieder kwajongen die in 't koren liep zag het *scheperke*¹⁸⁶⁾ of de *hinnevos*¹⁸⁷⁾, Q 1 (lijst B 5 : 'n pruis¹⁸⁸⁾ in 't koren), Q 3 (Spiegel van Limburg 2 (Nijmegen-Antwerpen 1952), 86 : kinderschrik tegen het vertrappelen van de rogge te Tessenderlo en Genk was de *korenschrijver*¹⁷¹⁾ of *korenvors*¹⁷¹⁾), Q 82 (Spiegel van Limburg 2 (1952), 86 : en te Munsterbilzen worden de deug-

182) Ongetwijfeld is hiermee geen korenschrik bedoeld, maar is het antwoord ingegeven door de ongelukkige vraagstelling. Het is dan ook om die reden niet op de kaart opgenomen. De medewerker voor O 205, die hetzelfde antwoord gaf, voegde hieraan toe : "Ik versta hier toch de ziekte *moederkoren*. Vroeger werd het door de vroedvrouw gebruikt tegen de vloed." In deze betekenis ken ik de *paardentand* overigens niet. Wel als benaming voor een bepaald soort maïs (vgl. o.a. Goossenaerts, Landbouwbdr. N.W. Kempen II, 565) en in enkele andere betekenissen die hier echter zeker niet bedoeld zijn (vgl. WNT XII¹, 84 en Veenman's Agrarische Winkler Prins III, 188). De namen *wolveld* en *beretand* voor moederkoren zijn wel bekend (vgl. hier boven onder *korenwolf*, noot 123 en Vandebussche, Volkstaal kruiden, n° 2300).

183) *Duke* en *doeke* zijn waarschijnlijk speelvormen van *duivel*, oorspronkelijk wellicht met eufemistische bedoeling, zoals dat ook met *duiker* (*duker*) het geval is (vgl. WNT III², 3576-3577; Volkskunde 21 (1910), 5 en Eigen Volk 4 (1932), 176-177). Mogelijk hebben hierbij nog een rol gespeeld het in Zuid-Nederland voorkomende gebruik van *duiker* voor iemand die wat te verbergen heeft (vgl. WNT III², 3574-3576) en het gebruik van het woord *doeken* in de betekenis : bedriegen, misleiden, enz., waarvoor het WNT echter alleen oudere bewijsplaatsen levert (vgl. WNT III², 2691-2692). Overigens zal het moeilijk uit te maken zijn of deze laatste betekenissen ten opzichte van het onderhavige gebruik van *duke* en *doeke* primair dan wel secundair zijn.

184) Als gewone kinderschrik komt de *pekeman* ook voor in O 238 (lijst B 5 : een pekeman zit in de kelder), en in O 68 en O 253 (vgl. Eigen Schoon en De Brab. 46 (1963), 496) — *Peke* zal het verkleinwoord van *pee(t)* zijn en de gevoelswaarde van *kerel* hebben vgl. o.m. Schuermans, Alg. Vla. idiot., 462 s.v. *pe* en hiervoor de noten 163 en 179).

185) Vgl. het commentaar bij kaart 18 (unica : P 176) en kaart 19 s.v. *Boeteman*.

186) Verkleinwoord van *scheper* = schaapherder. De *scheper* zou in Limburg een minder gunstige naam hebben gekregen, zoals uit verschillende zegswijzen zou blijken (verg. Limburg 19 (1937-1938), 28 en voorts Goossenaerts, Landbouwbdr. N.W. Kempen, 651 s.v. *scheperke*). Het woord kan, althans in Antwerpen, ook *schapersbond* betekenen (vgl. Cornelissen & Vervliet. Antw. idiot. Bijvoegsel III, 14).

187) *Hinnevos* = vos (vgl. Schuermans, Alg. Vla. idiot., 189). Het voorvoegsel *hinne-* (= kippen-) zal als versterkende specificatie bedoeld zijn, zoals dat b.v. bij *korenwolf* het geval was (vgl. noot 140). Vergelijk voorts hiervoor, noot 171.

188) Vgl. hiervoor K 351.

nieten nog meegesleept door het *akkermannetje*¹⁸⁹), Q 87 (Frère, Limb. volksk., 37: Om te beletten dat kinderen de korenbloemen en het graan vertrappen maakt men hen te Gellik wijs, dat *mathieuken* of *matteken* in 't koren zit. Matteken is een bekende wildstroker, die meer dan honderd verordelingen onderging en thans in een weldadigheidsgesticht verblijft), Q 87 (Spiegel van Limburg 2 (1952), 86: kinderschrik tegen het vertrappelen van het koren te Gellik was de *korenkets*¹⁹⁰)). Niet gelocaliseerd werd de *korenklos*¹⁹¹) (Volkskunde 38 (1933), 94-95: Wij in Vlaanderen kennen de korenklos die in het koren huist en de kinderen meeneemt. De pikker die de laatste garve neerlei wordt ook korenklos geheeten).

**

Tenslotte vermeld ik nog een paar vegetatieschrikken die *niet* in koren huizen, maar zich bij de antwoorden op deze vragen bevonden: *appelmanetje*¹⁹²): K 109 (lijst 21a: Appelmanetje zal om zijn geld komen als de kinderen te veel appels en peren eten of deze soms wel bij burenen weghalen (stelen)); *kruisbessenmannetje*: K 145a (lijst 20: Het kriezelmenneke — tegen het snoepen van groene kruisbessen. Loopt ze achterna om 5 centen te eisen voor elke gesnoepte kruisbes), K 145a (lijst 21a: Kriezelmenneke, aan de kruisbessen snoepen), K 147 (lijst 21a: Kriezelmenneke [tegen] ongehoorzaam zijn, snoepen enz.); *peremannetje*¹⁹³): L 416 (lijst B 5: peremanneke).

**

¹⁸⁹) Vgl. hiervoor, noot 165.

¹⁹⁰) In het aangrenzende nederlandse deel van Limburg komt *kets* voor in de betekenis *twistzieke vrouw* (vgl. Endepols, Wb. Mestr. 183 en Dorren, Valkenburgsch², 96). Elders heeft het ook de betekenis *loopster* e.d. naast *ketser* in de betekenissen *loper*, *zwiender*, *nachtloper*, *vrachtrijder* (speciaal van graan) e.d. (vgl. o.m. Schuermans, Alg. Vla. idiot., 237; Joos, Waasch idiot., 338; Teirlinck, Z. O. Vla. idiot. II, 127-128 en WNT VIII¹, 2534-2544) en ook *vent*, *kerel* (vgl. De Bont, Dialekt Kempenland II, 286). In dit geval zou ik het echter liever op willen vatten als een verbastering van *kuts*, in de betekenis *koopman*, vooral in verbinding met boter, eieren, hoenders, vlas e.d., waardoor het aan zou sluiten bij een dergelijke gebruik in deze streek van *korenwolf* (vgl. hiervoor). Hoewel dit woord in deze betekenis reeds in de middeleeuwen voorkwam (o.a. als *cornecuts*, vgl. Mnl. Wb. III, 2235), heb ik van een dergelijk gebruik echter alleen bewijssplaatsen in het Vlaams kunnen vinden (vgl. Schuermans, Alg. Vla. idiot., 310 en WNT VIII¹, 622-623).

¹⁹¹) De man die bij het boekweidorsen geen slag wist te houden werd in K 229a de *boekerklos* genoemd (vgl. Cornelissen, Landbouwgebr. Antw., 42), wie op het veld de laatste aardappelstruik stak was de *klos* of de *patatenklos* (id., 39; vgl. ook Ons Volksl. 3 (1891), 112). *Klos* zal hier wel gebruikt zijn in de overdrachtelijke betekenis *lummel*, *lomperd* e.d. (vgl. Schuermans, Alg. Vla. idiot., 257 en WNT VII², (4376-4377), dat zich m.i. eerder ontwikkeld zal hebben, evenals bij het verwante woord *kloot*, uit de betekenis *teelbal*, dan uit een betekenis *klossen*, door ontlening uit het Hgd. of onder invloed van *kolos* zoals men meer algemeen aanneemt. De uitdrukking *de klos zijn* kon weleens met genoemde oogst- en dorsgebruiken samenhangen, maar laat zich overigens eveneens zonder moeite uit de betekenis *teelbal* verklaren, vgl. *de lul zijn*. *Korenklos* moet op dezelfde wijze verklaard worden.

¹⁹²) Vgl. Ons Volksl. 8 (1896), 228: Het "appelmanneke" komt om zijn geld. (Dit zegt men vooral aan kinderen die onrijp fruit hebben gegeten en over pijn in de buik klagen. Het appelmanneken is gewoonlijk een wormpje, dat in het klokhuis zit. De waarschuwing geldt ook ten aanzien van onrijpe vruchten eten); en 't Daghet 7 (1891), 32, waar *appelmannen* wordt opgegeven voor Q 3.

¹⁹³) Vgl. 't Daghet (1891), 32, waar het *peremanneken* wordt opgegeven voor Q 3.

Samenvatting.

We zagen dat de verspreiding van de *roggemoeder* het aannemelijk maakt dat we hier te doen hebben met een ouder verschijnsel, dat we voorlopig gedateerd hebben in de eerste eeuwen van onze jaartelling en waarvan het op verschillende gronden waarschijnlijk is dat het oorspronkelijk een andere inhoud heeft gehad. Welke inhoud dat geweest is, is niet duidelijk. Mocht het gelukken aan te tonen dat er verband *kan* hebben bestaan tussen de roggemoeder als kinderschrik en in de andere betekenissen, die we voor een deel elders in ons land vinden, dan valt het wel op dat alle betekenissen van de roggemoeder in de sfeer van de roggebouw liggen en dan krijgt de opvatting van Mannhardt, dat het oorspronkelijk een korengeest is, veel aantrekkelijks. Wat wij ons daar echter bij moeten denken, is uit de tegenwoordige gegevens niet op te maken. De hypothese van Mannhardt dat de huidige verschijning dezelfde inhoud heeft als de oorspronkelijke of daarvan althans een aspect is, is door Von Sydow afdoende weerlegd en houdt ook tegenover de feiten in dit commentaar geen stand.

Van de drie andere figuren uit de eerste groep, de *korenmoeder*, het *roggewijf* en het *korenwijf* geeft de verspreiding geen aanleiding tot dergelijke veronderstellingen. De analogie tussen de verschillende betekenissen van de *korenmoeder* en van de *roggemoeder* is echter wel opmerkelijk, zodat er enige reden is voor de veronderstelling dat er in ieder geval tussen deze twee verwantschap bestaat. Deze zou dan echter, evenals voor de verschillende betekenissen van de roggemoeder, uit de bewoningsgeschiedenis aannemelijk gemaakt moeten worden.

Van verwantschap tussen de *roggemoeder* en de figuren uit de tweede groep (*spin-an*, *spinwijf*, *ansje met het wiel*, *hansje plus*), blijkt niets, noch uit de verspreiding, noch uit de huidige betekenis-schakeringen. Indien er verband bestaat tussen het spinwijf als kinderschrik en als sagenfiguur, een veronderstelling waartoe de verspreiding enige aanleiding geeft, dan liggen de huidige betekenissen in een andere sfeer dan die van de roggemoeder, al geeft dat over de oorspronkelijke inhoud natuurlijk geen uitsluit. Een dergelijk verband zou dan bovendien op een vrij hoge ouderdom wijzen, indien we letten op overeenkomsten in de bewoningsgeschiedenis van Westerwolde en Drente. Misschien dat we de oorsprong van de verschijning dan zelfs in de bronstijd of de ijzertijd moeten zoeken.

Steeds met hetzelfde voorbehoud zou ik een zekere verwantschap willen zien tussen de *spin-an* en het *spinwijf* enerzijds en de overige figuren in de tweede groep anderzijds, op grond van een aantal gemeenschappelijke elementen (het wiel en de naam). De verspreiding verzet zich daar niet tegen, omdat de Friese wouden ongetwijfeld vanuit Drente gekoloniseerd zijn. Overigens treffen we in deze groepen betekenis-schakeringen aan (de wind, de duivel), die we noch bij de roggemoeder, noch bij het spinwijf aantreffen, wat het probleem van de verwantschap gecompliceerder maakt.

De derde groep, de groep van het *korenmannetje*, de *korenvent*, de *roggevent* en de *roggeman* is de meest kleurloze. Ook als men de opmerking van Von Sydow¹⁹⁴) dat een naam als de korenmoeder zich gemakkelijk laat verzinnen

¹⁹⁴) C. W. von Sydow, The Mannhardtian theories about the last sheaf and the fertility demons from a modern critical point of view (in: C. W. von Sydow, Selected papers on folklore (Copenhagen [1948]), 89-105), 103.

juist voor een naam als de korenmoeder (en zeker voor de namen uit de tweede groep van onze kaart) in twijfel trekt, dan bieden namen als *korenman* en *korenvent* toch heel weinig houvast. Het enige traditionele element is in dit geval de verspreiding, maar juist het ontbreken van markante elementen in de verschijning maakt de betekenis van die verspreiding weer erg onzeker. In ieder geval is het mij niet gelukt er enige conclusie aan te verbinden.

In tegenstelling tot de figuren uit de vorige groepen hebben de *korenater*, de *bloedpater*, de *tenensnijder* en de *bloedzuiper* een duidelijk gruwelkarakter en maken daardoor eerder de indruk ook oorspronkelijk een kinderschrik te zijn. Daarbij herkennen wij echter nog andere elementen, die schijnen te wijzen op resten van het geloof in vampiers en herinneren aan middeleeuwse opvattingen over het gebruik van bloed als geneesmiddel, en wellicht nog oudere ideeën over de betekenis van de teen als zetel van levenskracht.

Dat dergelijke oudere elementen ook aanwezig zijn in de *korenwolf*, zoals Mannhardt dat wil zien, blijkt, met uitzondering van incidentele verwarringen tussen de weerwolf en de korenwolf, uit onze gegevens niet. Waarschijnlijker lijkt mij de rationele verklaring dat men werkelijk bevreesd was voor wolven en dat daarvan het dreigement als een rest is overgebleven. Dergelijke rationele waarschuwingen vindt men tenslotte ook bij de *Overige gegevens* (de *naaktloper*, *malle kerel*, *moordenaar* enz.) naast door de kinderen gevreesde dorpstypen (*Matteken*), en traditionele kinderschrikken (de *boeman*, de *boesjende*) waarin men soms, zoals bij de hierboven uitvoeriger behandelde figuren, resten van ouder volksgeloof terugvindt.

De conclusie uit het voorafgaande is, naar mijn mening, dat de theorie van Mannhardt in zijn consequentie onhoudbaar is. Van de kinderschrikken in het korenveld die wij in Nederland en Vlaams-België hebben leren kennen, verbergt slechts een minderheid *misschien* een oudere religieuze voorstelling, waarbij we dan nog in het midden moeten laten wat dat was. Dat betekent overigens niet dat de overgrote meerderheid toevallige spelvormen zijn, zoals Von Sydow dat wil. Bij nadere beschouwing blijkt dat zij zijn opgebouwd uit heterogene elementen waarvan de herkomst vaak moeilijk is vast te stellen, maar die in principe uit alle tijdperken van onze beschavingsgeschiedenis van de bronstijd tot op de huidige dag afkomstig kunnen zijn. In het eerder genoemde artikel over de rogge-moeder heb ik gesteld dat Von Sydow het probleem verschuift wanneer hij deze traditionele elementen in de verschillende kinderschrikken, die zowel aan een bepaalde tijd als aan een bepaalde ruimte gebonden blijken te zijn, verklaart uit de overheersende plaats die ze in de streek waar ze voorkomen in de volksfantasie innemen. Dit blijkt misschien het duidelijkst wanneer we tot slot op een aspect van de kaart wijzen dat in de bovenstaande beschouwingen niet tot zijn recht is gekomen. Het valt namelijk onmiddellijk op dat in grote delen van Nederland, en incidenteel ook in België, die uitgesproken roggegebieden zijn, de kinderschrik in het korenveld geheel of nagenoeg geheel ontbreekt. Als het enige aspect van de kinderschrik zijn pedagogische functie is en dit ook nooit anders geweest is, dan is dat moeilijk te verklaren. Het is immers niet aan te nemen dat de houding van de ouders tegenover hun kinderen in deze streken fundamenteel anders is dan elders of, ingeval men meent dat er wel een kinderschrik geweest is maar dat hij verdwenen is, fundamenteel veranderd is. Ziet men daarentegen,

met Mannhardt, in de kinderschrik een laatste rest van een verdwijnend volksgeloof, dan is het weer moeilijk te begrijpen waarom deze rest in soms zeer archaische streken (Twente, De Achterhoek, Salland) ontbreekt als ze elders nog voorkomt en ook, wat door Beitzl reeds werd opgemerkt, dat verschillende aspecten van eenzelfde (hypothetische) vegetatiegeest elkaar geografisch gezien zo dikwijls uitsluiten¹⁹⁵). De verklaring lijkt mij eenvoudig. Het verbod om in het korenveld te gaan bestaat overal, maar men dreigt niet overal met een denkbeeldige schrikfiguur en zelfs als men met een denkbeeldige schrikfiguur dreigt is het niet zeker dat onze medewerkers die aan ons doorgeven, omdat hun belangstelling juist gericht zal zijn op die figuren die een duidelijk traditioneel karakter hebben en meer algemeen bekend zijn. Vandaar dat men onder de *Overige gegevens* zo weinig incidentele scheppingen aantreft. Waarom in de ene streek wel, in de andere geen traditionele figuur optreedt, onttrekt zich aan onze waarneming. Het zal in hoge mate afhankelijk zijn van de toevallige figuren die op een bepaald ogenblik in het volksgeloof of de volksfantasie aanwezig zijn. In principe kan onder hen iedere figuur tot korenschrik worden, in de praktijk zullen gruwelfiguren en figuren die in enig verband staan tot de korenbouw het eerst in aanmerking komen. In veel gevallen, tenslotte, zal deze functieverhuizing hun laatste mogelijkheid zijn geweest om zich te handhaven, al gaat dat dan ten koste van hun oorspronkelijk karakter. Daarom zal het beeld van hun huidige verspreiding in het beste geval niet meer bieden dan de waarschijnlijkheid dat er een dergelijke functieverhuizing heeft plaats gehad, en een mogelijkheid van datering van de oorspronkelijke elementen waaruit de tegenwoordige kinderschrik is opgebouwd. Zoals hiervoor is aangetoond.

J.J. VOSKUIL (1964)

¹⁹⁵) [R.]Beitzl, Korndämonen (HDA 5 (1932-33), 249-314), 251 — ook bij de verschillende betekenissen van b.v. de *rogge-moeder* merkten wij dit op.

ZAAKREGISTER ¹

- Aakpin 138
 Aal 78
   : faeces
 Aal (vel) 71-72
 Aalbeke 18, 19
 Aalbes (blad) 80
 Aalst 19, 63
 Aalter 19
 Aalternuchting 19
 Aanraken 48, 49
   : belezén
   : handoplegging
   : heiligenbeeld (aanraken)
   : ziekte (overdragen)
 Aar(dubbele) 144, 145, 147
 Aardappel 59, 67
 Aardappel (loof) 116
 Aardappel (puree) 78
 Aardbei (blad) 79
 Aardmannetje 117
 Aardworm : worm
 Aartselaar 86
 Abortus 49
 Achtmaal 19
 Achturenmoeder 122
 Adinkerke 19
 Aep (Siebe) 120
 Aêrunk (Jan) 138
 Afbinden 75
   : omringen
 Afdraaien 55
   : omringen
 Aflezen 51-52, 55
   : belezén
 Afnemen 52-53
   : belezén
 Aftekenen 55, 56, 72
   : omringen
 Afzetten 55
   : omringen
 Agnus Dei 40
 Agropyrum repens 79
 Aken 90
 Akepujen 132
 Aker (Jan den) 132
 Akermannetje 130
 Akervent 130, 132
 Akkerman 130
 Akkermanneke 185
 Akkermannetje 188
 Alcohol 77, 80
 Alemannetje 117
 Allerheiligen 10, 64
 Aluin 68, 69, 70
 Aluminium 70
   : metaal
 Alveringem 19
 Ame Gijs 120
 Amulet 54-55, 56, 66-72
 Ander 67
 Anne met den haak 132
 Anne met de kruk 138
 Ansje 142
 Ansje Pluk 158-160
 Ansje met het wiel 156-158, 189
 Antsje mei it tsjil 156
 Antwerpen 20, 40
 Anzegem 33
 Appe-boesjeude 99, 129
 Appelkolekwint 59
 Appermannetje 188
 Arc-Ainières 83
 Archennes 36
 Arendonk 20
 Arm 71, 75
 Arm (Griet met de lange armen) 136
 Arm (kerel met de lange armen) 136
 Arm (lang) 136
 Arm (Leis met de langen arm) 136
 Arm (man met de lange arm) 136
 Arm (Met met de lange armen) 136
 Arm (onder de arm) 67
 Arm (Piet met de lange arm) 91, 136
 Arme Claren
   : Clarissen
 Arneke 80-81
 Arnecatinctuur 77
 Artemisia abrotanum 72
 Asa foetida 68
 Asschipan 121-122
 Assent 86, 87
 Auwvermenke 117
 Avondkat 116
 Avondmoeder 122
 Avonduil 104
 Azijn, 59, 77
 Baai 56, 74, 75
 Baai (dubbele) 75
 Baaigem 20
 Baard (man met de baard) 122
 Baardegem 20
 Baarle-Drongen 82
 Baarlo 87
 Baasrode 20
 Babbe (roste) 121
 Band 55, 71-72, 85
   : kring
 Banneux 39
 Barende vrouw 123
 Barger-Oosterveld 39, 90
 Barle-mánje 120
 Barneman 138
 Batsheers 36, 39, 40
 Bavikhove 82
 Beauraing 90
 Bed 67, 70, 71, 72, 73-74
 Bedelaar 115
 Bedelen 21, 27, 31
 Bedevaart (met 3 personen) 28, 29, 30, 33
 Bedevaart (met 5 personen) 22, 28
 Bedevaart (met 6 personen) 29, 30, 32, 33
 Bedevaart (met 7 personen) 28
 Bedevaart (met 9 personen) 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33
 Bedevaartvaantje (Bavikhove) 82
 Bedevaartvaantje (Beerse) 20
 Bedevaartvaantje (Bekkerzeel) 20
 Bedevaartvaantje (Diegem) 23

¹ Verwijzingen naar andere trefwoorden worden voorafgegaan door een dubbele punt (:); bedevaarten naar bepaalde plaatsen en heiligen vindt men achter de plaatsnaam en de naam van de heilige.

Bedevaartvaantje (Hoeleden) 88
 Bedevaartvaantje (Lier) 27
 Bedevaartvaantje (Machelen) 28
 Bedevaartvaantje (Moerbeke) 29
 Bedevaartvaantje (Ouwegem) 35
 Bedevaartvaantje (Waarshoot-Beke) 82
 Bedevaartvaantje (Zwijndrecht-België) 83
 Bed-uil 104
 Beegden 87
 Beekmanneke 138
 Been 69, 75
 Been (dik) 119
 Been (glazen) 119
 Been (krom) 119, 182
 Been (stofnaam) 71
 Beer 95, 105
 : aal
 : faeces
 Beer (zwarte) 105
 Beerloedie 138
 Beerloet 122, 138
 Beerse 20
 Beert 20
 Beerwolf 106
 Beest (wild) 184
 Begijnendijk 86
 Begraven 74
 Bekkerzeel 20
 Bekruisen (met geldstuk) 31
 Bel (klodde mee z'n bel-
 len) 134
 Belezen 52-53
 : aanraken
 : aflezen
 : afnemen
 : omringen
 : overlezen
 Beloken pasen
 : pasen (beloken)
 Belroos
 : roos (ziekte)
 Belfeld 87
 Belie (blinde) 121
 Belsele 20, 21, 39
 Benenpak (Juffrouw) 138
 Berbroek 21
 Berend v. Galen 121
 Berendje 122
 Bern(e)dieven 95, 102, 107
 Bes
 : aalbes
 Bes (zwarte) (blad) 80
 Bet (lang) 136
 Beu 94, 98
 Beu (malle) 98, 130
 Beu (Pietje) 98, 122
 Bêukâl 98
 Beukel/Beukël 94, 97-98,
 130
 Beukerel 97, 130
 Beuleman 122
 Beuleman (Pietje) 122
 Beumaan 97, 130
 Beuman 97
 Beusjeude 99, 129
 Beuskerel 95, 98, 130
 Beuze belder 113
 Beuze kerel 98, 130
 Bevalling 85-86
 Bevel 90
 Beveren-aan-de-Leie 33
 Biestebeu 98
 Biesterbeu 130
 Biesterbos 120
 Biestere kerel 98, 130
 Biesterome 120
 Biesthappe 121
 Biet (blad) 59
 Bietappe 130
 Bietebauw 94, 95, 108
 Bietebom 130
 Bieteman 121, 130
 Bietebout 108
 Bieterman 130
 Bietertjes 130
 Biethap 121, 130
 Bij (steek) 76
 Bikkell 68
 Binkom 90
 Blaarezell 121
 Bladerplant 72
 Blairs-Tongeren 40
 Blanke negers 120
 Blaosbalk (Boen) 123
 Blauw 55, 75
 Blauw (wif met de blauwe
 mouwen) 120
 Blauw Garrit 182
 Blauwberg 21
 Blauwbroek 121
 Blauwe Eergisteren 123
 Blauwe roos 57
 Blauwgeit 116
 Blauwswel 57, 59
 Blied 108, 121
 Blik 69, 70, 71
 : metaal
 Bliksem 11, 71
 Blinde Belie 121
 Bloed 142
 Bloed (duif) 55
 Bloed (geit) 55
 Bloed (haas) 55
 Bloed (kat) 55
 Bloed (zwart schaap) 55,
 59
 Bloedkalisj 100, 186, 187
 Bloedkaloej 100
 Bloedkaros 100
 Bloedkoets 100
 Bloedloze 101
 Bloedpater 168-171, 190
 Bloedsjies 100
 Bloedsurper 172
 Bloedzuiger 78, 138, 171,
 172, 173
 Bloedzuiper 171-174, 190
 Bloedzuiper (bloem) 172
 Bloecipater 169, 170
 Bevel 90
 Bloeddozen 101
 Bloem (pap) 59
 : meel
 Bloem (pap) 59
 Bloempotplant 72
 Boddeman 100
 Bodderkereltje 120
 Boe 186
 Boeba 123
 Boebaas 97
 Boebabel 122
 Boebak 126, 128
 Boebeer 101
 Boebman 96
 Boeboe (Pere) 121
 Boedebeer 94, 95, 100
 Boedeman 95, 100
 Boekaros 93-94, 95, 100
 Boekel/boekël 94, 97-98,
 130
 Boekeman 123
 Boekerel 97, 130
 Boekweit
 : graan
 Boekweit (pap) 59
 Boelebak 128
 Boeläjöt 99, 112
 Boelekerel 95, 97, 98-99,
 128, 182
 Boeleman 98
 Boelöozen 101
 Boeloze 95
 Boemaan 97
 Boeman 93, 94, 96-97, 130,
 182, 184
 Böman 130
 Boembeer 94, 95, 101
 Boeme-jood 112
 Boen Blaosbalk 123
 Boenzekerel 98, 121
 Boerejas 184
 Boerenkool 59
 Boesappel 99, 181-182

Boesappert 99, 129, 181
 Boesbeller 113
 Boesekerel 130, 181
 Boeseman 97
 Boeshappert 99
 Boesjapperd 99
 Boesjeude 93, 95, 99, 129,
 181, 183
 Boesjörre 93, 95, 99, 129
 Boeskerel 98, 130
 Boesmans jeude 99
 Boestekerel 98, 130
 Boesterkerel 98, 130
 Boestere kerel 98
 Boeteman 123, 130, 187
 Boevaant 97
 Boevent 93, 94, 97
 Boevint 97
 Boezebelder 113, 129
 Boezehappert 95, 99-100,
 129
 Boezejeude 99, 129
 Boezekerel 93, 95, 98
 Boezeman 98
 Bohemer 115
 Bok 140
 Bolbak 126, 128
 Bollebak 126, 128
 Bollebeer 101
 Bolleboe 120
 Bollekerel 98-99, 128
 Bonnedieven 102
 Bonstellers 102
 Bocholz 21
 Bokël 130
 Bokhoven 21
 Bollebokkie 128
 Bombazijn 75
 Boo 186
 Booischot 21
 Boomrag 59
 Boon
 : paardeboon
 Boonheer 161
 Boos jeude 129
 Borbak 126
 Borejas 184
 Borgharen 21
 Borgloon 60
 Bornis 138
 Borrekatten 106
 Borst 63, 70
 Bos (Manus) 122
 Bosjeude 99, 112
 Boskappelle 40
 Bosman 122
 Boter 59
 Boter (offer) 15, 21, 28
 Bottelare 39
 Bouwjoed 112, 186
 Boze jeude 129
 Boze jood 129
 Boze kerel 98
 Boze man 115
 Brand 11
 Brandewijn 77, 79, 80
 Brandnetel 76, 79
 Brecht 86
 Brecht : de Locht 40
 Brecht : het Putteken 40
 Breisem 21
 Brem 79
 Brem (wilde) 59
 Brielen 21
 Broekaros 100
 Broekzak 67, 71
 Broeloze 95, 101, 107
 Broeluzie 101
 Broerloze 101
 Bromjeude 99, 129
 Bron 23, 61, 62, 64
 : louisabron
 : St. Cornelius (bron)
 : water
 Bronchitis 49
 Brood
 : brooddeeg
 : graan
 : wittebrood
 Brood (gewijd) 28, 31, 33,
 85
 : wijden
 Brooddeeg
 : brood
 Brooddeeg (pap) 59
 Broos (zalf v. moeder
 Broos) 59
 Brugge 21, 81, 90
 Bruloizen 101
 Brussegem 22
 Bruuloezen 101
 Bruul-oedzen 101
 Buddeman 100
 Budel 22
 Buggenhout
 : O. L. V. ten Nood te
 Buggenhout
 Buizingen 22, 84
 Bul 126, 128, 129
 Bulbak 126
 Bullebak 91, 94, 126, 128
 Bullebijter 129
 Bulleketroet 129
 Bulleman 128, 129
 Bullenjood 112
 Bulle(n)kerel 99, 128
 Bulskamp 22, 81
 Bult (man met de) 121
 Bumaan 130
 Burnenville 83
 Buste kerel 98
 Buteman 130
 Buuzekerel 130
 Capucijnen (Herenthals) 14
 Carmelieten (Leopoldsburg)
 15
 Champetter 116
 Chèvremont 89, 90
 Chinees
 : waterchinees
 Chinese duif 47
 Christus
 : O. L. Heer
 Christus met 6 tenen 39
 Cichoreivrouwtjes 103
 Cichoreiwiefkes 103
 Citroen 59, 68
 Citroenkruid 72
 Clarissen 14, 15, 27
 Clarissen (Lier) 40
 Cochenille 80
 Coleus blumei 72, 80
 Colocynthus 59
 Cornelia 21
 Cornelis
 : Kornelis
 Cornelius 21, 30, 41
 : Kornelis
 : St. Cornelius
 Dadizele 39
 Darm (kat) 71
 Darm (varken) 71
 Dats 185
 Dauw
 : meidauw
 : morgendaauw
 Dauwpier 77
 Dauwworm 49
 Den (appel) 68
 Den (bast) 79
 Denderbelle 22
 Denderleeuw 22
 Dendermonde 64
 Deur (kerk) 30
 Deurne 23
 Dierem 22-23
 Dienke met ten haok 132
 Diest (allerheiligenkapel)
 64
 Dieteren 23
 Dijksluiter 120
 Dikke keu 138
 Dikke por 137
 Diksmuide 23
 Diveljeije 160
 Dochdeaden 104
 Dodaers 104
 Doddeaden 95, 104

Dode 51
 Dodearen 104
 Doekeduivel 187
 Doel 23
 Doerak 122, 138
 Doezeman 122
 Doka 121
 Dokter 116
 Donkere 115
 Donkere man 115
 Donkere Pik 115
 Donkere vent 115
 Donkerman 115
 Dood (Pietje de Dood) 122
 Doodkist (schroef) 70
 Doodkist (spijker) 70
 Doodman 138
 Doodsbeen 69
 Dooie schapen 118
 Doopkleed 37
 Doorboren
 : gat
 Doorkruipen 49, 87-88
 : onderdoorgaan
 : onderdoorlopen
 Dovenetel 72
 Draad 55, 71
 : koord
 : lint
 Drabbels 115
 Drakenbloed 80
 Driekoningen 13
 Drie Gezusters 38, 64
 Drie Maagden 18, 38, 39
 Drieëndertig 49
 Drietand 138
 Drongen 23
 Druif 80
 Dubbel
 : aar (dubbele)
 : baai (dubbele)
 Duif 48, 55
 : tortelduif
 Duif (bloed) 55
 Duif (chinese) 47
 Duif (indische) 47
 Duif (offer) 27, 29, 31, 37
 Duif (oostindische) 47
 Duitse mof 121
 Duinkerke 81
 Duivel 111, 114, 132
 Duivel met de haak 132
 Duivelbanner 120
 Duiveljagen 160
 Duivelsdrek 68
 Duivelshars 68
 Duivelskruid 68
 Duiveltje 133
 Dukeduivel 187
 Duker 121, 122

Dümke (Jan) 120
 Duuker 121, 122
 Duunatters 95, 106
 Duunkatten 95, 106
 Duur 123
 Duvel 114, 132
 Duvel (Jan de) 133
 Duveltje 133, 185
 Dworp 23

Ebbekruid 58
 Eboniet 71
 Echo 138
 Eczeem
 : zilt
 Edingen 40, 84, 89
 Eergisteren (blauwe) 123
 Eerken
 : Archennes
 Ei (offer) 13, 14, 15, 28
 Ei (rauw) 80
 Ei (schaal) 80
 Eikel 59, 68
 Eikevliet 23
 Eindhout 39
 Eindhoven 90
 Eine 82
 Eke 63
 Ekkerman 130, 131, 186
 Ekkerman (Jan de) 130
 Ekkermanneke 122
 Eksaarde 24
 Elf 121
 Ell (Toontje van) 122
 Els (blad) 59
 Elsene 24
 Elverdinge 81
 Elversele 24, 90
 Engelbewaarder 116
 Engelse ziekte
 : rachitis
 Epilepsie
 : St. Janse(u)vel
 : St. Jansziekte
 : vallende ziekte
 Erembodegem 24, 85
 Erpe 83
 Erpekom 37
 Ertvelde 40
 Erysipelas
 : roos (ziekte)
 Es (blad) 79, 80
 Escharen 38
 Etten 24
 Evere 84
 Ex-voto 19, 22, 24, 26, 27,
 31, 32, 34, 60, 84
 Ex-voto (ijzeren) 86, 87
 Faar (Heintje) 133

Fant 115, 121
 Fantsjom 120
 Faeces 55
 : aal
 : beer
 : mest
 Faeces (hond) 59
 Faeces (kip) 55
 Faeces (koe) 55, 77
 Faeces (paard) 77, 78
 Faeces (schaap) 78
 Faks 121
 Festuca rubra 80
 Fies 122
 Flabbaart 138
 Flerecijn 83, 84
 Flipke de jood 112, 121
 Flodder 122, 134
 Flodderduvel 134
 Flodder-wolf 122
 Flòkátén 121
 Foddelekremmer 115
 Fransen 122

Gaan (over) 74
 Gal (varken) 55, 77
 Gait-Jan 122
 Galen (Berend van) 121
 Galnoot 66, 82
 Garrit (blauw) 182
 Gat 71
 Gebed 53
 Geel 24
 Gehemelte (zwart) 73
 Gehoorbeentje (varken) 69
 Geit 116
 : kermensgeit
 Geit (bloed) 55
 Geit (glazen) 116
 Geit (vel) 75
 Geit (vliegende) 116
 Geit (witte) 116
 Geitebaard 80
 Geld (offer) 21, 25, 31,
 42-43
 Geld (zilver) 21
 Geldstuk 55, 69, 71
 : goudstuk
 : metaal
 Geldstuk (bekruisen met)
 31
 Geldstuk (gewijd) 33
 Geldstuk (offer) 20, 23, 25,
 27, 31, 34, 37
 Geldstuk (zegenen met) 27,
 31, 34
 Geldstuk (zilver) 19, 20,
 23, 33, 37
 Gelrode 24
 Gent 24, 39

Gerdingen 89
 Gerrit
 : Garrit
 Geschenk 24, 59, 67
 : weggeven
 Gesticht 118
 Getal (5) 30, 32
 Getal (7) 25, 63
 Getal (9) 18-19, 20, 21, 24,
 25, 29, 31, 34, 63
 : novene
 Getal (33) 49
 Gevangene 85-86
 Gier
 : aal
 : faeces
 Gijjs (ame) 120
 Ginnik 31
 Gist 80
 Gitjes 120
 Glazen been 119
 Glazen geit 116
 Glazen hand 119
 Glazen vinger 119
 Glechoma lederacea 80
 Goederdinge 39
 Gordelroos 49, 55, 58
 Gorkum (martelaren van
 Gorkum) 40, 64, 90
 Gouda 121
 Goudstuk 55
 : geldstuk
 Graan
 : rogge
 : tarwe
 : boekweit
 : brood
 : meel
 : zemelen
 Graan (offer) 15, 19, 24,
 27, 31
 Graauwkes 101, 102-103
 Graf (hand boven het graf)
 119
 Grammene 33-34
 Grammene-Gulde 34
 Gras 59
 Grauwkatten 106
 Grauwkes 95, 102-103
 Grévigé 39
 Griendmannekes 138
 Grieper 121
 Grieper (Ties de Grieper)
 138
 Griephappe 107, 121
 Griet (lange) 91, 136
 Griet (zwarte) 121, 136
 Griet met de lange armen
 136
 Griizer (Janneke de) 39

Grijzersmis 19, 22
 Grimminge 24
 Griwwel 105
 Grobbendonk 24
 Groel 105
 Groen (wif met de groene
 haren) 138
 Groene (de Groene van het
 Lo) 123
 Groene olie 77
 Groene otter 138
 Groen-oog 123
 Groenwouw 134, 135
 Grolle kat 116
 Grote Brogel 24, 60
 Grote hond 138
 Grote kerel 137
 Grote kikvors 122
 Grote man 115
 Grotenberge 24
 Gruwel 95, 105
 Gulden dagen 28
 Gulpen
 : O. L. V. v. Gulpen

Haacht 40
 Haagpint 138
 Haai 138
 Haak (Anne met den) 132
 Haak (Dienke met ten) 132
 Haak (duivel met de) 132
 Haak (Jaap met de) 132
 Haak (Jan) 91, 131-132
 Haak (Jut met de) 112
 Haak (Kalle met den) 132
 Haak (kerel met de) 131
 Haak (Kolle met den) 132
 Haak (man met de) 131
 Haak (mannetje met de)
 131
 Haak (mens met een) 131
 Haak (Peetje) 132
 Haak (Pier den) 132
 Haak (Pietje) 132
 Haak (waterduivel met een)
 132
 Haak (watermannetje met
 de haakjes) 131
 Haak (watermannetje met
 z'n) 135
 Haakmanneke 131
 Haakpuit 122
 : hakepuit
 Haan 41, 140, 141
 Haan (Jaap met de) 138
 Haan (kraaien) 118-119
 Haan (offer) 21
 Haantje Pik 114, 120, 133
 Haar (afspinnen) 154-155
 Haar (hond) 69, 73

Haar (rood) 119
 Haar (wif met de groene
 haren) 138
 Haarlemmerolie 77, 78
 Haarworm 60
 Haas 140, 141, 182
 : korenhaas
 Haas (bloed) 55
 Haas (poot) 69
 Haasdonk 39
 Haasrode 24
 Hagedis 138
 Hageman 131
 Hakepuid 132
 : haakpuit
 Hals 55, 69, 71
 Ham (offer) 23
 Hamme-Zogge 83
 Hamp 't orgel 121
 Hand (glazen) 119
 Hand (boven het graf) 119
 Hand (houten) 119
 Hand (ijzeren) 119
 Hand (oplegging) 51
 : aanraken
 Hand (zwarte) 111
 Handjemaat 114
 Handoplegging 51
 Hanengat 118
 Hanna met de kruk 138
 Hannes (zwarte) 114, 138
 Hans met de kladder 121
 Hans Moef 123
 Hansje Pluis 158-160
 Hansje Pluk 158-160
 Hansje Plus 189
 Hansje met het wiel 156,
 157
 Hansmoef 117
 Hantsje Pik 94, 95, 109,
 111
 Hantsjemoeijil 156, 157
 Hansschroef 123
 Haoske Pek 111, 114
 Happert 99, 129
 Hart (levend) 22, 27, 40-
 42
 Hasselt 60
 Haver (stro) 78
 Havermout 59
 : meel
 Haverspook 181
 Hazelaar (hout) 80
 Heerlerheide 24
 Heers 37
 Hees 89
 Heeswijk 40
 Heilig Aanschiin 39
 Heilig Kruis 39
 Heilig Kruis met 6 tenen 39

Heilig Sacrament v. Mirakel : wâlhounen
 te Meerssen 13 : waterhond
 Heiligen (onbekende) Hond (faeces) 59
 : onbekende santen (Den- Hond (grote) 138
 dermonde) Hond (haar) 69, 73
 Heiligenbeeld (aanraken) Hond (jonge) 73
 29, 34 Hond (Klaas) 122
 Heilo 40, 82 Hond (razende) 184
 Heindonk 39 Hond (vet) 77
 Heintje Faar 133 Hond (wilde) 183, 184
 Heintje Pek 114, 133 Hond (zwarte) 73
 Heintje Pik 133 Hondenhok 118
 Heisselt 88 Hondje met het wiel 158
 Hekelgem 24-25 Hondschote 81
 Hekmenneke 130 Hondsdraf 80
 Heks 115 Hondsgas 79
 Heksenhuisje 118 Hoofd
 Hel 118 : voorhoofd
 Heldergerm 25 Hoofd (jomfer zonder) 121
 Hellewagen 121 Hoofdpijn 36, 68, 82
 Hemelveerdegem 34 Hoog Elten 38, 40
 Hemptinne 83 Hooglede 81
 Hen (Pek) 114 Hoogstraten 25
 Henderkien (stopgaoren) Hooi 78
 121 Hooi (water) 78
 Hengsel (Kalle met den) Hooizaad 78
 132 Hookemenneke 131
 Hengstdijk 90 Hookmanneke 131
 Henneke pek 114 Hoorn 19, 32
 Hennep 71 Hoosje 95, 109, 111, 133
 Henske 138 Hoosje Pik 95, 109-111
 Herdersem 63 Hosgaert 113
 Herenthout 90 Houtkeman 131
 Herman 138 Hout 71
 Herten 25, 40 Den Hout 25
 Herzeeuw 34 Houtave 81
 Heukemenneke 131 Houthijter 122
 Hinnevos 187 Houtem 60
 Hoannemoai's jeltje 156 Houten (Jan van) 120
 Hoebbe 122 Houten hand 119
 Hoed (Jan met de) 122 Houten (kip met de houten
 Hoededozengezicht 118 poten) 121
 Hoefijzer 70 Houten (man met de hou-
 : metaal ten poot) 121
 Hoeilaart 25 Houtenkousen 121
 Hoeleden 88 Houtepoot 121
 Hoeven 25, 85 Houthalen 39
 Hofstade 25 Houtman 120
 Hoge Mierde 25 Hoves 84
 Hogerheide 25 Huiberdien 122
 Hok (mannetje in het hok) Huilen
 182 : schreien
 Holle (vrouw) 120-121 Huisduif 48
 Holset 39 Huislook 58
 Holthees 40 Huizingen 39, 86
 Hond 73-74, 116, 138 Huldenberg 25, 39-40
 : korenhond Hulsthout 39
 : roggehond Humperdepump (Miej Hum-
 : tienurenhond perdepump met de witte
 : vries hond baard) 122

Idegem 84
 Ieperon 138
 IJsheiligen 11
 IJzer 69, 70
 : metaal
 IJzeren hand 111
 IJzeren veulen 121, 122,
 135
 Ikkermannetje 131
 Impde 90
 Impe 25
 Indische duif 47
 Interman 120
 Isidoor (broeder) 90
 Ivoor 71

Jaap met de haak 132
 Jaap met de haan 138
 Jack de Ripper 121
 Jan Aêrunk 138
 Jan den Aker 132
 Jan Dûmke 120
 Jan de Duvel 133
 Jan de Ekkerman 130
 Jan Haak 91, 131-132
 Jan met de hoed 122
 Jan van Houten 120
 Jan de Kruk 138
 Jan Slokop 135
 Jan de Vriezeman 122
 Janneke de Grijzer 39
 Janneke Maan 122
 Jantje met de veren 160-161
 Jeltje (Hoannemoai's) 156
 Jeltje met het wiel 156-158
 Jeltsje mei het kjeltsje 156,
 157
 Jeltsje mei it tsjeltsje 156
 Jenever 80
 Jeneverbes 80
 Jentsje Tip 137
 Jeruzalemzeep 56
 Jeude 112-113, 182, 183
 Jeude (boos) 129
 Jeude (boze) 129
 Jeude (maal) 112
 Jeude (ol) 129
 Jeude (water-) 112, 129
 Jezuken 116
 Jichtbombe 69
 Jichtplant 72
 Jichtring 70
 : ring
 Job (ongeboren) 103
 Jomfer zonder kop 121
 Jood 93, 94, 95, 111, 112-
 113, 121, 129
 : korenjood
 Jood (boze) 129
 Jood (Flipke de) 112, 121

Joos (oom) 134
 Joosje 95, 109-111
 Joosje Pek 134
 Jodsje mie s'n pêrepoot 109
 Joosje Pik 95, 109-111, 133-
 134
 Joost 95, 109, 111
 Joost (oom) 109
 Joost de wilgen 109
 Josie 109
 Joundieven 102
 Jountoer 120
 Juffer (witte) 118
 Juffrouw benenpak 138
 Juli 52
 Juli (eerste maandag) 28
 Juli (2) 61
 Juli (24) 33
 Juni (zondag voor 24) 33-
 34
 Juni (24) 34, 35
 Juni (zondag na 24) 35
 Juni (29) 35
 Juni (zondag na 29) 30
 Juni (laatste zondag) 28
 Jut met de haak 112

Kaaljoffer 122
 Kaalscheren 153
 Kaap de goede Hoop 118
 Kaars (offer) 15, 87
 Kabouter 117
 Kachtem 34
 Kajapoetolie 77
 Kakelauer 120
 Kakkellobb 138
 Kalander 184
 Kalf 158
 : koe
 : korenkalf
 Kalf (offer) 24
 Kalf (poot) 78
 Kalkoen (offer) 32
 Kalle met den haak 132
 Kalle met den hengsel 132
 Kamerduif 47
 Kamfer 71
 Kamille 58
 Kamille (bloem) 58
 Karnemelk 59
 Karnemelk (pap) 59
 Kast 118
 Kastanje 66-67, 71, 82
 Kastanje (blad) 77
 Kastanje (bloesem) 77
 Kastanje (mannelijke) 66-
 67
 Kastanje (vrouwelijke) 66-
 67
 Kastanje (wilde) 66-67

Kasteren 39
 Kasterlee 25
 Kat 73, 116
 : korekater
 : lolkater
 : meerkat
 : rebelkat
 Kat (bloed) 55
 Kat (darm) 71
 Kat (grolle) 116
 Kat (poot) 68, 69
 Kat (rode) 75
 Kat (vel) 75
 Kat (vet) 77
 Kat (zwarte) 75, 116, 138
 Katoen 71
 Kattekruid (russisch) 78
 Katuil 104
 Kaze meerswijveke 121
 Kerel 115
 : korenkelke
 Kerel (beuze) 98, 130
 Kerel (biestere) 98, 130
 Kerel (boestere) 98
 Kerel (boze) 98
 Kerel (buste) 98
 Kerel (grote) 137
 Kerel met de haak 131
 Kerel met ket 115
 Kerel (kwaai) 115, 137
 Kerel met de lange arm 136
 Kerel (lelijke) 115, 137
 Kerel (malle) 115, 137, 183
 Kerel (ondeugende) 137
 Kerel (rare) 115, 137
 Kerel (slechte) 137
 Kerel (vreemde) 115
 Kerel (zwarte) 137
 Kerkdeur 30
 Kerkhoven 87-88
 Kermetgeit 116
 Kermt 39
 Kerskenskruid 59
 Kerstmannetje 120
 Kemmel 25
 Kessel-België 25
 Kessel-Ned. 25
 Ket (kerel met) 115
 Ketting (kludde met zijn)
 134
 Kets 188
 Keu
 : varken
 Keu (dikke) 138
 Kevelaar 40, 90
 Kiekast 115, 120
 Kielmoi 158
 Kiespijn 49, 68
 Kikker 136
 Kikkert (Peter) 120

Kikkert (Pieter) 120
 Kikvors 68, 123
 Kikvors (grote) 122
 Kilekammen 104
 Kilekanen 95, 104
 Kind (was) 19, 22, 32
 : ex-voto
 Kinderspel (wolf jagen)
 177
 Kinderspel (wolf spelen)
 177
 Kinderdieven 102
 Kinderkat 116
 Kinderkoop 120
 Kinderlok 120
 Kinderschrik 91-123, 125-
 138, 139-191
 Kinderschrik (naam) 121
 Kinderziekte 38
 Kindjes in het koren 184
 Kinkhoest 38, 68
 Kinrooi 25
 Kip 41
 Kip (faeces) 55
 Kip (met houten poten)
 121
 Kip (offer) 19, 21, 23, 24,
 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 34, 37, 40
 Kip (zwarte) 41
 : oenders (zwarte)
 Kjeltsje 158
 Kjeltsje (Jeltsje mei het)
 156, 157
 Klaas Hond 122
 Klaas Vaak 117
 Kladden 134
 Kladder (Hans met de) 121
 Klarenbeek 40
 Kledde 113
 Kledingstuk 23, 55
 Klei 77
 Klein Dongen 25
 Klein Spauwen 88
 Klepperman 120
 Klekruit 122
 Kleudde 107
 Kleudde met z'n achten 113
 Kleur (blauw) 55, 75
 Kleur (rood) 51, 55, 56,
 60, 63, 72, 74-75, 76
 Kleur (zwart) 55, 71, 75
 De Klinge 63
 Klinkwiefkes 183
 Klisewortel 80
 Klodde 113, 134
 Klodde met z'n bellen 134
 Klok (slaan) 118-119
 Klokke tien 120

Klomp 67
   : schoen
 Klos 188
 Kludde 113, 134
 Kludde met zijn ketting 134
 Kluizen 26
 Kluunotters 106
 Knoffelband 71
 Knoflook 68
 Knolselderij 79
 Knoop 25, 69
 Ko (Koperen) 122
 Koe 78
   : kalf
 Koe (faeces) 55, 77
 Koek 150
 Koek (gewijd) 18, 30, 32, 38, 62, 82
   : wijden
 Koekeroeduif 47
 Koelemenke 123
 Koerduif 47, 48, 49
 Koersel 26, 39, 40
 Koertelduif 47
 Koffie 119
 Koffie (boon) 79
 Kol 115
 Kolle met den haak 132
 Konijn (offer) 23, 24, 29, 30, 31, 32, 34
 Konijn (vel) 75
 Konijn (wit) 121
 Koningsbos 39
 Kool (blad) 79
 Kool (boeren) 59
 Kool (rode) 59
 Koord 55, 71, 75
   : draad
   : lint
   : stuipkoord
 Koper 69, 70
   : metaal
 Koperen Ko 122
 Kortenbos 36
 Kortrijk 26, 60, 81
 Korekater 185
 Koren
   : graan
 Koren (meel)
   : meel
 Koren (offer) 21
 Korenbijter 185
 Korendanser 185
 Korengeest 139, 140, 141
 Korenhaas 182
 Korenhond 183
 Korenjood 112, 186
 Korenkalf 184
 Korenkelke 186
 Korenkets 188
 Korenklos 188
 Korenloedie 186, 187
 Korenmannetje 161-164, 189-190
 Korenmargriet 185
 Korenmoeder 140, 145, 147, 148, 189, 190
 Korenmuts 186
 Korenpater 165-168, 190
 Korenpater (bloem) 167, 168
 Korenpeetie 186
 Korenpetie 187
 Korenprater 167
 Korenschrijver 185, 187
 Korenschrik 139-191
 Korenvent 164, 189-190
 Korenvors 185, 187
 Korenvors 186
 Korenvrouwte 149, 182
 Korenwijf 140, 148-149, 189
 Korenwolf 106, 175-180, 190
 Korenzeeker 184
 Kornelis 25
   : Cornelius
 Kornelisziekte 25
 Korthakke 114
 Kous 71
 Kous (houten) 121
 Kous (ongewassen) 71
   : ongewassen
 Kraal (gewijd) 29
   : wijden
 Krampring 85
   : ring
 Kreivanger 120
 Kriezelmenneke 188
 Krijt 59
 Kring
   : band
   : omringen
   : ring
   : rondgang
 Kroezeboes 129
 Krolleboes 129
 Krolleman 120, 129
 Kruis
   : bekruisen
   : kruis (snede) 51
   : kruis (op voorhoofd) 119
   : kruisbessenmannetje 188
   : kruisdagen 10
   : kruk (Anne met de) 138
   : kruk (Hanna met de) 138
   : kruk (Jan de) 138
   : kruk (oude vrouw met) 138
 Krulleboes 129

Krulleman 129
 Kuikewouw 134, 135
 Kulevel 138
 Kuntich 26, 37
 Kuringen 40
 Kwaai kerel 115, 137
 Kwaai man 115
 Kwaai mens 115
 Kwade, de 114
 Kwa-laak 87
 Laatse schoof 147
 Lachduif 47
 Lage Mierde 20, 26
 Lamheid 38, 83
   : slaphaid
 Lamium 72
 Lamswaarde 26
 Landloper 115
 Lang arm 136
 Lang Bet 136
 Lange Griet 91, 136
 Lange Lijs 136
 Lange Met 136
 Lange vrouw 121
 Lange Wapper 138
 Lange wijf 121
 Lappal 80
 Lapscheure 26
 Lauwe de Zijker 11
 Lede 38
 Leepstok 58
 Leer 71
   : knoffelband
   : lerentand
 Leer (man met het leren pak) 122
 Leer (wijf met de leren tanden) 121
 Leest 26-27
 Leis met de langen arm 136
 Lelie (witte wortel) 59
 Lelijk mannetje 115
 Lelijk mens 115
 Lelijke kerel 115, 137
 Lelijke man 137
 Lelijke vent 115, 137
 Lembeek 90
 Lende (pijn) 86
 Lepel 71
   : metaal
 Lerentand 122
 Lettelingen 84
 Letterhoutem 27
 Leut 37
 Leuven 38, 39
 Levend hart 22, 27, 40-42
 Lever (mol) 52
 Lever (pijlstaartrog) 77
 Lever (vos) 54
 Levertraan 77, 79
 Leverziekte 38
 Levisticum officinale 58
 Lichtaart 27
 Lichtervelde 27, 39, 90
 Liedekerke 27
 Liegen 119
 Liep (Piéer) 123
 Lier 27, 39
 Lierop 85
 Lignum guacaji 80
 Lijk
   : dode
 Lijnmeel
   : meel
 Lijnmeel (pap) 59
 Lijs (lange) 136
 Limmel 34
 Linde 59
 Linde (bast) 59
 Linde (bloesem) 80
 Linde-Peer 30
 Links 67, 70
 Linnen 56
 Lint 21, 27, 31, 34, 55
   : draad
   : koord
 Lint (plaatsnaam) 27
 Lippelo 84
 Lippes (Pieter) 137
 Lipstik 58
 Litanie van alle heiligen 11
 Lo (de Groene van het) 123
 Lodder 134
 Lod-earen 104
 Loedie 186
 Loekebeer 95, 105
 Loekedoe 105
 Loekeman 95, 105
 Loenhout 40
 Loetie 186
 Loker 28
 Lokketisse 138
 Lolkater 116
 Lompenboer 115
 Lood 70
   : metaal
 Lopen (over) 74
 Lorreboer 115
 Louisabron 64
 Lourdes 90
 Lubbekop 121
 Lubbert (ongeboren) 103
 Lubbestok 58
 Lucifersgesticht 118
 Lummen 63
 Lutterade 28
 Maagziekte 38
 Maal jeude 112

Maan (Janneke) 122
 Maan (volle) 52
 Maanmannetje 119
 Maarke 84
 Maarke-Kerkem 38, 84
 Maasduivel 132
 Maasmanneke 138
 Machelen 28
 Machelen-gulde 28
 Made 85
 Madeliefje 78
 Magneet 71
   : metaal
 Maïs (baard) 79
 Mal wijf 120
 Maldegem-Donk 29
 Maljeude 112
 Malle beu 98, 130
 Malle kerel 115, 137, 183
 Man 134
 Man (boze) 115
 Man (donkere) 115
 Man (grote) 115
 Man (kwaai) 115
 Man (lelijke) 137
 Man (rare) 115
 Man (zwarte) 115
 Man met de baard 122
 Man met de bult 121
 Man met de haak 131
 Man met de houten poot 121
 Man met de lange arm 136
 Man met het leren pak 122
 Man met de puthaak 131
 Man met de regeringskar 122
 Manenvet 76-77
 Mangele Trien 123
 Manke Rijnte 120
 Manneke 135
 Manneke van de Peel 122
 Manneke Pelekaen 121
 Mannekensvere 29
 Mannetje 114
 Mannetje (lelijk) 115
 Mannetje met het boshout 122
 Mannetje met de haak 131
 Mannetje in het hok 182
 Mannetje in de put 135
 Mannetjen (witte) 120
 Mannetjesnoot 68
   : muskaat
 Manus Bos 122
 Maon (Menke de Maon) 123
 Marduvel 133
 Marechaussee 116
 Margriet 185
 Mariakerke 29
 Marmot 72, 73
 Marseillezeep 56
 Martelaren van Gorkum 40, 64, 90
 Mastel 33
 Matagne la Petite 83
 Mathieuken 188
 Matricaria chamomilla 58
 Matteken 188
 Mattekruid 72
 Mechelen 29
 Medaille 20, 32, 41, 71
   : metaal
   : wijden
 Meekrap 72, 77, 79
 Meel 56-57
   : bloem
   : graan
   : haverhout
   : koren (meel)
   : lijnmeel
   : molenstof
   : rogge (meel)
   : tarwe (bloem)
 Meelzak 56
 Meerdonk 29
 Meerlo 29
 Meerkat 116
 Meerman 137
 Meermin 137
 Meerswijveke (kaze) 121
 Meester 116
 Mei 52, 55
 Meidauw 78
 Meikever 77
 Melaleuca leucadendron 77
 Melk 59, 78
   : karnemelk
   : room
 Melkblad 59
 Mendonk 82
 Menen 35
 Menke de Maon 123
 Menneke Pek 138
 Mens (kwaai) 115
 Mens (lelijk) 115
 Mens (slecht) 115
 Mens met een haak 131
 Menseneter 122
 Mentha piperita 72
 Mentha velutina 78
 Merduvel 133
 Merrekotte 116, 123
 Merville 81
 Merwolf 134
 Mes 40, 90
 Mest 78
   : faeces
 Mestkever (blauwe) 144-145

Met (lange) 136
 Met met de lange armen 136
 Metaal 69-71
 : aluminium
 : blik
 : geldstuk
 : goud
 : hoefijzer
 : ijzer
 : koper
 : lepel
 : lood
 : magneet
 : medaille
 : nikkel
 : schroef
 : sleutel
 : speld
 : spijker
 : tin
 : wijl
 : zilver
 : zink
 Mettekoven 60, 88
 Middernacht 52
 Mi-eek 115
 Mij humperdepump met de
 witte baard 122
 Mien Mik 138
 Mier (steek) 76
 Mierlo 40
 Mijlbeke 63
 Mik (Mien) 138
 Millen 89
 Minderhout 39
 Mis
 : grijzersmis
 : St. Cornelius (mis)
 Modderduvel 134
 Moeder 142
 Moederkoren 142, 144-145,
 147, 187
 Moef (Hans) 123
 Moeraar 145
 Moerbeke 29
 Moerkerke 29
 Moes 122
 Mof (duitse) 121
 Mokkie (Schokke) 120
 Mol (plaatsnaam) 29
 Mol 50-53
 Mol (poot) 52, 68
 Mol (vel) 68
 Molenbeersel 37, 87
 Molenstof 56
 : meel
 Molenstede 88
 Mond 25
 Montenaken 60
 Moor (Zwartje) 138

Mooraar 145
 Moordenaar 185
 Moorsel 29
 Mopertingen 89
 Morbecque 83
 Morgendauw 59, 78
 Mosterdzaad 79
 Mostaardpleister 78
 Motkeujen 120
 Mouw (wijf met de blauwe
 mouwen) 120
 Muis 122
 : walmûs
 Mulken 37
 Mullem 83
 Muskaat
 : mannetjesnoot
 Muskaatnoot 68
 Muts 186
 Muur 59
 Muziek 78
 Naakse mensen 108
 Naakse minsen 186
 Naaktloper 94, 95, 108, 181
 Naamgeving 21, 25
 Nachtuil 104
 Nagel 74
 Nagel (= spijker)
 : spijker
 Nagel (bijten) 119
 Nagel (boom) 119
 Nagel (teen) 80
 Nagel (vlek op) 119
 Neerglabbeek 39, 89
 Neerpelt 88
 Negen 18-19, 20, 21, 24,
 25, 29, 31, 34, 63
 : novene
 Negenkracht 77
 Negers (blanke) 120
 Nek (roken) 119
 Nekker 130, 131
 Nekkerman 130, 131
 Neus 57
 Nieuw 57
 Nieuwenhove 39
 Nieuwkerke 29
 Nieuwkerken 63
 Nieuwkuik 85
 Nikkel 70
 : metaal
 Nikker 130
 Ninove 29-30
 Nokker 130
 Noot
 : walnoot
 Noot (blad) 77
 Noot (schaal) 77
 Novene 33-34, 35, 40, 55, 63

: getal : 9
 Nuchter 79
 : Aalturnuchting
 Obbicht 40
 Ochtend
 : morgen
 Oekene 30
 Oeling 122
 Oenders (zwarte) 121
 Oevel 86
 Offelke 39
 Offer 9-15, 25, 29-30, 31
 : boter (offer)
 : duif (offer)
 : ei (offer)
 : ex-voto (offer)
 : geld (offer)
 : geldstuk (offer)
 : graan (offer)
 : haan (offer)
 : ham (offer)
 : hart (levend) (offer)
 : kaars (offer)
 : kalf (offer)
 : kalkoen (offer)
 : kip (offer)
 : konijn (offer)
 : koren (offer)
 : olie (offer)
 : schaap (offer)
 : varken (offer)
 : varken (kop) (offer)
 : vlas (offer)
 : vlees (offer)
 : weggeven
 : worst (offer)
 : zout (offer)
 Ohee 39
 Okkerman 130, 131
 Ol jeude 129
 Olie (groene) 77
 Olie (offer) 32
 Olie (witte) 77
 Ome 122
 Ome (reuze) 120
 Omgekeerd 22
 Omloop 55, 58
 Ommegang 23, 31, 33, 35,
 38, 52, 61, 62
 : paardenomwegang
 : rondgang
 Ommel 40
 Omringen 55
 : afbinden
 : afdraaien
 : aftekenen
 : afzetten
 : belezzen
 : kring

Onbekende santen (Dender-
 monde) 64
 Onderdoorgaan 48
 : doorkruipen
 Onderdoorlopen 49, 68
 : doorkruipen
 Ondeugende kerel 137
 Oneven 28
 Ongeboren Job 103
 Ongeboren Lubbert 103
 Ongeboren Roulf 95, 103,
 181
 Ongewassen
 : kous (ongewassen)
 : wol (ongewassen)
 Onweer 11
 O.L. Heer 13, 116
 : Christus
 O.L.V. 9, 11, 12, 38
 O.L.V. v. d. Akker 39
 O.L.V. v. Altijddurende Bij-
 stand 12, 39
 O.L.V. v. d. Armen 39
 O.L.V. v. Banneux 39
 O.L.V. v. d. Berg v. Car-
 mel 11
 O.L.V. v. d. Beukeboom 63
 O.L.V. Ten Bos 63
 O.L.V. v. Dadizele 39
 O.L.V. op den Eikenen 39
 O.L.V. ter Eken 63
 O.L.V. te Erpe 90
 O.L.V. Geboorde 12
 O.L.V. van Gulpen 12
 O.L.V. van Halle 90
 O.L.V. v. Handel 11
 O.L.V. ten Hemel 12
 O.L.V. v. Huldenberg 39-40
 O.L.V. v. Jezus-Eik 12
 O.L.V. v. Kapelberg 40
 O.L.V. v. Kevelaar 40
 O.L.V. v. Klarenbeek 40
 O.L.V. v. Laken 11
 O.L.V. te Leenhof 40
 O.L.V. v. Loretten 11, 12
 O.L.V. v. Lourdes 12, 40,
 63
 O.L.V. v. Meesen 84
 O.L.V. v. Messina 40
 O.L.V. ter Muren 85
 O.L.V. ter Nood 40
 O.L.V. ten Nood te Bug-
 genhout 12
 O.L.V. v. Scherpenheuvel 11
 O.L.V. te Ommel 40
 O.L.V. v. Oostakker 40
 O.L.V. ter Roos 62
 O.L.V. ter Roze 63
 O.L.V. v. Rozebeke 61
 O.L.V. ter Rozen 63

O.L.V. v. d. rozen 63
 O.L.V. v. Rust 40
 O.L.V. v. Schalkhaar 40
 O.L.V. v. St. Jan 40
 O.L.V. ter Sneeuw te Retie
 12
 O.L.V. te Spalbeek 40
 O.L.V. v. d. Staak te Koer-
 sel 40
 O.L.V. v. Sterreborne te
 Hoogbutsel 12
 O.L.V. v. d. Stoepe te Ert-
 velde 40
 O.L.V. te Tiel-Kuringen 40
 O.L.V. v. Tongeren 11
 O.L.V. Visitatie 61
 O.L.V. v. Vorselaar 40
 O.L.V. op de Wal 12
 O.L.V. v. Westrozebeke 62
 O.L.V. v. Zeven Smarten 40,
 63
 O.L.V. v. Zevenwoude 11,
 12
 Oog (ziekte) 62
 Oom 122
 Oom Joos 134
 Oom Joost 109
 Oome (reuze) 120
 Oor (varken) 119
 Oorbeek 37
 Oorlo 38
 Ooring 55, 69, 71
 : ring
 Oosje Pek 111
 Oosje Pik 133-134
 Oosjepik 111
 Oostakker 40
 Oostindische duif 47
 Oostindische tortel 48
 Oostkerke 30
 Oostrozebeke 60, 62
 Opglabbeek 39, 87
 Opoeteren 60
 Opwegen 19, 21, 23, 27,
 29-30, 31, 42-43
 Orgel (Hamp 't) 121
 Orsmaal 39
 Orspel 39
 Osschaart 113, 134
 Otter 137, 138
 Otter (groene) 138
 Oud varken 138
 Oud wijf 120, 121
 Oude man
 : rachitis
 Oudeman 89
 Oud-Gastel 40
 Outrijve 40
 Ouwe zeevier 137
 Ouwegem 35

Overbroek 30
 Overdragen (ziekte) 73
 Overlezen 26
 : belezzen
 Overluiden 52
 Overmere 63
 Overpelt 30
 Overslag 30
 Paard 78
 : veulen
 Paard (faeces) 77, 78
 Paard (melk) 77
 Paard (vet) 76
 Paardeboon (stro) 78
 Paardekastanje 66
 Paardenomwegang 35
 Paardepoot (Joosje mie s'n
 paardepoot) 109
 Paardetand 187
 Paardewortel 80
 Pad 52, 68, 119, 137
 Padderden 108
 Pakanneke 138
 Pakaon (Peerke) 121
 Pakkebeu 98
 Pakkelet 123
 Pakkeman 121, 123, 138
 Paling
 : aal
 Pamel 30
 Panne (Toucke) 121
 Pasen (maandag) 22, 23,
 33
 Pasen (dinsdag) 20
 Pasen (2e zondag na) 31
 Pasen (beloken) 23
 Passendale 30
 Pastoor 116
 Pater 166, 168
 : korenpaten
 Paters Capucijnen (Herent-
 hals) 14
 Paters Carmelieten (Leo-
 poldsborg) 15
 Peel (manneke van de) 122
 Peerke Pakaon 121
 't Pèske 186
 Peetje Haak 132
 Peghout 79
 Peisegem 30
 Pek (Haoske) 111, 114
 Pek (Heintje) 114, 133
 Pek (Henneke) 114
 Pek (Joosje) 134
 Pek (menneke) 138
 Pek (Oosje) 111
 Pek (Pietje) 114
 Pek Hen 114
 Pekel 78

Pekeman 123, 187
 Pekmanneke 114
 Pekmenneke 138
 Pelekaen (manneke) 121
 Pelgrim 34, 41
 Peper 75, 77
 Pepermunt 72
 Pere Boeboe 121
 Peremannetje 188
 Peter Kikkert 120
 Peterselie 79, 80
 Petroleum 77-78, 79
 Peutie 86
 Phetrantus frutescosus 72
 Piéer Liep 123
 Pielepoot 138
 Pier (olie) 77
 Pier den Haak 132
 Pieremanneke 114
 Piet met de lange arm 91, 136
 Piet de Smeerpoots 120
 Piet (zwarte) 116-117
 Pieter Kikkert 120
 Pieter Lippe 137
 Pietermennekes 121
 Pietje Beu 98, 122
 Pietje Beuleman 122
 Pietje de Dood 122
 Pietje Haak 132
 Pietje Pek 114
 Pietje Pik 134
 Pietje Roet 114
 Pijlstaartolie 79
 Pijlstaartrog (lever) 77
 Pik (donkere) 115
 Pik (Haantje) 114, 120, 133
 Pik (Hantsje) 94, 95, 109, 111
 Pik (Heintje) 133
 Pik (Hoosje) 95, 109-111
 Pik (Joosje) 95, 109-111, 133-134
 Pik (Pietje) 134
 Pik (Oosje) 133-134
 Pikkepoot 120
 Pinksteren 22
 Pinksteren (maandag) 19, 29, 87
 Pinto 112, 121
 Pis-Graait 11
 Pismolen 138
 Pissebed 80
 Pissende Griete 11
 Plarrek 122
 Platvoeten 95, 105, 138
 Platvouten 101
 Pleister 78-79
 Pluis (Hansje) 158-160

Pluisluiden 159-160
 Pluk (Ansje) 158-160
 Pluk Hansje) 158-160
 Plus (Hansje) 189
 Plusliede 159-160
 Pluustermannetje 160
 Podagra 82
 Podde 137
 Poembeer 101
 Poeste 118
 Poetsekot 118
 Pokhout (hars) 80
 Politie 116
 Poperinge 40
 Poppel 30
 Por (dikke) 137
 Posterholt 30
 Portemonnaie 70
 Prei 78, 80
 Prins 115
 Processie : ommeegang : rondgang
 Prosperpolder 30
 Pruis 187
 Puid 138
 Puit 121 : slokkeput
 Puivelde 39
 Put (mannetje in de) 135
 Puthaak (man met de put-haak) 131
 Putmannetje 135
 Putte 30
 Rabberknaap 138
 Rachitis 86, 89 : engelse ziekte : oude man : slapheid
 Raitkereltjes 137
 Ramenas (water) 79
 Ramskapelle 81
 Ransdaal 37
 Rare kerel 115, 137
 Rare man 115
 Rat 122
 Rauw ei 80
 Ravels 90
 Razende hond 184
 Rebelkat 116
 Regeringskar (man met de) 122
 Rekkum 39
 Ressegem 90
 Retie : O.L.V. ter Sneeuw te Retie
 Reuma 38, 49, 54, 65-90
 Reumaring 85

Reumatiekplaatje 69, 70
 Reumatiekplant 72, 80
 Reumatiekring 70 : ring
 Reus 121
 Reuze oome 120
 Rhamus frangula 79-80
 Rhoggenamunekan 145-146
 Richelle 90
 Rietkerel 137
 Rijkholt 38, 39
 Rijmool 52
 Rikus 122
 Rijnte (manke) 120
 Ring 55, 69, 70, 71, 84-85, 87-88 : jichttring : krampring : kring : ooring : reuma(tiek)ring : trouwring
 Ringvuur 58
 Ringworm 55, 58, 63
 Ripper (Jack de) 121
 Roborst 60, 63
 Rode kool 59
 Rode spin 122
 Roekduif 48
 Roepduif 48
 Roepduif (oostindische) 47
 Roermond 39
 Roermond : kapel in 't Zand 40
 Roeschaard 134
 Roeselare 39
 Roet (Pietje) 114
 Rog (lever van de pijlstaartrog) 77
 Rogge : graan
 Rogge(meel) 56 : meel
 Rogge (meel) (pap) 59
 Rogge-Ansje 158-160
 Roggehond 140
 Roggeman 164-165, 189
 Roggemeisje 140, 145
 Roggemoeder 140, 142-146, 189
 Roggemunnekenveurwaark 145-146
 Roggenkerel 183
 Roggepit 184
 Roggevent 165, 189
 Roggeweintsje 157, 158, 181
 Roggewijf 148, 189
 Roggewolf 177
 Rollegem-Kapelle 35

Rondgang 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 84 : kring : ommeegang
 Ronsele 40
 Rood 51, 55, 56, 60, 63, 72, 74-75, 76
 Rood haar 119
 Rooie schooier 115
 Room 55
 Roos (blad) 60, 61, 63
 Roos (blauwe) 57
 Roos (bloem) 61, 63
 Roos (ziekte) 45-63
 Roosbeek 60, 63
 Roosdomp 138
 Roosduif 48
 Rosmeer 37, 39
 Roste Babbe 121
 Roulf (ongeboren) 95, 103, 181
 Rover 121, 122
 Rozebeke 60, 61
 Rozendaal 30
 Rozijn 68
 Rug 68, 70, 71
 Ruien 30
 Ruisbroek 30
 Ruiters, de 35
 Ruiters (zwarte) 122
 Ruitergilde (Sint Jan Baptist) 35
 Rum 80
 Rumex obtusifolius 80
 Rumsdorp 37
 Russisch katekruid 78
 Rutten 89
 Saint-Ghislain 36, 90
 Saint-Maur-des-Fossés 82
 Salamander 137
 Salie 59
 Sambucus nigra 57
 Sammelke 101
 Sanguis draconis 80
 Savatte (witte) 121
 Schaap (bot) 69
 Schaap (doeie schapen) 118
 Schaap (faeces) 78
 Schaap (offer) 28, 29, 34
 Schaap (vel) 75
 Schaap (vet) 77
 Schaap (zwart) 120
 Schaap (zwart) (bloed) 55, 59
 Schaap (zwart) (wol) 59
 Schaasberg 40
 Schaffen 39
 Schakkebroek 87

Schalkhaar 40
 Scheerzeep 56
 Schellebeke 30-31
 Scheperke 187
 Schin-op-Geul 31
 Schoen 67 : klomp
 Schokke Mokkie 120
 Schoof (laatste) 147
 Schooier 115
 Schooier (rooie) 115
 Schoondijke 31
 Schoorsteenveger 122
 Schoriet 123
 Schreeuwen 83 : schreien
 Schreien 36
 Rosmeuw 83 : schreeuwen
 Schroef : metaal
 Schroef (doodkist) 70
 Schuurhoven 37
 Sciaticapijn 84
 Sekeraiwiefkes 103
 Selderij 79
 Semmerzake 31
 Semper vivum tectorum 58
 September (zondag na 16) 19, 21
 Sequah 78-79
 Serskamp 31
 Seskes : stuipen
 Sibberie 123
 Sibbe-Valkenburg 60
 Siberië 128
 Siebe Aep 120
 Sinksenbelle 22
 St.-Adrianus 90
 St.-Aldegondis 90
 St.-Aloisius 11
 St.-Amelberga 13
 Sint-Amands 31
 St.-Amands 39, 63, 87-89
 St.-Andreas 13, 20
 St.-Andreas Apostel 39
 St.-Andreas Avelinus 39
 St.-Andries : St.-Andreas
 Sint-Andrieskerk te Antwerpen 40
 St.-Anna 13, 14, 39, 63, 155
 St.-Antonius 12, 15, 63, 90
 St.-Antonius (vuur) 55
 St.-Antonius Eremiet 12, 39
 St.-Antonius van Padua 12
 St.-Barbara 13, 14
 St.-Bavo 39, 82-83
 St.-Begga 90

St.-Benediktus 39
 St.-Bernardus 32, 39, 84-85
 St.-Bernardus (brood) 85
 St.-Bertilia 38, 39, 63
 St.-Blasius 39, 63
 St.-Bonifacius 11
 St.-Brigitta 26, 39
 St.-Catharina 13, 14, 63, 90
 St.-Clara 12, 13, 14
 St.-Coleta 13, 14
 St.-Cornelius 9, 13, 17-33, 89 : Cornelius : Kornelis
 St.-Cornelius (bron) 23 : bron
 St.-Cornelius (hoorn) 19, 22, 27, 28, 29, 30
 St.-Cornelius (koek) 18, 19
 St.-Cornelius (medaille) 41
 St.-Cornelius (mis) 19, 22
 St.-Cornelius (ommeegang) 19
 St.-Cornelius (water) 32
 St.-Cunera 13
 Sint-Denijs-Boekel 39
 St.-Donatus 9, 11
 St.-Dorothea 63
 St.-Egidius 17, 18, 21, 24, 26, 28, 37
 St.-Eligius 39, 63
 St.-Elisabeth 39, 90
 St.-Eutropia 38
 St.-Evermarus 89
 St.-Fermine 90
 St.-Filomena : St.-Philomena
 St.-Franciscus Ferrerius 39
 St.-Fivelène 39
 St.-Gangericus 13, 14
 St.-Genoveva 38, 39
 St.-Gerardus 13, 32, 39, 63, 90
 St.-Gerlachus 39
 St.-Gilles : St.-Egidius
 St.-Gislenus 17, 18, 20, 22, 28, 32, 36-37, 90
 St.-Godehardus 80-81
 St.-Godeleva 39
 St.-Godelieve : St.-Godeleva
 St.-Gommarus 39
 St.-Gothardus 39
 St.-Gowaart : St.-Godehardus
 St.-Hilarius 83
 St.-Hubertus 39, 63
 St.-Idesbaldus 81
 St.-Isidorus 9, 12, 14

St.-Jacobus 13
 St.-Jacobus de Meerdere 39
 St.-Jan
 : St.-Johannes
 St.-Jan (evangelie) 52
 St.-Jan (kruid) 79
 Sint-Jan-in-Eremo 35
 St.-Janse(u)vel 33, 35
 : epilepsie
 Sint-Jans-Hemelveerdegem 34
 St.-Jansziekte 35
 : epilepsie
 : stuipen
 St.-Japik
 : St.-Jacobus
 St.-Job 39, 63-64
 St.-Johannes 9, 11, 17, 18, 28, 33-36
 St.-Johannes (gilde) 35
 St.-Johannes Berchmans 13
 St.-Joris 64
 St.-Josephus 12, 40
 St.-Jozef
 : St.-Josephus
 St.-Jozef-Kortemark 81
 St.-Judas Thadeus 13
 St.-Katharina
 : St.-Catharina
 Sint-Knilles 33
 : St.-Cornelius
 Sint-Kornelis-Horebeke 31
 St.-Korneliswaeg 22, 31
 Sint-Kwintens-Lennik 38, 90
 St.-Lambertus 13
 St.-Laurentius 64
 St.-Lenaarts 85-86
 St.-Lenaartsweg 87
 St.-Leonardus 27, 39, 85-87
 St.-Lievens-Houtem 81
 St.-Livinus 81
 St.-Livinus (broederschap) 81
 Sint-Lodewijk 39
 St.-Lucia 39
 Sint-Maarten 116
 : St.-Martinus
 St.-Machutus 18, 38, 83
 St.-Marculphus 39, 64, 90
 St.-Marcus 10
 St.-Margareta 9, 11, 39, 90
 St.-Margriet
 : St.-Margareta
 St.-Maria Magdalena 13
 St.-Markoen
 : St.-Marculphus
 St.-Markus
 : St.-Marcus
 St.-Martinus 13, 39
 St.-Matthias 13

St.-Mauritius 84, 90
 St.-Maurus 23, 81-82
 St.-Medardus 9, 11
 St.-Michael 13
 St.-Modestus 13
 St.-Nicolaas
 : St.-Nicolaas
 St.-Nicolaas Popelinus 90
 St.-Nicolaas van Tolentijn 64, 90
 St.-Nicolaus 39
 Sint-Niklaas 39
 Sint-Niklaas-Waas 31
 St.-Odilia 13, 39
 St.-Odrada 12, 64
 St.-Pancratius 11, 40, 64, 90
 St.-Petrus 11, 40
 St.-Petrus en St.-Paulus 9, 11
 St.-Petrus en St.-Petronella 11
 St.-Philomena 13
 St.-Pieter
 : St.-Petrus
 Sint-Pieters-Leeuw 31
 St.-Pietersveldmannen 121
 St.-Pieters-Voeren 31
 St.-Plechelmus 13
 St.-Quintinus 38, 90
 St.-Quirinus 40, 64, 89
 St.-Remigius 38, 40
 St.-Renildis 64
 St.-Rita 13, 14, 40
 St.-Rochus 12, 40, 64, 90
 St.-Roza 60
 St.-Sebastianus 81
 St.-Servatius 11
 St.-Stephanus 18, 40
 St.-Stevens Woluwe 63
 St.-Theresia 40
 St.-Veronus 90
 St.-Vincentius 38, 64, 83-84
 St.-Willebrordus 40
 Sinterklaas 116-117
 Sittard 31, 60, 90
 Sjalot 67
 Slabbaard 121
 Slaolie 80
 Slapheid 27, 38, 83
 : lamheid
 : rachitis
 Slecht mens 115
 Slechte kerel 137
 Sleutel 70, 116
 : metaal
 Sloder 134
 Sloekebeer 122, 135
 Sloekeman 135
 Sloekepier 123, 135

Sloekepuit 135
 Sloeker 135
 Slokeman 135
 Slokkepier 121, 122, 135
 Slokkepuit 135
 Slokker 135
 Slokkevent 135, 138
 Slokop (Jan) 135
 Sluutevint 121
 Smakhakjes 105
 Smakpoot 105
 Smakvoeten 105
 Smakvouten 101
 Smeermaas-Lanaken 39
 Smeerpoets (Piet de Smeerpoets) 120
 Smeerwortel 59, 77
 Snaaskerke 31
 Snoek 136
 Snottebessenboom 80
 Sokkera(a)iwiefkes 103
 Sompet 116
 Spalbeek 40
 Speeksel 49, 53
 Spek 80
 Speld 60
 : metaal
 Spiegel (kijken in) 118, 119
 Spijker 60
 : metaal
 Spijker (doodkist) 70
 Spin (rode) 122
 Spin-an 154-156, 189
 Spinhuis 118
 Spin-joppie 154
 Spinnen 142, 153
 Spinnende vrouw 150
 Spinnewiel 155
 Spinwijf 149-154, 189
 Spiritus 59, 77
 Spook 118, 137, 181
 Spookbloem 137
 Sprikjes 120
 Spruw 49
 Staart 55
 Stabroek 90
 Staden 35
 Staldoornkruid 80
 Steen 68
 Steen (blauw) 30
 Steenhuffel 39
 Stekelvarken 185
 Stekene 32
 Stelen 67
 Stier 123
 Stijfsel 56
 Stoel 70, 71
 Stokrooie 87-88
 Stommelstaart 116, 120

Stopgaoren Henderkien 121
 Stro
 : haver (stro)
 : paardeboon (stro)
 Strombeek 89
 Stroop 80
 Stuipen 17-43, 68
 : St.-Jansziekte
 Stuipkoord 25, 27, 40
 : koord
 Suiker 67, 80
 Sukkeraiwiefkes 95, 103
 Sulfer depuratum 70

Tabaksdoos 69
 Tand (krijgen) 68
 Tand (wijf met de Ieren tanden) 121
 Tandenslijper 121
 Tandpijn 49, 68
 Tarwe
 : graan
 Tarwe (bloem) 57
 : meel
 Tarwe (offer) 19, 23
 Tarwe (zemelen) 56
 : zemelen
 Taxus baccata 80
 Teen
 : nagel (teen)
 Teen (afsnijden) 142
 Teen (grote) 71
 Tenenkapper 108
 Tenennijper 108, 138, 174
 Tenensnijder 95, 108-109, 174-175, 190
 Terhole 32
 Tering 49
 Terpentijn 77, 79
 Tervuren 32
 Terwinselen 37
 Tessengerlo 32
 Thee (blad) 59
 Thimougies 83
 Tielt 40
 Tien (klokke) 120
 Tientoon 95, 101, 105
 Tientoon en Elfrib 94, 95, 101, 107
 Tienurenhond 116
 Ties de Grieper 138
 Tin 71
 : metaal
 Tip (Jentsje) 137
 Tjatteljued 106
 Tjatteltjuut 95, 106
 Toddejuod 112
 Toddenboer 115
 Tong (vos) 54
 Tongeren 39, 40, 60, 63

Tongesnaier 121
 Toontje van Ell 122
 Tortel (oostindische) 48
 Tortel (turkse) 48
 Tortelduif 47-50, 55, 72
 Tortelduif (wilde) 48
 Toucke Panne 121
 Toverheks 115
 Trekbeen 138
 Trien (Mangele) 123
 Trouwring 55
 : ring
 Tsien Tsans 34
 Tsjeltsje (Jeltsje mei it) 156
 Tsjelwieven 120
 Tsjettelljue 106
 Tsjil (Antsje mei it) 156
 Tsjilwieven 120
 Tuinboon
 : paardeboon
 Turkse tortel 48
 Turnhout 32

Ui 67
 Uil 95, 104
 Uilenspiegel 111
 Uitslag 58
 Uitwerpselen
 : faeces
 Ulikoten 32, 85
 Ullingen 122
 Urine 72, 74
 Urmond 87

Vaak (Klaas) 117
 Vader 116
 Vader kinderschrik 120
 Valkenburg 87
 Vallende ziekte 33
 : epilepsie
 Varen 78
 Varken
 : keu
 Varken (darm) 71
 Varken (dik) 118
 Varken (gal) 55, 77
 Varken (gehoorbeentje) 69
 Varken (kop) (offer) 21, 24, 32, 34
 Varken (offer) 23, 30
 Varken (oor) 119
 Varken (oud) 138
 Varken (vet) 77
 Varken (wild) 121
 Varkenshok 118
 Veenmol (olie) 77
 Veer 160-161
 Veer (Jantje met de veren) 160-161

Veer (Wietske met de veren) 160-161
 Veldwachter 116
 Vent (donkere) 115
 Vent (lelijke) 115, 137
 Verenmannetje 160-161
 Versmakken 49
 Vet (manenvet) 76-77
 Vet (paard) 76
 Vet (schaap) 77
 Vet (varken) 77
 Veulen
 : paard
 Veulen (met brijpot) 120
 Veulen (ijzeren) 121, 122, 135
 Veulen (zonder kop) 121
 Viersel 40
 Vijf 30, 32
 Vijg 59
 Vijl 71
 : metaal
 Vinger (glazen) 119
 Vingerbijter 120
 Vingerring
 : ring
 Vis 137, 138
 Visotter 137
 Vladslø 81
 Vlas 59
 Vlas (offer) 19, 28
 Vleermuis 104
 Vlees (offer) 15
 Vliegende geit 116
 Vlier 57
 Vlier (bloem) 57-58
 Vlier (schors) 58
 Vlier (thee) 58
 Vlier (wortel) 80
 Vlinder
 : vlier
 Voddeboer 115
 Voddemadammeke 115
 Voddeman 115
 Voddenjood 112
 Voddevent 115
 Voddo 115
 Voet 19, 73
 : nagel (teen)
 Voet (Christus) 90
 Voorhoofd 19, 20
 Voorhoofd (kruis op) 119
 Vorselaar 40
 Vortum 32
 Vos
 : korenvos
 Vos (lever) 54
 Vos (tong) 54
 Vrasene 90
 Vreemde kerel 115

Vrieshond 116
 Vriesmanneke 138
 Vriezeman (Jan de Vrieze-
 man) 122
 Vrijdag 74
 Vrouw (barende) 123
 Vrouw (lange) 121
 Vrouw (spinnende) 150
 Vrouw Holle 120-121
 Vrouw Kinderschrik 121
 Vuil
 : ongewassen
 Vuur (spelen met) 118
 Vuur (vliegend) 55
 Vuurman 122, 123

Waalwiler 89
 Waarschoot 32, 37
 Waarschoot-Beke 82
 Waasmont 40
 Wadduvel 133
 Walbets 39
 Walfisk 105
 Walthouen 95, 105
 Walmûs 105
 Walnoot (blad) 59
 Waltwilder 40
 Wannegem 38
 Wannegem-Lede 32
 Wanrooi 32
 Wapper (lange) 138
 Waregem 32
 Water 85
 : bron
 Water (gewijd) 32, 87, 90
 : wijden
 : wijwater
 Waterboeman 96
 Waterbolle 129
 Waterchinees 138
 Waterduivel 132-133
 Waterduivel met een haak
 132
 Waterduivel 91
 Waterduveltje 133
 Watergeest 125-138
 Waterharm 138
 Waterhond 138
 Waterjeude 112, 129
 Waterkerel 135
 Waterkludde 134
 Waterland-Oudeman 40
 Watermannetje 135
 Watermannetje met z'n haak
 135
 Watermannetje met de haak-
 jes 131
 Waternekker 130
 Waterrat 137, 138
 Watersater 138

Waterschrik 125-138
 Watersnaak 138
 Waterspook 138
 Watervloeder 134
 Waterwif 137
 Waterwolf 134, 135
 Waterwouw 134
 Webbekom 32
 Weegblad 59
 Weegbree (blad) 59
 Weelde 90
 Weer (mooi) 9-15
 Weerheilige 9-15
 Weerwolf 94, 95, 106-107,
 131, 134, 175-180
 Weggeven 57
 : geschenk
 : offer
 Wegnemertjes 121
 Weilegem 90
 Welberg Dorst 32
 Wentelkoo 120
 Werken 32, 40
 Wesp (steek) 76
 Westdoorn 40
 Westkapelle 81
 Westrozebeke 60, 62
 Westvleteren 32
 Wetterwief 137
 Weylegem 32
 Wezembeek 90
 Wezeren 88
 Wiel 142, 153, 156, 158,
 159
 Wiel (Ansjie met het) 156-
 158, 189
 Wiel (Hansje met het) 156,
 157
 Wiel (hondje met het) 158
 Wiel (Jeltje met het) 156-
 158
 Wierook 80
 Wietske met de veren 160-
 161
 Wijden
 : brood (gewijd)
 : geldstuk (gewijd)
 : kaars (gewijd)
 : koek (gewijd)
 : kraal (gewijd)
 : medaille
 : water (gewijd)
 Wijf (lange) 121
 Wijf (mal) 120
 Wijf (oud) 120, 121
 Wijf (zwarte) 121
 Wijf met de blauwe mou-
 wen 120
 Wijf met de groene haren
 138

Wijf met de leren tanden
 121
 Wijk 37
 Wijngaard (sap) 59
 Wijngaardwortel 80
 Wijshagen 87-88
 Wijwater 55
 : water (gewijd)
 Wijwater (dopen in) 25
 Wijwater (drinken) 27
 Wikkerwiefie 182
 Wild beest 184
 Wild varken 121
 Wilde brem 59
 Wilde hond 183, 184
 Wildeman 121
 Wilgen (Joost de) 109
 Wimmertingen 37, 87
 Wind 142, 144-145, 161
 Wingene 35-36
 Wit konijn 121
 Wite wyf 118
 Witrokken 118
 Witte geit 116
 Witte juffer 118
 Witte mannetjen 120
 Witte olie 77
 Witte savatte 121
 Witte wieven 118, 149, 160
 Wittebrood 80
 : brood
 Wittem 39, 90
 Woe 134
 Woensdrecht 32
 Woepke (zwarte) 120, 137
 Woerits 138
 Woerk 136
 Wol 71
 Wol (ongewassen) 75-76
 : ongewassen
 Wol (ruwe) 75-76
 Wol (zwart schaap) 59
 Wolf 107-108, 134, 135,
 140, 175-180
 Wolf jagen 177
 Wolf spelen 177
 Wolfskoren 179
 Wolvertem 33
 Wolvetand 179
 Wommersom 38
 Woonwagenkamp 118
 Worm 78
 : dauwpier
 : pier (olie)
 Worst (offer) 13, 14
 Wulp 120
 Wulpen 40
 Wulvergem 38
 Wyf (wite) 118

Zak
 : broekzak
 Zakketrapp 122
 Zalf (zwarte) 59
 Zammelen 88
 Zandmannetje 117
 Zandvoorde 33, 81
 Zeeduif 48
 Zeeduvell 133
 Zeeland 33
 Zeemeerman 137
 Zeemeermin 137
 Zeep 56, 72
 Zeep (bruine) 56
 Zeep (groene) 56
 Zeep (Marseillezeep) 56
 Zeep (scheerzeep) 56
 Zeep (Spaanse) 56
 Zeereus 138
 Zeeslang 137
 Zeewier (ouwe) 137
 Zegenen (met geldstuk) 27,
 31, 34
 Zeilberg 33
 Zele 33
 Zellik 60
 Zelzate 33
 Zemelen 56, 59
 : graan
 : tarwe (zemelen)
 Zenuwziekte 83
 Zeven 25, 63
 Zeveneken 33

Zevengetij 77
 Zevenkwartier (bloem van)
 79
 Ziekte (overdragen) 73
 Zie-slange 137
 Zigeuner 115
 Zijde 55
 Zijker (Lauwe de) 11
 Zilt 61
 Zilver 71
 : geld (zilver)
 : geldstuk (zilver)
 : metaal
 Zink 69, 70
 : metaal
 Zinnik 83-84
 Zolder 68
 Zona
 : gordelroos
 : omloop
 : ringvuur
 Zonhoven 39
 Zout 71, 77, 78, 85
 : pekel
 Zout (offer) 15
 Zoutleeuw 86, 87
 Zulte 60
 Zuring 80
 Zuster
 : zwart-zuster
 Zusters der armen 15
 Zusters Clarissen 14, 15, 27
 Zusters Clarissen (Lier) 40

Zusters Franciscanessen
 (Herne) 15
 Zusters van Lier 15
 Zusters Visitandinen (Vlij-
 tingen) 15
 Zuurdesem
 : gist
 Zwaluw (nest) 119
 Zwangerschap 87
 Zwart 55, 71, 75
 Zwart gehemelte 73
 Zwart schaap 120
 Zwart schaap (bloed) 55,
 59
 Zwartbroek 33, 39
 Zwarte 115
 Zwarte beer 105
 Zwarte Griet 121, 136
 Zwarte hand 111
 Zwarte Hannes 114, 138
 Zwarte kat 75, 116, 138
 Zwarte kerel 137
 Zwarte man 115
 Zwarte Oenders 121
 Zwarte Piet 116-117
 Zwarte ruiter 122
 Zwarte wijf 121
 Zwarte woepke 120, 137
 Zwartebes (blad) 80
 Zwartje Moor 138
 Zwartman 114
 Zwavel 68, 69, 70
 Zwijndrecht-België 83

LIJST VAN VERKORT AANGEHAALDE GESCHRIFTEN

- AERTSEN, *Sagen N. Antw. Kempen* — R. Aertsen, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het noorden van de Antwerpse Kempen*. Licentiaatsverhandeling Leuven. Leuven 1953. Typoscript.
- AMPE, *Volksbedev. Tielt en Roeselare* — G. Ampe, *Volksbedevaarten tegen ziekten van mens en dier in de bestuurlijke arrondissementen Tielt en Roeselare*. Leuven 1951. Typoscript.
- VAN ANDEL, *Volksgeneesk.* — M. A. van Anandel, *Volksgeneeskunst in Nederland*. Utrecht 1909.
- ANDREE, *Braunschweiger Volksk.*² — Richard Andree, *Braunschweiger Volkskunde*. 2e verm. Aufl. Braunschweig 1901.
- ASPESLAGH, *Sagen Oude Kamerlingsambacht* — Jenny Aspeslagh, *Sagenboek van het Oude Kamerlingsambacht*. Uitgebreid tot Oostende en Nieuwpoort. Leuven 1958. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- ADV-NF — *Atlas der deutschen Volkskunde*, herausgegeben von M. Zender. Neue Folge, auf Grund der von 1929 bis 1935 durchgeführten Sammlungen im Auftrage der deutschen Forschungsgemeinschaft. Marburg 1958- . I- . — Erläuterungen. Marburg 1959- . I- .
- BAKKER, *Volksgeneesk. Waterland* — C. Bakker, *Volksgeneeskunde in Waterland*. Een vergelijkende studie met de geneeskunde der Grieken en Romeinen. Amsterdam 1928.
- BARGHEER, *Eingeweide* — Ernst Bargheer, *Eingeweide Lebens- und Seelenkräfte des Liebesinneren im deutschen Glauben und Brauch*. Berlin [u.s.w.] 1931.
- BEAKEN — *It Beaken*. Meidielingen fen de Fryske academy. Assen. Jg 1- ; 1938- .
- BEERTJE — *'t Beertje*. Volkskundige almanak voor West-Vlaanderen. Brugge. Jg 1- ; 1938- .
- VAN DEN BERG, *Sagen polders N. Antw.* — M. van den Berg, *Onderzoek naar de sagenmotieven in de polders ten noorden van Antwerpen*. Leuven 1955. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- BERGMANS-BEINS, *Drentsche volksverl.* — J. H. Bergmans-Beins, *Drentsche volksverlevingen*. Verlucht door Hein Kray. 2e verm. uitgave van Drentsche legenden. Assen 1945. (Nieuw Drentsch mozaïk 2).
- BERGSMA, *Drents wb.* — J. Bergsma, *Woordenboek, bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen*. Groningen 1906.
- BIEKORF — *Biekorf*. Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheid en folklore. Brugge. Jg 1- ; 1890- .
- DE BO, *Westvla. idiot.* — L. L. de Bo, *Westvlaamsch idioticon*. Brugge 1873.
- DE BOER, N. *Veluwe vert.* — J. L. de Boer, *Noord-Veluwe vertellingen en gebeimenissen*. [Meppel] 1954. (Zwerfstenen, 1).
- BOHEZ, *Sagen Leie en Schelde* — S. Bohez, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het land tussen Leie en Schelde*. Leuven 1956. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- DE BONT, *Dialekt Kempenland* — A. P. de Bont, *Dialekt van Kempenland*. Meer in het bijzonder d'Oerse taal. Met tekeningen van J. A. Louwers. Assen 1958-62. 2 dln (I klank- en vormleer, II vocabularium. Taalk. bijdragen van noord en zuid 9).
- BRAB. FOLKL. — *De Brabants[ch]e folklore*. Tijdschrift van de Dienst voor geschiedkundige en folkloristische opzoekingen der provincie Brabant. Brussel. Jg 1- ; 1921- .

- BRAB. HEEM — *Brabants heem*. Tweemaandelijks tijdschrift voor Brabants heem- en oudheidkunde. Eindhoven. Jg 1- ; 1949- .
- BREULS, *Maastrichtsch*² — C. Breuls, *Vademecum handelend over Maastrichtsch dialect*. Verb. en uitgebr. editie. Maastricht 1914.
- CHALON, *Arbres* — J. Chalon, *Les arbres féiches de la Belgique*. Anvers 1912.
- CHALON, *Féiches* — J. Chalon, *Féiches, idoles et amulettes*. St. Servais [1920-1922]. 2 dln.
- CLAES, *Bijv. Hagelandsch idiot.* — D. Claes, *Bijvoegsel aan de Bijdrage tot een Hagelandsch idioticon*. Ged. volgens onuitgeg. aant. van J. F. Tuerlinckx. Gent 1904. (Kon. Vl. Acad. taal- en letterk., reeks 5, nr. 12).
- DE COCK, *Vla. sagen* — Alfons de Cock, *Vlaamsche sagen uit den volksmond*. [Amsterdam] 1921.
- DE COCK, *Volksgeneesk. Vla.* — A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*. Gent 1891.
- DE COCK & TEIRLINCK, *Brab. Sagenb.* — A. de Cock en Is. Teirlinck, *Brabantsch sagenboek*. Gent 1909-1912. 3 dln.
- CORDIE, *Bede v. Limb.* — J. Cordie, *Bede vaarten tegen kwaal van mensch en vee in Limburg*. Leuven 1943. Typoscript.
- CORNELISSEN, *Landbouwgebr. Antw.* — Jozef Cornelissen, *Landbouwgebruiken in de provincie Antwerpen*. Brecht 1937.
- CORNELISSEN & VERVLIET, *Antw. idiot.* — Jozef Cornelissen en J. B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch dialect* (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen). Gent 1899-1903. 3 dln. Aanhangsel, 1906. Bijvoegsel, bew. door Jozef Cornelissen. Turnhout 1936-8. 3 dln.
- 'T DAGHET — *'T Daghet in den Oosten*. Limburgsch tijdschrift. Hasselt, Jg 1-30; 1885-1914.
- VAN DALE⁸ — [J. H.] van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Achtste, geheel opnieuw bew. en zeer verm. druk door C. Kruijskamp. 's-Gravenhage 1961.
- DEGEEST, *Sagen Hageland* — Godelieve Degeest, *Sagenonderzoek in het Hageland*. Leuven 1960. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- DESMYTER, *Sagen Z. O. Vlaanderen* — Abel Desmyter, *Bijdrage tot de studie van de volksagen in Zuidoostvlaanderen*: Oudenaarde en Bevere. Gent [1955]. Proefschrift Gent. Typoscript.
- DIJKSTRA, *Fr. wb.* — Waling Dijkstra, *Friesch woordenboek* (Lexicon friscum). Benevens lijst van Friesche eignamen, bewerkt door Johan Winkler. Leeuwarden 1900-1911. 4 dln.
- DIT IS W. VLA. — *Dit is West-Vlaanderen*. Steden, gemeenten, bevolking. Sint-Andries [1959-1962]. 3 dln.
- TEN DOORNKAAT KOOLMAN, *Wb. ostfries. Spr.* — J. ten Doornkaat Koolman, *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*. Etymologisch bearbeitet. Norden 1879-1884. 3 Bde.
- DORREN, *Valkenburgsch*² — Th. Dorren, *Woordenlijst uit het Valkenburgsch plat met etymologische en andere aantekeningen*. [Overgedrukt uit Publications de la Société historique et archéologique du Limbourg, 52 et 53me année 1917-18. 2e verm. en herz. uitgave. Valkenburg 1928].
- DRAAIJER, *Wb. Deventersch*² — W. Draaijer, *Woordenboekje van het Deventersch dialect*. Tweede druk, bez. door J. C. L. van der Lande en F. Fijn van Draat. Deventer [1936].
- DRENTE, een handboek — *Drente*; een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen, onder redactie van J. Poortman. Meppel 1944-[1951]. 2 dln. Met afbn.

- DRIEM. Bl. — *Driemaandelijksche bladen*; tijdschrift voor taal en volksleven in het oosten van Nederland. Uithuizen. Jg 1-23; 1909-1931; nieuwe serie. Zwolle, Jg 1- ; 1949- .
- DYKSTRA, *Fr. volksl.* — Waling Dykstra, *Uit Frieslands volksleven, van vroeger en later*. Volksoverleveringen, volksgebruiken, volksvertellingen, volksbegrippen. Leeuwarden 1892-1896. 2 dln.
- EIG. SCHOON — *Eigen schoon*. Westbrabantsch tijdschrift [...] Assche. Jg 1-4; 1911-1914.
- EIG. SCHOON & DE BRAB. — *Eigen schoon en de Brabander*. Maandschrift van het geschieden- en oudheidkundig genootschap van Vlaams-Brabant. Brussel. Jg 9- ; 1926- .
- EIG. VOLK — *Eigen Volk*. Tweemaandelijks tijdschrift voor de volkskunde van Groot-Nederland, met genealogisch bijvoegsel "De Liebaert". Haarlem. Jg 1-11; 1929-1939.
- ELDERINK, *Laand van aleeer* — C. Elderink, *Oet et laand van aleeer*. Twènther vertelsels. Enschede [1921].
- ELDERINK, *Twènther laand* — C. Elderink, *Twènther laand en leu en lèven*. Enschedé 1937.
- ELEMANS, *Huisseling* — Johannes Henricus Elemans, *Woord en wereld van de boer*. Een monografie over het dialect van Huisseling. Utrecht [enz.] 1958. Proefschrift Nijmegen.
- ENCYCL. FRIESL. — *Encyclopedie van Friesland*. [Onder] hoofred. [van] J. H. Brouwer; [onder] red. [van] J. J. Kalma, W. Kok [en] M. Wiegersma. Amsterdam [enz.] 1958.
- ENDEPOLS, *Wb. Mestr.* — H. J. E. Endepols, *Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs*. Met pentek. van Willem Hofhuizen. Maastricht 1955.
- VAN ES, *Waaesch sagenb.* — F. van Es, *Waaesch sagenboek*. Gent 1944.
- EVANGELIEN vanden spinrocke — *Die evangeliën vanden spinrocke metter glosen bescreven ter eeren vanden vrouwen*. [Facsimilé van een exemplaar van de te Antwerpen c. 1520 door Michiel van Hoochstraten gedrukte uitgave, uitgegeven door G. J. Boekenoogen. 's-Gravenhage 1910].
- FOLKL. BRAB. — *Le folklore Brabançon*. Bulletin du Service de recherches historiques et folkloriques du Brabant. Bruxelles. Jg 1- ; 1921/2- . Jg. 1 en 2 Franse en Vlaamse tit. en inh. Sinds jg 3 versch. een afzonderlijke Vlaamse uitg. o.d.t. *De Brabantsche folklore*.
- FRANCK-VAN WIJK, *Etym. wb.* — J. Franck, *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. Tweede druk door N. van Wijk. 's-Gravenhage 1912.
- FRAZER, *Spirits of the corn*³ — James George Frazer, *Spirits of the corn and of the wild*. [Third ed.]. New York 1951. 2 vols. (Frazer, *The golden bough*, V, 1-2).
- FRÈRE, *Limb. volksk.* — Jules Frère, *Limburgsche volkskunde*. Hasselt 1926-1936. 3 dln.
- FRYSK studinte-almenak — *Frysk studinte-almenak*. Utjefte fen de Federaesje fen Fryske studinte forienings. Snits [Sneek]. Jg 1- ; 1931- .
- GANDERHEYDEN, *Supplement Molema* — A. A. Ganderheyden, *Groningana. Supplement op H. Molema's woordenboek der Groningsche volkstaal*. Winsum 1897.
- GELD. VOLKSALM. — *Geldersche volksalmanak*. Arnhem. Jg 1-70, 71-72 (n.r., jg 1-2); 1835-1904, 1942-1947.
- VAN GENNEP, *Flandre et Hainaut* — A. van Gennep, *Le folklore de la Flandre et du Hainaut français*. Paris 1936. 2 dln.
- VAN GENNEP, *Manuel de folklore* — Arnold van Gennep, *Manuel de folklore français contemporain*. Paris 1937-58. 4 tms in 9 bdn.
- GHIJSEN, *Wb. Zeeuwse dial.* — *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*. Bijengebr. door de Zeeuwse vereniging voor dialectonderzoek [onder] redactie [van] Ha. C. M. Ghijsen. 's-Gravenhage [1964].

- GOOSSENAERTS, *Landbouwbedr. N. W. Kempen* — J. Goossenaerts, *De taal van en om het landbouwbedrijf in het n[oord]-w[esten] van de Kempen*. Een taal-, vak-, geschied-, heem- en volkskundige bijdrage tot de Nederlandse woordenschat. Gent [1956-58]. (Uitg. Kon. VI. Acad. v. taal- en letterk., VI, 76).
- GOOSSENS, *Volksbedev. Antw.* — M. Goossens, *Volksbedevaarten voor ziekten van mens en vee in het arrondissement Antwerpen*. Leuven [1937]. Typoscript.
- GORIS, *Vizingat* — J. Goris, *Het Vizingat*, studie over Arendonksche folklore. Arendonk 1939.
- GRIMM, *Deutsche Mythologie* — Jacob Grimm, *Deutsche Mythologie*. Göttingen 1835.
- GRIMM, *Deutsche Rechtsalterth.*⁴ — J. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*. [Nachdruck der vierten, durch Andreas Heusler und Rudolf Hübner bes. Aufl. von 1899]. Berlin 1956. 2 Bde.
- GRIMM, *Deutsche Sagen* — Brüder Grimm, *Deutsche Sagen*. Zweite Aufl. Berlin 1865-66. 2 dln in één band.
- GROLMAN, *Ned. volksgebruiken* — Hermina C. A. Grolman, *Nederlandsche volksgebruiken naar oorsprong en beteekenis*. Kalenderfeesten. Zutphen 1931.
- GRON. VOLKSALM. — *Groningsche volksalmanak*. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen. Groningen 1837- . Van 1837-1851: Groninger volksalmanak.
- HALBERTSMA, *Lexicon Frisicum* — Justus Halbertsma Hiddonis filius, *Lexicon Frisicum*. A.-Feer. Post auctoris mortem edidit et [praefatio et] indices adiecit Tiallingius Halbertsma Justi filius. [Daventriae 1872].
- HDA — *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*; unter besonderer Mitwirkung von E. Hoffmann-Krayer und [...] H. Bächtold-Stäubli. Berlin [u.s.w.] 1927-1942. 10 Tle.
- DIE HAGHE — *Die Haghe*. Jaarboek. 's-Gravenhage. Jg 1- ; 1889- . Van 1889 tot 1900 o.d.t. Haagsch jaarboekje. Van 1900 tot 1911 o.d.t. Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen.
- VAN HAVER, *Volksbedev. W. Brab.* — J. van Haver, *Volksbedevaarten tegen ziekten van mens en dier in West-Brabant*. Leuven 1948. Typoscript.
- HAVERKAMP, *Schiermonnikoog* — Okke Haverkamp, [d.i. Klaes Sierksma], *Schiermonnikoog*. Het eiland in de branding. Oosterwijk [1946].
- HEIMAT UND VOLKSTUM — *Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde*. Bremen. Jg 1-18; 1923-1940. Voortgezet o.d.t. *Blätter für niedersächsische Heimatpflege*. Idem. Jg 19-21; 1941-43. Voortgezet als: *Niederdeutsches Jahrbuch für Volkskunde*. Idem. Jg 22; 1947. Voortgezet o.d.t. *Heimat und Volkstum*. Niedersächsisches Jahrbuch. Idem. Jg 23- ; 1954- .
- HEITBLÂN — *It heitelân*. Algemein Frysk moanneblêd. Snits [Sneek]. Jg 1-40; 1919-1962.
- HEITLING, *De Achterhoek* — Willy H. Heitling, *De Achterhoek*. Langs Berkel en Slinge. Lochem [1959].
- HEUKELS, *Wb. planten* — H. Heukels, *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten*, uit de gegevens verz. door de Commissie voor Nederlandsche plantennamen. Bewerkt. [Amsterdam] 1907.
- VAN HEURCK, *Drapelets* — E. van Heurck, *Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins*. Anvers 1922.
- HEUVEL, *Oud-Achterb. boerenl.* — H. W. Heuvel, *Oud-Achterhoeksch boerenleven het gebeele jaar rond*. 2e druk. Deventer [1928].
- HEUVEL, *Volks geloof en volksleven* — H. W. Heuvel, *Volks geloof en volksleven*. Met ill. van G. Prop. Zutphen [1909].

- HIJSZELER, *Boerenbedrijf Drente* — Cornelius Coenraad Willem Jan Hijszeler, *Termen en gebruiken van het boerenbedrijf in Drente*. Assen 1940. Proefschrift Groningen. 2 dln (I tekst, II platen).
- HOF, *Friesche dialectgeogr.* — J. J. Hof, *Friesche dialectgeographie*. 's-Gravenhage 1933. (Noord- en Zuid-Nederl. dialectbibliotheek 3).
- VAN HOOFF, *Sagen Lier* — Hilda van Hoof, *Onderzoek naar de sagenmotieven in Lier en omgeving*. Leuven 1958. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- HOUTMEYERS, *Sagen Diest* — Marcel Houtmeyers, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het marktgebied van Diest*. Leuven 1957. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- HUIZENGA-ONNEKES, *Gron. volksverb.* — E. J. Huizenga-Onnekkes, *Groninger volksverhalen*, bewerkt door K. ter Laan. Met foto's van F. G. Knol. Groningen [enz.] 1930.
- HUIZENGA-ONNEKES, *Groningerland* — E. J. Huizenga-Onnekkes, *Het menscheleijk leven in 't Groninger land*. Assen 1939.
- IDUNA — *Iduna*. Frisk rîm en onrîm, ùtj. fen 't Selskip for Friske tael- en skriftekennisse. Liowerd [Leeuwarden]. Jg 1-8; 1845-1870. — Voortgez. o.d.t.: Forjit my net!
- JAHRB. BENTHEIM — *Das Bentheimer Land*. Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim. Bentheim, 1935- .
- JONGENEEL, *Heerle* — J. Jongeneel, *Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpspraak van Heerle*. Met taal- en geschiedk. inl. en bijlagen. Een Zuid-Limburgsch taaleigen. Heerlen 1884.
- JOOS, *Waesch idiot.* — Amaat Joos, *Waesch idioticon*. Bewerkt met medew. van veel taalminnende Wazenaars. Gent [enz.] 1900.
- KATH. ENCYCLOP.² — *De katbolieeke encyclopaedie*; onder red. van F. van der Meer, F. Baur en L. Engelbregt. 2e druk. Amsterdam 1949-1955. 25 dln.
- KEMP, *Limb. sagenb.* — Pierre Kemp, *Limburgs sagenboek*. Lutterade [1925].
- KLEINE MEIJERIJ — Vlugschrift van de heemkundige studiekering "De kleine Meijerij". [Vught]. Jg 1- ; 1947- . Gestencild.
- KNOP, *Schylgeralân* — Gerrit Knop, *Schylgeralân*. Een beschrijving van land en volk van het eiland Ter-Schelling. Leiden 1946. (Nederlands volksleven, 1).
- VON KRAEMER, *Maladies* — E. von Kraemer, *Les maladies désignées par le nom d'un saint*. Helsingfors 1949.
- KRUIZINGA, *Levende folklore* — J. H. Kruizinga, *Levende folklore in Nederland en Vlaanderen*. Assen [1953].
- TER LAAN, *Folkl. wb.* — K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België*. 's-Gravenhage 1949.
- TER LAAN, *Gron. overl.* — K. ter Laan, *Groninger overleveringen*. Groningen 1930. 2 dln.
- TER LAAN, *Ned. overl.* — K. ter Laan, *Nederlandse overleveringen*. Zutphen 1932. 2 dln in 1 bd.
- TER LAAN, *Nw. Gron. wb.*¹ — K. ter Laan, *Nieuw Groninger woordenboek*. Met kaarten en platen van Johan Dijkstra e.a. Groningen [enz.] 1929.
- TER LAAN, *Nw. Gron. wb.*² — K. ter Laan, *Nieuw Groninger woordenboek*. Met kaarten en platen van Johan Dijkstra e.a. 2e druk. Groningen 1952.
- DE LAET en GLASBERGEN, *Voorgeschiedenis* — S. J. de Laet [en] W. Glasbergen, *De voorgeschiedenis der Lage Landen*. Groningen 1959.
- LANDHEER, *Overflakkee* — H. C. Landheer, *Het dialect van Overflakkee*. Met een vocabularium. Assen 1955. (Taalk. bijdragen van noord en zuid, 1).

- LAURMAN, *Proeve Groningen* — M. T. Laurman, *Proeve van kleine taalkundige bijdragen tot betere kennis van den tongval in de provincie Groningen*. Groningen 1822.
- LEEUEW. COURANT — *Leeuwarder courant*. [Leeuwarden]. Jg 1- ; 1752- .
- LIEVEVROUW-COOPMAN, *Gents Wb.* — Lodewijk Lievevrouw-Coopman, *Gents woordenboek*. [Gent] 1950-[1953]. 2 dln. (Uitg. Kon. Vl. acad. v. taal- en letterk., VI, 68).
- LINDEMANS, *Antw. receptenboekje* — Jan Lindemans, *Een Antwerps receptenboekje van circa 1575-1625*. [Gent] 1960. (Overdruk uit de Versl. en meded. van de Kon. Vl. acad. voor taal- en letterk., 1960 afl. 3, 401-434).
- VAN DER LINDEN, *Bedeavaartv. O. Vla.* — R. van der Linden, *Bedeavaartvaantjes in Oost-Vlaanderen*. Gent 1958.
- VAN LOOCK, *Sagen Mol-Dessel-Retie* — Godelieve van Loock, *Onderzoek naar de sagen-motieven in Mol-Dessel-Retie*. Leuven 1957. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- LUYTS, *Sagen Turnhout* — W. Luyts, *Sagen uit het "Land van Turnhout"*. Leuven 1956. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- MANNHARDT, *Korndämonen* — Wilhelm Mannhardt, *Die Korndämonen*. Beitrag zur germanischen Sittenkunde. Berlin 1868.
- MANNHARDT, *Mythol. Forsch.* — Wilhelm Mannhardt, *Mythologische Forschungen*. Aus dem Nachlasse [gesamm. und] herausgeg. von Hermann Patzig. Mit Vorreden von Karl Müllenhoff und Wilhelm Scherer. Strassburg [enz.] 1884. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker, 51).
- MANNHARDT, *Roggenwolf* — Wilhelm Mannhardt, *Roggenwolf und Roggenhund*. Beitrag zur germanischen Sittenkunde. Danzig 1865.
- MANNHARDT, *Wald- und Feldkulte* — Wilhelm Mannhardt, *Wald- und Feldkulte*. Zweite Aufl., besorgt von W. Heuschkel. Berlin 1904-05. 2 Bde.
- MEERTENS, *Zeeuwse enquête* — P. J. Meertens, *Een Zeeuwse volkskundige enquête uit 1860*. Amsterdam 1961. (Bijdr. en meded. der volkskundecomm. van de Kon. Ned. Akad. v. Wet., 2).
- MNL. WB. — *Middelnederlandsch woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam; [vanaf deel 9 voltooid door F. A. Stoett; deel 10 : tekstcritiek van J. Verdam en bouwstoffen door W. de Vreese en G. I. Liefstinck; deel 11 : aanvullingen en verbeteringen [...] door A. A. Beekman]. 's-Gravenhage 1882-1941. 11 dln.
- MOLEMA, *Wb. Gron. volkstaal* — H. Molema, *Woordenboek der Groningsche volkstaal in de 19e eeuw*. Winsum 1887.
- VAN DER MOLEN, *Fr. kalenderfeesten* — S. J. van der Molen, *De Friesche kalenderfeesten*. Volksgebruiken van Westerlanders Friesland, het geheele jaar rond. Den Haag [1941].
- VAN DER MOLEN, *Frysk sêgeboek* — S. J. van der Molen, *Frysk sêgeboek*. [Mei in] ynlieding fen J. M. N. Kapteyn [en] printsjes fen J. Mulders. Assen 1939-1943. 4 dln.
- MOTIF-INDEX — Stith Thompson, *Motif-index of folk-literature*. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books and local legends. Revised and enlarged edition. Copenhagen [1955-1958]. 6 vols.
- NANNINGS, *Brood en gebak* — J. H. Nannings, *Brood- en gebakvormen en hunne beteekenis in de folklore*. [Met] penteek. van Gerhard Selis. Scheveningen [1932].
- NAVORSCHER — *De Navorscher*. Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen. Amsterdam. Jg 1- ; 1851- . Vanaf 1945 met de ondertitel : Maandblad gewijd aan genealogie, heraldiek, heemkunde en geschiedenis; vanaf 1950 : Nederlands archief voor genealogie enz.

- NEDERMAAS — *De Nedermaas*. Limburgsch geïllustreerd maandblad omvattende oorsprong en geschiedenis der meeste plaatsen en kastelen, alsmede legenden, sagen, zeden en gewoonten [...] Maastricht. Jg 1-18. 1922-1941.
- NEERL. VOLKSL. — *Neerlands volksleven*. Tijdschrift van het Nederlands volkskundig genootschap, tevens mededelingenblad van de Federatie van folkloristische groepen in Nederland en van de Ned. afd. van de International folk music council. Wassenaar. Jg 1- ; 1951- .
- NWE DR. VOLKSALM. — *Nieuwe Drent[*b*]*s*[*cb*]e volksalmanak*. Onder red. van H. Hartogh Heijs van Zouteveen [e.a.]. Assen. Jg 1- ; 1883- .
- N.R.C. — *Nieuwe Rotterdams[*cb*]e courant*. [Rotterdam]. Jg 1- ; 1844- .
- VAN NIJEN, *St Cornelius* — K. van Nijen, *Sint-Cornelius*. Brecht 1942.
- N.BRAB. [VOLKS]ALM. — *Noordbrabantsche [volks]almanak*. Jaarboekje voor Noord-Brabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde. Helmond. Jg 1-5; 1889-1893.
- ONS EIGEN VOLK — *Ons eigen volk*. Nieuwe reeks van Eigen volk. Tijdschrift voor vaderlandsche gebruiken, gewoonten en volksverhalen. Amsterdam. Jg 1-4; 1940-1944.
- ONS VOLKSL. — *Ons volksleven*. Antwerpsch-Brabantsch tijdschrift [...]. Brecht. Jg 1-12; 1889-1900.
- OVL. ZANTEN — *Oostvlaamsche zanten*. Mededelingen van de Bond der Oostvlaamse folkloristen; sinds 1962 : Tijdschrift van de Bond der Oostvlaamse volkskundigen en van de dienst voor volkskundige opzoekingen. Gent. Jg 1- ; 1926- .
- PAQUE, *Vla. volksnamen planten* — E. Paque, *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland*, met aanduiding der toepassingen en der genezende eigenschappen der planten. Namen 1896.
- PAUWELS, *Enkele bloemnamen* — J. L. Pauwels, *Enkele bloemnamen in de Zuidnederlandsche dialecten*. Met de medew. van L. Grootaers. Met zeven kaarten. 's-Gravenhage 1933. (Noord- en Zuidnederl. dialectbibliotheek 5).
- PEETERS, *Eigen aard* — K. C. Peeters, *Eigen aard*. Grepen uit de Vlaamse folklore. Met een voorwoord van J. Gessler. Met ill. van H. Lievens. 2e dr. Antwerpen 1946.
- PENNOEN — *Het Pennoen*. Tijdschrift voor kunst, letteren, critiek en Vlaamsche beweging. Red. Pol de Mont [e.a.] Brugge [later : Roesselare]. Jg 1-5; 1878-1882. De jaargangen 4 en 5 verschenen onder de titel Jong Vlaanderen.
- PLANTIJN — *Thesaurus thetonicae linguae*. Schat der Nederduytscher spraken, inhoudende niet alleene de Nederduytsche woorden, maer oock verscheyden redenen ende manieren van spreken, vertaelt ende overgeset int Fransois ende Latijn. Thresor du langage bas-alman, dict vulgairement Flameng, traduit en François et en Latin. [Door Christophle Plantin]. Antverpia ex officina Christophori Plantini 1573.
- VAN DER PLOEG, *Dantumadiel* — D. T. E. van der Ploeg, *Dantumadiel; hoe't it wie en hoe't it is*. Lêsboek foar de skoallen yn Dantumadiel. Drachten 1957.
- DE POTTER & BROECKAERT IV — Frans de Potter en Jan Broeckart, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*. Vierde reeks — Arrondissement Dendermonde. Gent 1889-1893. 3 dln.
- DE POTTER & BROECKAERT V — Frans de Potter en Jan Broeckart, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*. Vijfde reeks — Arrondissement Aalst. Gent 1894-1900. 5 dln.
- PUBL. SOC. HIST. LIMBOURG — *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*. Maastricht. T.[DI] 1- ; 1864- . Vanaf 1947 met ondertitel : *Jaarboek van Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap*.
- REMBRY, *St. Gilles* — E. Rembry, *Saint-Gilles, sa vie, ses reliques, son culte en Belgique et dans le nord de la France*. Bruges 1881. 2 dln.

- ROND DEN HEERD — *Rond den heerd*. Brugge. Jg 1-25; 1866-1902.
- RUTTEN, *Bijdrage Haspengouwsch idiot*. — Aug. Rutten, *Bijdrage tot een Haspengouwsch idioticon*. Antwerpen 1890.
- SAGAERT, *Sagen Z. W. Vla.* — M. Sagaert, *Onderzoek naar de sagenmotieven in Zuid-West-Vlaanderen*. Leuven 1955. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.
- SANNEN, *Volksbedev. O. Brab.* — J. Sannen, *Volksbedevaarten tegen kwaal van menscb en vee in Oost-Brabant*. Diest 1943. Typoscript.
- SAXO-FRISIA — *Saxo-Frisia*. Tweemaandelijksch tijdschrift ter bevordering van de kennis der landschappen, geschiedenis, taal, letteren en samenleving. Assen. Jg 1-3; 1939-1941.
- VAN SCHOTHORST, *Dialect N.W. Veluwe* — Wijnand van Schothorst, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*. Utrecht 1904. (Proefschrift Utrecht).
- SCHRIJNEN, *Ned. volksk.* — Jos. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*. Tweede herz. dr. Zutphen 1930-1933. 2 dln.
- SCHROËTER, *Volksbedev. Turnhout* — L. Schroëter, *Volksbedevaarten voor ziekten van mens en dier in 't arrondissement Turnhout*. Leuven 1937. Typoscript.
- SCHUERMANS, *Alg. Vla. idiot.* — L. W. Schuermans, *Algemeen Vlaamsch idioticon*. Uitgegeven en bew. met behulp van versch. taalminnaars van Zuid-Nederland. Leuven 1865-1870.
- SÉBILLOT, *Folkl. France* — P. Sébillot, *Folklore de France*. Paris 1904-1907. 4 dln.
- SINNINGHE, *Holl. sagenb.* — J. R. W. Sinninghe, *Hollandsch sagenboek*. Legenden en sagen uit Noord- en Zuid-Holland. 's-Gravenhage 1943.
- SINNINGHE, *Oude volksvert.* — J. R. W. Sinninghe, *Oude volksvertellingen van Duinkerken tot de Dollard*. Tweede dr. Oisterwijk 1949.
- SINNINGHE, *Zeeuw. sagenb.* — J. R. W. Sinninghe en M. [Sinninghe], *Zeeuwsch sagenboek*. Zutphen 1933.
- STIM FAN FRYSLÂN — *De stim fan Fryslân*. Wykbleed fan it Kristlik Frysk selskip. Ljouwert [Leeuwarden]. Jg 1- ; 1928- .
- TEENSTRA, *Volksverb.* — M. D. Teenstra, *Volksverhalen en legenden van vroegere en latere dagen, uit meest Nederlandsche schrijvers en mondelinge mededeelingen verzameld*. Spookverschijningen. Groningen 1843.
- TEIRLINCK, *Plantlore I* — I. Teirlinck, *Plantlore I. De plant, een levend, beziend, handelend wezen*. Gent 1892.
- TEIRLINCK, *Z. O. Vla. idiot.* — Is. Teirlinck, *Zuid-Oostvlaandersch idioticon*. Gent 1908-1922. 3 dln. (Kon. Vla. acad. voor taal- en letterk., reeks 6, nr. 37).
- TIJDSCHR. N.BRAB. GESCHIED. — *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde*. Onder red. van Aug. Sassen. [Helmond] 1883-1885. Jg 1-3. Voortgezet als: Noordbrabantsche [volks]almanak. 1889-1893.
- TUERLINCKX, *Bijdrage Hagenlandsch idiot.* — J. F. Tuerlinckx, *Bijdrage tot een Hagenlandsch idioticon*. Gent 1886.
- TWENTELAND — *Twenteland*. Orgaan voor gewestelijk streven. Enschede. Jg 1; 1947-'48.
- US WURK — *Us wurk*. Meidielingen fan it Frysk ynstituut oan de Ryksuniversiteit to Grins. Grins [Groningen]. Jg 1- ; 1952- .
- VANDEBUSSCHE, *Volkstaal kruiden* — L. Vandenbussche, *Onze volkstaal voor kruiden en artsenijen*. Een verzameling van vergeten namen en volksnamen in de apotheek en in de volksgeneeskunde, gebruikt in Zuid- en Noord-Nederland en in Frans-Vlaanderen met verwijzing naar de Latijnse, Franse, Duitse en Engelse namen en omgekeerd, en geïllustreerd met kommentaar. Mene 1955.

- VEENMAN'S AGRARISCHE WINKLER PRINS — *Veenman's agrarische Winkler Prins*. Encyclopedie voor landbouw, tuinbouw en bosbouw. Onder red. van G. Minderhoud, A. E. H. R. Boonstra, J. H. Becking [e.a.] Alfabetische encyclopedie in drie delen. Wageningen [enz. 1954-1957].
- VERSL. MED. KON. VLA. ACAD. — *Verslagen en medede[e]lingen der koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde*. Gent 1886- .
- VLAAMSCH ZANTEN — *Vlaamsche zanten*. Maandschrift [...] Uitg. door de Wasche zanters. St. Niklaas. Jg 1-5; 1899-1904.
- DE VLEESCHAUWER, *Volksbedev. Oudenaarde* — R. de Vleeschauwer, *Volksbeewegen tegen ziekten van mens en vee in het bestuurlijk arrondissement Oudenaarde*. Leuven 1948. Met 32 kaarten in portefeuille. Typoscript.
- VOLK VAN NEDERL. — *Volk van Nederland*. Onder leiding van J. de Vries; met medew. van P. W. J. van den Berg, L. Couturier, F. van Thienen [e.a.]. Amsterdam 1937.
- VOLK EN TAAL — *Volk en taal*. Maandschrift uitgegeven door de zantersgilden van Zuid-Vlaanderen. Waregem. Jg 1-7; 1888-1895.
- VOLKSK. ATLAS NED. EN VLA. — *Volkskunde-atlas* [voor Nederland en Vlaams-België], samengesteld door P. J. Meertens en M. de Meyer; [uitgegeven door de] Volkskunde-commissie der Kon. Ned. akad. van wetenschappen te Amsterdam [en de] Kon. Belg. comm. voor volkskunde te Brussel. Antwerpen [enz.] 1959- . I- .
- VOLKSKUNDE — *Volkskunde*. Tijdschrift voor Nederlandsche folklorie. Gent [enz.]. Jg 1- ; 1888-1938. Nieuwe reeks: Amsterdam. Jg 1- ; 1940- , versch. met ondertitel: Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven; officieel orgaan van de Volkskunde-commissie der [Kon.] Ned. akad. van wetenschappen. De jgn 26-42 (1921-37) versch. o.d.t. Nederlandsch tijdschrift voor volkskunde.
- VOLKSTUMSATLAS NIEDERSACHSEN. — *Volkstumsatlas von Niedersachsen* von W. Pessler. Braunschweig 1933-1937. I-III (18 kaarten). (Veröffentlichungen der historischen Kommission für Hannover, Braunschweig, Schaumburg-Lippe und Bremen, 14).
- DE VRIES, *Ned. etym. wb.* — Jan de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden 1963- .
- DE VRIES, *Gron. plaatsnamen* — W. de Vries, *Groninger plaatsnamen*. Voor den druk bezorgd door G. S. Overdiep. Groningen 1946. (Werken van het Centraal bureau voor de kennis van de provincie Groningen omgelegen streken, 1).
- DE VUYST, *Sagen Herzele* — Cyriel de Vuyst, *Sagen, legenden en andere vertelsels uit den volksmond te Herzele en het omliggende*. Met pentteekeningen van Edmond van Offel. Antwerpen 1920.
- WALL PERNÉ, *Veluwe sagen* — Gust. van de Wall Perné, *Veluwsche sagen*. Amsterdam. [Eerste bundel] vijfde druk 1932; [tweede bundel] vierde druk 1930.
- WANINK, *Twents-Achterboeks wb.* — G. H. Wanink, *Twentsch-Achterboeksch woordenboek; benevens grammatica*. Met een inl. van P. J. Meertens. Zutphen 1948.
- DE WARSAGE, *Calendrier wallon* — De Warsage, *Le calendrier populaire wallon*. Anvers 1920.
- WELTERS, *Feesten* — H. Welters, *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg*. Venloo [1877].
- VAN DER WERFF, *Schiermonnikoog* — *Schiermonnikoog*, het eiland der grijze monniken. [Door S. van der Werff e.a.] Delfzijl 1938.
- WINKLER, *Friesche naamlijst* — Johan Winkler, *Friesche naamlijst* (onomasticon Frisicum). Leeuwarden 1898.
- DE WIT, *Sagen Mechelen* — Lutgard de Wit, *Onderzoek naar de sagenmotieven in Mechelen en omgeving*. Leuven 1955-56. Licentiaatsverhandeling Leuven. Typoscript.

LIJST VAN VERKORT AANGEHAALDE GESCHRIFTEN

- DE WIT, *Volksbedev. Zenne en Dijle* — H. de Wit, *Volksbeewegen tegen ziekten van mensch en dier tusschen Zenne en Dijle*. Leuven [1943]. 34 kaarten. Typoscript.
- DE WIT, *Volksbedev. Mechelen* — O. de Wit, *Volksbeewegen voor ziekten van mens en dier, arrondissement Mechelen*. [1936]. 33 kaarten. Typoscript.
- WOLF, DMS — Johann Wilhelm Wolf, *Deutsche Märchen und Sagen*. Leipzig 1845.
- WOLF, *Niederl. Sagen* — Johann Wilhelm Wolf, *Niederländische Sagen*. Leipzig 1843.
- WNT — *Woordenboek der Nederlands[cb]e taal*. Bewerkt door M. de Vries, L. A. te Winkel [e.a.]. 's-Gravenhage [enz.] Dl 1- ; 1882- .
- DE WREEDE, *Volksbedev. Land van Waas* — Fr. de Wreede, *Volksbedevaarten voor kwalen van mens en vee in het Land van Waas en het land tussen Durme en Schelde*. Leuven [1937]. Met 20 kaarten in portefeuille. Typoscript.
- ZEITSCHRIFT VOLKSK. — *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. Berlin, Jg 1-38; 1891-1928. Sedert 1929 voortgezet onder de titel : *Zeitschrift für Volkskunde*.
- ZENDER, *Mittelalt. Heiligenverebr.* — M. Zender, *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverebrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*. Düsseldorf 1959.